

En kåhltäppa eij at räkna

Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem

Karin Hallgren

Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap

Institutionen för stad och land

Uppsala

Doktorsavhandling
Sveriges lantbruksuniversitet
Uppsala 2016

Acta Universitatis Agriculturae Sueciae

2016:97

Omslag: Förlaga till oljemålning, utsikt af Våffelbruket på Djurgården,
Elias Martin (1739-1818). Nationalmuseum NMH 423A/1884
Layout: Anni Hoffrén

ISSN 1652-6880

ISBN (print version) 978-91-576-8696-1

ISBN (electronic version) 978-91-576-8697-8

© 2016 Karin Hallgren, Uppsala

Print: SLU Service/Repro, Uppsala 2016

En kåhlätppa eij at räkna: Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem

Abstract

Bönders köksväxtodling är en del av 1700-talets svenska jordbrukssystem som inte har studerats i någon större utsträckning. Det råder därför en osäkerhet kring flera grundläggande frågor, som hur vanligt det var att bönder odlade köksväxter vid den här tiden, hur stora odlingslanden var, var de var belägna, vad som odlades, hur odlingen gick till och vilken inställningen var till odlingen under samtiden. De här frågorna behandlas i avhandlingen genom en omfattande källmaterialgenomgång av främst lantmäterikartor och trädgårds- och lantbrukslitteratur. Värderingen av de använda källorna utgör en viktig del av avhandlingen.

I avhandlingen görs en systematisk genomgång av lantmäterikartor från större delen av Götaland och Svealand, vilken visar att kålgårdar eller kryddgårdar är redovisade för omkring 60 procent av de cirka 2 000 bebyggelseenheter som ingår i studien. Kartorna ger betydligt färre belägg för köksväxtland i den östra delen av området. Studien visar att förekomsten av det regelbundna tegskiftet *solskifte* bidrog till att köksväxtland inte blev karterade i lika stor utsträckning i öst, där lantmätarna prioriterade att mäta in byns åker- och äng och utelämnade de bebyggelsenära landskapselementen till förmån för de rektangulära tomternas gränser.

De flesta köksväxtlanden var lokaliserade i närheten av bebyggelsen, men det förekom också att odlingslanden låg flera hundra meter från tomten. Större avstånd kunde motiveras av tillgången till vatten och av att skadedjurstrycket minskade. Köksväxtlandens storlek var omkring 500 kvadratmeter i genomsnitt, men det var stora skillnader mellan och inom bebyggelseenheter. En regional studie i Västergötland visade att köksväxtlanden hade en i stort sett oförändrad storlek per gårdsbruk under 1700-talet. Delar av köksväxtlanden kunde ha andra funktioner än köksväxtodling, som frukt-, humle- eller hampaodling, eller vara bevuxna med gräs; hampan och gräset kan ha ingått i en cirkulation med köksväxterna.

Avhandlingen visar att köksväxtodlingen var mycket spridd bland 1700-talets bönder och att den spelade en viktig roll i jordbrukssystemet bland annat genom att sprida gårdarnas risker i tid och rum.

Nyckelord: Köksväxtodling, 1700-tal, bönder, jordbrukssystem, lantmäterikartor.

Författaradress: Karin Hallgren, SLU, Institutionen för stad och land

Box 7012, 750 07 Uppsala

E-post: Karin.Hallgren@slu.se

Vegetable growing in the agricultural system in 18th century Sweden

Abstract

The vegetable growing by peasants is a component of the 18th century agricultural system in Sweden that has not been described to any significant degree. As a result, there is uncertainty about basic issues like the frequency of vegetable growing among peasants, the size and location of vegetable gardens, what vegetables were grown and how vegetable gardens were managed. These issues were investigated through a major review of cadastral maps and contemporary agricultural literature. The topic required thorough source criticism analysis.

A detailed survey of cadastral maps from the 18th century covering most of Götaland and Svealand in southern Sweden showed that vegetable gardens (cabbage gardens (kålgårdar) and herb gardens (kryddgårdar)) were registered for around 60 per cent of 2000 mapped settlement units. The maps provide more evidence of the existence of vegetable gardens in the southern and western part of the study area than in the east. Further analysis suggested that the presence of the land tenure system of solskifte in the eastern part of the area meant that the 18th century land surveyors gave priority to marking the boundary of the tofts (plots), since the tofts served as a document of ownership, while landscape elements inside the boundary, such as vegetable gardens, were often left out.

Most of the vegetable gardens were located in the vicinity of the homesteads, but it was also quite common to have gardens further away from the homestead. The size of the vegetable gardens per household was about 500 square metres but with substantial differences between the settlement units. A regional study showed that the size of the gardens seems to have been unaltered during the century in average. Part of the area was sometimes used for purposes other than vegetable cultivation, such as growing fruit trees, hops or hemp, and part could also be set to grass. The hemp and grass crops may have been used in rotation with the vegetables.

This thesis showed that vegetable cultivation by peasants was very widespread and that it played an important role in the agricultural system, since it spread food shortage risks both in time and in space.

Keywords: Vegetable gardens, farmers, 18th century, agricultural system, cadastral maps.

Author's address: Karin Hallgren, SLU, Department of Urban and Rural Development, P.O. Box 7012, 750 07 Uppsala, Sweden

E-mail: Karin.Hallgren@slu.se

Dedikation

Till mamma och pappa

*Den är ju vist et våp
Som landtmans lefnad ratar
Som Kryddegården skyr
Och jordens alster hatar*

Trozelius 1762, ”af en poet i vår fosterbygd”

*Något til uplysning om kål-maskars utrotning: Att slå fjärlarna med smälla
blir ofta förödande för kålplantan om de sitter på den.*

Anonym 1802

Innehåll

Förord	13
1 Utgångspunkter	15
1.1 Syfte och frågeställningar	16
1.2 Avgränsningar och begrepp	16
1.2.1 Köksväxter	16
1.2.2 Kålgård, kryddgård, trädgård	17
1.2.3 Tidsperiod	18
1.2.4 Bönder	18
1.2.5 Undersökningsområde	20
1.3 Forskningsläge	20
1.3.1 Identifierade kunskapsluckor och avhandlingens disposition	31
1.4 Källmaterial	33
1.4.1 Lantmäterikartor	34
1.4.2 Syneprotokoll över akademihemman	50
1.4.3 Hallands landsbeskrifning 1729	51
1.4.4 1700-talslitteraturen	52
1.5 Metod	58
1.5.1 Metod för kartanalyserna	58
1.5.2 Metod för analysen av syneprotokollen	64
1.5.3 Metod för analysen av Hallands landsbeskrifning 1729	64
1.5.4 Metod för analysen av 1700-talslitteraturen	65
1.6 1700-talets jordbrukssystem	65
1.6.1 Odlingssystem	67
1.6.2 Diversifierad produktion	68
1.6.3 Tillgång på växtnäring	70
1.6.4 Jordbruksteknik	72
1.6.5 Befolkning	72
1.6.6 Agrara revolutionen	73
2 Förekomst av köksväxtland	75
2.1 Köksväxtlandens förekomst enligt kartorna	75
2.2 Granskning av kartornas redovisning	82
2.2.1 Skillnader mellan regioner	82
2.2.2 Skillnader över tiden	101
2.3 Köksväxtlandens förekomst enligt samtida litteratur	110
2.4 Sammanfattande diskussion	114

3	Köksväxtlandens lokalisering	117
3.1	Särbelägna eller samlade köksväxtland	117
3.2	Köksväxtlandens lokalisering i förhållande till bebyggelsen	122
3.2.1	Lokalisering intill bebyggelsen	122
3.2.2	Lokalisering på större avstånd	125
3.2.3	Faktorer som motiverade ett större avstånd	128
3.3	Sammanfattande diskussion	139
4	Köksväxtlandens storlek	141
4.1	Trängsel på bytomten	141
4.2	Lantmätarnas normativa storleksuppgifter	143
4.3	Köksväxtlandens areal enligt lantmäterikartorna	144
4.3.1	Förutsättningar för att undersöka köksväxtlandens storlek	145
4.3.2	Genomsnittlig storlek i undersökningsområdet	147
4.3.3	Storleksförändringar på lokal nivå	149
4.4	Omfattning av köksväxtodlingen	153
4.5	Sammanfattande diskussion	155
5	Köksväxtlandens innehåll	159
5.1	Köksväxter i bönders odlingsland	159
5.1.1	Tillgängligt köksväxtutbud	159
5.1.2	Lantmäterikartorna om bönders köksväxter	161
5.1.3	Litteraturen om bönders köksväxter	163
5.1.4	En fördjupad beskrivning av några köksväxter	168
5.1.5	Köksväxter i kål- och kryddgårdar	178
5.2	Andra odlingsväxter i köksväxtlanden	181
5.2.1	Tobak	181
5.2.2	Hampa	181
5.2.3	Humle	183
5.2.4	Fruktträd	187
5.2.5	Andra träd	192
5.3	Sammanfattande diskussion	195
6	Odlingen och odlarna	197
6.1	Arbetsmoment	197
6.1.1	Gödsling	197
6.1.2	Jordbearbetning	203
6.1.3	Sådd och plantering	205
6.1.4	Vattning	212
6.1.5	Ogräsrensning och kupning	213

6.1.6	Skadedjursbekämpning	215
6.1.7	Växtföljd och alternativ till växtföljd	220
6.1.8	Skörd och beredning av landen inför vintern	239
6.2	Arbetets fördelning över tid	242
6.3	Könsarbetsdelning	244
6.4	Sammanfattande diskussion	251
7	Inställningen till köksväxtodlingen	253
7.1	Argument för köksväxtodling	253
7.2	Omdömen om odlingslanden	258
7.3	Självhushåll och marknad	263
7.4	Sammanfattande diskussion	271
8	Sammanfattande diskussion och slutsatser	273
8.1	Förekomst av köksväxtland	273
8.2	Köksväxtlandens lokalisering	274
8.3	Köksväxtlandens storlek	275
8.4	Köksväxtlandens innehåll	276
8.5	Odlingen och odlarna	277
8.6	Inställningen till köksväxtodlingen	279
8.7	Köksväxtodlingens betydelse i 1700-talets jordbrukssystem	280
9	Summary	283
9.1	Frequency	284
9.2	Location	286
9.3	Size	287
9.4	Crops	288
9.5	Cultivation practices	289
9.6	Contemporary attitudes to peasants' vegetable gardening	291
9.7	Conclusions	291
	Käll- och litteraturförteckning	293
	Växtregister	319

Förord

Nu närmar jag mig slutet av en process där en liten, tanig idé har växt till en bladrik avhandling. Skrivarbetet hade inte varit möjligt utan de många goda råd som jag har fått för hur jag skulle få mitt avhandlingsmanus att växa och frodas. Till alla er som har hjälpt mig med att tillföra näring till avhandlingen, med att rensa bort mindre lyckade inslag eller som på andra sätt har bidragit till en god växtmiljö, vill jag rikta ett varmt tack.

Först och främst vill jag tacka mina handledare. I ett tidigt skede hade jag Janken Myrdal som huvudhandledare och det är hans förtjänst att jag blev doktorand. Tack för att du trodde på mig och för alla goda råd på vägen! Senare blev Carin Martiin min huvudhandledare. Carin, jag vill särskilt tacka dig för din idoga och noggranna slutläsning av mitt manus, då du gav mig många goda och konstruktiva förslag som förbättrade min text väsentligt. Göran Ulväng och Clas Tollin har varit biträdande handledare. Tack Göran för all hjälp, men också för att du hela tiden har varit stöttande och för att du har inspirerat mig till fortsatt nyfikenhet. Clas, du har fått mig, liksom så många andra, att ge mig in i de historiska kartornas fantastiska värld. Tack för din läsning av mina råa manus och för alla diskussioner om köksväxtodling, såväl över kartorna som vid odlingsbäddarna på Linnés Hammarby. Under en period var också Åsa Ahrland och Jesper Larsson mina biträdande handledare. Tack Åsa för din generositet och för att du tog dig an ditt handledarskap med stort engagemang. Jesper, tack för att jag alltid har kunnat komma till dig med mina funderingar under avhandlingsarbetet, du har bistått med många kloka råd. Tack också för att du tog dig så mycket tid att läsa och diskutera mitt manus.

Jag vill också rikta ett stort tack till mina opponenter under mina seminarier. Elisabeth Gräslund Berg och Matti Wiking Leino bidrog båda med många, värdefulla och insiktsfulla synpunkter på min text.

Ett varmt tack går också till er andra som har läst mitt avhandlingsmanus. Tack till Maria Flinck för din noggranna läsning, som med tanke på dina breda

trädgårdshistoriska kunskaper kändes som ett tryggt stöd. Tack också för vykortet med glada uppmuntrande tillrop, de värmdes! Jag är också ett stort tack skyldig till Johanna Widenberg, Eva-Lotta Päiviö, Örjan Kardell, Maria Löfgren, Olof Karsvall och Pia Nilsson, som också har läst hela eller delar av manuset i olika stadier och gett kommentarer som jag har haft stor nytta av. Ett särskilt tack också till Inger Olausson. Förutom att du har läst mitt manus är du alltid uppmuntrande och du delar ständigt med dig generöst av din tid, dina kunskaper och av viktig information om stort och smått.

Tack också till alla övriga kollegor på avdelningen för agrarhistoria under min tid som doktorand; Karl Bruno, Kristofer Jupiter, Catarina Karlsson, Per Frölund, Mats Höglund, Anders Wästfelt, Alf Ericsson, Per Lundin, Per Thunström, Ola Korsfeldt och Bruno Esperante, både för era kommentarer på mina avhandlingsmanus, och för alla fika- och lunchsamtal som har gett en paus i avhandlingsarbetet. Det senare gäller också övriga kollegor på de båda institutionerna som agrarhistoria har varit en del i; institutionen för stad och land och institutionen för ekonomi.

Anni Hoffrén, du gjorde en makalös insats med det snygga omslaget, med alla bilderna i avhandlingen och med att få texten i tryckfärdigt skick. Tack så oerhört mycket! Jens Heimdahl hjälpte mig att få en överblick över de senaste årens trädgårdsarkeologiska undersökningar, och Claudia von Brömsen och Anna Westin gav mig goda råd vad gäller mina beräkningar. Tack också till Mattias Iwarsson, Agneta Börjesson, Per Larsson, Mats Morell, Håkan Tunon, Kelvin Ekeland och Inga Ekvall för att ni hörde av er med goda idéer och förbättringsförslag i samband med mitt slutseminarium.

C. F. Lundströms stiftelse och Stiftelsen Längmanska kulturfonden har gett bidrag för tryckning av avhandlingen. Tack!

Slutligen ett stort tack till min familj som fungerar som en trygg bas. Mina omtänksamma, köksväxtodlande föräldrar och mina syskon med familjer. Och sist men inte minst, min man Lars, som har varit ett stort stöd under hela avhandlingsarbetet, och som också läste och kom med goda förbättringsförslag på manuset i ett sent skede, samt mina fina barn, Anton och Mårten – tack för att ni finns och gör livet så roligt.

Uppsala, september 2016

Karin Hallgren

1 Utgångspunkter

”En kåltäppa ej at räkna”, så beskriver lantmätaren Johan Bosson Kempensköld det lilla köksväxtlandet till hemmanet Norra Valex i Bohuslän i en kartakt från år 1700.¹ På kartbilden syns ett fåtal hus och där intill en kåltäppa tillsammans med en humletäppa (figur 1). Täpporna har markerats med en liten kvadratisk ruta, inte mer än 3 mm bred, men lantmätaren har fått med några tvärstreck på sidorna för att markera att odlingsytan omgavs av en gärdesgård.

Figur 1. År 1700 bodde två bönder på hemmanet Norra Valex i Skee socken i Bohuslän. Invid husen fanns en liten kåltäppa, det vill säga ett köksväxtland, vilket är markerat med en 6:a på kartan. Enligt lantmätarens notering var kåltäppan ”ej at räkna”. LSA N97-116:1.

Kempenskölds uppgift är knapphändig men ger en liten inblick i 1700-talets agrarlandskap. Den väcker också frågor, som vad Kempensköld menade med kommentaren att kåltäppan inte skulle räknas. Noteringen skulle kunna bero på att kåltäppans storlek inte gjorde något till eller från på totalarealen. Köksväxtlandet kan inte ha varit större än 200 kvadratmeter. Eftersom åkerarealen var cirka 5 hektar, upptog den mindre än en halv procent av den totala odlade arealen. Trots den ringa storleken kan kåltäppan ha varit av stor betydelse för hushållens föda. Förutom att köksväxter bidrar till viktiga vitaminer och mineraler kan ett köksväxtland också, genom en riklig gödsling och en hög arbets-

¹ LSA N97-116:1.

insats, ge en stor skörd. Gödseln behövdes emellertid också för gårdens andra grödor, och arbetskraften skulle räcka till hushållets alla verksamheter. Här behövde en prioritering göras av hur gårdens resurser skulle fördelas, en prioritering som måste ha grundats i de olika verksamheternas betydelse. I ett vidare perspektiv blir frågan därför om köksväxtodlingen var viktig i förhållande till jordbrukets övriga verksamheter, det vill säga om, och i så fall på vilket sätt, kåltäppor var att räkna.

Trots att kåltäppor, som den i Norra Valex, inte var ovanliga under 1700-talet, saknar vi grundläggande fakta om köksväxtodlingen vid den här tiden. Flera av dessa kommer att undersökas i den här studien.

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet med avhandlingen är att beskriva och analysera köksväxtodlingens betydelse i 1700-talets jordbrukssystem i Sverige. Detta övergripande syfte bryts ner i följande frågeställningar:

- Hur vanligt var det med köksväxtodling bland 1700-talets bönder?
- Var låg köksväxtlanden?
- Hur stora var köksväxtlanden?
- Vad odlades?
- Hur gick odlingen till?
- Vilken var inställningen till köksväxtodlingen i samtiden?

1.2 Avgränsningar och begrepp

1.2.1 Köksväxter

Med *köksväxter* menas i avhandlingen olika typer av grönsaker som kålväxter, andra bladväxter, rotfrukter, baljväxter, lökväxter samt kryddväxter. Grönsakerna ska ha varit avsedda för människors konsumtion. Åkerarter och åkerbönor räknas inte till köksväxterna liksom inte heller frukt och bär. Potatis räknas inte till köksväxterna idag, med undantag för färskpotatis, men eftersom potatis ofta odlades i samma odlingsland som grönsakerna kan de i det här sammanhanget ändå räknas dit. Även rovor räknas i princip till köksväxterna, även om de ofta odlades för sig, på svedjor eller på åkern. Å andra sidan odlades rovor ofta till djurfoder. Linnélärjungen och topografen Abraham Hülphers berättar till exempel från sin resa i södra Dalarna 1757, att ”Rofwor nyttjas här i synnerhet åt boskapen”.² Det går därför inte att förbehållslöst räkna rovor till köksväxterna, och om det kan antas att det rörde sig om en

² Hülphers 1957 (1762–1763), s. 50.

odling till djurfoder ingår de inte i studien. Även andra köksväxter kan ha getts till djuren, men i avhandlingen antas att huvudsyftet var att de skulle fungera som föda, ett antagande som kommer att få stöd i kapitel 5 och 7.

1.2.2 Kålgård, kryddgård, trädgård

Som en generell beteckning på odlingsytorna som användes för köksväxtodling, används i avhandlingen begreppen *köksväxtland* eller *odlingsland för köksväxter*. Det gäller oavsett vilka köksväxter som odlades, om odlingsytorna var inhägnade eller inte och om det var tillfälliga eller permanenta odlingsland. När begreppen *trädgårdsbetonade odlingsland* eller bara *odlingsland* används, avses odling i mindre skala av köksväxter, fruktträd, humle eller hampa eller andra grödor som ofta odlades i särskilda täppor i nära anslutning till bebyggelsen.

I de historiska källmaterialen kan odlingsland för köksväxter bland annat gå under beteckningarna *kåltäppa*, *kålgård*, *kålhage*, *kålland*, *kålsäng*, *kryddtäppa* och *kryddgård*. Köksväxterna kunde också odlas i *trädgårdar*, även om dessa i huvudsak var avsedda för fruktträd.

Namnen på odlingslanden består i de flesta fall av en förled som berättar om innehållet, till exempel kål-, krydd- och träd-, samt av en efterled, till exempel -gård, -täppa, -hage, -land och -säng. Efterlederna -gård, -hage och -täppa är besläktade med att gärda in, hägna in och täppa till. De syftar på hägnaden runt odlingslandet som skulle skydda växterna från att bli avbetade av boskapen.³ När ett köksväxtland benämndes *kålsäng*, *kålland* eller *kålåker* syftade efterleden på odlingsytan. Köksväxtlandet kunde då vara omgivet av en hägnad, precis som för en kålgård och kåltäppa, men *kålsängar* och *kålland* kunde också ligga inne i trädgårdar, utan separata hägnader, medan en *kålåker* kunde vara en del av en åker där det förmodligen odlades, eller hade odlats, kål.⁴ En liknande sammansättning finns med *-tomt*, i *kåltomt* och *kålgårdstomt*.⁵

³ Larsson, I. 2009, s. 53; Lundquist, 1997, s. 43.

⁴ Från Källsjö i Källsjö socken i Halland berättas 1770: ”Trägårdh vari finnes 2 Kapl Kålland” (LSA M35-17:1); I Ormeskogen i Trästena socken i Västergötland, 1780, fanns kålland istället i en gräshage (LSA P222-9:2); I Simundö i Börstils socken i Uppland fanns 1775 ett inhägnat ”kåhilland”. Inom kållandet fanns en liten kålsäng, resten bestod av gräsmark (LSA A13-30:2).

⁵ I *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) översätts *kåltomt* med ”ett mindre område i stad avsett till kålgård”, men exemplen i kartmaterialet visar att begreppet också användes om kålgårdar på landsbygden, framförallt i östra Mellansverige. Vid kartgenomgången påträffades en *kåltomt* i Västmanland (T39-30:3), tre i Södermanland (A125-7:1, C4-76:1, C96-3:1), sju i Östergötland (D17-5:3, D24-6:2, D20-3:1, D66-18:1, D18-11:1, D115-18:1, D115-27:1) och fyra i Småland (E55-4:1, E64-36:1, E116-19:1 och E97-55:1).

Efterlederna tycks i de flesta fall ha använts synonymt, till exempel kan benämningen växla mellan kålgård, kålhage och kåltäppa i ett och samma källmaterial och om samma odlingsland. De här beteckningarna kommer att användas synonymt även i den här studien. Däremot behöver det klarläggas vilken skillnaden var mellan en *kålgård*, *kryddgård* och *trädgård*. Detta är en del av avhandlingsuppgiften och den kommer att behandlas i kapitel 2, 3 och 5. Redan nu kan det emellertid konstateras att kålväxter av olika slag förefaller ha varit de viktigaste odlingsväxterna i kålgårdarna, medan kryddgårdar bland annat kunde innehålla rotfrukter och kryddväxter.

1.2.3 Tidsperiod

Avhandlingen avser främst köksväxtodlingen under 1700-talet och behandlar därmed tiden före de stora jordbruks- och landskapsförändringarna under 1800-talet. Med enskiftet från 1803 och laga skiftet från 1827, kom gårdar att flyttas ut från tidigare bytomter, vilket sannolikt medförde förändrade möjligheter för trädgårdsodlandet. Förändringarna av de trädgårdsbetonade odlingslanden under 1800-talet, då mer ordnade former med regelbundna kvarter introducerades, har beskrivits i tidigare forskning.⁶

Avgränsningen bakåt har satts vid 1700, då källmaterialläget blir bättre. Vissa tidsmässiga bakåtblickar kommer emellertid att göras till mitten och slutet av 1600-talet, bland annat i frågor om köksväxtlandens varaktighet eftersom det då är värdefullt med ett längre tidsperspektiv. Vid en jämförelse mellan kartor som är från samma plats men från olika tider går det att avgöra om köksväxtlanden hade samma läge vid de olika karteringstillfällena. En jämförelse mellan kartor från olika tider möjliggör också en värdering av kartorna som källmaterial, vilket kommer att beskrivas mer längre fram i avhandlingen.

1.2.4 Bönder

Undersökningen behandlar den köksväxtodling som utfördes av bönder. I avhandlingen definieras *bönder* som personer ur bondeståndet som brukade mantalssatt jord och som hade åkerbruket och boskapsskötseln som bas för hushållets sysselsättning och försörjning, även om andra kompletterande verksamheter kunde förekomma.

Avgränsningen till bönder innebär att köksväxtodlingen som bedrevs i städer, vid herrgårdar och vid boställen för präster, militärer och ämbetsmän inte ingår. Här bodde aristokrater, lågadel, ofrälse ståndspersoner och borgare, vilka hade delvis andra förutsättningar och inkomster än bönder, flera hade också en annan huvudsysselsättning än jordbruket. Sannolikt hade de andra

⁶ Till exempel Flinck 1994; Hansson & Hansson 2002; Klintborg Ahlklo 2003; Svala 2008; Bäck 2008.

möjligheter för köksväxtodling än de flesta bönder, till exempel genom en större tillgång till utsäde. Ståndspersoner hade troligen en större tillgång till arbetskraft och kan också ha valt att manifesteras sin position i samhället genom att odla delvis andra trädgårdsväxter.

Bönder behöver också definieras gentemot de obesuttna, såsom torpare och backstugusittare, avgränsningen motsvaras i den här studien av om gården var mantalssatt. Även nybyggen, som togs upp på allmänningsmark, kallades under 1700-talet för torp.⁷ De ingår i kategorin bondgårdar från det att de hade blivit mantalssatta.⁸

Bondekategorin var långt ifrån enhetlig; somliga bönder brukade gårdar som var mindre än vissa torp, andra hade ett jordinnehav motsvarande en godsägares.⁹ Detta var en del av bondekategorins karaktär.

På bondgårdarna var det de egna hushållen som utgjorde den huvudsakliga arbetskraften. Förutom kärnfamiljen bestod hushållen ofta av äldre generationer och ibland syskon till brukarna och tjänstefolk.¹⁰ Det kan jämföras med storjordbruk, som säterier och kungsgårdar, där arbetet främst utfördes av anställda eller dagsverkskyldiga.

När beteckningen *bönder* används i avhandlingen avses i de flesta fall bondehushållen som helhet. Däremot är det inte givet att hela hushållen var delaktiga i arbetet med köksväxtodlingen. Könsarbetsdelningen vid köksväxtodlingen, samt fördelningen av arbetet mellan olika generationer, behandlas i kapitel 6.

Ibland är det otydligt i källorna om den som var bosatt på en brukningsenhet var en bonde eller en lägre ståndsperson, och därför kan några köksväxtodlingar som inte tillhörde bönder ha inkluderats av misstag i studien. Eftersom det i så fall rör sig om en liten andel av de undersökta gårdarna har det troligen inte någon betydelse för tolkningarna. I några fall har jag tvärtom valt att redovisa exempel som inte härrör från bondemiljö, dels när det handlar om belysande exempel, dels när källmaterialläget är svagt vad gäller bönders odlingar. Exempelen får då ligga till grund för en diskussion kring om samma förhållanden har gällt även för bönder.

⁷ Gadd 2000, ss. 85-86.

⁸ I andra definitioner av *bönder* inkluderas bland att arbetet utfördes självständigt (se Persson 1992, s. 3), att bondehushållet var självförsörjande (se diskussion i Hoppe & Langton 1994, s. 4; Persson 1992, s. 3) eller att hushållets medlemmar bodde ihop (se diskussion i Flygare 1999). Historikern Britt Liljewall avser endast självägande jordbrukare (Liljewall 1995, s. 18).

⁹ Lindström 2008, s. 11; Gadd 2000, s. 86; Isacson 1979, s. 15; Persson 1992, kapitel 1, not 4.

¹⁰ Liljewall 1995, s. 17.

1.2.5 Undersökningsområde

Avhandlingen behandlar köksväxtodling i Götaland och Svealand utom Gotland, Värmland och Dalarna (figur 2). Undersökningsområdet är därmed sammanhållet och motsvarar det område där majoriteten av Sveriges landsbygdsbefolkning var bosatt under 1700-talet.¹¹ Anledningen till att Gotland och Dalarna har valts bort är att källmaterialläget är sämre vad gäller de historiska lantmäterikartorna, som är studiens främsta källmaterial. Värmland hade varit intressant att inkludera, men har valts bort på grund av tidsbrist. I vissa fall kommer källmaterial som rör andra delar av landet, och även andra länder i Norden, att användas för att åskådliggöra företeelser där det saknas uppgifter från undersökningsområdet.

Figur 2. Undersökningsområdet (ljusgrått på kartan) motsvaras av större delen av Götaland och Svealand.

1.3 Forskningsläge

Historisk köksväxtodling är ett område som har intresserat och intresserar forskare från ett antal olika discipliner. Bland annat har kulturgeografer, agrarhistoriker, historiker, arkeologer, etnologer, landskapsarkitekter och hortonomer behandlat ämnet mer eller mindre utförligt, såväl i populärvetenskapliga översikter som i specifika frågeställningar. Här följer nu en översikt över tidigare forskning, strukturerad på samma sätt som avhandlingens frågeställningar.

Förekomst av köksväxtland

En av de frågor som har behandlats i forskningen under senare år är hur vanligt det var med köksväxtodling i äldre tid. I en artikel från 2005 utmanar kulturgeografen Clas Tollin bilden av att köksväxtland ska ha varit allmänt före-

¹¹ Ungefär 80 procent av Sveriges befolkning bodde inom undersökningsområdet 1751 enligt historikern Lennart Andersson Palms sammanställning av uppgifter om folkmängden i Sverige (Palm 2000, s. 94).

kommande sedan medeltiden.¹² Det här är en bild som bland annat har framförts av etnologen Sigurd Erixon.¹³ Tollin pekar på att det i stort sett saknas belägg för kålgårdar i medeltida källor från landsbygden, vilket han tolkar som att köksväxtland var ovanliga bland bönder. Enligt Tollin hade bönder en begränsad tillgång på arbetstid och gödsel, vilket gjorde att odling i kålgårdar inte blev utbredd på landsbygden före 1500-talet. I den mån det fanns kålgårdar innan dess var de obetydliga enligt Tollin. Tollin skriver att en viss köksväxtodling ändå kan ha funnits, men då på åkergräden. I landskapslagar från 1200- och 1300-talen nämns stöld av rovor, ärter, bönor och lök i samband med stöld av säden på åkern, vilket gör att Tollin tolkar dem som åkergrödor.

Enligt Tollin härstammar de medeltida belägg som finns för kålgårdar från städer, han tolkar därför de medeltida städerna som ursprunget till köksväxtodlingen inom landet. Tollin bemöter därmed en tidigare föreställning om att kålgårdarna ska ha spridits från klostren.¹⁴ Tollin menar att förutsättningarna för köksväxtodling var goda i städerna eftersom det dels fanns ett överskott på gödsel, dels inte var ett stort problem att arbetet med köksväxtodlingen krockade tidsmässigt med arbetstoppar inom jordbruket.¹⁵ Med tiden ökade förekomsten av kålgårdar också på landsbygden enligt Tollin och med stöd av lantmätaren Johan Söderlings kartor konstaterar han att det hade blivit vanligt med bondekålgårdar i Halland under slutet av 1600-talet.¹⁶

Agrarhistorikern och arkeologen Pia Nilsson visar att lantmäterikartor från mitten av 1600-talet innehåller få uppgifter om köksväxtland. Nilsson föreslår därför att kålgårdar var ovanliga bland 1600-talets bönder.¹⁷ Enligt Nilsson har humle- och fruktodlingar redovisats på ett konsekvent sätt, hon skriver därför att även kålgårdar skulle ha redovisats om sådana funnits.¹⁸ Med stöd av rikskanslern Schering Rosenhanes hushållningsbok från 1600-talet, antar hon att köksväxtodling ändå kan ha funnits, men då i tillfälliga odlingsland på åker-

¹² Tollin 2005.

¹³ Enligt etnologen Sigurd Erixon var kålgårdar ”ytterst allmänna redan tidigt under medeltiden” (Erixon 1956, ss. 150-151).

¹⁴ Sjöbeck 1932, s. 70; Blom & Moen 1991, s. 44; Klostrens betydelse nedtonas idag av flera forskare, till exempel Zeven 2003, s. 156. Arkeobotanikern Karin Viklund skriver att influenserna inte kom via klostren utan via de tyska Hansaköpmännen, som kom att befolka många av de svenska städerna under medeltiden (Viklund 2007, s. 128).

¹⁵ Tollin 2005; Tollin 2013, s. 90.

¹⁶ Tollin 2013, s. 90.

¹⁷ Nilsson 2014, s. 89; Bilden av att kålgårdar var sällsynta bland bönder under 1600-talet men blev vanliga på 1700-talet, ges också av etnologen Ingvar Svanberg. Svanberg skriver också att bönder inte höll sig med kryddgårdar under 1700-talet, men att de ändå odlade vissa växter för krydda, våldoft, medicin och som medel mot skadedjur (Svanberg 2006, s. 192).

¹⁸ Nilsson 2014, s. 92.

gårderna.¹⁹ Nilsson föreslår en möjlig utvecklingsväg för köksväxtodlingen; från att det handlade om en odling inom åkergårderna som inte hade någon separat hägnad, till att odlingslanden fick en varaktig hägnad, varefter nästa utvecklingsled var täppor invid bebyggelsen med en permanent hägnad.²⁰ Nilsson noterar att kålgårdar redovisas i betydligt större utsträckning på kartorna från årtiondena kring år 1700 än på kartorna från 1630- till 1650-talen. Hon resonerar kring om det ökade antalet odlingsland var ett resultat av en urbanisering och att mer grönsaker hade börjat odlas för avsalu.²¹

Såväl Clas Tollins som Pia Nilssons resonemang vad gäller förekomsten av kålgårdar, bygger till stor del på avsaknaden av källmaterial. Arkeologerna Sofia Lindberg och Karin Lindeblad ifrågasätter om det utifrån sådana grunder går att dra slutsatsen att kålgårdar inte förekom. De föreslår att de medeltida städernas köksväxtodlingar redovisades i högre grad än landsbygdens eftersom städernas kålgårdar var separata tomter för köksväxtodling, medan landsbygdens köksväxtodlingar kan ha legat inne på de bebyggda tomterna. Det skulle förklara att de inte blev redovisade i källmaterialen.²²

Enligt språkvetaren Inger Larsson är Tollins källmaterial inte representativt för hela landet och särskilt inte för landsbygden. Larsson ger exempel på uppgifter om kålgårdar i Vadstena klostrets jordebok och i diplom från Hångsdala, vilka enligt Larsson indikerar att kålgårdar fanns också i landsbygdsmiljöer.²³

Även arkeobotanikern Jens Heimdahl framhåller svårigheten med att bygga en tolkning på att det saknas historiska belägg. Med hänvisning till de två trädgårdsarkeologiska undersökningar som har genomförts på landsbygden, dels i Herresta i Järfälla socken i Uppland 2006, dels i Äggelunda i samma socken 2011, skriver han att det inte kan uteslutas att hortikultur var vanligare på landsbygden än vad som framgår av skriftliga källmaterial och historiska kartor.²⁴ Vid båda undersökningarna påträffades kålfrön i medeltida kontext, i Herresta även i vikingatida kontext.²⁵ Men än så länge kan frågan om det var vanligt med köksväxtodlingar på landsbygden inte besvaras utifrån ett arkeobotaniskt perspektiv enligt Heimdahl.²⁶

Enligt kulturgeografen Gunnar Lindgren finns det belägg för kålgårdar i domböcker från 1600-talet. Av detta drar han slutsatsen att det var vanligt med

¹⁹ Nilsson 2010, ss. 135-136; Nilsson 2014.

²⁰ Nilsson 2014, ss. 93-95.

²¹ Nilsson 2010, s. 135.

²² Lindberg & Lindeblad 2013, s. 288.

²³ Larsson 2014, s. 84.

²⁴ Heimdahl 2010 och 2014, s. 12.

²⁵ Heimdahl 2009 och 2013b.

²⁶ Heimdahl 2014, s. 12.

sådana odlingsland även om de inte blev utritade på kartorna.²⁷ Även kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg utgår ifrån att det kan ha funnits kålgårdar som inte blev redovisade i kartakterna.²⁸ Hon förhåller sig tveksam till Nilssons beskrivning, att köksväxtlanden ännu inte hade blivit inhägnade under 1600-talets mitt, och att det skulle vara en förklaring till varför så få kålgårdar har redovisats i kartorna. Enligt Gräslund Berg är det en evolutivistisk syn på landskapshistoria, istället ska köksväxtlanden ses som en ”svårgreppbar förändring och rörlighet”.²⁹ Gräslund Berg resonerar kring om köksväxtlanden inte redovisades på grund av att vare sig lantmätarna eller de vuxna männen i bondehushållen var intresserade av eller ens ville befatta sig med köksväxtodlingen, eftersom den var att betrakta som kvinnligt kodad.³⁰

Gräslund Berg har undersökt i vilken utsträckning kålgårdar är redovisade på kartor från 1700- och början av 1800-talen i två socknar i norra Småland och två i Västmanland. Hon visar att tre fjärdedelar av kartorna i de småländska socknarna redovisar kålgårdar, jämfört med hälften av kartorna för de västmanländska socknarna. Detta skulle kunna tyda på en regional skillnad, men hennes underlag är litet och hon kommenterar inte skillnaden mellan landskapen.³¹

Köksväxtlandens lokalisering

När äldre tiders köksväxtodlingar beskrivs i dagens litteratur, sägs ofta att de låg nära boningshusen, men separat från gårdshusen, helt omslutna av en hägnad på alla sidor.³² Detta anses ha förändrats under 1800-talet, då det blev vanligt att trädgårdar med köksväxtland anlades i direkt anslutningen till boningshusen, och där stilidealet var att det skulle vara räta linjer, regelbundna kvarter och omgivande häckar.³³ En annan beskrivning är att 1700-talets kålgårdar brukade ligga på ett lämpligt ställe där det fanns plats.³⁴ Det här syftar på att det var ett problem att hitta en lämplig plats i den mängd av hus som skulle rymmas på bytomten.

I dagens litteratur beskrivs också mer perifera lägen för köksväxtland. Etnologen Maria Flinck uppger att de sörmländska kålgårdarna kunde vara belägna

²⁷ Lindgren 1939, s. 73.

²⁸ Gräslund Berg 2007 och 2014.

²⁹ Gräslund Berg 2014, s. 108.

³⁰ Gräslund Berg 2007.

³¹ Gräslund Berg 2014, s. 100.

³² Gadd 2000, s. 22; Hansson & Hansson 2002, s. 117; Ravn 2000, ss. 13-14, Hage 2011; Viklund 2007, s. 126.

³³ Flinck 1994, ss. 168-170; Hage 2011.

³⁴ Andréasson 2007; Fransén 1991, s. 11.

i ängsmarken eller i ett hörn av en åker.³⁵ Kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg ger utifrån kartor från 1700-talet exempel på avlägset belägna kålgårdar, varvid hon noterar att många var lokaliserade i anslutning till vatten, till exempel vid källor och vattendrag. Gräslund Berg gör tolkningen att möjligheten att få direkt tillgång till vatten kan ha motiverat att odlingslanden låg på ett avstånd från bebyggelsen.³⁶ Det är tydligt att köksväxtlanden kunde vara lokaliserade på olika sätt, men det har hittills inte gjorts några systematiska undersökningar av hur vanliga olika lägen var.

Köksväxtlandens storlek

Det har gjorts flera studier av hur åkerbrukets arealer förändrades under 1700-talet och i vilken omfattning som olika åkergrödor odlades.³⁷ För köksväxtodlingen saknas mer ingående undersökningar, både av vilka arealer som avsattes och om det skedde förändringar av odlingslandens storlek. Agrarhistorikern Pia Nilsson noterar emellertid att kålgårdar, som är markerade på kartor från mitten av 1600-talet, är redovisade i en storlek motsvarande mellan 250 och 3 600 kvadratmeter, med ett genomsnitt på 1 400 kvadratmeter. Enligt Nilsson förefaller kålgårdarna vara större på 1600-talskartorna än på senare kartor. Nilsson drar därför den rimliga slutsatsen att 1600-talets lantmätare inte var så noggranna med att återge odlingslandens exakta storlek på kartbilderna eller möjligen som att odlingslanden innehöll annat än köksväxtodling.³⁸ Stora odlingsland kan också ha varit brukade av flera hushåll, och för att jämföra köksväxtlands storlek måste uppgifter om antalet brukare inkluderas. Ett sådant exempel ges av kulturgeografen Annika Björklund, vilket gäller två stadskålgårdar i Uppsala vid mitten av 1700-talet. De båda kålgårdarna hade en storlek på 1,4 respektive 3,4 hektar och hade 128 respektive 72 brukare.³⁹ I genomsnitt hade varje brukare tillgång till 190 respektive 260 kvadratmeter. Språkvetaren Inger Larsson noterar att det finns uppgifter i tankeböcker och diplom om medeltida stadskålgårdar i Vadstena, Västerås, Arboga och Kalmar, som hade en storlek mellan 260 och 870 kvadratmeter.⁴⁰

En intressant studie med relevans för frågan om köksväxtlandens storlek, är ekonomhistorikern Mats Morells avhandling, som behandlar kosthållet på hospital i östra Mellansverige under 1700-talet. Studien visar att köksväxtkonsumtionen ökade med 60 procent på Enköpings hospital från perioden 1759–

³⁵ Flinck 2005.

³⁶ Gräslund Berg 2014, ss. 101-104.

³⁷ Till exempel Palm 1997, ss. 51-69; Wiking-Faria 2009, ss. 133-168.

³⁸ Nilsson 2014, ss. 90-91.

³⁹ Björklund 2010, ss. 161-162.

⁴⁰ Larsson 2014, s. 81.

1772 till 1781.⁴¹ Om detta avspeglade en allmän ökning av köksväxtkonsumtionen i samhället, är det tänkbart att arealerna som avsattes för köksväxtodling utökades under perioden.

Köksväxtlandens innehåll

Källorna till vilka köksväxter som odlades av 1700-talets bönder är fragmentariska och ibland svårtolkade. Ett flertal försök har ändå gjorts för att sammanfatta bilden. Enligt etnologen Nils-Arvid Bringéus innehöll kålgårdarna i större delen av Sverige framförallt kålrötter och rovor, med undantag av att de halländska kålgårdarna istället hade grönkålen som den viktigaste odlingsväxten.⁴² Vitkål och grönkål ska ha odlats av bönder i Skåne.⁴³ Bringéus skriver att vitkålsodlingen kom via nederländska och tyska bönder, som under 1500-talets första hälft bjöds in av Kristian II för att odla upp ön Amager utanför Köpenhamn, och som också köpte gårdar kring Malmö. De skånska bönderna ska sedan ha anammat vitkålsodlingen, som också fick spridning i norr och öster, men enligt Bringéus begränsades utbredningen i huvudsak till Skåne eftersom vitkålen är svårödlad.⁴⁴ Inte heller rotfrukter som rödbetor, morötter och palsternackor ska ha odlats av bönder i någon större utsträckning förrän på ”senare tid”.⁴⁵ Enligt Bringéus utgör rovor och potatis ett undantag, han skriver att de fick stor användning i de folkliga hushållen tidigare.⁴⁶

I annan litteratur nämns delvis andra köksväxter. Till exempel tar trädgårds-historikern Marie Hansson sin utgångspunkt i den danske anatomen Simon Paullis *Flora danica d. e. Dansk Urtebog* från 1648 för att beskriva den skandinaviska allmogens köksväxter. Hansson nämner kummin, balsamblad, timjan, malört, pepparrot, dill, isop, vitlök, matlök, slätbladig röd- och grönkål samt krusbladig grönkål. Etnologen Maria Flinck listar sju olika köksväxter som ska ha odlats av bönder i Södermanland: kålrot, morot, palsternacka, rova, rödbeta, matlök och libbsticka. Hennes framställning bygger på en sockenbeskrivning av kyrkoherden Lars Hallman från 1759.⁴⁷ Bringéus tolkar således kålrot och rova som i stort sett de enda köksväxterna i bönders odlingsland norr om Skåne, medan Hansson och Flinck nämner ytterligare ett antal odlingsväxter. Författarna stödjer sig på olika typer av källmaterial och kommer därför till olika resultat.

⁴¹ Konsumtionen av vitkål ökade från omkring 16 till 26 kilo per år, av morötter från 15 till 24 kilo, av kålrötter från 8 till 13 och av palsternackor från 5 till 9 kilo (Morell 1987, s. 154).

⁴² För vetenskapliga namn, se växtregistret i slutet av avhandlingen.

⁴³ Bringéus 1979, s. 199.

⁴⁴ Bringéus 2001, s. 59; 1971, s. 13; 1979, s. 199; Bringéus 1970, s. 12.

⁴⁵ Bringéus 1971, s. 23; 1979, s. 199.

⁴⁶ Bringéus 1979, s. 199.

⁴⁷ Flinck 1994, s. 155.

Litteraturen är särskilt motsägelsefull när det gäller i vilken utsträckning som vitkål och kålrot odlades. Nils Arvid Bringéus skriver att kålroten dominerade i kålgårdarna och enligt etnologen Sigurd Erixon ska kålrötter ha odlats sedan medeltiden i Norden. Erixon hänvisar till 1500-talsförfattaren Peder Månsson, som i sin *Bondakonst* nämner både rovor och *napus*, där Erixon tolkar *napus* som kålrötter.⁴⁸ Termen *napus* tolkas också som kålrötter i översättningen från 2009 av *Tolv böcker om lantbruk*, som skrevs av den romerske författaren Columella några decennier in på det första århundradet.⁴⁹ En spridd uppfattning är annars att kålroten har sitt ursprung i Sverige någon gång före 1400-talet.⁵⁰ Växtgenetikern Hannu Ahokas skriver å andra sidan att kålroten inte är så tidig som ibland hävdas i litteraturen. Enligt Ahokas spreds kålroten till Sverige från Finland under 1500- och 1600-talen, men han skriver att det dröjde innan den fick allmän spridning. Flera av de tidiga uppgifterna om kålrot från 1600- och 1700-talen kan enligt Ahokas gälla antingen rovor eller kålrabbi.⁵¹ Exemplet belyser svårigheten att utifrån en skriftlig uppgift förstå vad det rör sig om för växt. Det blir extra tydligt när samma beteckning kan ha använts om flera växtslag. Ett annat sådant exempel ges av Inger Larsson, som i sin studie av medeltida växtnamn noterar att namnet *pastinaca* både kunde gälla för morot och palsternacka.⁵²

Uppfattningen skiljer sig också åt när det gäller förekomsten av vitkål och morötter. Enligt Nils Arvid Bringéus var det inte så vanligt att 1700-talets bönder odlade morötter liksom inte heller vitkål norr om sydligaste Sverige. Enligt museimannen Sune Zachrisson ska däremot vitkål ha varit en basföda i äldre tid, vid sidan av kålrot och rova.⁵³ Det kan jämföras med ekonomhistorikern Mats Morells undersökning av kosthållet på hospital i östra Mellansverige. Morell visade att vitkål var den köksväxt som konsumerades mest under andra hälften av 1700-talet, tätt följd av morötter och därefter kålrötter och palsternacka.⁵⁴ Ekonomhistorikern Gustaf Utterströms forskning om barnhusbarn i Stockholm under 1600- och 1700-talen, visar att barnen utspisades med ”kål eller morötter eller kålrötter” under 1730-talet.⁵⁵ Konsumtionen bland barnhusbarn och hospitalshjon kan inte översättas till vad bönder konsumerade,

⁴⁸ Erixon 1956, s. 150.

⁴⁹ Columella 2009, s. 67; Lundquist 2009, s. 600; I en engelsk översättning av Columella tolkas *napus* istället som *navew*, det vill säga rova (Columella 1968, bok XI, 3.59).

⁵⁰ Till exempel Kiple & Ornelas 2000, s. 295.

⁵¹ Ahokas 2004; 1700-talsbotanikern Engelbert Jörlin skriver tvärtom ”att somlige kalla och Kål-rötter för Kål-Rabbi, eller Kål-Rabber; men orätt” (Jörlin 1796, s. 10).

⁵² Larsson 2010, s. 23.

⁵³ Zachrisson 1996, s. 179.

⁵⁴ Morell 1987, s. 154.

⁵⁵ Utterström 1978 ss. 147-148.

men eftersom det är ont om motsvarande källmaterial från bönders miljö under samma tid är uppgifterna intressanta.

Trädgårdsarkeologin, och framförallt undersökningen av makrofossil, har under senare år öppnat en ny möjlighet för att ta reda på vad som odlades i äldre tiders köksväxtland. Flera av undersökningarna under senare år har behandlat 1600- och 1700-talens odlingar (tabell 1). De är därför intressanta för avhandlingens frågeställning eftersom de ger en bild av vilka köksväxter som odlades i praktiken, vilket inte nödvändigtvis motsvarar det köksväxtutbud som omnämns i källmaterialen. Än så länge har inriktningen framförallt varit på stadsmiljöer, bland annat beroende på att förutsättningarna för att finna välbevarade arkeobotaniska lämningar är sämre på landsbygden.⁵⁶

De vanligaste köksväxtfynden vid makrofossilanalyserna är kålfrön, vid sidan av bland annat palsternacka, rova och rädisa/rättika. Det är också värt att notera de många kryddväxter som har konstaterats, som dill, persilja, kummin, koriander, svartsenap och smörgåskrasse.

De två trädgårdsarkeologiska undersökningarna som har genomförts i landsbygdscontext är särskilt viktiga för avhandlingens frågeställning om vad som odlades i bönders köksväxtland. Förutom att kålfrö påträffades i både Herresta och Äggelunda, gjordes också fynd av morot, smörgåskrasse, dill och rova i medeltida context i Äggelunda.⁵⁷

En viktig källkritisk aspekt med arkeobotaniska undersökningar, är att det inte är säkert att en växt har odlats på platsen bara för att ett frö påträffas i en odlingshorisont. Sådana frön som har ätits, som dill, kummin och fänkål, kan ha köpts in utifrån och ha kommit till odlingslandet via latrinerna.⁵⁸ En svårighet med makrofossilanalyser är också att vissa odlade växters frön är mycket lika varandra. Det går till exempel inte att särskilja olika sorters kålväxter från varandra, och inte heller att skilja rödbeta från mangold eller rädisa från rättika, och det är också svårt att skilja vissa odlade växter från vilda arter. Dessutom blir vissa växtslag sällan representerade i makrofossilprover eftersom deras fröer snabbt blir nedbrutna eller för att de inte producerar så mycket fröer.⁵⁹ De här begränsningarna gör att makrofossilanalyser inte ger hela svaret på vad som odlades och det finns därför skäl att komplettera med uppgifter från skriftliga källmaterial.

⁵⁶ Heimdahl 2014, s. 12.

⁵⁷ Heimdahl 2013b.

⁵⁸ Heimdahl 2012a, s. 11.

⁵⁹ Viklund 2014; Heimdahl 2012a, s. 9; Heimdahl 2013b, s. 263; Hansson 2014, s. 95.

Tabell 1. Tabellen visar köksväxter som har kunnat beläggas vid mer fyndrika trädgårdsarkeologiska undersökningar under senare år. Samtliga är stadsarkeologiska undersökningarna av 1600- och 1700-talsmiljöer, med undantag av den medeltida bytomten i Äggelunda i Uppland.

	Malmö ¹	Kungsbacka ²	Göteborg ³	Kalmar ⁴	Kalmar ⁵	Jönköping ⁶	Jönköping ⁷	Jönköping ⁸	Jönköping ⁹	Linköping ¹⁰	Norrköping ¹¹	Norrköping ¹²	Äggelunda ¹³
Grönsaker	Gräslök			X				X				X	
	Gurkört			X									
	Kål	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
	Libbsticka					X		X					
	Lins								X				
	Lungrot				X	X	X	X					
	Lök				X		X						
	Morot	X			X							X	X
	Palsternacka				X	X			X	X		X	
	Rova/åkerkål	X		X	X	X	X					X	X
	Rädisa/rättika			X	X	X	X	X	X		X		
	Rödbeta/mangold		X		X		X					X	
	Sallat		X		X				X		X		
	Selleri				X		X	X					
Trädgårdsmälla				X					X				
Odlade kryddor	Dansk körvel			X									
	Smörgåskrasse			X		X							X
	Kungsmynta	X		X	X			X					
	Mejram			X	X								
	Persilja				X	X	X	X			X	X	
	Sommarkyndel	X			X	X							
Köpta/odlade kryddor	Anis			X	X				X				
	Dill	X	X	X	X	X		X	X				X
	Fänkål			X	X			X	X				
	Kummin	X		X	X	X		X	X		X		
	Koriander	X			X	X	X	X					
	Opievallmo				X		X	X					
	Svartsenap	X			X	X	X	X	X				
	Vitsenap				X	X		X				X	

1. Kvarteret Frans Suell, Heimdahl 2013c.
2. Stortorget, Heimdahl 2013a.
3. Kvarteret Bastionen, Heimdahl uå a.
4. Kvarteret Gesällen, Heimdahl 2015.
5. Kvarteret Mästaren, Heimdahl 2012b.
6. Vid Munkjön, Heimdahl, i Stibéus 2012.
7. Kvarteret Dovhjorten, Heimdahl 2012a.
8. Kvarteret Diplomaten, Heimdahl & Vestbö Franzén 2009.
9. Kvarteret Almen, Heimdahl uå b.
10. Kvarteret Bokbindaren, Heimdahl 2013d.
11. Kvarteret Lyckan, Heimdahl 2009.
12. Kvarteret Mässingen, Heimdahl uå c.
13. Bytomt, Äggelunda, Järfälla socken, Uppland, Heimdahl 2013b.

En vanlig beskrivning av äldre tiders köksväxtodlingar i dagens litteratur, är att kålgårdar var köksväxtland mer allmänt eftersom kål kunde beteckna olika typer av grönsaker, medan kryddgårdar var odlingsland för kryddväxter.⁶⁰ Etnologen Maria Flinck ger emellertid en bredare bild av kryddgårdarnas innehåll. Flinck skriver att de sörmländska kryddtjapporna innehöll rotfrukter och en del andra grönsaker, medan källanden framförallt användes för kålrötter och vitkål.⁶¹

Odlingen och odlarna

Hortonomen och trädgårdshistorikern Åsa Ahrland ger i sin avhandling *Den osynliga handen* en djupgående beskrivning av de arbetsmoment som 1700-talets trädgårdsmästare utförde i arbetet med köksväxtodlingen.⁶² Det handlar då om odling i högreståndsmiljöer. Även om arbetsmomenten delvis kan ha utförts på samma sätt av bönder, skilde sig de grundläggande förutsättningarna bland annat vad gäller odlingsteknik och troligen också vad gäller tillgång till gödsel, arbetskraft och kunskap kring trädgårdsodlande. Bönders arbete med köksväxtodling under århundradet har inte beskrivits lika ingående, men har berörts i olika trädgårdshistoriska arbeten. Bland annat återger etnologen Ingvar Svanberg uppgifter om att 1700-talets bönder i Hälsingland och Dalarna förkultiverade kålplanter i jordfyllda trälådor som var upphöjda från marken.⁶³

På senare år har trädgårdsarkeologin tillfört nya metoder för att undersöka hur odlingen bedrevs inom den historiska köksväxtodlingen. Trädgårdsarkeologiska undersökningar kan bland annat visa hur odlingsbäddarna var utformade, om trädgårdarna innehållit avfallsgröpar, hägnader och byggnader, och också vilka gödselmedel som användes; exempelvis har gödsling med latrin kunnat beläggas. De arkeologiska undersökningarna kan också ge information om jordbearbetningen, bland annat har spår av arbete med spadar och hackor påträffats i och

⁶⁰ Till exempel Svanberg 2006; Lundquist 1997, s. 43; Erixon 1956, ss. 150-153.

⁶¹ Flinck 1994, s. 163; Flinck 1999, s. 115; Den brittiska historikern Joan Thirsk skriver 2006 att *herbs* användes om alla typer av köksväxter, medan den brittiske trädgårdshistorikern Anthony Huxley tolkar *herbs* som krydd- och medicinalväxter (Thirsk 2006, s. 284; Huxley 1978, s. 15).

⁶² Ahrland 2006; 1700-talets trädgårdsmästares arbete har också beskrivits av bland andra Susan Campbell, 2005.

⁶³ Svanberg 2006, s. 192; Bönders odling behandlas också i Flinck 1994 och Svala 2008.

under de fossila odlingslagren vid flera undersökningar.⁶⁴ Som nämnts tidigare är det emellertid främst städernas odlingsland som har undersökts.

Teologen och trädgårdshistorikern Bengt Arvidsson skriver med utgångspunkt från 1500- och 1600-talens uppbyggelsehistorik, att det framförallt var kvinnorna som skötte arbetet med köksväxtodlingen i enklare trädgårdar hos allmoget och präster.⁶⁵ Det här är en återkommande tolkning i nutida beskrivningar av äldre tiders köksväxtodlingar.⁶⁶ Undantaget är det yrkesmässiga trädgårdsarbetet. Enligt historikern Christopher Pihl, som använder 1500-talets godsräkenskaper för att undersöka arbetsdelning, beskriver trädgårdsarbete som ett könsblandat arbete där män och kvinnor utförde samma sysslor. Titeln trädgårdsmästare var emellertid förbehållen män, medan kvinnor kunde ha titlar som *kålkvinna* och *kryddgårdsvakterna*.⁶⁷

Språkvetaren Andreas Nord har granskat uppgifter om vem som förväntades utföra trädgårdsarbetet enligt trädgårdshandböcker från omkring 1900. Nord visar att det vanligaste är att hustrun framställs som ansvarig för arbetet i de olika titlarna, men att det också finns uppgifter om att trädgårdsodlandet skulle skötas av den manlige småbrukaren under hans lediga stunder, av både mannen och hustrun, eller av hela familjen gemensamt. Enligt Nord kan litteraturen från den här tiden ha varit präglade av en framväxande norm, ett borgerligt ideal som spreds i samhället som framställde kvinnor som moderliga och omtänksamma, och därmed lämpade för att sköta trädgården.⁶⁸

Den danske trädgårdshistorikern Johannes Tholle skriver, med utgångspunkt från etnologiska källmaterial, att planteringen av kål var ett manligt arbete. Tholle hänvisar till vad han beskriver som en vanlig föreställning i Danmark, att kålen inte skulle knyta sig om det var kvinnor som satte plantorna.⁶⁹ Tholles framställning avviker således från den vanliga beskrivningen i litteraturen, om att det var kvinnorna som utförde det mesta arbetet med köksväxtodlingen inom bondehushållen.

Inställningen till köksväxtodlingen

Den brittiske historikern Malcolm Thick beskriver en kluven inställning till konsumtionen av köksväxter i England under tidigmodern tid. Köksväxter, som morötter, palsternacka, rovor, ärter, bönor, grönkål, vitkål och spenat, ska ha ansetts som en billig nödföda som var lämplig för den fattiga befolkningen. Ef-

⁶⁴ Heimdahl 2010 och 2014; Lindeblad & Nordström 2014.

⁶⁵ Arvidsson 1991, s. 106.

⁶⁶ Till exempel Højrup 1966; Gräslund Berg 2007; Fiebranz 2002 s. 143; Simonton 1998, s. 114; Hunt 2009, s. 145.

⁶⁷ Pihl 2012, ss. 53-54 och ss. 87-89.

⁶⁸ Nord 2007 och 2008.

⁶⁹ Tholle 1931, s. 133.

ter 1650 kom emellertid de rikare i samhället att bli alltmer intresserade av grönsaker som föda. Intresset gällde särskilt olika sorters tidiga primörer och ovanliga och exotiska köksväxter, vilka kom att ingå i en ny och exklusiv diet som bidrog till att ge en social prestige.⁷⁰

Etnologen Maria Flinck diskuterar synen på trädgården, hur trädgårdar definierades och varför bönders köksväxtodlingar och fruktodlingar inte kallades för trädgårdar i samtida beskrivningar. Enligt Flinck passade inte bönders oregelbundna kålgårdar in i den definition som de rika och bildade i samhället hade för vad som var en trädgård.⁷¹

Historikern Kekke Stadin berör i sin avhandling den samtida inställningen till bönders kommersiella köksväxtodling. Avhandlingen handlar framförallt om 1700-talets borgares köksväxtodling till försäljning, och då särskilt den odling som bedrevs i Enköping med inriktning på försäljning i Stockholm. Den samtida uppfattningen var enligt Stadin att bönder inte borde specialisera sig mot köksväxtodling, utan att deras odling skulle vara inriktad på de egna hushållens behov. Kommersiell köksväxtodling ansågs vara en stadsnäring och ingenting som bönder skulle ägna sig åt.⁷²

1.3.1 Identifierade kunskapsluckor och avhandlingens disposition

I genomgången av forskningsläget kring avhandlingens olika frågeställningar har ett antal kunskapsluckor kunnat identifieras. De presenteras här nedanför tillsammans med en beskrivning av hur de kommer att behandlas i studien. Generellt kommer avhandlingens olika frågor att hanteras separat i ett eget kapitel.

En av kunskapsluckorna gäller hur vanligt det var med köksväxtodling. Det kan konstateras att det är ont om belägg för köksväxtodling i äldre tid och frågan är hur det ska tolkas. Framförallt är det köksväxtodlingens omfattning före 1700-talet som har behandlats i forskningen, medan det ofta antas att odlingen var, eller blev, vanlig under 1700-talet. De systematiska undersökningarna av köksväxtodlingens förekomst under 1700-talet är få, även om källmaterialläget är bättre än under tidigare tidsperioder. Elisabeth Gräslund Bergs studie visar emellertid att köksväxtland är redovisade på majoriteten av kartorna i fyra socknar i Småland och Västmanland under 1700- och början av 1800-talen, men det handlar om ett litet material, och resultatet kan därför inte generaliseras. Hennes studie antyder också en skillnad mellan olika regioner. En studie av fler kartor från ett större område och från en längre tidsperiod kan ge ett bättre underlag för att analysera förekomsten av köksväxtland, såväl över

⁷⁰ Thick 1998, s. 25; Thick 2014.

⁷¹ Flinck 2010, s. 23.

⁷² Stadin 1979, s. 106; Enligt ekonomhistorikern Christine Bladh sålde bönder grönsaker i Stockholm under tidigt 1800-tal (Bladh 1991, s. 47).

tid som mellan olika regioner. En sådan studie görs i avhandlingens *andra kapitel*. Som framgått av tidigare forskning kräver en sådan undersökning ett kritiskt förhållningssätt till källmaterialet, framförallt när det gäller hur avsaknaden av belägg ska tolkas. Kapitlet inleds därför med en kartläggning av hur ofta köksväxtland har noterats i lantmäteriakterna, därefter analyseras om köksväxtlanden kan ha utelämnats genom att kartorna ställs mot andra källmaterial.

Köksväxtlandens lokalisering tas ofta för given; det antas att de låg nära boningshuset. Under senare år har det också uppmärksammats att köksväxtlanden kunde ha andra lägen, ibland på stora avstånd från bebyggelsen. Bland annat visar Elisabeth Gräslund Bergs undersökning på kartornas potential som källmaterial vid analyser av köksväxtodlingens plats i landskapsrummet. Genom användningen av ett stort antal kartor från södra delen av Sverige kan köksväxtlandens lägen kartläggas och analyseras mer ingående. En sådan studie kan också visa om det var regionala skillnader i hur böndernas odlingsland lokaliserades. Här finns också möjlighet att utveckla frågan om vad anledningen var till att olika lägen valdes. En sådan studie görs i avhandlingens *tredje kapitel*.

Det saknas undersökningar av hur stora köksväxtlanden var, om storleken varierade mellan olika regioner och om det skedde en förändring av storleken över tid. Storleken kan vara kopplad till hur mycket köksväxter som odlades, det vill säga om köksväxtlanden blev större skulle det kunna vara ett tecken på att mer köksväxter hade börjat konsumeras, och därmed också att hushållens prioritering förändrats vad gäller hur resurser som gödsel, arbetstid och bördig jord skulle fördelas mellan hushållens verksamheter. En ökning av storleken skulle också kunna bero på en förändrad organisation av köksväxtlanden, till exempel att delar av odlingslanden fått en annan funktion. En undersökning av köksväxtlandens storlek, i olika delar av undersökningsområdet och över tid, görs i avhandlingens *fjärde kapitel*.

Det har gjorts flera beskrivningar av vad 1700-talets bönders köksväxtland innehöll för köksväxter, beskrivningarna är emellertid delvis motsägelsefulla sinsemellan. Genom en fördjupad genomgång av bland annat samtida litteratur, kan ytterligare kunskap utvecklas. En sådan studie görs i avhandlingens *femte kapitel*. I samband härmed analyseras också om det var olika köksväxter i kålgårdar respektive i kryddgårdar. I kapitlet undersöks också om köksväxtlanden innehöll andra växtslag, till exempel fruktträd, humle eller hampa, vilket inte har studerats systematiskt tidigare.

I tidigare forskning har det blivit belyst hur den praktiska köksväxtodlingen gick till i framförallt herrgårdar och städer. Den odling som bedrevs av bönder, som hade delvis andra förutsättningar för köksväxtodlande, har berörts, men

inte i någon mer omfattande studie. I avhandlingens *sjätte kapitel* behandlas odlingsmetoderna vid köksväxtodlingen, från jordbearbetning, gödsling, sådd och plantering, till skötseln av odlingslanden och skörden, genom en kombination av 1700-talets lantbrukslitteratur och historiska kartor. Bland annat undersöks om bönder tillämpade växtföljd i sina köksväxtland, eller om de hade andra metoder för att undvika de problem som det kunde innebära om samma växtslag odlades länge på samma plats. Kapitlet avslutas med en diskussion kring vem i hushållet som utförde arbetet med köksväxtodlingarna.

Enligt tidigare forskning ansågs det under 1700-talet att bönders köksväxtodlingar borde vara för de egna hushållens basala behov. Det har också diskuterats om 1700-talets bildade personer hade en oförstående inställning till bönders trädgårdsbetonade odlingsland. En fördjupad studie av lantmåterikartor, syneprotokoll och litteratur från 1700-talet, kan ge ytterligare kunskap om hur köksväxtlanden uppfattades. I det *sjunde kapitlet* görs en sammanställning av uppgifter som rör samtidens inställning till bönders köksväxtodling. Här analyseras de värderande kommentarerna om odlingarna och de resonemang som finns i litteraturen kring varför bönder skulle odla köksväxter. Här behandlas också om köksväxterna kan ha odlats till mer än till husbehov, det vill säga om köksväxter också fungerade som en handelsvara för 1700-talets bönder.

1.4 Källmaterial

Även om bönders köksväxtodling har berörts i forskningen, är den ändå ett exempel på en del inom det äldre agrarsamhället som har behandlats i relativt liten grad.⁷³ Ett vanligt skäl till att ett område inte beforskas är att det är ont om lämpliga källmaterial. Det som framförallt har lämnat avtryck i de skriftliga källmaterialen är sådant som var antingen skattlagt, påbjudet, förbjudet eller konfliktfyllt.⁷⁴ Inget av detta gällde för köksväxtodlingen.⁷⁵ I och med att köksväxtodlingen inte var skattlagd ställdes det inga krav på bönderna att rapportera storleken på skörden. En sådan uppgift hade för övrigt varit svår att ge, eftersom skörden var utdragen i tiden. Under delar av säsongen handlade det förmodligen om en daglig skörd inför matlagningen.⁷⁶

Det är också brist på källmaterial som ger kunskap om det vardagliga arbetet nära hemmet. Bondebefolkningen var visserligen den största befolknings-

⁷³ Till exempel Zeven 1994, s. 605.

⁷⁴ Myrdal 1999 s. 79.

⁷⁵ Enligt etnologen Gösta Berg har emellertid rovor varit tiondepliktiga i Uppland (Berg 1971, s. 161).

⁷⁶ Samma svårighet att uppskatta köksväxtproduktionen gäller vid studier av hemträdgårdar i modern kontext (Cleveland & Soleri 1987; Taylor & Taylor Lovell 2014, s. 293).

gruppen under 1700-talet, men deras vardagliga liv är till stora delar höljt i dunkel. Det gäller särskilt det arbete som utfördes av kvinnor och barn, vilket inte har satt några stora avtryck i källmaterialen, och det har bidragit till att det har undersökts i mindre utsträckning i forskningen.⁷⁷ Som framgick i redovisningen av forskningsläget antas ofta att odlingen av köksväxter hörde till kvinnornas ansvarsområde under 1700-talet, tillsammans med arbeten som matlagning, byk, städning, textilproduktion, boskapsskötsel och omsorg om barn och gamla.⁷⁸

Bristen på utförliga källmaterial till bönders köksväxtodling är en utmaning i avhandlingen. Ett sätt att undersöka ett område för vilket det är ont om källmaterial är att gå igenom stora material med många, men inte särskilt utförliga belägg, och komplettera dem med källmaterial med bara enstaka, men mer utförliga uppgifter.⁷⁹ Detta är den strategi som används i studien. De stora, men inte särskilt utförliga, källmaterialen i studien utgörs främst av lantmäterikartor, men också av syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar samt *Hallands landsbeskrifning 1729*, som är ett utförligt register över halländska gårdar. Lantmäteriakterna ger det rumsliga perspektivet, men de innehåller sällan några utförliga beskrivningar av köksväxtlanden. Precis som de båda andra källmaterialen innehåller de många, men ofta fåordiga och därför ibland svårtolkade uppgifter. Genomgången av de här källmaterialen kompletteras därför med en orientering i den samtida litteraturen; dels topografisk litteratur, dels lantbruks- och trädgårdslitteratur. Beskrivningarna i litteraturen gör det möjligt att förstå detaljerna i 1700-talsböndernas köksväxtodling.

Här följer nu en presentation av de olika källmaterialen som används i avhandlingen. Den inleds med studiens huvudsakliga källmaterial; de historiska lantmäterikartorna.

1.4.1 Lantmäterikartor

De historiska lantmäterikartorna är ett flitigt använt källmaterial inom den historisk-geografiska forskningen.⁸⁰ Sedan kartorna blev digitaliserade har de blivit mer tillgängliga och det har blivit möjligt att göra större kartgenomgångar.⁸¹ Under senare år har kartorna bland annat visat sig användbara för att

⁷⁷ Liljewall 1995; Liljewall 2001 s. 7; Enligt historikern Ann-Catrin Östman är ett annat skäl till att det inte har bedrivits lika mycket forskning om kvinnors arbete inom bondehushållet, att historieskrivningen har betonat åkerbruket och osynliggjort och nedvärderat det arbete som har uppfattats som kvinnligt kodat (Östman 2000, ss. 6-7).

⁷⁸ Till exempel Fiebranz 2002 s. 143; Gräslund Berg 2007.

⁷⁹ Myrdal 2007, s. 502; Myrdal 2012, s. 13-19.

⁸⁰ Till exempel Jansson 2007 och 2009; Höglund 2008; Helmfrid 1962 med däri angivna referenser; Karsvall 2013; Olai 1983 och 1987; Svensson 2008, s. 40.

⁸¹ Jansson & Lundström 2008, s. 9; Höglund 2008, s. 12-14; Tollin & Karsvall 2011.

studera olika typer av mindre odlingsland, som humlegårdar, trädgårdar och kålgårdar.⁸² En fördel med att använda lantmäterikartorna för sådana här studier är att de har en relativt jämn förekomst och ett förhållandevis likartat utseende vilket möjliggör en jämförelse både över tid och mellan regioner. Det finns emellertid en del källkritiska aspekter att ta hänsyn till vid sådana jämförelser, vilka kommer att diskuteras mer ingående i kapitel 2.

Karaktäristiskt för kartorna är att de ger information om landskapsrummet på ett enastående sätt. I kartbilden härbärgeras mängder av information på en liten yta, information som knappast vore möjlig att uttrycka i ord.⁸³ Detta gör kartorna till det bästa källmaterialet för att förstå den rumsliga organisationen av det historiska jordbrukslandskapet. Som inget annat källmaterial kan kartorna därför berätta om köksväxtlandens lokalisering i förhållande till gårdens övriga markslag, om byns köksväxtland låg samlade eller spridda och hur köksväxtlanden var fördelade mellan byinvånarna.

Kartakterna består, förutom av kartbilden, också av en textdel av varierande längd. Här kan ytterligare information finnas om köksväxtlanden. Rent generellt förbättrades karttekniken med tiden och både kartbilden och texten till kartakterna blev alltmer noggranna.

I studien används storskaliga kartor, de flesta i skala 1:4 000.⁸⁴ Vanligen redovisar kartakterna en enda by eller ensamgård med tillhörande marker. De storskaliga kartorna från 1600- och 1700-talen kan delas in i tre grupper; kartor från perioden 1630–1650-talen, vilka brukar benämnas äldre geometriska kartor; kartor från 1680-talet till 1750 samt kartor från andra hälften av 1700-talet, vilka till större delen är storskifteskartor.

Kartor från 1630–1650-talen

Avhandlingen behandlar köksväxtodlingen under 1700-talet, men för att förstå 1700-talets köksväxtodling finns det anledning att blicka tillbaka även på de äldre geometriska kartorna från 1630–1650-talen. Bland annat kan en studie som inbegriper 1600-talets kartor ge en bättre förståelse kring köksväxtlandens varaktighet.

De äldre geometriska kartorna, vilka ofta är samlade i geometriska jordeböcker, är resultatet av ett unikt karteringsprojekt utan motsvarighet i Europa.⁸⁵ Syftet med karteringarna är inte helt klarlagt, men en återkommande kommen-

⁸² Nilsson 2010 och 2014; Strese & Tollin 2015; Vestbö-Franzén 2012; Persson & Ströbeck 2013.

⁸³ Till exempel Wästfelt 2007, s. 21.

⁸⁴ Storskaliga kartor brukar definieras som att de har skala 1:8 000 eller större, främst 1:5 000, 1:4 000 och 1:2 000 (Tollin 1991, s. 11). I avhandlingen används kartor med skala 1:5 000 eller större.

⁸⁵ Tollin 2008; Tollin & Karsvall 2011; Tollin 2007.

tar, såväl i instruktioner som i de inbundna jordeböckerna, är att kartorna skulle ge en bild av hur det såg ut på platsen så att det skulle bli möjligt att den ”sigh för ögonen ställa kunne”.⁸⁶ Totalt gjordes kartor över ungefär 12 000 bebyggelseenheter, det vill säga byar och ensamgårdar, under perioden. Eftersom informationen från dessa kartakter har gjorts sökbar genom ett digitaliserings- och transkriberingsprojekt vid Riksarkivet, i vilket olika tematiska objekt på kartorna har registrerats, kan de äldre geometriska kartorna användas som ett lättillgängligt jämförelsematerial till 1700-talskartorna.⁸⁷

Enligt en lantmäteriinstruktion från Kammarkollegiet från 1633, skulle lantmätarna mäta av åkern och ängsmarken. De skulle också ange åkerns jordart, till exempel om det var lerjord eller sandjord, och också hur mycket utsäde som gick åt, vilket var ett indirekt mått på åkerns storlek eftersom en tunna utsäde räckte till ett tunnland åker. För ängen var lantmätarens instruktion att ange den genomsnittliga höskörden, och om det rörde sig om en hårdvallsäng, en starräng eller en ängsmark som var mossig. Lantmätarna skulle också notera om det fanns ytterligare mark som var lämplig att bruka.⁸⁸

År 1635 kom mer detaljerade instruktioner som bland annat inbegrep kvarnar, kvarnställen och fiskevatten, och år 1643 kom ytterligare en instruktion enligt vilken lantmätarna skulle notera om det fanns tillgång till hassel, bok, ek eller näver, det vill säga nu inkluderades även nyttigheter på utmarken. Fortfarande var det emellertid bara inägomarken som skulle avbildas på kartan. Enligt 1643 års instruktion skulle också humlegårdar noteras, men köksväxtodlingar och trädgårdar nämns inte i några av instruktionerna.⁸⁹

Instruktionernas betydelse för kartornas redovisning har diskuterats av kulturgeografen Clas Tollin, som visar att lantmätaren Peder Jonsson Duker redovisade humlegårdar både före och efter 1643, medan lantmätaren Johan Botvidssons bara noterade humlegårdar efter 1643.⁹⁰ Det förefaller som att lantmätarna var påverkade av innehållet i instruktionerna, men att de också kunde inkludera sådant som de inte hade i uppdrag att redovisa i kartakterna.

Det äldre geometriska karteringsprojektet kom inte att slutföras, i slutet av 1640-talet beslöt drottning Kristina och Kammarkollegiet att karteringarna skulle avbrytas. Eftersom det var en viss eftersläpning av redovisningen kom det in kartor ytterligare några år, men i början av 1650-talet var projektet helt

⁸⁶ Tollin 2007, ss. 52-53; Höglund 2013, s. 60.

⁸⁷ Inom projektet *Äldre geometriska kartor* vid Riksarkivet sammanställdes databasen GEORG. Även innan projektet har kartorna använts inom många historisk-geografiska studier. För en översikt, se Tollin, Karsvall & Höglund 2008.

⁸⁸ Utifrån uppgifterna som samlats in skulle lantmätarna räkna om byns öretal (Ekstrand 1901, s. 6).

⁸⁹ Höglund 2013, ss. 61-62.

⁹⁰ Strese & Tollin 2015, s. 99.

avslutat. Efter detta övergick de kvarvarande lantmätarna till att framställa småskaliga kartor, bland annat över län och härad.⁹¹

De äldre geometriska kartorna har generellt en dämpad färgställning och de har ett kort protokoll som framförallt redogör för åkern och ängen samt för gårdarnas storlek och jordnatur. Flertalet av de här kartorna upprättades i skala 1:5 000, men även andra, större skalor användes.⁹² Exempelvis upprättades de flesta västgötska kartorna i skala 1:3 333.

Kartor från 1680–1750-talen

Efter att det äldre geometriska jordeboksprojektet avslutats på 1650-talet, gick ungefär tre decennier under vilka det inte upprättades särskilt många storskaliga kartor. Ett undantag är att Oxie och Skytts härad i södra Skåne karterades på 1660-talet.⁹³ På 1680-talet startade en ny karteringsomgång som till viss del var en fortsättning på det systematiska karteringsarbetet som påbörjades i mitten på 1600-talet. Flera av kartorna från den här tiden hörde också samman med Karl XI:s reduktion, då kronan återtog många av de gårdar som tidigare hade donerats till adeln, varefter det skedde flera byten av gårdar mellan adeln och kronan. Karteringarna syftade då till att ge kronan en bedömning av gårdarnas tillstånd.⁹⁴ Orsaken till karteringarna kunde också vara att reda ut konflikter inom byar eller mellan bebyggelseenheter.⁹⁵

År 1688 kom en ny lantmäteriinstruktion, i vilken en av förändringarna mot tidigare var att också utmarken skulle karteras. Inte heller i denna instruktion finns det angivet att kålgårdar skulle redovisas, men liksom i 1643 års instruktion nämndes humlegårdarna och nu också trädgårdarna: ”alla humle- och trädgårdar, hvilka äfvenväl måste aftagas och till sin nyttighet och storlek beskrivas”.⁹⁶

Kulturgeografen Ulf Sporrang har påtalat att kartorna från perioden 1700 till 1750 har en lite friare form än tidigare och senare kartor. Sporrang beskriver det som att varje förrättning under perioden fick ett individuellt drag. Bland dessa kartor kan det finnas uppgifter som inte direkt berör själva karteringen, uppgifter som kan vara av stort värde ur forskningssynpunkt.⁹⁷

Kartorna från slutet av 1600-talet påminner mycket om de äldre geometriska kartorna i sitt manér. Flera har samma dämpade färgsättning, kortfattade

⁹¹ Tollin 2007, s. 67.

⁹² Ungefär 75 procent av kartorna i undersökningsområdet är i skala 1:5 000, resten i större skala, främst 1:3 333.

⁹³ Höglund 2013, s. 84.

⁹⁴ Tollin 1991, s. 16

⁹⁵ Höglund 2013, s. 90.

⁹⁶ Ekstrand 1901, ss. 79-87.

⁹⁷ Sporrang 2007, s. 75.

textbeskrivningar och skalan 1:5 000.⁹⁸ Många bands också in i böcker, precis som de äldre geometriska kartorna. Med tiden kom kartbilderna att bli mer färgrika och textbeskrivningarna att innehålla allt mer information. Skalan kom att bli 1:4 000 på de allra flesta kartorna.

Kartor från 1750–1800

Merparten av kartakterna från den andra hälften av 1700-talet är upprättade i samband med storskiftesförrättningar. Initiativtagaren till storskiftet var lantmäteridirektör Jacob Faggot som i ett memorial från 1748 påpekade att den tegskiftade åkern i byarna ofta var söndersplittrad i så smala remsor att de inte kunde brukas med någon nytta. Lösningen, som Faggot såg det, var att samla åkern i större och så få stycken som möjligt.⁹⁹

Den första förordningen om storskitte utfärdades 1749. Den ersattes av en ny förordning 1757 som inbegrep det ”ovillkorliga vitsordet”, vilket innebar att det räckte att en av markägarna önskade skifte för att förrättningen skulle genomföras.¹⁰⁰ Storskiftet fick därefter ett stort genomslag, de flesta större byar blev skiftade.¹⁰¹ Däremot gjordes relativt få kartor över ensamgårdar under perioden.

De flesta kartorna från senare delen av 1700-talet har en stramare karaktär än de som upprättades före 1750; de är mer noggrant gjorda och innehåller färre överraskande detaljer. På kartbilden till storskifteskartorna syns de nya skifteslinjerna och i protokollet är det angivet hur mycket mark som varje delägare blev tilldelad av olika slag. I protokollet, som brukar vara på flera sidor, finns också en beskrivning av de olika turerna i förrättningen. Kartornas skala är i de flesta fall 1:4 000, men 1:2 000 och 1:8 000 förekommer också.

Kartorna som källor

En av lantmäterikartornas styrkor som källmaterial är att lantmätarna var på plats, de såg landskapet och pratade med markägarna (figur 3). Rimligtvis hade de ingen anledning att skapa en medvetet felaktig kartbild, till exempel genom att rita in landskapselement som inte fanns i verkligheten. Undantaget är när kartorna helt eller delvis fungerade som planer, till exempel för nya vägsträck-

⁹⁸ Knappt 50 procent av kartorna från undersökningsområdet från 1690 är i skala 1:5 000, resten är mer storskaliga, främst 1:4 000. I beräkningen ingår inte kartor med mindre skala, som 1:8 000.

⁹⁹ Thulin 1911, ss. 8-9.

¹⁰⁰ Kunglig förordning den 1/3 1749, Kunglig resolution 28/3 1757 och Kunglig förordning 5/4 1757; Tollin 1991, s. 22; Ytterligare storskiftesförordningar följde 1762 och 1783 (Juhlin Dannfelt 1925, s. 394).

¹⁰¹ Sporrang 1985, s. 75

ningar och för byte till nya tomtlägen.¹⁰² Sådana planerade förändringar åtföljdes som regel av en kommentar i protokollet. Till de planerade förändringarna hörde också de nya skifteslinjerna som drogs upp över den färdiga kartbilden, utan att de motsvarade landskapselement som fanns i verkligheten.

Figur 3. I kartakten över Öreeryds sockenallmänning i Småland från 1735, är också denne lantmätare avbildad, med ett stativ för kartan och en diopterlinjal. Kanske är det lantmätaren Arvid Mårtensson Hagmans självporträtt. LMM 06-öre-2.

Kartbilden är ett mycket informationstätt källmaterial som ger upplysningar om olika markslags utbredning, lokalisering och organisation. Men idén med en karta är att presentera ett landskap i en mindre skala och detta krävde att lantmätnarna exkluderade viss information. Ju mindre skala desto färre detaljer kunde redovisas. En mycket detaljerad karta tog dessutom orimligt lång tid att upprätta, lantmätaren tvingades därför prioritera det som var viktigt för kartans syfte. Det innebär också att detaljupplösningen kan skilja mellan olika delar.¹⁰³

Ett särskilt detaljrikt område var platsen för och närmast omkring bytomten, där det förutom ett gytter av byggnader av olika slag kunde finnas

¹⁰² Jansson & Lundström 2008, s. 10.

¹⁰³ Lannér 2007; Enligt agrarhistorikern Örjan Kardell karterades bytomten med mer detaljer på storskifteskartorna än på äldre kartor (Kardell 2007, s. 101). Det omvända förekommer också, vilket framgår av kapitel 2 i den här avhandlingen.

smådjurshagar och olika typer av odlingsland. I många kartakter, särskilt de äldre, är de kamerala hemmanen redovisade med överdimensionerade hus-symboler, ibland blev det därför inte någon plats över för att redovisa alla detaljer i närområdet.¹⁰⁴

De historiska kartorna är präglade av de enskilda lantmätarnas personliga stil. Ofta kan en lantmätares kartor kännas igen; genom kartsymboler, de uttryck som användes och hur texten ställdes upp i kartaktens protokoll, men också i mängden information som lantmätaren redovisade på kartbilden och i texten. Lantmätarna var olika meddelsamma och detaljer noterades i olika stor utsträckning.¹⁰⁵ Till detta kommer att skälet till att de historiska kartorna upprättades varierar mellan olika akter. De kan ha tillkommit i samband med gränstvister, vid skattläggningar eller vid storskiftesförrättningar. I de flesta fall var lantmätarens uppdrag att kartera åkern och ängen, när kartorna används för att undersöka andra företeelser måste tolkningarna göras med viss försiktighet.¹⁰⁶

Rent generellt kan synligheten av olika företeelser i källorna ha påverkats av samhälleliga maktförhållanden.¹⁰⁷ Som nämndes i redovisningen av forskningsläget utgår kulturgeografen Elisabet Gräslund Berg från att trädgårdsbetonade odlingar och platser för husdjurskötsel är underrepresenterade i de äldre geometriska kartorna. Hon resonerar kring om lantmätarna, byamännen och de andra som på något sätt var delaktiga vid förrättningarna kanske inte var intresserade av eller ens ville befatta sig med de kvinnligt kodade landskapselementen. Hennes slutsats är emellertid att det som prioriterades var det som var ekonomiskt viktigt och att genusaspekterna inte var avgörande.¹⁰⁸

Kartans skala, lantmätarens personliga stil, syftet med kartakten och samhälleliga maktförhållanden kan således ha påverkat kartakternas informationsinnehåll. En fråga av stor betydelse i avhandlingen är därför vilken synlighet

¹⁰⁴ Kardell 2004, s. 56.

¹⁰⁵ Sporrang 2007, s. 75; Kulturgeografen Ådel Vestbö-Franzén har visat att det var stora skillnader mellan de två kartor som upprättades över Sandseryds kyrkby i Sandseryds socken i Jönköpings län av de två lantmätarna Erik Nilsson Aspegren och Peter Jonsson Duker 1637 respektive 1647. Aspegrens karta ingår i Karl Karlsson Gyllenhielms enskilda geometriska jordebok, Dukers ingår i kronans jordebok E2, där flera lantmätare var inblandade. Båda kartorna har samma skala, men Aspegrens karta visar flera gärdesgårdssträckningar, hagar och små åkerytor som saknas på kartan som Duker gjorde tio år senare. Givetvis skulle skillnaderna kunna motsvaras av förändringar i landskapet under tioårsperioden; åkrar kan ha lagts igen och gärdesgårdar kring hagar och inne bland åkrarna kan ha tagits bort, men troligen handlar det om att lantmätarna prioriterade olika i fråga om vad som skulle tas med på kartbilderna (Vestbö-Franzén, 2004, s. 200; Nya Bergkvara:80; LSA E2:134-135).

¹⁰⁶ Lannér 2007; Kardell 2007.

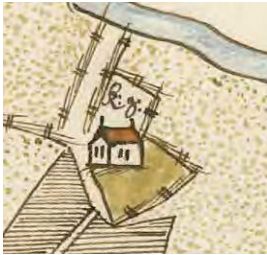
¹⁰⁷ Ägren 2005, s. 253.

¹⁰⁸ Gräslund Berg 2007.

köksväxtlanden har i 1700-talets kartakter. Den här frågan behandlas mer utförligt i kapitel 2.

Köksväxtodlingarna i kartmaterialet

Lantmätarnas sätt att redovisa köksväxtodlingarna varierade. I de äldre geometriska kartakterna har lantmätaren ofta skrivit *kålgård* eller *kg* direkt på kartbilden (figur 4). Ofta har kålgårdarna redovisats med en ofärgad botten, vilket skiljer de här odlingslanden från de brunskrafferade åkrarna, de ofta grönfärgade humlegårdarna och de grönprickade gräsytorerna, men det förekom också att kålgårdarna ritades in på samma sätt som åkermarken.

Figur 4. På kartan från 1648 över Kila i Hillareds socken i Västergötland har lantmätaren skrivit in *kg* på kartbilden för att markera att det rörde sig om en kålgård. GEORG O1:16.

Kartorna från slutet av 1600-talet och från 1700-talet är mindre homogena än de äldre geometriska kartorna, inte minst när det gäller redovisningen av köksväxtodlingarna. Ibland redovisades köksväxtlanden med samma ljusgröna eller ljusgulbruna färg som också brukade användas för annan mark som inte räknades som åker- eller ängsmark, till exempel åkerholmar, åkerrenar och hagar (figur 5). Kål- och kryddgårdarna kunde också markeras med en färg som avvek från resten av kartbilden, till exempel en starkt gul eller röd färgton (figur 6), eller också användes samma färg som på åkern, vanligen grått, gult, rosa, eller orange (figur 7).

Lantmätarna redovisade köksväxtlandens avgränsning genom att antingen bara rita ut hägnaden (figur 5 och 6), eller också genom att dessutom redovisa odlingsytans utbredning där innanför (figur 7). I det senare fallet framgår det om hela ytan innanför hägnaden var uppodlad eller inte.

Det förekommer att lantmätarna skrivit kålgård och kryddgård direkt på kartbilden även i 1700-talets kartakter, men oftast finns istället en siffer- eller bokstavsmarkering på odlingsytan, som förklaras i kartaktens protokoll. Protokollet brukar vara indelat i en del som redogör för förrättningen och en del som beskriver kartbildens innehåll. Beskrivningarna följer i de flesta fall en grundstruktur, som inleds med tomten och följs av åker, äng, hagar och utmark. I denna struktur finns ingen given placering för kålgårdar, kryddgårdar och

trädgårdar. De räknas ofta upp i samband med tomten, men ibland redovisas de istället tillsammans med åkern, ången eller hagarna. De kan också nämnas i en slutkommentar, tillsammans med uppgifter om byns utmark, fiske och kvarnar.

Figur 5. År 1734 karterades Gånsta i Vårfrukyrka socken i Uppland. På kartan markerar nummer 16 en kryddtäppa. Täppan har färgats med samma ljus bruna färg som betesmarken. LSA B78-7:1

Figur 6. På kartan från 1759 över byn Högby i Uppsala-Näs socken i Uppland, har kålgårdarna färgats med en röd färg, medan betesmarken är ljusgrön och åkrarna svagt orange och grå. LSA B71-6:2.

Figur 7. Kålgården (15) till kyrkbyn i Håbo-Tibble socken i Uppland, har på kartan från 1749 färgats med samma gråa färg som åkern. Av kartan framgår att odlingsytan var indelad i fem delar. Förmodligen hade var och en av de fem gårdarna i byn varsin del. Kartan är upprättad av lantmätaren Olof Gerdes, vilket också gäller för de båda kartorna här ovan. Sättet att redovisa köksväxtlanden kunde variera, också på kartor signerade av samme lantmätare. LSA B30-14:3.

Köksväxtlanden kan också nämnas i den del av protokollet som redogör för förrättningen, till exempel om delägarna i byn diskuterat hur kålgårdarna skulle delas upp vid ett skifte. Det förekommer att kål- och kryddgårdarna nämns i denna del, men inte i kartbeskrivningen eller på kartbilden. De här skillnaderna i hur kål- och kryddgårdar har redovisats i kartmaterialet gör att det ofta krävs mer än en snabb överblick för att konstatera om kartakten ger belägg för att det fanns köksväxtodling inom bebyggelseenheten.

Lantmätarnas noteringar i protokollet är oftast knapphändiga, men de kan berätta hur stort odlingslandet var och vilken jordmån det bestod av, till exem-

pel ”Kålhgård finnes af Mulljord af 3 kappland” (1 kappland motsvarade 154 kvadratmeter). Ibland gav lantmätaren ytterligare information om odlingslandets innehåll och brukande.

Svårbedömda köksväxtland

När lantmätarna gjorde en notering i kartakten om en kålgård, kåltäppa eller kålhage, eller kål- i kombination med någon annan av de efterleder som nämndes tidigare i kapitlet, syftade de med största sannolikhet på ett köksväxtland. Men ibland är det svårare att tolka lantmätarnas noteringar. Svårigheten kan bestå i att olika efterleder kombinerades, till exempel i noteringar om *kålgårdshagar*. Oftast rörde det sig då om köksväxtland, men en kålgårdshage kunde i princip också vara en beteshage som låg i närheten av en kålgård. Samma tolknings-svårighet gäller för beckningen *kålgårdsåker*, som antingen kunde avse en kålgård eller en åker som låg nära en kålgård, men också åker som hade varit brukad som kålgård i ett tidigare skede och där den förra markanvändningen dröjde sig kvar i namnet. Här nedan ges några exempel på sådana här mer svårtolkade uppgifter.

Figur 8. På kartan från 1780 över Sinnerstad i Mörlunda socken i Småland syns två små kålgårdar (65), en kålgårdslycka (49) och ett kålgårdsstycke (59). Troligen har de två senare ytorna fått namn av att de låg i närheten av kålgårdarna. Söder om kålgårdslyckan (49) låg ytterligare två små inhägnade ytor som kan ha varit kålgårdar, men som saknar beskrivning i protokollet. LSA G70-40:2.

På kartan från 1780 över byn Sinnerstad i Mörlunda socken i Småland, syns en yta med beteckningen *kålgårdsstycke* (figur 8). Ytan var på 7 200 kvadratmeter och klassades som en hårdvallsäng, det vill säga som en äng av torrare slag. Enligt noteringen i kartans protokoll var ytan bevuxen med starr, vilket visar att den här ytan inte kan ha varit ett köksväxtland. Strax intill låg en uppodlad yta på 3 300 kvadratmeter som i kartakten kallas för en *kålgårdslycka*. Det

hade varit lätt att ta denna lycka för ett köksväxtland, trots att lyckan var ovanligt stor för att vara ett köksväxtland, om det inte hade funnits ytterligare två små inhägnade ytor strax intill vilka är redovisade som kålgårdar i kartakten. De hade en sammanlagd yta på 420 kvadratmeter. Benämningarna kålgårdslyckan och kålgårdsstycket berodde förmodligen på att de här två ytorna låg nära kålgårdarna.¹⁰⁹

I en kartakt från 1760 över Långalma i Börstils socken i Uppland redovisas både *kålsängar*, *kålsängsåkrar* och *kålsängshagar*. Kålsängar fanns till hela byn, ett tiotal meter från närmsta gårdsbebyggelse och några hundra meter från den gårdstomt som låg längst bort. Kålsängshagarna låg i anslutning till bebyggelsen och kålsängsåkrarna låg på ett avstånd av cirka 400 meter. Kålsängarna och kålsängsåkrarna redovisas på kartan med samma färg som åkermarken och också under samma rubrik som åkern i kartans protokoll. Kålsängshagarna redovisas istället under rubriken ängsmark. De beskrivs som hårdvall och har samma färg som kartans *laduhagar*, *storphagar* och *gårdshagar*. En möjlig tolkning är därför att det rörde sig om inhägnade gräsmarker för bete eller slätter. Om kålsängshagarna hade legat nära kålsängarna hade det varit en naturlig förklaring till namnet, men så var inte fallet. En notering i kartans protokoll berättar att en av kålsängshagarna skulle börja användas som hampåker, vilket talar för att ytan var lämplig som odlingsmark. Två av kålsängshagarna redovisades på samma sätt även 1791, då innehöll de mindre odlingsland för bland annat potatis, men större delen användes för slätter.¹¹⁰ Namnet kålsängshagarna kan därför syfta på att åtminstone en del av ytan användes för köksväxtodling även 1760.

En karta från 1749 över Norrby i Söderby-Karls socken i Uppland redovisar en åkeryta, belägen cirka 300 meter från närmsta gård, som *Kålsängsskiftet*. Nästföljande karta från 1774 visar att det låg inhägnade kålgårdar i anslutning till åkern. De här kålgårdarna är inte redovisade på kartan från 1749, men de kan ha funnits då också och gett upphov till namnet kålsängsskiftet på den angränsande åkern.¹¹¹

Kålsäng och *kålgårdsäng* kan läsas som *kål-säng* och *kålgård-säng* eller som *kåls-äng* och *kålgårds-äng*. Det kan följaktligen röra sig om antingen köksväxtodling eller om ängsmark. I Torslunda i Torslunda socken på Öland,

¹⁰⁹ LSA G70-40:2.

¹¹⁰ Tre av de fyra kålsängshagarna redovisas 1791 som tomthagar, varav två kallas ”Kålsängshagen”, och en för Björkhagen. Alla tre innehöll mindre odlingsytor på något kappland vardera, vilka på kartan är beskrivna som ”Täppor och Potatoes Land”, men den största delen inom tomthagarna, omkring 10 till 20 kappland i varje, beskrivs som ängsmarker. Den fjärde kålsängshagen i 1760 års karta är redovisad som tomtmark 1791. Kålsängarna på 1760 års karta beskrivs 1791 som åker (LSA A13-22:1; LSA A13-22:3).

¹¹¹ LSA A101-15:1; LSA A101-15:4.

fanns 1760 en yta som kallades för *KåhlgårdsÄngar* (figur 9).¹¹² I det här fallet är det tydligt att det rörde sig om ängsmark och inte om grönsaksodling. I kartprotokollet är ytan redovisad som en hårdvallsäng som var bevuxen med gräset stagg (*Nardus stricta*), på kartbilden har ytan markerats med träd-symboler. Ytans storlek var 21 tunnland (105 000 kvadratmeter), vilket var mer än 100 gånger större än en normal kålgård; det är därför uteslutet att det rörde sig om ett köksväxtland. De *Kåhls ängar* som hörde till Hjälstaby i Hjälstasocken i Uppland, 1726, var däremot med största sannolikhet kålgårdar att döma av storlek och läge. Förmodligen är det en felstavning som ger intrycket att det rörde sig om ängsmarker.¹¹³

Figur 9. Kartbilden visar "KålgårdsÄngarna" (nummer 31) till Torslunda i Torslunda socken på Öland, 1760. Det var en ängsmark, ingen kålgård. Kanske fanns en kålgård i närheten som inte blivit redovisad i kartakten. LSA G93-15:1.

I exemplen här ovan är beteckningarna på markytorna oklara, men förleden *kål-* talar för att ytan på något sätt har haft med köksväxtodling att göra. I andra fall består tolkningssvårigheten i att den beskrivande förleden saknas, att ytan bara är omnämnd som en *täppa*.

Ordet *täppa* kunde användas om odlingsland för till exempel köksväxter eller humle, men det kunde också beteckna en mindre åkeryta, ängsyta eller betesmark. Den gemensamma nämnaren för olika täppor var att det handlade om mindre inhägnade områden. I vissa kartakter framgår hur täppan användes; att det var en *täppa* för kreatur eller kalvar (en betestäppa eller kalvtäppa), en

¹¹² LSA G93-15:1.

¹¹³ LSA B27-5:1.

täppa där det skördades hårdvallshö (en slättertäppa eller grästäppa), en täppa med krikon, körsbär eller humlestöror (en trädgårds- eller humletäppa), eller en täppa som nyttjades till köksväxtodling eller hampa. År 1747 fanns till exempel i Bärby i Gamla Uppsala socken i Uppland tre täppor, ”af hvilka en brukas til Kålsäng, den andra til betestomt, och den tredie til humlegård”.¹¹⁴ Även *hage* kunde stå för sig självt. Ofta avsågs betesmark, men det kunde också handla om köksväxtodling.¹¹⁵ Det samma gäller för *lycka*. I Önafors i Vassända-Naglums socken i Västergötland fanns 1770 ”en liten lycka el’ kålgård”, det vill säga lantmätaren tyckte att båda beteckningarna kunde användas.¹¹⁶ I Lagmansered i Lagmansereds socken i samma landskap fanns 1790 en lycka som användes till rotfrukter.¹¹⁷ Därutöver kunde en lycka, precis som en täppa, vara en inhägnad åker, äng eller betesmark.¹¹⁸

En ytterligare tolkningssvårighet ligger i att ytor som betecknades kålgård eller liknande kan ha haft en annan funktion än köksväxtodling. Från Övre Rungstung i Tanums socken i Bohuslän berättas 1694 om en kålhage som ”nu är besådd med Korn”.¹¹⁹ På en karta från 1770 över Börstil i Börstils socken i Uppland beskrivs en yta som ”kåhlhagen kallad”.¹²⁰ De båda uppgifterna ger en inblick i att en kålhage eller kålgård inte nödvändigtvis hade funktionen att vara ett köksväxtland när lantmätaren upprättade kartan. Lantmätarens beteckning är den enda ledtråden till markanvändningen och ibland kan den leda till felaktiga slutsatser. När ett område betecknades som kålgård kan det ändå antas att ytan antingen användes eller nyligen hade använts för köksväxtodling.

Sammanfattningsvis är lantmätarnas uppgifter ibland svåra att tolka. Även om beteckningen i kartakten antyder att det kan ha rört sig om ett köksväxtland var det inte alltid fallet. Lantmätaren kunde syfta på ett annat, närbeläget område eller på en tidigare funktion. I vissa fall behövs därför en noggrann granskning av hur ytan har redovisats i kartbilden, och om det finns ytterligare kartor över samma plats kan de ofta ge upplysningar som ger en säkrare tolkning. Men de svårtolkade kartorna är ändå relativt få, i de flesta fall

¹¹⁴ LSA B22-5:1.

¹¹⁵ Enligt kulturgeografen Sven Dahl användes beteckningen *hage* enbart till beteshagar, såvida det inte rörde sig om en sammansättning, som i kål-hage och humle-hage (Dahl 1989, s. 230). Det är för det mesta svårt att belägga *hagarnas* funktion, men exempel på att *hage* kunde användas om köksväxtland och humlegårdar finns på kartorna över Krattorp i Upphärads socken i Västergötland, 1770 och Källstorp i Perstorps socken i Skåne, 1780 (LSA O197-28:1 och K98-9:1).

¹¹⁶ LSA O200-89:2; I Djäknebolet i Torups socken i Halland fanns ”En lycka som sättes kåhl och sås uti, utan Trän med skeagierde omkring” (Hallans landsbeskrifning, Laholms fögderi 1984, s. 626).

¹¹⁷ LSA O103-24:1.

¹¹⁸ Enligt SAOB kan en *lycka* vara en åker, svedjemark, äng, åkerlapp, litet gärde eller täppa.

¹¹⁹ LMA 14-tan-13.

¹²⁰ LSA A13-9:2.

framstår lantmätarnas uppgifter som okomplicerade. Markytor som i kartorna är betecknade som kålgårdar, kåltäppor, kryddgårdar och kryddtäppor, kan i de flesta fall tolkas som köksväxtodlingar.

Koncept och renovationer

Lantmäterikartorna upprättades ofta i minst två versioner. Förutom kartan som framställdes i fält, konceptkartan, som senare förvarades på de regionala lantmäteriarbivarna (lantmäterimyndighetens arkiv, LMA), gjordes i regel en renritad och renskriven, färgglad kopia, en renovation, som lämnades in till kamraren och som har förvarats i lantmäteriets centrala arkiv (lantmäteristyrelsens arkiv, LSA). Av skifteskartorna gjordes ytterligare en kopia som lämnades i byn. De två förra, koncepten och renovationerna, är numera digitaliserade och tillgängliga via Lantmäteriets hemsida.

Figur 10. På konceptkartan från 1698 över Brunnby i Östuna socken i Uppland (till vänster), har en yta invid bytomten redovisats som "Kåltäppor". På renovationskartan anges samma yta vara "Kåhlsängar". LMA 03-ösa-3; LSA A132-3:1.

Det förekom att det uppstod felaktigheter när informationen från konceptkartan skulle överföras till en renovationskarta. På konceptkartan från 1698 över Brunnby i Östuna socken i Uppland, syns en smal yta i änden på bytomten med beteckningen *Kåltäppor*. På renovationskartan återfinns samma yta, men nu med texten *Kåhlsängar* (figur 10).¹²¹ Det omvända förhållandet gällde 1768 i Kärrby i Boglösa socken i Uppland; där blev konceptets *Kåltäppor* till *Kåltäppor* i renovationen.¹²² Samma sak gällde också vid framställningen av renovationskartan över Tomta i Veckholms socken i Uppland, 1700 (figur

¹²¹ LSA A132-3:1; LMA 03-ösa-3; Skillnaden mellan konceptet och renovationen i Brunnby påvisades för mig av kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg.

¹²² LSA B6-11:3; LMA 03-bog-26.

11).¹²³ Den som framställde renovationen, vilken kunde vara en annan än den som upprättade konceptet, läste sannolikt fel. Det hände också att siffrorna i kartbeskrivningen kastades om. På konceptkartan från 1710 över Vreta i Breds socken i Uppland, beskrivs två ytor med nummer 14 som kalvtomter och en yta med nummer 15 som en kryddtäppa. På renovationskartan visas samma siffror på kartbilden, men i protokollet är siffrorna omkastade; nummer 14 beskrivs som en kryddtäppa och nummer 15 som två kalvtomter.¹²⁴ Det kunde följaktligen bli fel på olika sätt vid upprättandet av renovationskartorna.

Figur 11. Konceptkartan från 1700 över Tomta i Veckholms socken i Uppland (till vänster), redovisar en kåltäppa (A). På renovationskartan är den här ytan beskriven som en kalvtäppa. Den prickade ytan på konceptet (B) betecknade troligen en humlegård, men på renovationskartan saknas information om markanvändningen. Kryddtäppan (C) och kåltäppan (D) som syns vid gård 1 och 2 på renovationen, omnämns inte på konceptkartan. LMA 03-vec-12; LSA B74-21:1. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Ibland sorterades delar av konceptens information bort när de skulle överföras till en renovationskarta. Från Danmarks socken i Uppland finns elva konceptkartor från 1640 bevarade, varav fyra har uppgifter om att det fanns humle-

¹²³ LMA 03-vec-12; LSA B74-21:1.

¹²⁴ LMA 03-bre-9; LSA B8-26:1.

gårdar vid de karterade bebyggelseenheterna. Den här informationen saknas i renovationskartorna. På liknande sätt har uppgifter om humlegårdar fallit bort i andra socknar, till exempel i Gamla Uppsala och Rasbo.¹²⁵ Även annan information, som att vissa av gårdarna låg öde, utelämnades vid överföringen. Det är oklart varför all information inte togs med när renovationerna upprättades.

Även om det kunde sorteras bort information vid framställningen av renovationerna, är det ändå inte alltid koncepten som är mest innehållsrika, vissa koncept framstår som kortfattade minnesanteckningar. Renovationskartan från 1707 över Fresta i Alunda socken i Uppland, innehåller ett utförligt protokoll, i vilket det bland annat berättas om tomthagar med kålsängar och hampland. Texten i konceptkartan innehåller mindre information, och vare sig kålsängar, hampland eller tomthagar nämns.¹²⁶ Även för kartorna från 1694 över Ulmekärr och Slänge i Tanums socken i Bohuslän är koncepten kortfattade, och det saknas uppgifter om köksväxtodling. I renovationerna berättas det däremot att det saknades egentlig kålgård, och att kålen istället sattes i åkern. Den här informationen hade inte gått att få fram om bara koncepten hade använts.¹²⁷

Det är inte alltid som både koncept och renovationer är bevarade, det saknas till exempel koncept för de allra flesta äldre geometriska kartorna. Å andra sidan gjordes emellanåt koncept men inte någon renritad version. Ibland saknas den ena kartan, ibland den andra. Bland både koncept och renovationer finns också kartakter som inte är kompletta, kartbilden eller protokollet kan saknas.

I de kartstudier som görs i avhandlingen är det i huvudsak renovationskartor som används. Det beror på att de generellt är lättare att läsa, vilket medför att tolkningen blir mer säker. Den mindre läsbarheten hos koncepten beror på att de här kartorna var ett arbetsmaterial; de kan innehålla såväl överstrykningar som bläckplumpar. De har också hanterats mindre varsamt än renovationerna och är därför ofta slitna och ibland trasiga. Många av koncepten är inte heller färglagda, och då är det svårt att få en överblick över vilka markslag som har karterats. Dessutom kan konceptens text vara osammanhängande och spridd, särskilt i de äldre kartakterna, medan strukturen oftast är tydligare i renovationerna. Eftersom det är digitaliserade kartor som analyseras har det också betydelse att koncepten ofta har skannats med lägre upplösning och ibland i svartvitt. I jämförelse är renovationskartorna betydligt mer överskådliga och tydliga, och de lämpar sig därför bättre för de större, översiktliga kartgenomgångar som görs i den här studien. När renovationskartorna är svårästa eller saknar protokoll används emellertid koncepten som ett komplement.

¹²⁵ Strese & Tollin 2015, ss. 94-95.

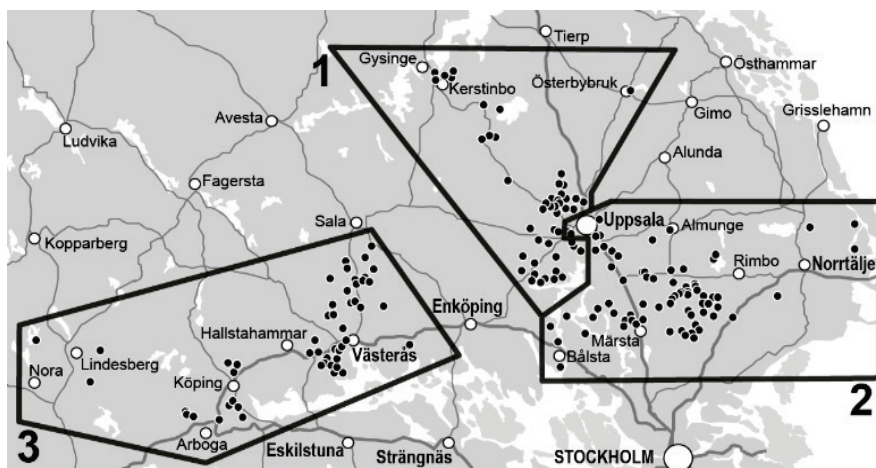
¹²⁶ LSA B1-17:1; LMA 03-alu-28.

¹²⁷ LSA N1:19 och 32; 1694, LMM 14-tan-19 och LMM 14-tan-24.

1.4.2 Syneprotokoll över akademihemman

Ett annat av de större källmaterialen som används i studien är syneprotokollen över Uppsala universitets hemman från mitten av 1700-talet. Under 1700-talet förfogade Uppsala universitet över mer än 400 gårdar i östra Mellansverige. De flesta gårdarna hade ingått i Gustaf II Adolfs stora donation 1624 och jordrätten fungerade som universitetets huvudsakliga inkomst.¹²⁸ De gårdar som universitet ägde brukades till större delen av bönder och syneprotokollen är därför ett lämpligt källmaterial för att besvara avhandlingens frågeställningar.

Under perioden 1745 till 1750 gjorde Uppsala universitet en samlad genomgång av cirka 340 av akademihemmanen med upprättande av syneprotokoll. Protokollen är inbundna i tre böcker efter i vilket område akademihemmanet låg (figur 12).¹²⁹

Figur 12. Uppsala universitet förfogade över några hundra gårdar, vars ränta fungerade som universitetets inkomst. I studien ingår syneprotokoll från 340 akademihemman i Uppsala, Stockholms, Västmanlands och Örebro län. Protokollen är inbundna i tre böcker, nummerade 1–3, efter i vilket område akademihemmanet låg. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Syner av gårdar genomfördes för att ägaren, i det här fallet Uppsala universitet, ville kontrollera att tillståndet på bebyggelse och marker inte försämrades. Åtgärder som förbättrade gården noterades i protokollet, medan den brukare som inte skött underhållet fick ett åläggande om att åtgärda bristerna inom en viss tid. Protokollen innehåller därför detaljerade uppgifter om gårdarnas olika hus och det gör dem till ett viktigt källmaterial inom den bebyggelsehistoriska

¹²⁸ Thoré 2001, s. 25.

¹²⁹ Uppsala universitetsarkiv, FIIad:1-3.

forskningen.¹³⁰ Vid synerna över akademiemmanen kommenterades också gärdesgårdarnas skick, samt tillståndet på åkern, ängen och de trädgårdsbetonade odlingslanden.

De flesta syneprotokoll följer samma struktur. Beskrivningen inleds med husen i mangården, ladugården, smedjan och bastun, och därefter beskrivs gårdens humle-, träd-, kål- och kryddgård, samt brunn, åker, äng, bete, skog och gärdesgårdar. Den likartade strukturen visar att syneprotokollen till stor del var styrda till sitt innehåll. Ofta upprepas också samma formuleringar. För köksväxtodlingens del är kommentarerna vanligen kortfattade; det kan handla om ordalydelser i stil med att "Kåltäppa finns till gårdens behov". I jämförelse rönt humlegårdarna betydligt mer uppmärksamhet från synemännens sida, ofta är kommentarerna kritiska med krav på att bönderna skulle åtgärda olika brister, som att komplettera antalet humlestörrar till lagstadgat antal.

Även om kommentarerna kring köksväxtlanden är kortfattade och i det närmaste formelartade, har jag inte funnit skäl att misstro synemännens uppgifter. I avhandlingen antas att noteringar om kålgårdar och kryddgårdar kan utgöra belägg för om det förekom köksväxtodling till akademiemmanen.

1.4.3 Hallands landsbeskrifning 1729

Hallands landsbeskrifning 1729 upprättades för att den nyutnämnde landshövdingen Wilhelm Bennet önskade en överblick över tillståndet i Halland. Bennet gav order om en systematisk redogörelse över gårdarna i länet, vilket resulterade i en förteckning som ger en unikt detaljerad bild av den halländska landsbygdsbefolkningens gårdar och odlingsland.¹³¹

Hallands landsbeskrivning är sammanställd på gårdsnivå och innehåller bland annat uppgifter om jordnatur, mantal, hur mycket skatt varje gård betalade, hur många personer som var över 15 år, vilka byggnader som fanns och i vilket skick dessa var, samt tillståndet på gårdens åker och äng. Uppgifter om areal saknas däremot. I landsbeskrivningen finns det också angivet om gårdarna hade tillgång till kryddgårdar, kålgårdar, humlegårdar och trädgårdar. Det berättas om det fanns träd i odlingslanden och i så fall av vilka slag, samt om odlingslanden innehöll humlestörrar. Exempelvis berättas för en gård i Amås i Ullareds socken: "2ne kållhagar med 1 Frucht trä sampt humble till 20 stänger".¹³² Landsbeskriv-

¹³⁰ Till exempel Arvastson 1977; Ulväng 1999, 2004 och 2007; Almevik 2012.

¹³¹ En källa som påminner om *Hallands landsbeskrifning 1729* är *Revisionsbok för Gotland 1653*, vilken också innehåller detaljerade uppgifter på gårdsnivå, bland annat vad gäller förekomst av trädgårdar och humlegårdar. Däremot nämns varken kålgårdar eller kryddgårdar (Östlund-Stjärnegårdh 1979).

¹³² Hallands landsbeskrifning 1729, Varbergs fögderi 1988, s. 113.

ningen kan därför användas i en analys av i vilken utsträckning som kål- och kryddgårdar användes till annat än köksväxtodling.

Hallands landsbeskrivning gavs ut i tryckt form i fyra band av Hallands museiförening åren 1984–1990, och den är därför ett lättillgängligt källmaterial. Den har samma uppställning i alla band vilket underlättar jämförelser av de redovisade företeelserna.¹³³ Ändå har landsbeskrivningen nyttjats ganska sparsamt inom den agrar- och trädgårdshistoriska forskningen.¹³⁴

Alla gårdar beskrivs inte lika utförligt i landsbeskrivningen. De detaljerade beskrivningarna finns framförallt för skatte- och kronohemmanen men bara för en del av frälsehemmanen. Uppgifter saknas också för de flesta torpen och backstugorna. Hittills har det inte klarlagts hur insamlingen av uppgifterna till Hallands landsbeskrivning gick till. Enligt arkivarien Jan Dahlin har kyrkoherdar bistått med uppgifter, men även lantmätare kan ha varit inblandade.¹³⁵ Det kan i alla fall konstateras att uppgifterna ger ett tillförlitligt intryck, för varje gårds odlingsland beskrivs individuellt, utan sådana formelartade upprepningar som kan karaktärisera syneprotokollen över akademiemmanen. Uppgifterna om antalet odlingsland per gård, liksom antalet humlestöror och trädslag som fanns inom odlingslanden, måste ha krävt en kännedom om hur det såg ut på platsen.

1.4.4 1700-talslitteraturen

Under 1700-talet fanns ett stort intresse bland samhällets bildade personer för hur användningen av naturresurserna skulle förbättras, intresset är tydligt i den lantbrukslitteratur och de platsbeskrivningar som publicerades under århundradet.¹³⁶ För att komplettera de mer fåordiga uppgifterna i de källmaterial som har presenterats här ovan, görs i avhandlingen en orientering av den här litteraturen, vilken också inkluderar några titlar från tiden före 1700 och från de första åren av 1800-talet. Urvalet av litteratur har baserats på överbibliotekarien Per Magnus Hebbes klassiska bibliografi från 1939 om den svenska lantbrukslitteraturen före 1850.¹³⁷ För en fullständig lista av den använda litteraturen, se käll- och litteraturförteckningen under *tryckta källor*.

¹³³ Pablo Wiking-Faria använder *Hallands landsbeskrifning 1729* för att undersöka skillnader i korntal och stenighet mellan olika regioner (Wiking-Faria (2009)).

¹³⁴ Till exempel Wiking-Faria 2009; Rosén 2004; Hallgren 2008, 2011; Fransén 1991.

¹³⁵ Dahlin 1986, s. XV.

¹³⁶ Hebbe 2014 [1939]; Myrdal 1992; Myrdal 2014; Adolfsson 1995; Adolfsson 2000; Legné 2004; Legné 2010.

¹³⁷ Hebbes bibliografi *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. 1850* gavs ut i en ny upplaga 2014, med kompletteringar och korrigeringar gjorda av Olof Kåhrström.

Lantbruks- och trädgårdslitteratur

I studien används både *lantbruks-* och *trädgårdslitteratur*. Till trädgårdslitteraturen räknas här den litteratur som enbart behandlar trädgårdsodling, till exempel predikanten Johan Kammeckers *En til sitt kära fäderneslandz tienst o nytta utgifven trädgårdzman* från 1732 och trädgårdsmästaren Peter Lundbergs *Trädgårdspraxis* från 1745. Lantbrukslitteraturen är bredare. Den behandlar åkerbruk, kreatursskötsel, teknik och ekonomi, och kan också innehålla längre eller kortare avsnitt om trädgårdsodling. I somliga titlar finns särskilda avsnitt om köksväxtodling, i andra nämns sådan odling mer i förbigående.

Lantbrukslitteraturen är oftast ett bättre källmaterial för att förstå 1700-talets bönders köksväxtodlingar än den rena trädgårdslitteraturen. Flera av trädgårdsböckerna innehåller långa växtlistor, ofta med krävande växtslag, och beskriver trädgårdsanläggningar som orangerier och lustgårdar. I lantbrukslitteraturen behandlas kålgårdar, humlegårdar och fruktträdgårdar, det vill säga den typ av odlingsland som enligt de samtida kartorna förekom hos bönder. De köksväxter som nämns i lantbrukslitteraturen är framförallt ett fåtal rotfrukter och kålväxter.

En stor kategori inom såväl trädgårds- som lantbrukslitteraturen är handböckerna, vilka ofta har en tematisk indelning med särskilda kapitel för gödsel, jordmån, jordbearbetning och så vidare. En annan kategori är lantbrukslexikonerna, som består av korta artiklar i bokstavsordning, ofta om både jordbruk och trädgårdsbetonad odling. En tredje grupp är tidskrifterna, till exempel *Hushållnings journal* som började ges ut 1776, vilken innehåller en blandning av olika artiklar.

Utgivningen av trädgårds- och jordbruksböcker var liten under 1600-talet. Det handlade om ett tiotal titlar av vilka flertalet utgjordes av fria bearbetningar från andra språk. Vid början av 1700-talet ökade antalet titlar något, men den stora ökningen skedde på 1740- och 1750-talen, och då framförallt vad gäller litteraturen om jordbruk och lantbrukshållning. Den rena trädgårdslitteraturen ökade inte i samma grad och dess andel var sedan liten i jämförelse med lantbrukslitteraturen.¹³⁸ Under århundradets slut skedde en viss tillbaka-

¹³⁸ Hebbe 2014 [1939], s. X; Myrdal 1992; Från 1600-talet finns ett tiotal lantbruks- och trädgårdsskrifter. Agrarhistorikern Janken Myrdal visar, utifrån beräkningar i Hebbes bibliografi, att det under 1700-talet gavs ut cirka 1 750 titlar om lantbruk. Här har jag dragit från de titlar som behandlar skogsbruk, topografisk litteratur och litteratur som behandlar övriga länder. Antalet trädgårdstitlar var under samma period omkring 130 (Myrdal 2014, ss. 34-35). Drygt hälften av trädgårdstitlarna behandlar köksväxtodling och allmän trädgårdsodling, resten odlingen av fruktträd och parkträd. Flera av titlarna om köksväxtodling är långt från böndernas sfär, bland annat behandlas saffrans-, melon- och åkerbärsplantering (Hebbe 2014 [1939]).

gång av de tryckta böckerna, anledningen kan vara att möjligheten att publicera sig i tidskrifter hade blivit större.¹³⁹

I första hand riktade sig trädgårds- och lantbruksböckerna till ägare och förvaltare av större egendomar, trädgårdsböcker lästes också av trädgårdsmästare.¹⁴⁰ Vissa författare utgav sig emellertid för att skriva för bönder. Det märks i titlar som *En wälmående bonde*, *Den idoge torparn* och *Genaste wäg för bonden, at förskaffa sig en god trädgård utan mycken möda och kostnad*.¹⁴¹ I tidens anda ingick att böndernas jordbruk behövde förbättras. Rikets välstånd var beroende av att resurserna förvaltades effektivt, vilket ansågs hindras av böndernas traditionalism och okunnighet.¹⁴² Emellertid förefaller böckerna inte ha nått bönderna, de kom i alla fall sällan i deras ägo.¹⁴³ Över huvud taget fick litteraturen inte någon större spridning.

Författarna till den trädgårds- och lantbrukslitteratur som gavs ut fram till omkring 1800, var främst olika ståndspersoner som själva var ägare till större egendomar. Det finns undantag; en del av trädgårdsböckerna var till exempel skrivna av trädgårdsmästare, till exempel Peter Lundberg, som drev en handelsträdgård i Stockholm, och Lars Broberg, som var akademiträdgårdsmästare i Uppsala.¹⁴⁴ Det finns också exempel på lägre ståndspersoner och till och med bönder bland författarna. Clas Bjerkander var präst, men han var son till en arrendebonde. Under studietiden i Uppsala följde han Linnés föreläsningar, men hans ekonomiska omständigheter hindrade honom att stanna vid universitet. Vid sidan av sitt arbete som komminister och senare kyrkoherde, utförde han egen forskning, inte minst om skadegörare inom jordbruket. Forskningen resulterade i flera artiklar i bland annat *Hushållnings Journal* och *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar*, vilka publicerades under de sista decennierna av 1700-talet.¹⁴⁵ Inte heller Knut Pehrsson kom från ståndsmiljö. Liksom Bjerkander var han bondson och han satt i riksdagen för bondeståndet. År 1800 gav han ut boken *Åkerbruks-cateches eller Hjelpreda för landtmän*.¹⁴⁶ Den norske författaren Oluf Næve är ett annat exempel. Næve var klockarson och arbetade förmodligen som skrivare för en präst. På 1760-talet skrev han

¹³⁹ Myrdal 2014, s. 27.

¹⁴⁰ Ahrland 2006, ss. 239-254.

¹⁴¹ Anonym 1789; Holthusen 1782; Heldenhielm 1766.

¹⁴² Runefelt 2005, s. 49 och 67; Adolfsson 2000, s. 55.

¹⁴³ Myrdal 2014, ss. 16-18 och däri införda referenser; Bönderna kan ha fått kännedom om böckernas innehåll utan att de ägde några för egen del. Enligt en byordning författad av landshövdingen Nils Adam Bielke för Öster- och Västerrekarne härad i Södermanlands län från 1764, skulle kyrkoherdarna läsa upp nya ekonomiska publikationer för sockenmännen vid två årliga hushållssockenstämmor (Ehn 1982, s. 316).

¹⁴⁴ Nord 2008; Ahrland 2006, ss. 242-244; Hasselberg 2011, s. 357.

¹⁴⁵ Aurivillius 1924, s. 487; Ekman 2015.

¹⁴⁶ Welander 1995-1997, s. 14.

Norsk Frugt og Urtehaug Bog och *Den Norske Jord-Dyrkers Bog*.¹⁴⁷ De här tre författarna har förmodligen haft en förhållandevis god insyn i förutsättningarna för bondebefolkningen och deras odlande, men merparten av författarna hade emellertid ett annat perspektiv än bönderna, såväl genom andra materiella villkor som genom andra sociala förutsättningar. I den största delen av lantbruks- och trädgårdslitteraturen går det därför inte att direktöversätta uppgifterna till hur bönder odlade. Å andra sidan kan vissa av de beskrivna arbetsmomenten ha utförts på samma eller liknande sätt, såväl på bönders gårdar som på herrgårdar och boställen.

Bönders odlingar skymtar också fram i en del av den litteratur som på ett tydligt sätt riktade sig till högreståndsmiljöer. I relation till de råd som gavs i böckerna kunde författarna berätta vad som var det gängse sättet bland allmogen. Ibland gjordes jämförelsen för att visa på vad som ansågs som bönders okunnighet.

Lantbruks- och trädgårdslitteraturen är en viktig källa till hur det praktiska arbetet inom jordbruk och trädgård utfördes under 1700-talet. Enligt agrarhistorikern Janken Myrdal ger den en spegling av arbetet, vilket gör att vi kan förstå detaljer som är omöjliga att komma åt på annat sätt.¹⁴⁸ En del av instruktionerna i handbokslitteraturen kan antas ha rört sådant som var allmänt känt och vedertaget och de kan därför ge en god bild av arbetsmomenten, även om det som ansågs mest självklart förmodligen utelämnades. Kommersrådet Johan Brauner skriver 1765 att han inte ville upprepa det som redan var ”allmänt bekant” om köksväxtodling, och på samma sätt skriver assessorn och överdirektören i generallandttullkontoret Carl August Grevesmöhlen 1803, att odlingen av kål- och kålrötter var så välkänd, att han nöjde sig med några kortare tillägg.¹⁴⁹

Vid sidan av det välkända innehåller litteraturen också vad som framställs som nya rön, vilka var sprungna ur erfarenheter från resor och från annan litteratur, men också från den egna experimentlustan. Ofta rör det sig om förslag som aldrig kom att få någon spridning, ibland är de uppenbart opraktiska. Det är just dessa opraktiska förslag som det brukar riktas kritik mot när det gäller lantbrukslitteraturen. Det väcker frågor om författarnas erfarenhet av lantbruk och om texterna mer eller mindre var skrivbordsprodukter.¹⁵⁰ Författarna framställer visserligen sig själva som att de hade stor erfarenhet av jordbruk, men stämmer verkligen det? Enligt Myrdal är det troligt att de faktiskt hade erfarenhet, särskilt när det gäller författarna under senare delen av 1700-talet. Myrdal skriver att en del opraktiska förslag är en naturlig del i sökandet efter

¹⁴⁷ Balvoll 2003, s. 4.

¹⁴⁸ Myrdal 2014, s. 20.

¹⁴⁹ Brauner 1765, s. 66; Grevesmöhlen 1803, ss. 56-57.

¹⁵⁰ Gadd 2000, s. 333.

nyheter och att de inte ska ses som tecken på att författarna var okunniga.¹⁵¹ Jag anser att det är en rimlig tolkning. De initierade uppgifterna gör det troligt att de flesta författarna hade erfarenhet av, eller åtminstone en god insyn i arbetet, och beskrivningarna av hur arbetet genomfördes bör därför i de flesta fall kunna betraktas som tillförlitliga.

Trädgårdslitteraturen är flitigt använd inom den trädgårdshistoriska forskningen. Den används både för att förstå hur arbetet med odlingarna har gått till och hur trädgårdarna har utformats.¹⁵² Trädgårdshandböckerna har också studerats ur ett språkligt perspektiv kring hur de förhöll sig till annan samtida litteratur och för genusanalyser.¹⁵³ Även lantbrukslitteraturen är välkänd, men den är ändå inte utnyttjad i så stor utsträckning i den agrarhistoriska forskningen, särskilt inte under senare tid, vilket till viss del beror på att forskningen inte har varit inriktad på detaljer kring odlingsmetoder.¹⁵⁴ Det handlar också om de ovannämnda tveksamheterna kring källvärdet.¹⁵⁵

Reseberättelser och ortbeskrivningar

Ett källmaterial som står nära lantbrukslitteraturen är den *topografiska* litteraturen, som dels består av reseberättelser, dels av ortbeskrivningar. I den här litteraturen lyftes landets resurser fram i enlighet med frihetstidens nyttotänkande; inte minst behandlades lantushållningen.¹⁵⁶

Ortbeskrivningarna består främst av beskrivningar av enskilda socknar, men även härader och hela landskap blev beskrivna. I många fall utgjordes författarna av kyrkoherdar som skrev om den socken som de verkade i, eller av studenter som skrev om sina hemssocknar. I båda fallen rörde det sig om personer med en stor lokalkännedom.¹⁵⁷

Vissa av ortbeskrivningarna hade ett historiskt och antikvariskt syfte, men för de beskrivningar som upprättades från 1740-talet och framåt var syftet främst ekonomiskt.¹⁵⁸ Den ekonomiska inriktningen var ett resultat av ett upprop av lantmäteridirektören Jacob Faggot i *Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar* 1741.¹⁵⁹ Där argumenterade Faggot för att det krävdes systematiska ortbeskrivningar för att ge kunskap om landets tillgångar, kunskap som i sin tur var en förutsättning för att rikets hushållning skulle förbättras. Argumen-

¹⁵¹ Myrdal 2014, s. 20.

¹⁵² Till exempel Ahrland 2006; Flinck 1994; Svala 2008.

¹⁵³ Nord 2008, 2010.

¹⁵⁴ Myrdal 2014, s. 15.

¹⁵⁵ Till exempel Myrdal 2014; Hasselberg 2011.

¹⁵⁶ Adolfsson 2006; Frängsmyr 2000, s. 190.

¹⁵⁷ Adolfsson 1995, s. 87.

¹⁵⁸ Legnér 2004, s. 47.

¹⁵⁹ Frängsmyr 2000, s. 190 och 203; Adolfsson 1995, s. 82.

tationen byggde på föreställningen att det fanns stora slumrande tillgångar inom landet som bara behövde upptäckas, vilket var en tanke som ingick i den merkantilistiska idén.¹⁶⁰ Som grund för ortbeskrivningarna presenterade Faggot en lista med 165 detaljerade frågor om lantushållning, jakt, fiske, manufaktur och gruvor. Fråga nummer 14 gällde köksväxtodling, men också annan trädgårdsbetonad odling:

På vilka orter Lantmannen mer och mindre fortplantar växten av kål, rovor, rötter, jordpäron eller annan kryddgårdsfrukt; huruvida han ansar humlegården och plantering av vilda eller tama frukt bärande träen, och varest lin, hampa och tobaksväxten sköts eller vidare kan upphjälpas; var lantmannen har därpå avsättning, och vad han därför undfår.¹⁶¹

Faggots upprop resulterade i ganska få beskrivningar, och de som upprättades följer inte frågelistan i särskilt stor utsträckning. Flera av dem innehåller ändå en kommentar kring köksväxtodlingen inom socknen.

I studien används i huvudsak tryckta ortbeskrivningar men även ett antal avskrifter av socken- och pastoratsbeskrivningar från Västergötland vilka gjordes kring år 1800 av prosten Olof Sundholm (1752–1819). Avskrifterna förvaras på Skara stifts och läroverks bibliotek.

En annan kategori inom den topografiska litteraturen är *reseberättelserna*. Till 1700-talets reseberättare hörde bland annat botanisten och naturforskaren Carl von Linné, hans lärjunge och senare professorn i naturalhistoria Per Kalm och lantbruksreformatorn Anders Gustaf Barchaeus. I berättelserna skildrar resenärerna sådant de såg och sådant de fick berättat för sig vid de platser de besökte. Inte minst intresserade de sig för lantushållningen. Ibland hade de möjlighet att fråga lokalbefolkningen om orsakerna till varför arbetsmoment utfördes på ett visst sätt, i många fall kan reseberättelserna därför ge unik information om olika företeelser. Framförallt var det emellertid sådant som var uppseendeväckande och avvikande som kommenterades, och det kan vara en del av förklaringen till varför herrgårdars och prästgårdars trädgårdar nämns i större utsträckning än bönders köksväxtland, trots att resenärerna bör ha passerat många fler av de senare. Ett annat skäl kan vara att resenärerna brukade göra uppehåll vid herrgårdar och prästgårdar, över natten eller flera dagar, vilket förmodligen gav dem möjlighet att titta närmare på de trädgårdsbetonade odlingarna i de miljöerna. Dessutom kan författarna ha varit ointresserade av bönders odlingar. Men trots allt kunde även bönders

¹⁶⁰ Johannisson 1988, ss. 109-111.

¹⁶¹ Faggot 1741.

köksväxtland väcka resenärernas intresse och ge upphov till en kommentar, och det handlar då om värdefulla ögonblicksbilder av verkliga odlingsland.

1.5 Metod

De källmaterial som har presenterats här ovan, används i olika stor grad för avhandlingens frågeställningar. För frågorna som är knutna till köksväxtodlingen i landskapet, det vill säga var köksväxtlanden låg, hur stora de var och om omfattningen förändrades, är det kartorna som utgör det huvudsakliga källmaterialet. Detsamma gäller för frågan om hur vanligt det var med köksväxtland. De här analyserna görs både kvalitativt och kvantitativt, och på två olika geografiska nivåer: dels mer övergripande över hela undersökningsområdet som motsvarar en stor del av södra Sverige; dels på en regional nivå, med undersökningar i Halland, Västergötland och Uppland. Genom exempel från enskilda byar och gårdar görs analyserna också på en lokal nivå. De övergripande och regionala studierna behandlas mer utförligt i nästa avsnitt.

Frågeställningarna om hur köksväxtodlingen gick till och vad som odlades i köksväxtlanden hanteras framförallt genom en översiktlig genomgång av 1700-talslitteraturen. Uppgifterna analyseras kvalitativt. Härtill kommer också spridda uppgifter i det övriga källmaterialet. För förståelsen om vad köksväxtlanden kunde producera utöver köksväxter är *Hallands landsbeskrifning 1729* ett rikt källmaterial. Frågan om inställningen till bönders köksväxtodling i agrarsamhället hanteras genom en sammanställning och kvalitativ analys av längre och kortare omdömen av köksväxtlanden i de historiska kartorna, i syneprotokollen över Uppsala universitets gårdar och i 1700-talslitteraturen.

För samtliga frågeställningar analyseras således en kombination av olika källmaterial. När olika källor kombineras kan de värderas i förhållande till varandra. Den här källvärderingen är en viktig del i studien.

1.5.1 Metod för kartanalyserna

Kartanalyserna görs på två olika geografiska nivåer, vilka presenteras mer här nedanför.

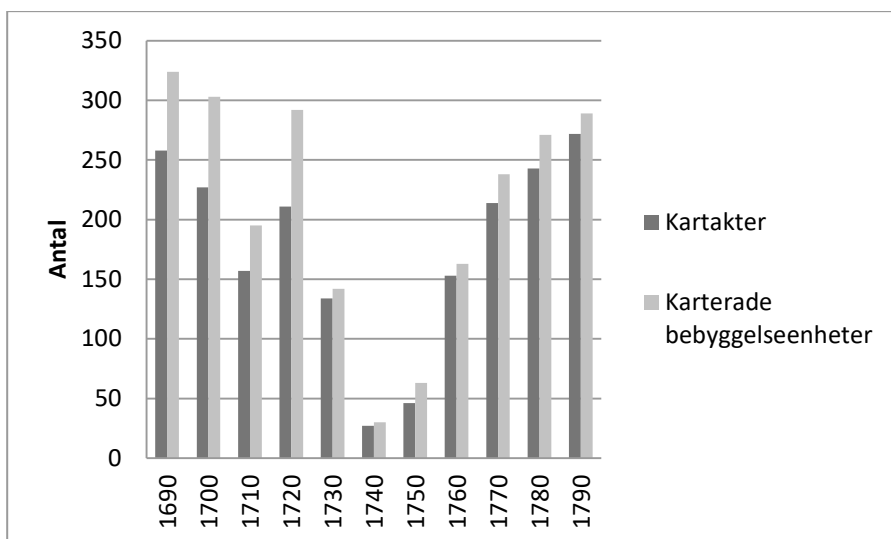
Övergripande kartstudie

I den övergripande studien ingår kartakter från ett undersökningsområde motsvarande större delen av Götaland och Svealand, för vart tionde år under perioden 1690–1790. Det innebär att kartor från 1690, 1700, 1710 och så vidare fram till 1790 ingår i studien. Alla kartakter i Lantmäteristyrelsens arkiv, vilka motsvaras av de renritade renovationskartorna, används om de uppfyller följande kriterier:

- Kartan redovisar en eller flera gårdar brukade av bönder. Även andra bebyggelseenheter kan finnas redovisade i kartakten, men det är endast uppgifterna som rör bönders köksväxtland som används. Gårdar som beskrivs som ödelagda ingår inte i studien.
- Kartan redovisar hela inägomarken, det vill säga åker och äng samt tomt. Om inte alla de här markslagen har avbildats har kartakten utelämnats. Detta har gjorts för att utesluta möjligheten att det fanns köksväxtland på någon del av inägomarken som inte blev karterad.
- Kartan har skala 1:5 000 eller större, till exempel 1:4 000 eller 1:2 000. Det kan antas att sannolikheten att köksväxtland har redovisats minskar starkt med en mindre skala.
- Kartakten innehåller både kartbild och kartbeskrivning. En del kartakter som saknar eller har otydliga kartbilder, eller som saknar kartbeskrivningar, har ändå fått ingå om de har kunnat kompletteras med motsvarande konceptkartor i Lantmäterimyndighetens arkiv.

Av totalt cirka 3 700 lantmäteriakter uppfyller cirka 1 930 de givna kriterierna. På de här kartorna finns ungefär 2 300 byar och/eller ensamgårdar redovisade.¹⁶² De elva undersökta åren varierar antalet kartor från omkring 140 till drygt 250, och antalet karterade bebyggelseenheter mellan 140 och drygt 300 per år (figur 13). Undantagen är åren 1740 och 1750, då bara 27 respektive 46 kartakter uppfyller kriterierna.

¹⁶² I avhandlingen undersöks förekomsten av köksväxtland per *bebyggelseenhet* (by eller ensamgård), vilket också är det sätt som används inom projektet *Äldre geometriska kartor* vid Riksarkivet. Alternativt hade andelen *hemman* eller andelen *gårdsbruk* med köksväxtodlingar kunnat undersökas. En jämförelse för alla undersökta kartor under åren 1700–1780, visar att resultatet blir ungefär detsamma oavsett vilken metod som används.

Figur 13. Diagrammet visar antalet kartakter samt antalet karterade bebyggelseenheter (byar eller ensamgårdar) som ingår i avhandlingens övergripande studie. Antalet kartakter varierar mellan åren, men ligger oftast mellan 150 och 250. Åren 1740 och 1750 ingår 27 respektive 46 kartor i studien.

Kartorna från 1690 (243 kartakter med 298 bebyggelseenheter) är ojämnt fördelade mellan länen, de är nästan uteslutande från den östra delen av undersökningsområdet (tabell 2). Under resten av perioden är fördelningen av kartor relativt likartad mellan olika län (tabell 3). I de kommande sammanställningarna av hur vanliga olika företeelser är i kartakterna i olika län, ingår därför bara kartor från 1700–1790, totalt 1 684 kartakter med 1 986 bebyggelseenheter.

Av praktiska skäl följs 1927 års länsindelning i den övergripande studien, eftersom det är så som kartorna i lantmäteristyrelsens arkiv är sorterade. Det innebär att Malmöhus, Kristianstads, Älvsborgs, Skaraborgs och Göteborgs och Bohus län ingår bland de undersökta länen, samt att 1920-talets länsgränser följs.¹⁶³ Undantaget är att Öland och Dalsland hanteras separat eftersom dessa områden skiljer sig märkbart från resten av Kalmar respektive Älvsborgs län (figur 14).

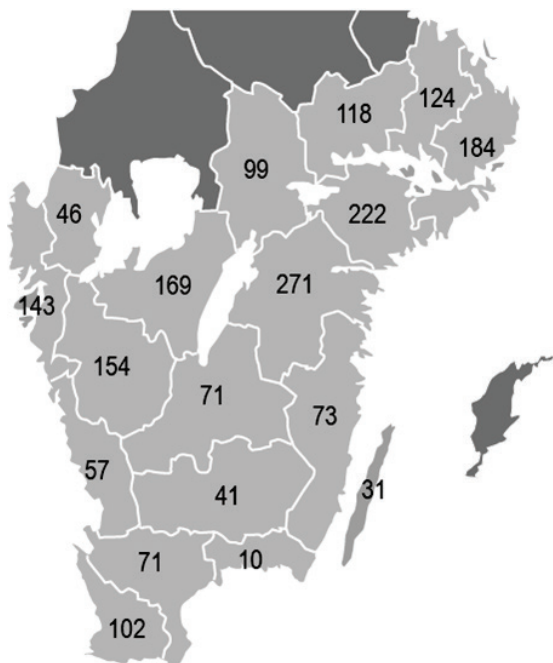
¹⁶³ Det har gjorts flera förändringar av länsgränserna sedan 1920-talet. De största skedde 1997, då Kristianstads och Malmöhus län lades samman till Skåne län, och 1998 då Älvsborgs län, Skaraborgs län och Göteborgs och Bohus län lades samman till Västra Götalands län. Det gjordes också större och mindre förändringar av gränssträckningarna 1952, 1968 och 1971. Bland annat förändrades gränserna mellan Stockholms och Uppsala län, liksom mellan Stockholms och Södermanlands län och mellan Kalmar och Kronobergs län.

Tabell 2. År 1690 karterades cirka 298 bebyggelseenheter inom undersökningsområdet, de allra flesta i områdets östra del.

	1690
Blekinge län	1
Hallands län	1
Kalmar län <i>utom Öland</i>	13
Stockholms län	83
Södermanlands län	76
Uppsala län	80
Västmanlands län	19
Östergötlands län	25
Σ	298

Tabell 3. I studien ingår knappt 2 000 bebyggelseenheter som karterades under perioden 1700–1790.

	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	Σ
Blekinge län	0	2	0	1	0	0	2	0	3	2	10
Göteborgs och Bohus län	21	4	22	7	0	2	7	6	37	37	143
Hallands län	3	4	6	7	2	1	7	7	15	5	57
Jönköpings län	11	0	13	12	0	1	7	10	6	11	71
Kalmar län:											
<i>Utom Öland</i>	14	1	5	4	0	1	3	16	10	19	73
<i>Öland</i>	0	0	0	3	2	0	1	10	6	9	31
Kristianstads län	6	7	31	9	0	1	3	2	1	11	71
Kronobergs län	7	12	5	1	0	0	2	2	2	10	41
Malmöhus län	21	0	19	0	6	24	8	19	3	2	102
Skaraborgs län	40	39	9	12	1	11	5	9	15	28	169
Stockholms län	39	30	32	5	2	1	16	25	14	20	184
Södermanlands län	24	28	54	23	2	5	19	14	36	17	222
Uppsala län	8	17	9	8	1	2	27	27	11	14	124
Västmanlands län	1	8	10	10	3	7	26	11	27	15	118
Älvsborgs län:											
<i>Utom Dalsland</i>	27	11	44	23	7	2	5	9	8	18	154
<i>Dalsland</i>	0	0	0	0	1	2	0	12	17	14	46
Örebro län	29	0	0	2	2	0	8	11	24	23	99
Östergötlands län	52	32	33	15	1	3	17	48	36	34	271
Σ	303	195	292	142	30	63	163	238	271	289	1986

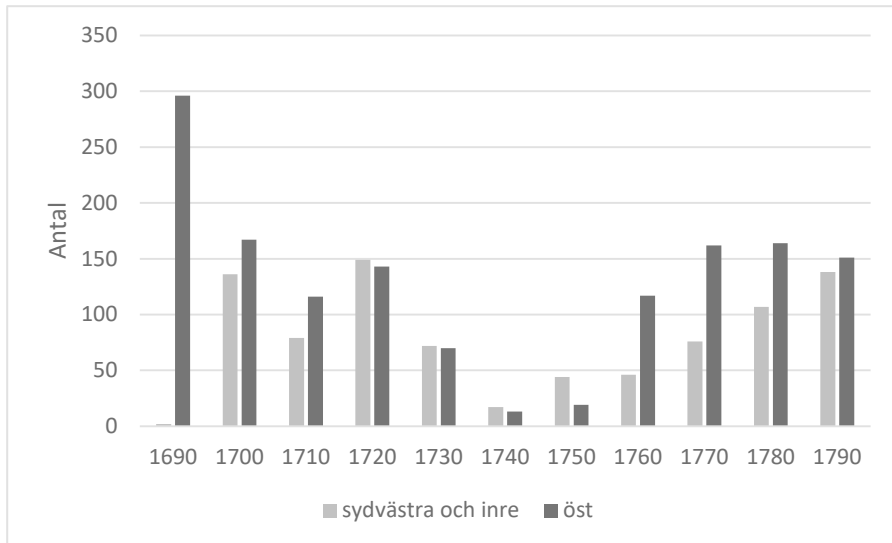
Figur 14. Undersökningsområdet är indelat efter 1927 års länsgränser. Siffrorna anger antalet bebyggelseenheter på de kartor som ingår i den övergripande studien under perioden 1700–1790.

I nästa kapitel kommer det att visa sig att redovisningen av kålgårdar skiljer mellan å ena sidan den östra, och å andra sidan den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet. I figur 15 visas därför hur kartorna är fördelade mellan de olika områdena under olika år. Till den västra delen förs här Västergötland, Dalsland, Bohuslän, Halland, västra Småland, Skåne och Blekinge. Av diagrammet framgår att det är något fler kartor från östra delen av området under senare delen av 1700-talet, men att fördelningen i övrigt är förhållandevis jämn. Som nämnades här ovan är kartorna från 1690 ett undantag.

I den övergripande kartstudien granskas varje kartakt, både kartbild och protokoll, i en undersökning av om akten innehåller uppgifter om köksväxtland och i så fall vilken storlek och vilket läge odlingslandet hade. Läget bestäms dels som vilka markslag odlingslandet gränsade mot, och dels som avståndet från tomten, vilket mäts med hjälp av mätverktyget i bildvisningsprogrammet DjVu efter en kalibrering mot kartans skala. Även om mätningen kan göras med stor noggrannhet rent tekniskt, kan det ibland vara svårt att bedöma var tomtgränsen var belägen, för detta inte är tydligt på alla kartor.¹⁶⁴ När det inte syns någon tydlig avgränsning mellan tomten och omgivande markslag får en

¹⁶⁴ Tydliga tomtgränser har framförallt redovisats på kartor över områden med reglerade bytomter, det vill säga i östra Svealand och östra Götaland, där tomtgränsen hade en ägorättslig funktion. Men inte heller i dessa områden noterades gränsen på alla kartor.

uppskattning göras utifrån var den yttre bebyggelsen förefaller ha legat och var åkern och ängsmarken tog vid.

Figur 15. Diagrammet redovisar antalet bebyggelseenheter i den sydvästra och inre respektive den östra delen av undersökningsområdet. Till den sydvästra och inre delen räknas här Västergötland, Dalsland, Bohuslän, Halland, västra Småland (Jönköpings och Kronobergs län), Skåne och Blekinge

Vid jämförelsen av hur stora köksväxtlanden var inom olika bebyggelseenheter, ställs storleksuppgifterna mot antalet brukare som hade del i köksväxtlandet. Denna uppgift hämtas från kartmaterialet och i vissa fall från samtida mantalslängder från Riksarkivet. En utförligare beskrivning kring denna datainsamling ges i avsnittet om köksväxtlandens storlek.

Även andra uppgifter om köksväxtlanden noteras, till exempel hur odlingslanden värderades och vad de innehöll. Alla uppgifter sammanställs i tabeller tillsammans med utsnitt över köksväxtlanden från de historiska kartorna, vilket gör det möjligt att gå tillbaka och kontrollera uppgifter i efterhand.

I den övergripande studien ingår också de äldre geometriska kartorna, från 1630-talet till 1655. Av de totalt 12 000 kartor som upprättades under perioden, är det drygt 9 000 som redovisar bebyggelseenheter inom undersökningsområdet. Med hjälp av databasen GEORG vid Riksarkivet går det att identifiera vilka av dessa kartor som redovisar köksväxtland.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Utöver de odlingsland som finns noterade i databasen GEORG, har jag funnit ytterligare ett antal kålgårdar, vilka har inkluderats i totalsumman.

Regionala studier

I de regionala studierna följs samma bebyggelseenheter och deras köksväxtland i flera kartakter. Det kan då studeras om köksväxtlanden låg kvar på samma plats och om storleken på odlingslanden förändrades.

Regionerna är valda efter tillgången till källmaterial. Kartmaterialet från Hallands och Skaraborgs län innehåller ett stort antal uppgifter om köksväxtodlingar. För Hallands län finns mycket detaljerade kartor från åren kring 1700, vilka upprättades av lantmätaren Johan Söderling, och dessutom det kompletterande källmaterialet *Hallands landsbeskrifning 1729*. Även för Skaraborgs län finns detaljerade kartor från början av 1700-talet, här används kartor över byar och gårdar som karterades 1700–1704. Såväl Söderlings kartor som de tidiga kartorna från Skaraborgs län följs upp med senare kartor. I avhandlingen görs också en fördjupning i Västmanlands, Uppsala och Stockholms län, eftersom syneprotokollen över de gårdar som ägdes av Uppsala universitet är ett lämpligt källmaterial som kompletterar kartmaterialet. Här följs akademihemmanen såväl i kartmaterial som i syneprotokoll från mitten av 1700-talet, vilket bland annat resulterar i en källvärdering av de historiska kartorna och kunskap kring köksväxtlandens frekvens. Ett ytterligare skäl till att de här regionerna har valts för de fördjupade analyserna, är att studien kan ta avstamp i flera tidigare undersökningar om 1700-talets jordbruksutveckling.¹⁶⁶

1.5.2 Metod för analysen av syneprotokollen

Ur de 340 syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar som upprättades vid mitten av 1700-talet, sammanställs alla uppgifter som rör trädgårdsbetonade odlingsland. De tre böcker som protokollen är inbundna i behandlas var för sig, eftersom kvaliteten på uppgifterna om köksväxtodling skiljer sig en del emellan. Detta diskuteras mer längre fram i avhandlingen. Förutom att syneprotokollen används som ett jämförelsematerial till lantmäterikartorna, görs också en jämförelse av de kommentarer som synemännen gav om kål- och kryddgårdarna med dem som gavs om humlegårdar och trädgårdar i en analys av hur samtiden uppfattade köksväxtlanden.

1.5.3 Metod för analysen av Hallands landsbeskrifning 1729

I avhandlingen används *Hallands landsbeskrifning 1729* för en undersökning av 45 av totalt 87 socknar, fördelade på norra och södra delen av Halland (figur 16). Dels används landsbeskrivningen som en översiktlig jämförelse till kartorna när det gäller hur vanligt det var med köksväxtland, dels för att undersöka

¹⁶⁶ För Skaraborgs län bland annat Gadd 1983 och Jansson 1998, för Mälarlänerna bland annat Sporrang 1985 och Ulväng 2004, för Hallands län bland annat Wiking-Faria 2009, Palm 1997 och Rosén 2004.

köksväxtlandens innehåll av humlestörrar och fruktträd. Uppgifterna analyseras kvalitativt och kvantitativt.

Figur 16. De gråfärgade områdena i kartan motsvarar de 45 halländska socknar som studeras med hjälp av Hallands landsbeskrifning 1729.

1.5.4 Metod för analysen av 1700-talslitteraturen

I undersökningen av 1700-talets trädgårds-, lantbruks- och topografiska litteratur sammanställs de uppgifter som specifikt sägs gälla bönders kålgårdar och kryddgårdar, liksom det som enligt författarna var allmänt känt om köksväxtodling. Bland annat gäller det uttalanden som rör köksväxtlandens förekomst, varaktighet och lokalisering. De här citaten ställs mot den bild som ges av de övriga källmaterialen. Dessutom är 1700-talslitteraturen det huvudsakliga källmaterialet i avhandlingen till vilka köksväxter som odlades och hur odlingen gick till, samt till den samtida inställningen till bönders köksväxtodling.

1.6 1700-talets jordbrukssystem

En av utgångspunkterna för avhandlingen är att köksväxtodlingen var en del av 1700-talets jordbrukssystem. Odlingen av köksväxter var inte en egen, isolerad verksamhet, utan den var relaterad till hushållets övriga sysselsättningar. I det här avsnittet ges en översiktlig beskrivning av jordbrukssystemet och systemets förutsättningar.

Ett *system* kan definieras som en avgränsad enhet som består av flera olika komponenter vilka samverkar för ett gemensamt mål.¹⁶⁷ Mellan de olika kom-

¹⁶⁷ Spedding 1988, s. 18.

ponenterna råder ett samband; de påverkar eller påverkas av varandra. Ett jordbrukssystemens komponenter utgörs av gården med dess resurser, som byggnader, mark, djur och redskap, av medlemmarna i bondehushållet, med all deras kunskap, normer och preferenser, samt av den biofysiska, sociala, politiska och ekonomiska miljön.¹⁶⁸ I systemet ingår flera underordnade system som utgörs av gårdens alla verksamheter, till exempel åkerbruk, kreatursskötsel, skog och hantverk (figur 17). Alla delar utgör en bit av det totala jordbrukssystemet och hakar i varandra på olika sätt.¹⁶⁹ De olika verksamheterna kan gynna varandra, så som kreatursskötseln var en förutsättning för 1700-talets åkerbruk, men också konkurrera med varandra i de fall de är beroende av samma resurser, som till exempel arbetstid.

Figur 17. 1700-talets jordbrukssystem utgjordes av de tre komponenterna bondehushållet, gården och miljön. Komponenterna påverkade och påverkades av varandra. Inom systemet fanns olika verksamheter, eller underordnade system, vilka exemplifieras i rutan. Egen sammanställning.

¹⁶⁸ Darnhofer m.fl. 2012, s. 6.

¹⁶⁹ 1700-talets jordbrukssystem diskuteras bland annat i Larsson, J. 2009, s. 15 och i Kardell 2004, s. 21; Janken Myrdal behandlar *agrartekniska system*, till exempel i Myrdal 1997, samt 2006, ss. 91-123.

Inom jordbrukssystemet var arbetstiden, gödseltillgången och den odlingsbara jorden begränsad. Åtminstone i mer bebyggda regioner hade all den bättre jorden i bebyggelsens närhet en del i produktionen, som odlings-, ängs- eller betesmark. Ingenting kunde då utökas utan att det fick inverkan på någon annan del.¹⁷⁰ Inom den begränsade arbetstiden fanns alltid sysslor att uträtta och under arbetstoppar som under sådd och skörd, var utrymmet litet för ytterligare arbetsmoment. Gödseln, som främst bestod av spillning från gårdens kreatur, skulle fördelas mellan gårdens alla odlingar. Sammantaget begränsade de här resurserna den produktion som utfördes inom gårdens ram. Det fanns en viss flexibilitet inom systemet så till vida att hushållet kunde ta in arbetskraft utifrån eller arbeta extra intensivt under korta perioder.¹⁷¹ En viss möjlighet fanns också att komplettera gödseln från kreaturen med andra gödselmedel, till exempel med förmultnade växter och tång, och om det var brist på odlingsbar jord kunde odlingsytan brukas mer intensivt för att ge en högre skörd.¹⁷²

1.6.1 Odlingssystem

Odling kan utföras med varierande intensitet. Köksväxtodling är ett mycket intensivt odlingssystem som fordrar återkommande arbete under en stor del av växtsäsongen. I jämförelse innebär spannmålsodling mindre arbete per areal. Arbetsintensiteten minskar ytterligare om spannmålsåker odlas i ett trädesystem som till exempel tvåsåde, vilket innebär att åker bara besås vartannat år, eftersom det medför att jordbearbetningen kan spridas ut över en längre period. Svedjeodling är ännu mer extensiv, odlingsytan brukas då med flera decenniers mellanrum och den ger skörd utan tillförsel av gårdens gödsel.¹⁷³ I intensiva system kan skördestorleken vara hög per areal. Å andra sidan är arbetsproduktiviteten låg, för med ökande arbetsinsats per areal minskar avkastningen i relation till hur mycket tid som läggs ner.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Till exempel Wolf 1966, s. 33; Lindström 2008, s. 37.

¹⁷¹ Enligt den ryske ekonomen Aleksandr Čajanov (1966) kan hushåll ha kortare perioder av självexploatering med mer intensivt arbete för att täcka konsumtionsbehovet.

¹⁷² Enligt den danska ekonomen Ester Boserup (1965) kan den befolkning som inte längre kan födas inom det rådande odlingssystemet, tvingas att övergå till ett mer intensivt system. Helst väljer emellertid de självhushållande bondehushållen ett jordbrukssystem som fyller produktionsbehovet men som har en låg arbetsintensitet.

¹⁷³ Boserup 1965.

¹⁷⁴ Boserup 1965; Enligt Cleveland och Soleri är emellertid de flesta av de undersökningar som visar på sjunkande arbetsproduktivitet gjorda för fältgrödor, medan undersökningar av intensifiering av trädgårdsodlingar i Afrika tvärtom indikerar en ökad arbetsproduktivitet genom att flera skördar kan tas och eftersom den biologiska diversiteten ökar (Cleveland & Soleri 1987, s. 263).

Anledningen till att köksväxtodlingen är ett intensivt produktionssystem är att varje växtindivid vanligtvis hanteras mer eller mindre individuellt.¹⁷⁵ Fröerna sås ofta ett och ett eller några åt gången. Vid förkultivering tillkommer utplantering på odlingslandet och efterföljande vattning av plantorna. Eftersom köksväxter brukar odlas glest, krävs att odlingslandet rensas från ogräs. Härtill kommer att köksväxtodlingen ofta inkluderar ohyresbekämpning på enskilda plantor. Den förhållandevis höga arbetsintensiteten beror också på att brukandet vanligtvis sker med en låg teknologinivå i förhållande till den som används vid spannmålsodlingen; mycket av arbetet utförs för hand eller med enkla redskap.¹⁷⁶ Det är till exempel vanligt att köksväxtland i olika kontexter bearbetas med spade.

Gödsling är ett av de tunga arbetsmomenten vid köksväxtodlingen, särskilt om gödseln ska hanteras för hand. Vid köksväxtodling behövs relativt stora mängder gödsel per areal eftersom flera köksväxtslag är gödselkrävande. Det gäller till exempel kålväxter, som producerar en stor biomassa.

Det intensiva arbetet inom köksväxtodlingen kompenseras av att skörden är stor per areal, men också av att det är relativt säkert att det blir en skörd. Odlaren passar plantorna, vattnar till exempel vid torka, täcker över vid risk för frost och försöker förhindra att skadegörare gör alltför stor skada. Till de stora fördelarna hör också att köksväxtlanden kan ge skörd under en stor del av odlingssäsongen. Somliga växtslag blir skördefärdiga tidigt, medan andra kan skördas under en lång period, till exempel genom att blad plockas vid flera tillfällen från samma planta. Även skörden präglas således av ett individuellt hanterande av växterna och en hög arbetsintensitet.

1.6.2 Diversifierad produktion

1700-talets bönders jordbrukssystem ska ses i relation till att gårdarna till stora delar var självförsörjande.¹⁷⁷ Det som producerades bestämdes i första hand av hushållens behov, inte av vad som efterfrågades på marknaden. Merparten av det som behövdes av föda, fibrer och material för byggnader och redskap, producerades på den egna gården. Det krävde att bondehushållet behärskade utförandet av ett stort antal olika arbetsuppgifter.¹⁷⁸ Allt kunde emellertid inte produceras på den egna gården och produktionen måste därför vara tillräcklig för att ge möjlighet till byte eller köp av det som fattades. Förutom den egna konsumtionen behövde produktionen också täcka skatter och avgifter och det krävdes också ett litet överskott för att klara oförutsedda händelser.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Leach 1982, s. 1.

¹⁷⁶ Niñez 1987; Leach 1997, s. 146.

¹⁷⁷ Hoppe & Langton 1994, s. 5; Waters 2007, s. 40.

¹⁷⁸ Till exempel Utterström 1957, s. 449; Spedding 1988, ss. 127-128.

¹⁷⁹ Darnhofer m.fl. 2010, s. 551; Waters 2007, s. 40.

I självförsörjande jordbrukssystem har hushållen vanligen flera olika slag av djur och grödor. Inom en by med flera jämnstora gårdar finns ungefär samma uppsättning av kreatur och odlingsväxter på varje gård.¹⁸⁰ Genom en diversifierad produktion sprids riskerna, vilket gör att hushållen får en säkrare förståelse att klara pressade situationer och kriser.¹⁸¹ På det viset kan en minimi-avkastning säkras och det gör i sin tur att försörjningen kan klaras även vid svåra situationer, som vid ihållande torka eller vid sjukdomar på boskap eller gröda. Om några grödor slås ut av missväxt på grund av ett extremt väder eller av skadegörare, ger andra förhoppningsvis en viss skörd.¹⁸² Ett alternativ för att skapa en säkerhet mot missväxt kan vara att lägga upp ett spannmålslager, men det är emellertid en kostsam metod om lagringsförhållandena är dåliga, en stor kvantitet av spannmålen riskerar då att gå förlorad.¹⁸³

Den ökade riskspridningen vid en diversifierad produktion beror också på att arbetet fördelas mer över tiden. Gränsen för hur mycket spannmål som kan produceras avgörs av ett antal flaskhalsar under året, inte minst skörden på sensommaren. Det är ingen mening att odla mer spannmål än hushållet hinner med att skörda. Om hushållet kompletterar spannmålsodlingen med produktion vars arbetsmoment inte direkt krockar med spannmålsodlingens, kan mer föda produceras och årsarbetstiden nyttjas mer effektivt.¹⁸⁴

Vid en diversifierad produktion finns också möjlighet att använda fler av landskapsrummets miljöer. Ytor som inte lämpar sig för spannmålsodling kan passa för någon annan odlingsväxt eller någon annan produktionsform.¹⁸⁵ Den totala arealproduktiviteten blir hög, vilket i sin tur ger en bättre garanti för den egna överlevnaden.¹⁸⁶

Ett karaktäristiskt drag hos självhushållsjordbruket är också dess förmåga att använda de marginella resurserna maximalt, det vill säga sådana resurser som kan uppfattas som obetydliga i förhållande till gårdens huvudsakliga verksamheter. Det kan gälla odling på marker som inte är lämpliga för spannmålsodling, det kan också vara utnyttjandet av arbetskraft som är marginell i förhållande till hushållets huvudsakliga ekonomiska aktiviteter. Bland annat kan

¹⁸⁰ Campbell & Overton 1991, s. 20; Hoppe & Langton 1994, s. 5.

¹⁸¹ Schiere m.fl. 2012, s. 352; Darnhofer m.fl. 2010, s. 192; Spedding 1988 ss. 127-128.

¹⁸² Scott 1976, ss. 23-24; Spedding 1988 ss. 127-128; Niñez 1987.

¹⁸³ Bengtsson & Dribe 2002, s. 12.

¹⁸⁴ Sachs 1996, ss. 97-98.

¹⁸⁵ Niñez 1987, s. 171; Hoppe & Langton 1994, s. 17; Ofta hade produktionen inom det självförsörjande systemet flera syften. Enligt agrarhistorikern Carin Israelsson hölls till exempel kor inte bara för att ge mjölk och kött, utan också för att ge gödsel, dragkraft, ekonomisk trygghet och viss status (Israelsson 2005, ss. 263-264).

¹⁸⁶ Spedding 1988, s. 127.

det röra sig om det arbete som utfördes av barn och äldre.¹⁸⁷ Vid köksväxt-odling i olika kontexter är det ofta de här grupperna som utför mycket av arbetet. Längre fram i avhandlingen kommer det att diskuteras om det var så också inom bönders köksväxtodling under 1700-talet i Sverige.

1.6.3 Tillgång på växtnäring

Jordbrukssystemet under 1700-talet var vad som kan beskrivas som ett *äng är åkers moder-jordbruk*. I systemet var åkerbruket beroende av den gödsel som samlades från djuren under vinterhalvåret, då djuren fodrades med hö som hade skördats från ängsmarkerna. Näringen transporterades därmed från ängen till åkern. Storleken på åkern begränsades av gödseltillgången som i sin tur var begränsad av ängsarealen.¹⁸⁸

Problemen med *äng är åkers moder-jordbruket* var märkbara under 1700-talet. I den samtida lantbrukslitteraturen är bristen på gödsel ett återkommande tema och i kommentarer om jordbruket berättas också om ängar som gav allt lägre skördar. Linnélärjungen och senare ekonomiprofessorn Per Kalm noterade i sin reseberättelse från Bohuslän 1746: ”En allmän klagan var överallt, att ängarna i forna dagar varit långt rikare på gräsväxt än nu och att de årligen avtaga mer och mer”.¹⁸⁹ Från Vadsbo härad i Västergötland berättas om ängsmarkernas ”förvärrande” och i en lantmäteriakt från 1746, som gäller en äng i Gamla Uppsala socken i Uppland, berättas om sjunkande avkastning och att mossan bredde ut sig allt mer, och det antogs att ängen inom ett fåtal år skulle bli helt onyttig.¹⁹⁰ Degenereringen av ängsmarkerna kan enligt ekonomihistorikern Gustaf Utterström ha orsakats av klimatförändringar.¹⁹¹ Troligtvis var emellertid ängarnas minskade produktivitet också en följd av ett hårt nyttjande, där den långvariga borttransporten av näring hade gjort ängarna alltmer utarmade.¹⁹²

En bidragande orsak till den begränsade näringstillgången under 1700-talet kan ha legat i den statliga tillverkningen av krut. Vid kruttillverkningen behövdes salpeter, vilket fanns i stor mängd i jorden under ladugårdarna eftersom den hade

¹⁸⁷ Niñez 1987; Agrarhistorikern Carin Israelsson beskriver hur de marginella resurserna användes inom boskapsskötseln i självhushållningssystem kring 1900. Israelsson definierar marginella resurser som resurser utan större värde, och avser till exempel näringsfattigt foder, som halm, barr och lavar, men också kvinnors, barns och äldres arbetskraft (Israelsson 2005, s. 18).

¹⁸⁸ Enligt uppgifter från frågelistor som rör tiden kring slutet av 1800-talet, kunde höet från ängsmarkerna kompletteras med bland annat löv, halm, boss, ljung, mossa, lav och bark (Israelsson 2005, ss. 171-173). Detsamma har förmodligen gällt även under 1700-talet.

¹⁸⁹ Kalm 1746, s. 249.

¹⁹⁰ Bergman 1759, s. 15; LSA A23:67.

¹⁹¹ Utterström 1957, s. 105-108.

¹⁹² Gadd 1983, s. 24; Magnusson 2010, s. 52.

blivit indränkt av kreaturens urin. Den här jorden hade därför blivit förklarad som *krono regale*. Med några års mellanrum kom statliga salpetersjudare för att laka ur jorden, för att på det viset utvinna salpetern. Bönderna hade inte lov att använda den näringsrika jorden till de egna odlingarna.¹⁹³

En annan orsak till gödselbristen låg i det som brukar kallas för *nyodlingens dilemma*.¹⁹⁴ Det innebar att förhållandet mellan åker och äng försköts, eller som kyrkoherden Sven Hörstadius formulerade det 1741, att nyodlingen gjorde att man inte kunde ”hålla proportion emellan åker och äng”.¹⁹⁵ Nyodlingen innebar att åkerarealen utökades vilket medförde ett större behov av gödsel, men samtidigt minskade foderarealen då äng och betesmark omvandlades till åker och därmed blev också gödseltillgången mindre. Ekonomhistorikerna Carl-Johan Gadd och Pablo Wiking-Faria visar båda på en minskning av kreatursantalet under andra hälften av 1700-talet, i Västergötland respektive i Halland.¹⁹⁶ Orsaken kan ha varit att tillgången till vinterfoder hade reducerats, genom nyodlingar och genom att ängsmarkerna blivit mindre produktiva.

Under stormaktstiden hade nyodlingstakten varit låg, en del åkermarker lades till och med igen.¹⁹⁷ Under 1700-talet återupptogs nyodlingen, men i varierande utsträckning i olika delar av landet. Den var störst i skogsbygderna.¹⁹⁸ I vissa trakter, framförallt i östra Mellansveriges slättbygder, var emellertid utökningen av åkerarealen liten under 1700-talet.¹⁹⁹ Det skedde inte

¹⁹³ Kaiserfeld 2009.

¹⁹⁴ Gadd 1983, ss. 21-24.

¹⁹⁵ Hörstadius 1741, s. 140; Lindström 2008, s. 37.

¹⁹⁶ Enligt ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd minskade kreatursstocken per hemmansbruk i Västergötland med 11 procent från mitten på 1700-talet till omkring 1785. Också totalt sett, inom socknarna, minskade djurantalet under samma period (Gadd 1983, s. 115 och s. 122). Ekonomhistorikern Pablo Wiking-Faria visar att antalet kor minskade på hemmansbruk i Halland, från 4,1 till 3,6 mellan 1740 och 1800, medan dragdjurens antal var oförändrat under samma period (Wiking-Faria 2009, s. 284 och s. 300). Agrarhistorikern Anna Dahlström visar istället på en ökning av kreatursantalet per brukare i Fornåsa socken i Östergötland mellan perioderna 1750–1774 och 1775–1799, bland annat närmast en fördubbling av koantalet. På Selaön i Södermanland fann hon för samma period att av de vuxna djuren blev korna närmare 20 procent fler och oxarna mer än dubbelt så många, medan hästarnas antal minskade med ungefär 20 procent per gårdsbruk. Räknet per betesekvivalenter konstaterade hon en svag minskning av djurantalet på Selaön under perioden, men en ökning i Fornåsa (Dahlström 2006, s. 116-120); Wiking-Faria undersöker också gödseltillgången i Halland med ett mått som han kallar för ”kokapaciteten”; antalet kor multiplicerat med kovärdena, som var 4,1 år 1740, 3,3 år 1760, 3,1 år 1780 och 4,4 år 1800. Den ökade således mellan 1740 och 1800 men var lägre däremellan (Wiking-Faria 2009, s. 288).

¹⁹⁷ Myrdal 1999, s. 234 med däri införda referenser till bland annat Enequist 1937 och Wennberg 1947.

¹⁹⁸ I By socken i Dalarna var det en ungefär 50-procentig ökning av åkerarealen mellan 1750 och 1800 (Isacson 1981, s. 88).

¹⁹⁹ Gadd 2000, s. 232; Åkerarealen ökade med cirka 30-procent i Ekebyborna socken i Östergötlands slättbygd mellan 1700 och 1775 (Olai 1983, s. 139 och s. 144).

heller någon större nyodling i Halland under århundradet.²⁰⁰ Skälet till att nyodlingen var liten kunde vara att det mesta som var möjligt att bruka med dåtidens redskap redan var uppodlat.²⁰¹

Även om gödseltillgången var bristfällig framstår korntalet, det vill säga avkastningen per utsått korn, förhållandevis konstant. Ekonomhistorikern Pablo Wiking Faria har uppgifter från Halland om ett korntal runt tre från olika perioder av 1700-talet, vilket innebär att ett utsått sädeskorn gav tre tillbaka.²⁰² Historikern Lennart Andersson Palm visar däremot en svag tendens till sjunkande korntal för vårråg, havre, korn och blandsäd mellan 1760 och 1800 på gården Djäknebol i Halland.²⁰³

1.6.4 Jordbruksteknik

I 1700-talets jordbrukssystem var jordbruksredskapen och deras utbredning i stort sett oförändrade. Gränsen mellan de områden där enbart årderbruk förekom, vilket var större delen av Götaland och östra Svealand, respektive där plog användes; i Norrland, södra Skåne och västra Svealand, låg i stort sett fast under hela 1600- och 1700-talen.²⁰⁴ Visserligen kom det också en del viktiga tekniska innovationer under århundradet. En sådan, som kom att få stor betydelse för jordbruket, var plogen med vändskiva av järn. Det första belägget för en sådan plog finns i Carl von Linnés reseberättelse från Dalarna från 1734.²⁰⁵ Järnplogen kom att få spridning i resten av landet, men ännu under sent 1700-tal var utbredningen begränsad. I södra Sverige, utom Dalarna, Värmland och Gotland, skedde genombrottet först efter 1820.²⁰⁶ Till stor del var det därför samma jordbruksredskap som användes, såväl i början som i slutet av 1700-talet.

1.6.5 Befolkning

Med ojämna intervaller drabbades 1700-talets agrarsamhälle av svåra missväxtår, antingen med ihållande kyla och regn, eller med svår torka. Århundradets tio värsta år var 1708, 1709, 1719, 1726, 1756, 1757, 1762, 1771, 1781 och 1782.²⁰⁷ Missväxtåren orsakade dödsfall på grund av svält, men framförallt ökade dödligheten i och med de svåra sjukdomsutbrott som ofta följde på

²⁰⁰ Wiking-Faria 2009, s. 154; På gården Djäknebol i Torups socken i Halland, var åkerarealen konstant, ända till alldeles i slutet av 1700-talet (Palm 1997, s. 52).

²⁰¹ Magnusson 2010, s. 52; Ulväng 2004, s. 61.

²⁰² Wiking-Faria 2009, s. 232.

²⁰³ Carl-Johan Gadd antar en i stort sett konstant medelavkastning (Gadd 1983, s. 102).

²⁰⁴ Gadd 2009, s. 152.

²⁰⁵ Wiking-Faria 1981.

²⁰⁶ Wiking-Faria 2009, s. 105.

²⁰⁷ Edvinson, Leijonhufvud & Söderberg 2009, s. 120.

missväxterna.²⁰⁸ Det finns emellertid inget tydligt samband mellan missväxter och större dödlighetskriser och på det hela taget ökade befolkningsantalet under århundradet, med undantag av korta tillbakagångar under 1740- och 1770-talen. I genomsnitt handlade det om en årlig ökning med omkring 0,5 procent.²⁰⁹ Befolkningsökningen höll ungefär samma takt som utökningen av skördestorleken som följd av nyodlingarna.²¹⁰ Den utökade åkern innebar därför inte att tillgången på mat ökade per person.

1.6.6 Agrara revolutionen

Som framgick här ovan var 1700-talet en period som till stor del var präglad av stagnation och kris, med försämrade ängsmarker, i stort sett oförändrade jordbruksredskap och därtill återkommande missväxtår. Å andra sidan skedde en befolkningsökning och en viss nyodling.

Agrarhistorikern Janken Myrdal beskriver samhällsutvecklingen som en vågrörelse, i vilken krisen har en skapande kraft ur vilken utveckling kan födas. Krisen, eller ibland bara hotet om en kris, är en vanlig inledning på en förändringsprocess.²¹¹ 1700-talets stagnationsfas kom att leda över i en period som brukar benämnas *agrara revolutionen*.

Begreppet agrara revolutionen har varit omdiskuterat. Det finns olika idéer om när *revolutionen* inträffade och om det ens var en revolution, för det handlade inte om några snabba förändringar utan om en utdragen process.²¹² Den första delen av omvandlingsprocessen gällde förändringar inom åkerbruket, medan djurhållningens agrara revolution, med ökad avel och en utveckling av mejerinäringen, skedde först under senare hälften av 1800-talet.

Under agrara revolutionen ökade produktionen inom jordbruket kraftigt och det blev också en snabb folkökningstakt. Genom kombinationen av folkökning och effektivare redskap frigjordes arbetskraft från jordbruket, vilket i sin tur gav en grogrund för den industriella revolutionen.

Förändringarna under agrara revolutionen innefattade övergången till ett nytt *agrartekniskt komplex*, vilket bland annat innefattade plogen av järn, potatisodling och växelbruk. De förbättrade redskapen möjliggjorde en utökad nyodling och bättre jordbearbetning.²¹³ Fröet till det nya teknikkomplexet kom redan under 1700-talet. Potatisen introducerades i långsam takt och i flera

²⁰⁸ Larsson 2006, s. 121; Här till kom också de större sjukdomsutbrott som härjade bland kreaturen, bland annat drabbades Mälarskapskapen av en svår epizooti under 1760-talet (Utterström 1953, s. 315).

²⁰⁹ Larsson 2006, s. 68; Palm 2000, s. 49.

²¹⁰ Utterström 1953, s. 317; Edvinsson, Leijonhufvud & Söderberg 2009, s. 119.

²¹¹ Myrdal 2006, s. 89; Myrdal 2005, s. 101.

²¹² Till exempel Timmer 1969; Overton 1996; Allen 1999.

²¹³ Myrdal 1997, ss. 311-314.

omgångar, och anses ha fått ett första, större genomslag efter svåra missväxtår i början av 1770-talet, även om det stora genombrottet kom först efter år 1800.²¹⁴ Från tidigt 1700-tal finns också uppgifter från Dalarna om enklare former av växtföljder, så kallat koppelbruk, där spannmålsodling växlade med perioder då åkern låg i linda, det vill säga man lät den bli gräsbevuxen.²¹⁵ En viktig förutsättning för de senare förändringarna var också storskiftesförordningen 1757. Storskiftet ledde till att de enskilda böndernas rådighet över marken ökade och gav, tillsammans med de nya jordbruksredskapen, förutsättning för att nyodlingstakten skulle öka. Dessutom var politiken förhållandevis bondevänlig under 1700-talet, vilket i kombination med att det i huvudsak rådde fred efter 1721, kan antas ha stärkt böndernas handlingsutrymme.²¹⁶ En viss förändring av jordbruket tog således sin början under 1700-talet, men det är emellertid oklart om, och i så fall på vilket sätt, köksväxtodlingen förändrades under århundradet.

Sammanfattningsvis har den här presentationen av 1700-talets jordbruksystem visat att jordbruket till stor del hade stagnerat under århundradet, åtminstone i slättbygder, däremot är det inte känt om det skedde förändringar av köksväxtodlingen. Det har också framgått att 1700-talets bondehushåll behövde kalkylera med risken för missväxt. Ett sätt att hantera risken var att ha en diversifierad produktion, till exempel genom att odla köksväxter som ett komplement till spannmåls- och boskapsproduktionen. Men köksväxtodlingen måste också ses i relation av att det var en gödselkrävande produktionsform, samtidigt som 1700-talets jordbruk hade brist på gödsel. Köksväxtodlingen var också en verksamhet med en förhållandevis låg arbetsproduktivitet. Frågan är därför i vilken utsträckning som bondehushållen kunde ägna sig åt odling av köksväxter. De grundförutsättningar som har presenterats i det här avsnittet kommer att finnas med i hela avhandlingen, med början i nästa kapitel, som behandlar hur vanligt det var med köksväxtodling bland 1700-talets bönder.

²¹⁴ Utterström 1943 ss. 165-166, 176-177; Gadd 1983, ss. 108-109; Medelius 1988, s. 65.

²¹⁵ Wiking-Faria 1981, s. 52; Gadd 1998, s. 120.

²¹⁶ Jämför Wiking-Faria 2009, s. 340.

2 Förekomst av köksväxtland

För att förstå köksväxtodlingens betydelse i 1700-talets jordbrukssystem, är den första och grundläggande frågan hur vanligt det var att bönder ägnade sig åt sådan odling. I det här kapitlet tas utgångspunkt i lantmäterikartornas redovisning av köksväxtland. Här görs också en granskning av kartorna genom att de ställs mot andra källmaterial.

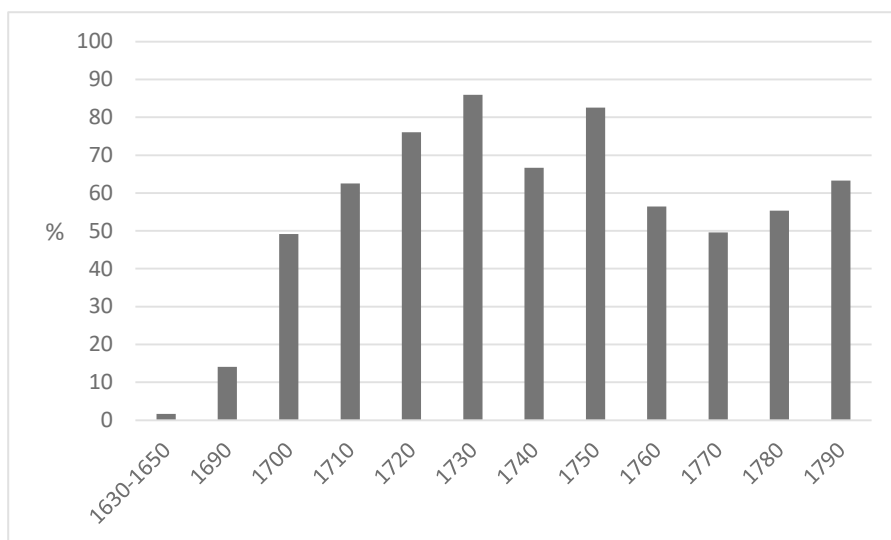
2.1 Köksväxtlandens förekomst enligt kartorna

Inledningsvis presenteras här i vilken utsträckning som det finns uppgifter om köksväxtland i de kartakter som ingår i den övergripande studien, det vill säga för de cirka 2 000 bebyggelseenheter (byar och kamerala ensamgårdar) som är redovisade i inägomarkskartor från vart tionde år från 1700 till 1790, liksom i bebyggelseenheter som är redovisade på kartor från 1630–1650-talen och 1690. Hur urvalet gjordes presenterades mer ingående i förra kapitlet.

Till att börja med undersöks om kartorna ger belägg för att det fanns *någon form* av köksväxtland vid bebyggelseenheterna; antingen kålgårdar, kryddgårdar eller trädgårdar. I den här inledande delen av studien räknas även trädgårdar till köksväxtlanden, även om trädgårdar ofta var rena fruktodlingar, men som nämndes tidigare kan vissa också ha använts till köksväxter. Senare kommer uppgifterna om kål- krydd- och trädgårdar att redovisas var för sig. I undersökningen ingår också köksväxtland med andra benämningar, som plantland och potatisland. Däremot ingår vare sig ärtåkrar eller roväkrar, och inte *täppor* om det inte framgår att de användes för köksväxtodling.

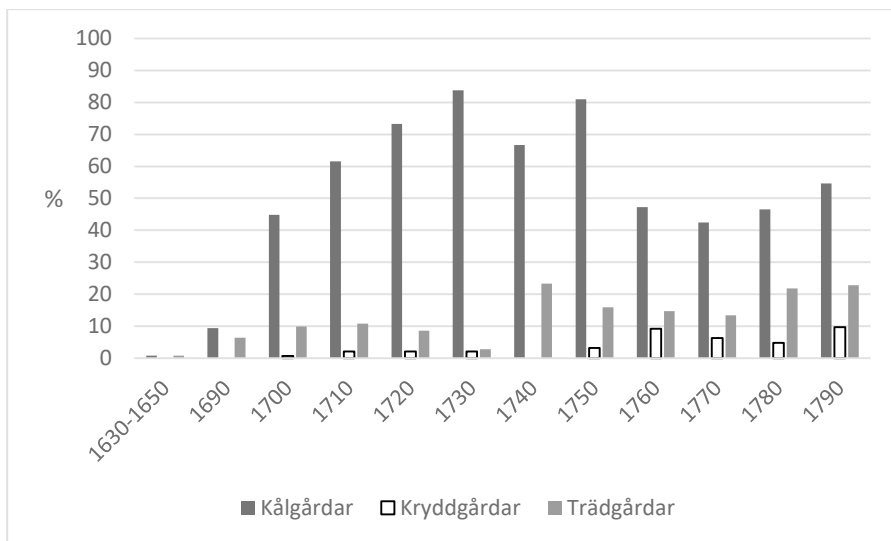
För 62 procent av de karterade bebyggelseenheterna, eller för 1 230 av de cirka 2 000 byarna och ensamgårdar från perioden 1700 till 1790, finns minst en sorts köksväxtland noterat. Förutom kålgårdar, kryddgårdar och trädgårdar rör det sig också om nio odlingsland som kallades för plantland eller potatisland, alla på kartor från 1790.

I figur 18 framgår hur uppgifterna om köksväxtland är fördelade mellan olika år. I 1600-talets kartakter finns få uppgifter om kål-, krydd- och trädgårdar; år 1700 finns uppgifter för omkring hälften av bebyggelseenheterna och de första decennierna av 1700-talet ökar andelen till omkring 80 procent. Från 1760 och framåt, det vill säga under den period då de flesta kartor som upprättades var storskifteskartor, är kål-, krydd- eller trädgårdar återigen noterade för omkring hälften av bebyggelseenheterna.

Figur 18. Diagrammet visar i vilken utsträckning som de karterade bebyggelseenheterna (byar och kamerala ensamgårdar) i lantmäterikartorna i den övergripande studien innehåller uppgifter om antingen kålgårdar, trädgårdar eller kryddgårdar.

I figur 19 redovisas de olika kategorierna av odlingsland var för sig. Summan av staplarna i figur 19 är större än staplarna i figur 18 eftersom det vid flera av bebyggelseenheterna fanns mer än en sorts odlingsland, i vissa fall både en kålgård och en kryddgård och en trädgård.

Figur 19. Diagrammet visar i vilken utsträckning som bebyggelseenheterna i den övergripande studien innehåller uppgifter om kålgårdar, kryddgårdar respektive trädgårdar.

Kålgårdar är de odlingsland som är redovisade i flest kartakter, för 56 procent, eller ungefär 1 100 av de omkring 2 000 studerade bebyggelseenheterna från 1700-talet. Flest uppgifter finns på kartorna från några decennier in på århundradet; kålgårdar är då noterade för över 80 procent av bebyggelseenheterna. I de äldre geometriska kartorna från 1630- till 1650-talen finns kålgårdar noterade för omkring 60 av de bebyggelseenheter som var brukade av bönder, vilket motsvarar en andel av mindre än 1 procent av kartorna från den här perioden.²¹⁷

Uppgifter om *kryddgårdar* blir vanligare i kartorna över tiden. Det saknas uppgifter om kryddgårdar i de äldre geometriska kartorna som redovisar gårdar som brukades av bönder.²¹⁸ I början av 1700-talet finns kryddgårdar noterade för någon procent av bebyggelseenheterna, i slutet för ungefär 10 procent. Totalt finns uppgifter om kryddgårdar för 4 procent, eller cirka 90 av de 2 000 bebyggelseenheterna från 1700 till 1790.²¹⁹

²¹⁷ Av de drygt 12 000 bebyggelseenheterna som har karterats i Sverige, har kålgårdar redovisats för omkring 100 (Databasen GEORG, Riksarkivet). Cirka 70 av bebyggelseenheterna brukades av bönder, resten var sätierier, prästgårdar eller städer.

²¹⁸ Den enda noteringen om kryddgårdar finns på en karta över staden Vimmerby, som säger att stadens kål- och kryddgårdar låg samlade strax utanför stadspörtarna (Sockenpärmar:38).

²¹⁹ Begreppet *örtagård* är mycket ovanligt i kartorna och nämns inte för någon av de cirka 2 000 bebyggelseenheterna i den övergripande studien, men i kartakten från 1704 över Litselås i Tillinge socken i Uppland omnämns en kål-, ört-, rov- och hamptäppa (LSA B66-23:1).

Trädgårdar omnämns i ungefär samma utsträckning som kålgårdar i de äldre geometriska kartorna.²²⁰ Under början av 1700-talet redovisas trädgårdar för omkring 10 procent av kartorna, men till skillnad från kålgårdarna minskar sedan uppgifterna om trädgårdar under de första decennierna av århundradet. Under senare delen av 1700-talet noteras trädgårdar för mellan 15 och 20 procent av bebyggelseenheter. Totalt redovisas trädgårdar för 14 procent, eller cirka 280 av bebyggelseenheter på kartorna från 1700-talet.

Som framgår av figur 18 och 19 skiljer det mycket mellan åren när det gäller hur stor andel av kartorna som innehåller uppgifter om köksväxtland. De kartor som innehåller flest uppgifter, och då framförallt uppgifter om kålgårdar, är de som upprättades några decennier in på 1700-talet, medan det är färre uppgifter i kartakterna som upprättades i början och slutet av tidsperioden. Orsaken till skillnaden över tid kommer att behandlas längre fram i kapitlet. Det kan emellertid noteras att det året då det är mest vanligt med uppgifter om kålgårdar i kartorna är noteringarna om trädgårdar relativt få, färre än tidigare och senare under århundradet. Nedgången i antalet trädgårdar kan förmodligen sättas i samband med den svåra vintern 1708–1709, vilken tog död på de flesta av landets fruktträd.²²¹ Förödelserna omtalas flera gånger i kartorna från 1710. Exempelvis berättas från Norrby i Toresunds socken i Södermanland, att trädgården ”af 1709 åhr winter aldeles af sig kommen genom des svåra köld”, och från Gottenvik i Jonsbergs socken i Östergötland, sägs att såväl äpple som päron och körsbärsträn ”alla af den svåra 1708 åhrs Winter aldeles förkylda och uthgångne äro”.²²² Det dröjde innan trädgårdarna var återställda, enligt etnologen Maria Flinck berodde det på att det var brist på ersättningsträd.²²³ Rotäktat träd som körsbär kunde komma igen av sig själva, men det tog tid. År 1720 berättas från Baggebol i Toresunds socken i Södermanland om en körsbärsträdgård som skadats av 1709 års vinter, men i vilken rotskotten nu hade börjat växa till sig.²²⁴

Antalet uppgifter om kål-, krydd- och trädgårdar i kartakterna varierar över tid, men det är också en skillnad mellan olika regioner. I större delen av Västergötland, västra Småland samt i Skåne, är köksväxtland noterade för de flesta karterade bebyggelseenheter, för 80 procent eller fler (figur 20), i

²²⁰ I de äldre geometriska kartorna kunde trädgårdar redovisas med en notering i texten; vilket finns för ungefär 52 av de bondebrukade bebyggelseenheter, eller genom en markering av träd-symboler innanför en hägnad. Sådana här markeringar finns för 17 bebyggelseenheter. En jämförelse med senare kartor bekräftar att det rörde sig om trädgårdar, till exempel i Ekeby i Munsö socken i Uppland, 1630 respektive 1712 (A1:100 och LSA A64-4:1).

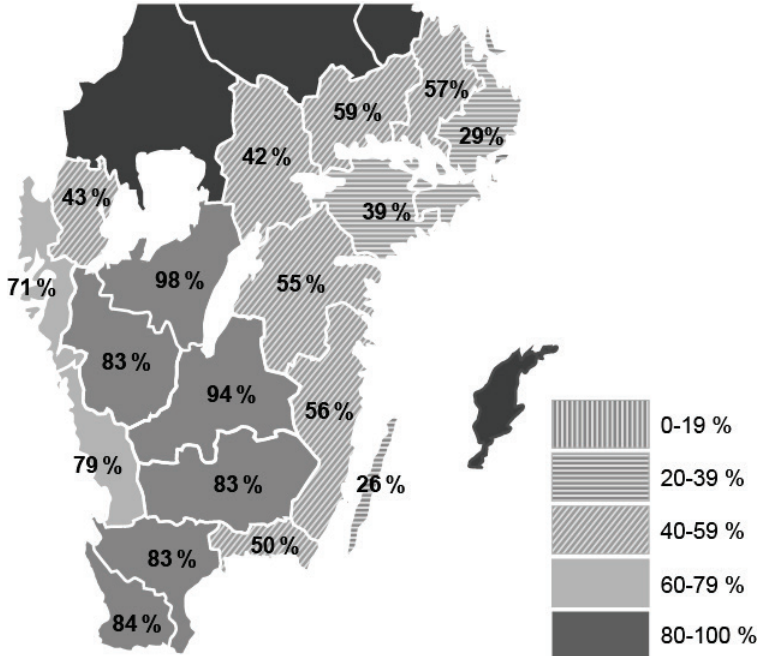
²²¹ Iwarsson 2008; Flinck 2003.

²²² LSA C77-32:1; LSA D43-21:1.

²²³ Flinck 2003.

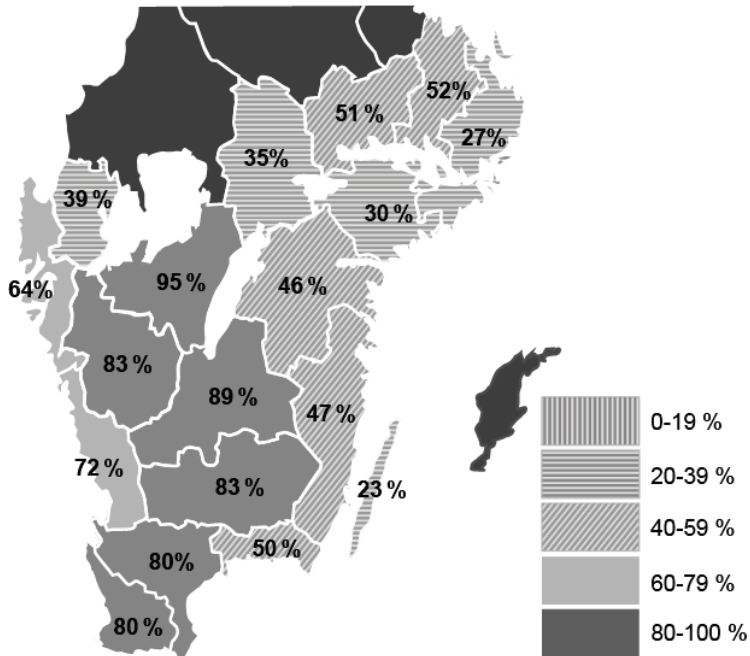
²²⁴ LSA C77-2:1.

Skaraborgs län i Västergötland för så många som 98 procent av bebyggelseenheterna. I östra delen av undersökningsområdet är uppgifter om köksväxtland mindre vanliga, sådana noteringar finns för ungefär hälften av de karterade byarna och ensamgårdarna. Särskilt få noteringar finns på kartorna från Öland samt från Stockholms län, där kartorna ger belägg för köksväxtland för något färre än 30 procent av bebyggelseenheterna.

Figur 20. Kartan visar hur vanligt det är att lantmäterikartorna innehåller uppgifter om antingen kål- krydd- eller trädgårdar för bebyggelseenheter karterade under perioden 1700–1790. Kartbilden baseras på en genomgång av totalt knappt 2 000 bebyggelseenheter. För antalet undersökta bebyggelseenheter i varje region, se figur 13. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Kålgårdar är de köksväxtland som är noterade i flest kartakter och figur 21 visar hur uppgifterna är fördelade mellan olika regioner. De flesta noteringarna om kålgårdar finns i kartakter från den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet, medan det finns färre uppgifter om de här odlingslanden för bebyggelseenheter i öst.

Figur 21. Kartan visar hur vanligt det är med uppgifter om kålgårdar i kartakter från 1700 till 1790. Flest noteringar finns för de karterade bebyggelseenheter i den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

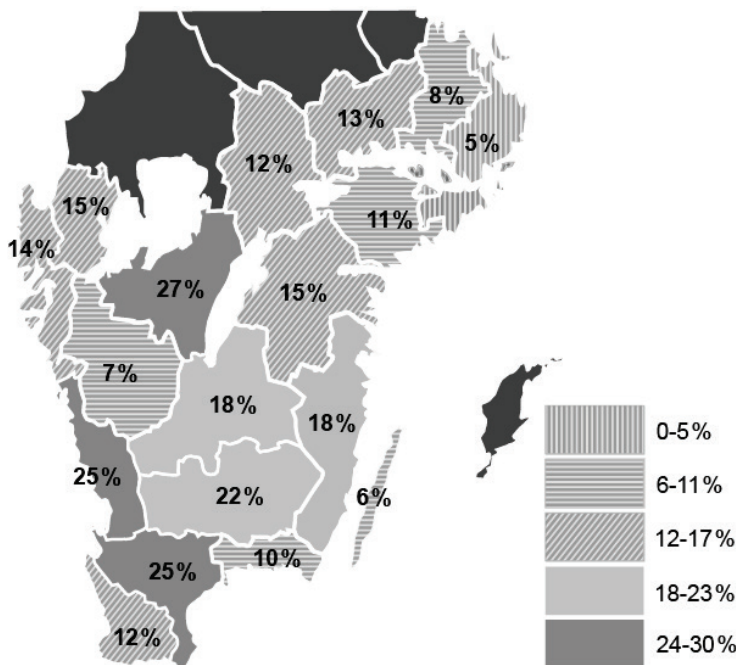
De flesta uppgifterna om att bönder hade *kryddgårdar* finns på kartor från Uppsala, Västmanlands och Skaraborgs län (figur 22). Där omtalas kryddgårdar för omkring tio procent av bebyggelseenheter. För länen längst i sydväst saknas noteringar om kryddgårdar för de gårdar som brukades av bönder. Det fanns kryddgårdar även i den här delen av undersökningsområdet, men de hörde till herrgårdar och boställen.²²⁵ Det antyder att kryddgårdarna framförallt var knutna till högreståndsmiljöer.

På kartorna från Skaraborgs län och från östra Mellansverige är kopplingen mellan kryddgårdar och högreståndsmiljöer inte lika tydlig. Förutom att kryddgårdar nämns för flera bondgårdar, nämns de också för vissa torp. År 1780 nämns en kryddgård som hörde till Grindvaktartorpet i Fittja i Botkyrka socken i Södermanland och samma år fanns också en kryddgård vid ett torp under prästgården i Irsta socken i Västmanland.²²⁶ Kryddgårdar fanns också vid två torpställen under Torpa i Lönsås socken i Östergötland 1770, och 1730 nämns kryddtäppor för de olika brukstorpen i Stynsbo i Films socken i Uppland.²²⁷

²²⁵ Till exempel Ynglingarum i Häglinge socken i Skåne, 1770, LSA K48-24:1.

²²⁶ LSA A9-6:1; LSA T22-27:1.

²²⁷ LSA D66-18:1; LSA B18-30:1.

Figur 23. Trädgårdar finns noterade på kartor från hela undersökningsområdet, i störst utsträckning på kartor från Skaraborgs, Hallands och Kristianstads län, samt smålandslänen. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

2.2 Granskning av kartornas redovisning

Enligt kartläggningen här ovan skiljer sig mängden uppgifter om köksväxtland av olika kategorier, både över tid och mellan regioner. Förekomsten av *kålgårdar* är särskilt intressant, både för att kålgården var den vanligaste kategorin av köksväxtland, men också för att det förefaller vara en tydlig skillnad i frekvensen av kålgårdar på kartorna mellan den östra respektive den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet. Det är också intressant att kartorna från den första hälften av 1700-talet är de som innehåller flest uppgifter om de här odlingslanden. Nu följer en granskning av vad de här skillnaderna i förekomst beror på. Granskningen ska så småningom resultera i en tolkning av hur vanligt det var med köksväxtland under 1700-talet.

2.2.1 Skillnader mellan regioner

Vid granskningen av den regionala skillnaden som framkom här ovan, behöver det först och främst klargöras om det var skillnader inom regionerna vilka inte framgick av den tidigare redovisningen. Här ovan är sammanställningen gjord efter län, men länen var inte homogena utan hade olika förutsättningar för

jordbruk. Bland annat kunde det vara stora skillnader i jordbrukets inriktning mellan slätt- och skogsbygd. Exempelvis har ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd visat att potatisen fick större betydelse i skogsbygd än i slättbygd i Västergötland under tidigt 1800-tal, och agrarhistorikern Pia Nilsson har visat att bönder odlade mer humle i skogs- och mellanbygdsområden än på slättbygden under 1600-talet.²²⁹ En närmare granskning av kartakterna som ingår i den övergripande studien från Hallands, Östergötlands och Västmanlands län, visar emellertid att det inte är någon större skillnad mellan slätt- och skogsbygd vad gäller uppgifter om kålgårdar och kryddgårdar i kartakterna (tabell 4). Kartornas uppgifter är relativt jämnt fördelad inom länen. Det tidigare konstaterandet, att det är en skillnad i hur vanligt det är med uppgifter om kålgårdar mellan den östra respektive den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet, står sig därför väl.

Tabell 4. Tabellen visar i vilken utsträckning kartorna innehåller uppgifter om kålgårdar i skogsbygd, mellanbygd och slättbygd i Hallands, Östergötlands respektive Västmanlands län. Som framgår är fördelningen förhållandevis jämn inom länen. I tabellen ingår bara de bebyggelseenheter som tydligt har kunnat placeras in i någon av de här tre bygderna. Totalt har 49 bebyggelseenheter undersökts i Halland, 233 i Östergötland och 114 i Västmanland. Antalet karterade bebyggelseenheter i varje kategori anges som n.

	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd
Hallands län	81 % (n=16)	84 % (n=25)	75 % (n=8)
Östergötlands län	43 % (n=70)	45 % (n=49)	48 % (n=114)
Västmanlands län	53 % (n=15)	58 % (n=31)	59 % (n=68)

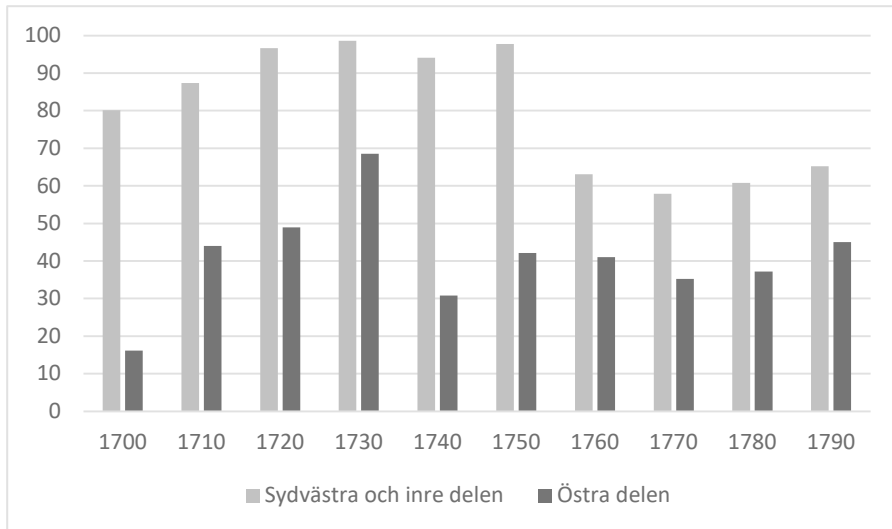
Skillnaden mellan den östra respektive den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet är genomgående under hela 1700-talet. Under alla de undersökta åren är förekomsten mindre på kartorna i öst, och de allra flesta åren är skillnaden statistiskt signifikant (figur 24).²³⁰ I genomsnitt förekommer uppgifter om kålgårdar för ungefär 80 procent av bebyggelseenheterna i den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet, och för ungefär 40 procent i öst.

Under den första hälften av 1700-talet är skillnaden stor mellan de två delarna av undersökningsområdet, då redovisades kålgårdar i de allra flesta av kartakterna från den sydvästra och inre delen av området. Under perioden 1760–1790 är kålgårdar redovisade i mindre utsträckning i den här regionen, framförallt är det få uppgifter om kålgårdar i kartor från Blekinge (29 pro-

²²⁹ Gadd 1983, ss. 108-112; Nilsson 2010, s. 249.

²³⁰ För år 1790 är P-värdet 0,001 i Fischers exakta test, för övriga år är P-värdet 0,000; skillnaden är då statistiskt signifikant. Undantaget är 1760, då förhållandevis få kartor gjordes i den sydvästra och inre delen av området. För det året är $p=0,289$.

cent), Dalsland (35 procent), Göteborgs och Bohus län (46 procent) och Hallands län (53 procent). Det kan också noteras att det visserligen är något färre uppgifter om kålgårdar i kartor från Halland än på kartor från de flesta omgivande länen, men att kålgårdar är noterade för i stort sett samtliga av de flera tusen halländska gårdar som är redovisade i Hallands landsbeskrivning.

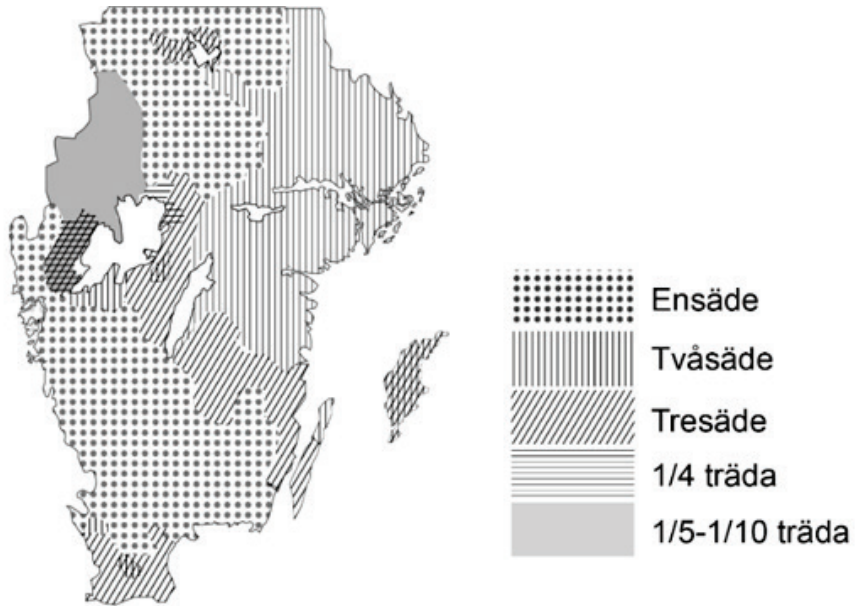

Figur 24. Diagrammet visar andelen karterade bebyggelseenheter med uppgifter om kålgårdar i den västra och östra delen av undersökningsområdet. Till den västra delen räknas här länen i Skåne, Blekinge, Halland, västra Småland, Bohuslän, Västergötland och Dalsland.

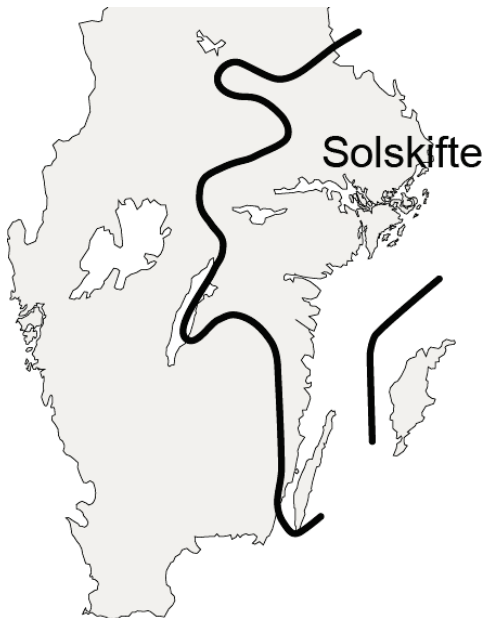
Den här studien faller in i en lång rad av historiska undersökningar om öst/västliga skillnader på Sveriges landsbygd. Exempelvis avgränsade etnologen Sigurd Erixon öst från väst, till stor del beroende på skillnader i hur husen var placerade i förhållande till varandra på bondgårdarna.²³¹ Andra företeelser som skiljer mellan öst och väst är att inslaget av jord som var ägd av adeln var större i öst; att plogen inte fick spridning i den östra delen av Götaland och Svealand förrän på 1800-talet; att tvåsådet framförallt var utbrett i östra Mellansverige (figur 25) samt att solskiftet, som var ett system med rötter i medeltiden för hur jorden skulle fördelas inom en by, hade en östlig utbredning (figur 26).²³² Den öst/västliga gränsen för de här olika företeelserna är emellertid inte helt överensstämmande.

²³¹ Erixon 1947, ss. 685-702; Winberg 2000, s. 25.

²³² Winberg 2000; Gadd 2009; Sporrang 1997, s. 37.

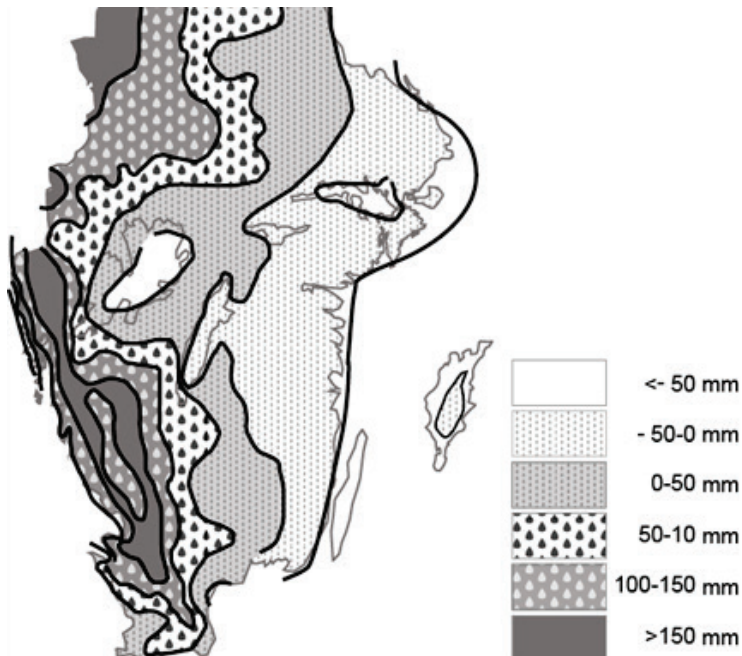

Figur 25. I kartan visas vilka trädssystem som tillämpades i södra delen av Sverige omkring år 1700. Tvåsäde tillämpades framförallt i östra Mellansverige, men också i några mindre områden i Västergötland och i Skåne, samt på norra Öland. Källa: Gadd 2000, s. 128. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Figur 26. Solskiftet, som var ett medeltida system för fördelningen av mark mellan gårdar i en by, hade en östlig utbredning. Källa: Sporrang 1997, s. 37. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Ett naturligt förhållande som skiljer mellan öst och väst är att nederbörds-
mängderna är större i den västra delen av undersökningsområdet. Under vege-
tationsperioden är det till och med en negativ vattenbalans i den östra delen av
landet, då är avdunstningen större än nederbörds-
mängderna (figur 27). De här
skillnaderna kan enligt ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd vara en bidragande
förklaring till att det var olika jordbearbetningsredskap som användes i öst och
väst. Tiltorna som plogen vänder upp blir lätt upptorkade, medan årdrets
grunda luckring bibehåller vattnet i jorden, årdret kan därför ha varit ett bättre
redskap i den östra delen av landet.²³³

Figur 27. Figuren visar den genomsnittliga vattenbalansen, det vill säga skillnaden mellan nederbörd och avdunstning, under vegetationsperioden. Östra delen av fastlandet samt Öland och Gotland har under normalår en negativ vattenbalans. Källa: Eriksson 1986, s. 55. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Gränsen mellan positiv och negativ vattenbalans, gränsen för tvåsädets utbredning samt gränsen för var solskifte och byamål tillämpades, stämmer förhållandevis bra med gränsen mellan de områden där köksväxtland är redovisade på de flesta respektive hälften eller färre av kartorna. Kan någon av de här faktorerna förklara varför köksväxtland är redovisade i mindre utsträckning i kartakterna från den östra delen av undersökningsområdet? Nu följer en prövning

²³³ Gadd 2009.

av de här tre hypoteserna, som inleds med en undersökning av skillnaderna i nederbördsmängd.

Hypotesen om nederbördsmängdernas inverkan

Som framgick här ovan motsvaras den östra delen av undersökningsområdet, där det finns färre uppgifter om kålgårdar i kartorna, till stor del av den del av landet som har en negativ vattenbalans. Däremot är det inte ett tydligt samband i övrigt mellan nederbördsmängd och förekomst av köksväxtland i kartorna. Vattenbalansen är visserligen positiv i Skaraborgs län, där de allra flesta kartor innehåller uppgifter om köksväxtland, men nederbördsmängden under växtsäsongen är större i Hallands och Göteborgs och Bohus län, där kartorna innehåller färre uppgifter om köksväxtland.

Vattentillgång är en viktig faktor vid köksväxtodling, men dåligt med regn kan kompenseras genom manuell vattning. Det finns därför en svaghet i hypotesen om att vattenbalansen påverkade förekomsten av köksväxtland. I det här avsnittet kommer det ändå att undersökas om torrare förhållanden i den östra delen av undersökningsområdet kan ha inneburit att bönderna valde att inte odla några köksväxter.

Som visades här ovan ger drygt 60 procent av 1700-talskartorna belägg för att det fanns köksväxtland. Men även om en stor del av kartorna inte innehåller några uppgifter om kål- eller kryddgårdar, finns det å andra sidan få tydliga belägg för att det *saknades* köksväxtland. Sådana uppgifter är relativt vanliga när det handlar om humlegårdar. I kartakterna kan det sägas att ”Humblegård finns intet” eller ”Ingen Humblegård, icke heller finns nogon tienlig platz at anlägga på”.²³⁴ År 1720 och 1730 finns sådana noteringar i omkring 15 procent av kartakterna, under samma år innehåller runt hälften av kartorna anteckningar om att humlegårdar fanns till gårdarna.

I en kartakt från 1710 över Lind i Björkebergs socken i Östergötland sägs om en av de sex gårdarna: ”Ingen Humble eller Kåhlgård”.²³⁵ Det här är ett av få belägg i kartakterna för att det *inte* fanns någon kålgård. Likaså för Ryd i Glömminge socken på Öland, 1730, sägs att ”Kåhl- och Humlegård finnes intet”.²³⁶ För två gårdar i Arendal i Tanums socken i Bohuslän, berättas 1720 ”ingen Humble heller kåhlgårdh” respektive ”Humble heller Kåhlgård finns ej heller här till hemmanet”.²³⁷ Det sista exemplet gäller gårdar som tidigare var

²³⁴ Gullbringa i Håltå socken i Bohuslän, 1730 (LSA N42-8:1); Mjälldrunga i Mjälldrunga socken i Västergötland, 1730 (LSA O118-7:1).

²³⁵ I det här fallet finns uppgifter om kålgårdar till två av gårdarna, för de övriga tre saknas uppgifter (LSA D8-10:1).

²³⁶ LSA G25-9:1.

²³⁷ LSA N116-5:2.

ödehemman, vilka återupptagits kort innan kartan upprättades. Det är möjligt att kål- och humlegårdar ännu inte hade hunnit anläggas.

De ovannämnda uppgifterna är samtliga explicita belägg för att kålgårdar saknades bland kartorna i den övergripande studien av 2 000 bebyggelseenheter i kartakterna från vart tionde år. De här uppgifterna är följaktligen sällsynta, och det är därför intressant att titta på några ytterligare exempel från mellanliggande år. I kartakten över Bottna i Skällviks socken i Östergötland från 1716 finns noteringen ”Ingen Kåhlgårdh”. Däremot ska det ha funnits en humlegård och en hamptäppa.²³⁸ I en kartakt från Vagnstad i Häradshammars socken i Östergötland från 1694 sägs om en av de tre gårdarna att ”Jönsses Gård och Tompt utan Humble- Trää ell' Kåhlgård tämbl. stenig”. Även de båda andra gårdarnas tomter i Vagnstad ska ha varit av samma slag. Det framgår inte om det kan ha odlats köksväxter på någon annan del av byns mark.²³⁹

Det finns således ett fåtal uttryckliga uppgifter i kartorna om att köksväxtland saknades, varav de flesta är från den östra delen av området, men kartorna innehåller betydligt fler uppgifter om att humlegårdar saknades. Orsaken till att lantmätarna noterade frånvaron av humlegårdar, men inte av kålgårdar, kan ligga i att humle var en lagstaddad gröda. Lantmätarna kan ha sett som sin uppgift att inte bara redovisa humlegårdar när sådana fanns, utan också när humlegårdar saknades, medan avsaknaden av kålgårdar inte var viktig att anteckna. Alternativt fanns köksväxtland till de flesta bebyggelseenheter även om de inte redovisades i kartakterna. För att undersöka om köksväxtlanden är underredovisade görs nu en jämförelse av kartornas redovisning av köksväxtland med uppgifter i syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar.

Köksväxtland fanns vid majoriteten av de gårdar som ägdes av Uppsala universitet vid mitten av 1700-talet. Det framgår av syneprotokoll från mitten av 1700-talet. Köksväxtland omtalas för cirka 233 av de cirka 340 akademihemmanen, varav 200 uppgifter gäller kålgårdar, 26 kål- och kryddtäppor och 7 kryddgårdar.

I figur 12 i kapitel 1 framgår att synerna är uppdelade i tre grupper: en för gårdar i Uppsala län (nr 1); en för framförallt Stockholms län (nr 2) samt en för Västmanlands och Örebro län (nr 3).²⁴⁰ Inom varje område har syneprotokollen ställts upp på ett likartat sätt, och samma formuleringar återkommer, men det är skillnad mellan grupperna. Säkert var det olika personer som upprättade syneprotokollen i de olika områdena. Skillnaderna gäller bland annat redovisningsgraden av köksväxtland. I Stockholms respektive Västmanlands och Örebro län redovisades köksväxtland för de flesta gårdarna (107 av 116 respektive 101 av

²³⁸ LSA D97-6:1.

²³⁹ LSA D15:86-7.

²⁴⁰ Uppsala universitetsarkiv FIIad:1, 2 och 3.

121), men för gårdarna i Uppsala län är uppgifter om kålgårdar ovanliga (18 av 106). För de senare finns inte heller några uppgifter om kryddtäppor, medan protokollen från Västmanlands län nämner kryddtäppor för sju av akademihemmanen. Syneprotokollen från Stockholms län innehåller uppgifter om kål- och kryddtäppor, vilket saknas i protokollen från de övriga områdena.

Uppgifterna i syneprotokollen kan ställas mot uppgifter i lantmäterikartor från samma gårdar. Det gjordes bara 13 kartor över akademihemmanen under perioden 1745–1750 (tabell 5), för att få ett större jämförelsematerial undersöks därför kartor från perioden 1730–1770, även om vissa kartor kan ha upprättats tjugo år före eller tjugo år efter att synerna förrättades (tabell 6). Under den här perioden upprättades kartor för totalt 110 av akademihemmanen.²⁴¹ De här 110 hemmanen kan följaktligen undersökas i både kartor och syneprotokoll.

Tabell 5. I tabellen jämförs antalet uppgifter om köksväxtland i syneprotokoll för Uppsala universitetets gårdar 1745–1750 respektive i lantmäterikartor från samma tidsperiod.

	Antal bebyggelse- enheter	Belägg för köksväxtland i kartor	Belägg för köksväxtland i syneprotokoll	Totalt antal belägg för köksväxtland
Stockholms län	2	0	1	1
Västmanlands län	8	4	4	5
Uppsala län	3	1	0	1
Totalt	13	5	5	7

Tabell 6. I tabellen jämförs antalet uppgifter om köksväxtland i syneprotokoll för Uppsala universitetets gårdar 1745–1750 respektive i lantmäterikartor från perioden 1730–1770.

	Antal bebyggelse- enheter	Belägg för köksväxtland i kartor	Belägg för köksväxtland i syneprotokoll	Totalt antal belägg för köksväxtland
Stockholms län	44	15	39	42
Västmanlands län	34	18	23	30
Uppsala län	32	15	8	19
Totalt	110	48	70	91

Syneprotokollen ger belägg för att det fanns köksväxtland för 70 av de 110 akademihemmanen, kartorna berättar om köksväxtland för 48 av dem. Tydligt fanns köksväxtland vid flera av akademihemmanen även om det inte finns uppgifter om det i kartakterna. Detta märks särskilt tydligt för de 44 akademi-

²⁴¹ Det gjordes inte kartor över alla akademihemman under perioden, och för vissa byar finns det mer än ett syneprotokoll eftersom det fanns flera akademihemman.

hemmanen i Stockholms län. Syneprotokollen ger belägg för köksväxtland för 39 av de 44 akademiemmanen, kartakterna ger bara belägg för köksväxtland för 15, det vill säga för ungefär en tredjedel. Som framgick tidigare i kapitlet var andelen kartor med köksväxtland i hela Stockholms län i samma storleksordning (figur 20). För fem av gårdarna i Stockholms län saknas uppgifter om köksväxtland i syneprotokollen, men för tre av dessa är köksväxtland noterade i kartakterna. Totalt sett kan köksväxtland därmed beläggas för 42 av de 44 akademiemmanen i Stockholms län genom kartor och syneprotokoll. Tidsspannet för kartorna är emellertid en osäkerhetsfaktor i resonemanget.

I Västmanlands län ger kartorna belägg för köksväxtland för 18 av 34 bebyggelseenheter, men tillsammans med syneprotokollen kan det beläggas att åtminstone 30 av de västmanländska akademiemmanen hade kålgårdar. För Uppsala län finns få uppgifter om kålgårdar och kryddgårdar i syneprotokollen, men också där kan det beläggas att kartorna inte redovisar alla köksväxtland. Syneprotokollen ger belägg för att det fanns köksväxtland för åtta av akademiemmanen, kartorna ger belägg för köksväxtland för fyra av de här hemmanen, medan det saknas notering i kartakterna för de övriga fyra.

Sammanfattningsvis tyder den här studien på att köksväxtland är kraftigt underredovisade i 1700-talets kartakter. Inte minst för akademiemmanen i Stockholms län är detta tydligt eftersom köksväxtland kunde beläggas för nästan samtliga hemman, även om kartorna innehöll få uppgifter om kål- och kryddgårdar. Det är inte förvånande att köksväxtland inte alltid redovisades; en karta är, och måste vara, en förenklad bild av verkligheten. All information kan omöjligt redovisas. Det som var viktigt för kartans syfte togs med, för andra landskapselement var det mer osäkert om de skulle redovisas eller inte.²⁴² Däremot är det intressant att köksväxtland redovisades i mindre grad i öst än i resten av undersökningsområdet. Orsaken till detta kommer att behandlas i de två följande avsnitten.

Hypotesen om tvåsådesbrukets inverkan

Den del av undersökningsområdet med färre uppgifter om kålgårdar i kartorna stämmer till viss del med det område där tvåsåde tillämpades. Överensstämmelsen är inte fullständig. På södra Öland, i östra Småland och i gränstrakterna mellan Östergötland och Småland innehåller kartorna få uppgifter om köksväxtland men där tillämpades tresåde, det vill säga där odlades åkern två år av tre.²⁴³ Tvåsådesbruket var inte heller begränsat till den östra delen av Sverige

²⁴² Till exempel Lannér 2007; Kardell 2007.

²⁴³ I den övergripande studien ingår 16 bebyggelseenheter från tresådesområdet på Öland, för 5 av dem, det vill säga för drygt 30 procent, ger kartakterna belägg för att det fanns kålgårdar. På norra Öland, där tvåsåde tillämpades, finns kålgårdar noterade till 2 av 15 bebyggelseenheter.

under 1700-talet utan tillämpades också i mindre områden i Skåne och i norra Västergötland. I den övergripande studien ingår 14 bebyggelseenheter från Västergötlands tvåsådesområde, för 13 av dem ger kartorna belägg för att det fanns kålgårdar. Det är därför inte ett tydligt samband mellan förekomsten av tvåsåde och att det är ovanligt med uppgifter om kålgårdar i kartorna.

Genom 1700-talslitteraturen ges en möjlig koppling mellan tvåsåde och avsaknad av kålgårdar i kartorna. Riksdagsmannen Knut Pehrsson skriver i sin *Åkerbruks-Cateches* från 1800, att bönder i områden med tvåsådessystem sedan ”urminnes tider” gjort instängningar på trädesjord till ärter, kål, lin, potatis och rovor.²⁴⁴ Trädesodling av köksväxter nämns också av rikskanslern och sörmlänningen Schering Rosenhane under 1600-talet. Rosenhane skriver att ”ärter, böner, roffwor, kål, morötter etc. hwilket wij kunde kalla antäppe säd, äfter thet gemenligen sås i trädet på särdeles täppor”.²⁴⁵ Tydligt räknade Rosenhane kål och morötter till ”antäppe säd”, där *antäppa* (eller *andtäppa*) var en tillfällig inhägnad för odling på trädesjord.²⁴⁶

Köksväxtodling på trädan omtalas också från Västergötlands tvåsådesområde. I en sockenbeskrivning över Främmestads socken i Västergötland från 1784, berättas att ”Annestads Byemän inhägna på Trädet Morötte hagar: Sedan Morötterne äro bergade Hösten derpå, besås fläcken med Vinter rog”.²⁴⁷

Kartakterna innehåller ett fåtal möjliga belägg för åkerodling av köksväxter. Från Västra Ny i Ryds socken i Östergötland berättas 1710 att ”Kåhlgårdsland intages på gierden, der som bäst behagar”. Från Granstorp i Rinna socken, också i Östergötland, berättas 1720 att ”Kåhland nyttias i gierdet”, och i stort sett samma formulering återfinns också på kartan från 1730 över Eketorp i Fornåsa socken i samma landskap, men där beskrivs köksväxtlandet som en ”Kåhl-åker”.²⁴⁸ På kartor över de sörmländska byarna Alvesta i Jäders socken 1720 och Eneby i Klosters socken 1730, berättas att kål- och hampland intogs av gårdet.²⁴⁹

Från Uppland ges ytterligare uppgifter för åkerodling av köksväxter genom syneprotokollen från Uppsala universitets gårdar. Där berättas att:

²⁴⁴ Pehrsson 1800, s. 3.

²⁴⁵ Rosenhane 1944 [uå], s. 64.

²⁴⁶ Enligt SAOB var *and/ann* en brådslande arbetstid inom jordbruket, men orden kunde också betyda det arbete som utfördes med jorden under våren eller hösten, till exempel skörden.

²⁴⁷ Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 60.

²⁴⁸ LSA D140-49:1; D83-18:1; D23-3:2.

²⁴⁹ LSA C36-4:1; LSA C41-8:2; Motsvarande uppgifter finns även i kartakter från 1732 och 1775 (LSA C17-6:1; LSA C68-46:3).

- Lijn, Hampa och Kåhlland måste efter nödtorften tagas af giärderna, emedan ingen utmarck till sådane finnes.
- Lin och Hampland samt Kåhlland är ingen annan utväg till än af Gierderna.
- Till Hampa och Lijn samt Kåhlland är intet annat at tillgå än af sielfva åkern som tagas efter nödtorft dertil.
- Lijn, Hampe och Kåhlland finnes af ordinaire Åkren tagne.
- Kåhltäppa inhägnas åhrligen af sädesgårdet.²⁵⁰

De tre första citaten är från akademihemman i Dragby i Skuttunge socken, det fjärde är från Gysta i Bälinge socken och det femte finns noterat till alla fyra akademihemman i Bergsvik i Vätö socken. Uppgiften från Bergsvik visar således att kålen odlades på sädesgårdet. En motsvarande uppgift finns också i en kartakt från Kolhammar i Odensala socken i Uppland från 1765. Där berättas att kålsängen var ”av sädesgårdet”.²⁵¹ I de här båda fallen handlade det om en odling i ett tvåsädssystem men på den halva av åkern som var besädd, inte på trädan. När köksväxterna odlades på sädesgårdet upptogs en del av arealen som annars hade använts för spannmålsodling.

Enligt kulturgeografen David Hannerberg bestod en fjärdedel av trädan i Kumlabygden i Närke av *andtäppor* under 1700-talet. Enligt Hannerberg kan motsvarande areal ha funnits inom sädesgårdet under 1600-talet. En överflyttning av de här odlingarna från sädesgårdet till trädesgårdet skulle i så fall ha frigjort plats för spannmålsodlingen, och det skulle enligt Hannerberg kunna förklara att spannmålsskördarna fördubblades per areal i hans undersökningsområde, trots att åkerarealen inte utökades i samma grad.²⁵² Men trädesodling förekom också på 1600-talet, vilket framgår av Rosenhanes notering som nämndes ovan.²⁵³ Enligt ekonomhistorikern Gustaf Utterström kan det ändå vara så att odlingen på trädan var en nyhet som spreds från Östsvrige och västerut. Utterström konstaterar att trädesodlingen ökade starkt i slutet av 1700-talet. Behovet av att odla på trädan kan enligt Utterström ha hängt samman med ökade hemmansklyvningar, och att det framförallt var de mindre gårdarna som tillämpade trädesodling.²⁵⁴ Exempler från Bergsvik och Kolhammar

²⁵⁰ Uppsala universitetsarkiv, Filad:1 och Flad:2; I en kartakt från Dragby från 1764 berättas att ”Kålsängar, äfven emellan ån och byen belägne”, vilka blev ”allenast med kjed jämkade”. Det visar att kålsängarna inte var tillfälliga. Från Gysta berättas 1770 att ”De så kallade Kålsängsåkrarne [...] komma att vid gammalt förblifva” (LSA B54-8:2 och B10-23:1).

²⁵¹ Kolhammar i Odensala socken i Uppland, 1765, LSA A74-17:2.

²⁵² Hannerberg 1941, ss. 190-191, 236.

²⁵³ Rosenhane 1944 [uå], s. 64.

²⁵⁴ Utterström 1957, ss. 491-492.

här ovan, visar emellertid att även sädesgårdet användes för köksväxtodling under 1700-talet.

Alla de ovanstående exemplen gäller åkerodling av köksväxter i tvåsädesområden, men åkerodling av köksväxter förekom också inom andra trädessystem. På sex kartor från 1694 från Tanums socken i norra Bohuslän, där åkern brukades i ensäde, finns en variant av att det ”Till ofwanbemelte gårdar äro inga egentelige kåhlgårdar uthan dee sättia sin kåhl uthi åkerflatorne”.²⁵⁵ Åkerodling skulle därmed kunna förklara att det är färre uppgifter om kål- och kryddgårdar även i Bohuslän.

Tidigare i kapitlet nämndes en karta från 1720 från Tanums socken i vilken det noterades att det inte fanns någon kålgård. Kartan beskrevs som ett möjligt belägg för att köksväxtland kan ha saknats. I och med att flera kartor från Tanums socken från 1694 berättar om åkerodling av köksväxter är det tänkbart att köksväxterna odlades på åkern även 1720, och det skulle kunna förklara att lantmätaren noterade att det inte fanns någon kålgård.

I vanliga fall ger lantmätarna inte någon information om vad som odlades på åkern. De ovanstående uppgifterna är därför viktiga belägg för att köksväxter ibland odlades inne i åkerområdet och inte bara i kål- och kryddgårdar. Det kan mycket väl ha odlats köksväxter på åkern på många fler platser även om det inte nämns i kartakterna.

Genom byordningar från 1700-talet går det att få en viss uppfattning om hur det gick till när bönder tog upp tillfälliga odlingsland. I en byordning från 1765 från Läby socken i Uppland berättas till exempel att det var i samband med dikessynen som byamännen gemensamt utsåg det stycke som skulle användas till ärt- och rosvand.²⁵⁶ Enligt en byordning från 1776 från Ärentuna socken, också i Uppland, skulle odlingslandet gärdas med en hägnad som inte fick stå kvar över vintern.²⁵⁷ De här uppgifterna gäller odlingsland för ärt- och rosvand, men det kan ha gått till på samma sätt när det gäller de täppor som användes till kålodling.

Hägnaden kring täppan behövdes eftersom kreaturen som betade på trädan inte skulle komma åt odlingslandet. I exemplet från Bergsvik ovan framgick emellertid att bönderna hägnade kålland på sädesgårdet. Tydligt krävdes hägnad även när köksväxterna odlades tillsammans med spannmålen, antagligen för att kreaturen släpptes på åkerområdet när spannmålsskörden hade bärgats, medan kålen kunde stå kvar ytterligare en eller två månader.

²⁵⁵ Ulmekärr, Vik, Tyft, Gården, Anrås och Slänge i Tanums socken i Bohuslän, 1694, LSA N1:19; 20; 21; 23; 31 och 32.

²⁵⁶ Byordning från Läby socken, 1765, i Ehn 1982, s. 464.

²⁵⁷ Byordning från Ärentuna socken, Uppsala län, 1776, i Ehn 1982, s. 403.

I de flesta av de ovanstående uppgifterna om köksväxtodling inne i åkergårdet, kallades odlingslanden för *kålland* eller *kålåker*.²⁵⁸ Det kan ha handlat om tillfälliga köksväxtland på åkern även i andra fall när de här beteckningarna användes i kartakterna. På en karta från 1727 över gården Bådarn i Aspö socken i Södermanland beskrivs till exempel en yta inom det ena av de båda åkergårderna som ”Kåhl åker” (figur 28). I kartbilden syns ingen hägnad kring odlingsytan och det kan därför ha rört sig om ett tillfälligt odlingsland. Men benämningarna *kålland* och *kålåker* kunde också användas om köksväxtland som användes under längre tidsperioder. I Frugelöt i Skällviks socken i Östergötland noterades till exempel en *kålåker* på samma plats både 1703 och 1720, och i båda fallen syns en hägnad kring odlingslandet.²⁵⁹

Figur 28. På kartan från 1727 över gården Bådarn i Aspö socken i Södermanland, är bokstaven B markerad på en åkeryta norr om tomten. Av protokollet framgår att det var en ”Kåhl åker”. Kartbilden visar ingen hägnad som kan ha avgränsat ytan mot resten av åkern. På kartan syns ytterligare ett B, strax norr om hussymbolen, som ska ha varit en kalvhage. Dessutom syns en humlegård öster om huset. LSA C1-4:2.

Kålåkern i Bådarn som nämndes ovan, förefaller alltså inte ha varit omgiven av någon hägnad enligt kartbilden, och inte heller kring kålsängarna som låg inne i det ena av åkergårderna till byn Göksby i Tegelsmora socken i Uppland, 1775, syns någon hägnad (figur 29). Istället är odlingsytan omgiven av en streckad linje, vilket var en markering som brukade användas för att visa på en gräns mellan olika markslag där det inte förekom någon hägnad. Å andra sidan omtalas odlingslandet i Göksby som de ”instängde Kåhlsängarne”, vilket betyder att det ändå fanns en hägnad.²⁶⁰ Det kan ha handlat om en tillfällig instängning. Detsamma kan ha gällt 1770 i Norrlövsta i Alunda socken i Uppland (figur 30). Där syns ingen hägnad kring byns hamp- och kåltäppor, men i och med att de kallades för täppor antyds att de ändå var inhägnade.²⁶¹

²⁵⁸ Enligt assessorn Israel Lannérs beskrivning av Åsheda socken i Småland från 1765, användes ”land” och ”åker” oftast synonymt, till exempel i *hampland* och *hampåker* (Lannér 1765, s. 29).

²⁵⁹ LSA D97-11:1 och LSA D97-11:2.

²⁶⁰ LSA B62-13:2.

²⁶¹ LSA B1-54:1.

Figur 29. Kålsängarna (nummer 25) till Göksby i Tegelsmora socken i Uppland, låg enligt en karta från 1775 cirka 180 meter från bebyggelsen. Av kartbilden framgår att odlingsytan avgränsades av hägnader i söder och väster, men i norr och öster syns bara en streckad linje. I protokollet beskrivs ytan ändå som ”De instängde Kåhlsängarne”. LSA B62-13:2.

Figur 30. Hamp- och kältäpporna (nr 11) till Norrlövsta i Alunda socken i Uppland, 1770, åtskiljs på kartan från åkern (nr 10) med en streckad linje. LSA B1-54:1.

En odling i permanenta täppor behövde inte utesluta att det också fanns köksväxtland på åkern. Den danske prästen Hans Jørgen Christian Høegh skriver 1799 om kålrotsodling, att ”om trädgården gifwer föga utrymme dertil, så upsöker han [lanthushållaren] sig wisserligen någon fläck på sina ägor, som beqwämligast kan inestängas, och planteras årligen med några 1 000:de kålrötter”.²⁶² Åkern kunde tas till när utrymmet i de permanenta odlingslanden inte räckte till.

Sammanfattningsvis tycks det ha funnits ett visst, men inte ett tydligt samband mellan tvåsädesbruk och köksväxtodling på åkern eftersom de flesta beläggen för åkerodling av köksväxter härstammar från tvåsädesområden. Kålen förefaller ha kunnat odlas såväl på trädesgårdet som tillsammans med

²⁶² Høegh 1799, s. 197.

spannmålen på sädesgårdet. Eftersom tillfälliga hägnader och odlingsland inte behöver ha blivit redovisade på kartorna, kan odling på åkergårdet vara en förklaring till att köksväxtland inte alltid är redovisade i kartakterna.

Hypotesen om byamålets och solskiftets inverkan

Den tredje hypotesen som ställdes upp i inledningen av det här avsnittet, är att förekomsten av solskifte kan ha påverkat lantmätarnas redovisning av köksväxtland. Solskifte tillämpades i Mälardalen, Östergötland, norra och östra Småland samt Öland, vilket överensstämmer väl med det område där det är få uppgifter om köksväxtland i kartakterna.

Med solskiftet följde ett annat förhållningssätt till ägandet av jord och markorganisation än i andra regioner. I viss mån uppfattades *byn* som ägare till marken. Varje gård hade en andel i byn som bestämdes av gårdens *byamål*. Andelen gällde såväl åker och äng som andra nyttigheter, till exempel del i utmark, torvtäkter och fiske.²⁶³

Där solskifte tillämpades skulle byamålet kunna utläsas i tomtbredden.²⁶⁴ Gårdarnas åkertegar var då proportionerliga mot andelen i tomten, och de låg också i samma ordning som på bytomten; bytomten fungerade därmed som ett juridiskt dokument.²⁶⁵

Gårdarnas byamål användes också som delningsgrund vid storskiftet i den östra delen av undersökningsområdet.²⁶⁶ Liksom vid solskiftet fördelades då markerna så att varje gård tilldelades åker och äng motsvarande gårdens andel i byn. Det var därför angeläget att tomten framstod som juridiskt korrekt på storskifteskartan; ofta är tomten redovisad som en regelbunden rektangel. Tomten var inte alltid lika regelbunden i verkligheten, lantmätaren fick ofta korrigera gränsen i samband med skiftet. Det här kan jämföras med förhållandet i västra delen av Sverige, där tomten inte utgjorde något juridiskt dokument; vid storskiftet tilldelades gårdarna mark efter ägoinnehavet i jord.²⁶⁷

När lantmätarna avbildade byarnas tomter i den östra delen av landet, var således tomtgränserna ofta prioriterade. I de flesta fall redovisades också bo-

²⁶³ Winberg 2000, ss. 113-115; Bäärnhielm 1984, s. 56; Prawitz 1953, s. 258; Hannerberg 1971 s. 416; Thulin 1911, s. 271.

²⁶⁴ Sporrang 1985, s. 185.

²⁶⁵ Hannerberg 1966, s. 58; Sporrang 1985, ss. 82-88; Ågren 1997, s. 65.

²⁶⁶ Thulin 1911.

²⁶⁷ Där byamål saknades utgjorde till en början mantalet eller jordrätten delningsgrund. I 1762 års storskiftesförordning bestämdes emellertid att delningsgrunden i Skaraborgs län, där byamål saknades, skulle utgöras av ägoinnehavet före skiftet. Marken skulle värderas och vid skiftet skulle varje gård tilldelas mark av motsvarande värde. De närmast följande åren kom samma regler att börja gälla också på andra håll där byamål saknades (Prawitz 1953, ss. 258-259; Thulin 1911, ss. 75-92).

ningshusens placering med hussymboler, men de täppor som kunde ligga inne på tomterna var däremot underordnade. På kartan över Mälby i Frösthults socken i Uppland visas till exempel en bytomt, indelad i fem gårdstomter, med lika många hussymboler (figur 31). Inga odlingsland syns på kartbilden, men lantmätaren har gjort en notering att ”Hustomterne här till byn bestå af Låg dock merendels jemn Landmån, hvarå samtelige utom den plats hvar och en bebor aga Hampland och kryddTäppor”.²⁶⁸ Kartan ger således belägg för att det fanns såväl köksväxtland som odlingsland för hampa inne på gårdstomterna, men de är inte markerade i kartbilden.

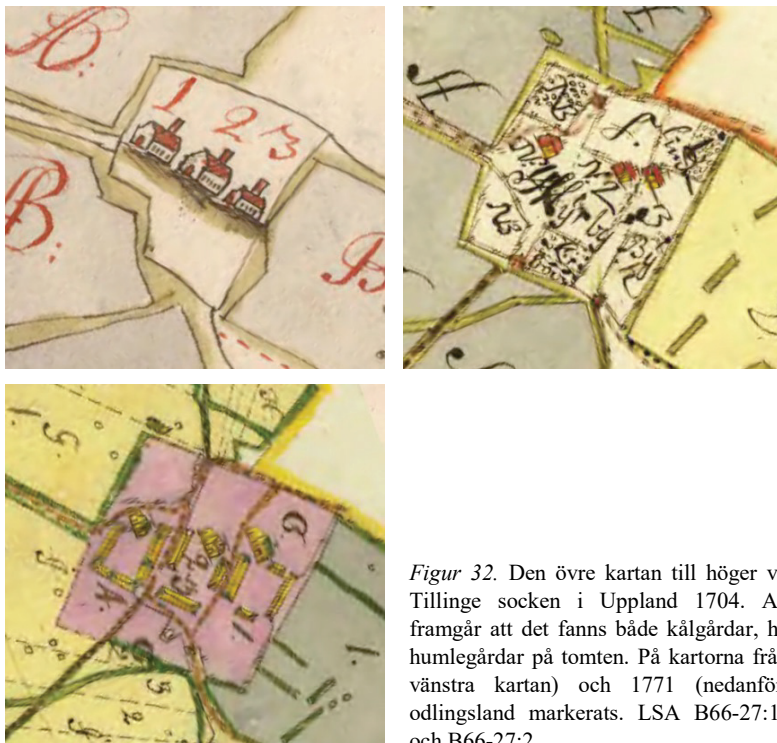

Figur 31. Det finns inga odlingsland markerade på kartan från 1770 över Mälby i Frösthults socken i Uppland, men av karttexten framgår att det fanns kryddtäppor och hampland inne på de reglerade hustomterna. LSA T12-8:2.

Ett annat exempel ges från Myrby i Tillinge socken i Uppland (figur 32). På kartan från 1704 redovisas den i närmast kvadratiska tomten med hussymboler och flera odlingsland: kålgårdar, humlegårdar och hampland. På den äldre kartan från 1689 och på den yngre från 1771 syns hussymboler inne på tomten men däremot inga odlingsland. Det nämns inte heller några köksväxtland i kartaktens protokoll.²⁶⁹ Med stor sannolikhet fanns ändå odlingsland inne på tomten även vid dessa karteringstillfällen.

²⁶⁸ Mälby i Frösthults socken i Uppland, 1770, LSA T12-8:2.

²⁶⁹ LSA A16:89-90; LSA B66-27:1; LSA B66-27:2.

Figur 32. Den övre kartan till höger visar Myrby i Tillinge socken i Uppland 1704. Av kartbilden framgår att det fanns både kålgårdar, hampland och humlegårdar på tomten. På kartorna från 1689 (övre vänstra kartan) och 1771 (nedanföör) har inga odlingsland markerats. LSA B66-27:1; A16:89-90 och B66-27:2.

Ett motsvarande exempel ges från Uddala i Tillinge socken i Uppland genom kartakter från 1689 och 1764 (figur 33). Kål- och hampland är redovisade på den äldre kartan men inte på den yngre. Sammantaget visar de här exemplen att förekomsten av solskifte och byamål inverkad på hur tomten redovisades på kartbilden och detta är en bidragande förklaring till att uppgifter om köksväxtland är mindre vanliga i kartakter från östra Mellansverige.

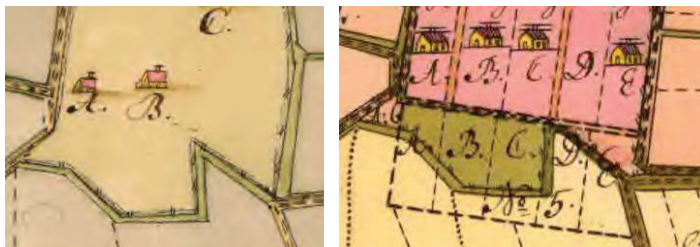

Figur 33. Kartan till vänster visar den reglerade bytomten till Uddala i Tillinge socken i Uppland 1689. Inne på tomten fanns kål- och hamptäppor, dels i det nordvästra, dels i det sydöstra hörnet. På kartan syns också en "Kalf haga" i det nordöstra hörnet av tomten och en "Kalf täpa" i söder. På storskifteskartan från 1764 syns någon form av täppor i det sydöstra hörnet av tomten, men i kartakten finns inga noteringar om markanvändningen. LSA A16:101-02 och B66-42:1.

Många av de reglerade bytomterna är således redovisade utan särskilt mycket detaljer, men också det område som fanns närmast tomten kunde vara fattigt på information. På kartan från 1744 över Vallskog i Bälinge socken i Uppland har lantmätaren Anders Upling markerat hägnaden som skilde åkern från tomten. Hägnadsmarkeringen omsluter ett oregelbundet område med några uddar (figur 34). Den oregelbundna formen får sin förklaring vid jämförelse med en storskifteskarta från 1769, på vilken det framgår att hägnaden, som fortfarande gick i samma sträckning, förutom den regelbundna tomten också inneslöt träd-, krydd- och humlegårdar.²⁷⁰ Återigen kan detta hänföras till förekomsten av byamål. Flera av lantmäterikartorna från den östra delen av undersökningsområdet rörde i första hand det som på kartorna beskrevs som *byns* ägor, det vill säga sådan mark som fördelades efter byamålet, vilket främst var åkern, ängen och utmarken. Till de *enskilda* ägorna fördes bland annat tomt och beteshagar samt mindre odlingsland som kål- och humlegårdar och åkervretar.

Förekomsten av solskifte och byamål innebar således att köksväxtland redovisades i mindre utsträckning i den östra delen av undersökningsområdet. Emellertid saknas uppgifter om köksväxtland också för vissa ensamgårdar i östra Mellansverige. Synen på ägandet kan därför inte vara hela förklaringen till att odlingsland utelämnades.

²⁷⁰ LSA B10-74:2 och LSA B10-74:3.

Figur 34. Till höger syns ett utsnitt ur kartan från 1769 över Vallskog i Bälinge socken i Uppland. Området med grön färg var enligt beskrivningen träd-, krydd- och humlegårdar. På den 25 år äldre kartan har området inte blivit karterat. LSA B10-74:2 och LSA B10-74:3.

I inledningen av det här avsnittet ställdes tre hypoteser upp till varför köksväxtland har redovisats i större utsträckning i kartakter från den västra delen av undersökningsområdet än i kartor från den östra delen. Den första hypotesen var att det berodde på nederbörds mängderna, eftersom vattenbalansen är negativ i den del av landet där köksväxtland har redovisats i mindre utsträckning. Studien visade emellertid att köksväxtland var vanligt förekommande även i den östra delen av undersökningsområdet, men att de ofta utelämnades ur kartakterna. De betydligt färre noteringarna om köksväxtland i kartakterna i den östra delen av området, kan därför inte förklaras med att bönderna i den här regionen valde att inte odla köksväxter, till exempel på grund av ett torrare klimat, utan det var främst karttekniska faktorer som avgjorde om köksväxtlanden skulle redovisas eller inte. Däremot kan den mindre vattentillgången ha påverkat hur köksväxtodlingarna organiserades. Den andra hypotesen var att de färre uppgifterna i kartakterna i öst skulle förklaras med förekomsten av tvåsåde och odling av köksväxter i tillfälliga odlingsland på trädan. Även det här sambandet visade sig vara svagt, men förekomsten av åkerodling av köksväxter kan ändå ha gjort att köksväxtland redovisades i mindre utsträckning i öst. Den tredje hypotesen var att förekomsten av byamål och solskifte hade inverkan på om köksväxtland skulle redovisas. Här framkom att lantmätarna i den östra delen av undersökningsområdet prioriterade att redovisa gränserna för den regelbundna tomten eftersom den utgjorde ett juridiskt dokument, liksom att lantmätarna framförallt redovisade de marker som fördelades efter byamålet.

2.2.2 Skillnader över tiden

I den tidigare kartläggningen över hur vanligt det är med uppgifter om köksväxtland i kartakterna, framgick att det är färre uppgifter i kartakterna från början och slutet av perioden. Här följer nu en granskning av vad detta beror på.

1600-talskartorna

De undersökta kartorna från 1600-talet innehåller få uppgifter om kålgårdar; det gäller särskilt de äldre geometriska kartorna från mitten av århundradet. Frågan är om det berodde på att köksväxtland saknades eller om lantmätarna som upprättade 1600-talskartorna var mindre benägna att redovisa köksväxtlanden.

En omständighet som kan ha påverkat om lantmätarna skulle redovisa kålgårdar är kartornas skala. Som framgick av förra kapitlet upprättades en stor del av 1600-talskartorna i en mindre skala än den vanliga skalan för 1700-talskartorna. Ungefär tre fjärdedelar av de äldre geometriska kartorna och hälften av kartorna från 1690 är i skala 1:5 000. Vid en jämförelse av i vilken utsträckning kartor i olika skalor redovisar kålgårdar framkom att de kartor som upprättades i en större skala innehåller förhållandevis fler uppgifter om kålgårdar än motsvarande kartor i en mindre skala från samma tid (tabell 7).²⁷¹ Även trädgårdar och humlegårdar är redovisade i större utsträckning på de mer storskaliga kartorna från 1690 än på dem med en mindre skala.²⁷²

Tabell 7. Tabellen visar vilken inverkan skalan har på förekomsten av uppgifter om kålgårdar i kartorna. För perioden 1630–1650 har kartor över 9 000 bebyggelseenheter studerats och för 1690 kartor över 296 bebyggelseenheter.

	1:4 000 eller större	1:5 000
1630- till 1650-talens kartor	1,5 %	0,3 %
1690 års kartor	12 %	6 %

Det är inte förvånande att skalan hade inverkan på i vilken utsträckning kålgårdar redovisades. En större skala innebar att lantmätaren hade möjlighet att notera fler detaljer på kartbilden.²⁷³ Ett exempel på hur informationsinnehållet kan skilja sig mellan kartor med olika skala, ges vid en jämförelse av kartor från Ängsö socken i Västmanland från slutet av 1600-talet. År 1684 gjordes en karta i skala 1:5 000 över Ängsö sätesgård med 13 underliggande byar och ensamgårdar, åtta år senare karterades de enskilda bebyggelse-

²⁷¹ Skillnaden är statistiskt signifikant för de äldre geometriska kartorna ($p=0,000$), men inte för de betydligt färre kartorna från 1690 ($p=0,072$).

²⁷² Trädgårdar är redovisade i 4 procent av kartorna i skala 1:5 000 och i 8 procent av kartorna i större skala, humlegårdar i 22 respektive 32 procent av kartorna.

²⁷³ Kardell 2004, ss. 55-56.

enheterna igen, nu i skala 1:2 000.²⁷⁴ På kartan från 1684 saknas uppgifter om kålgårdar och andra odlingsland, de kartor som upprättades 1692 är däremot mycket detaljrika. Bland annat noterades kålgårdar och andra odlingsland till de allra flesta av bebyggelseenheterna (figur 35). Det är inte troligt att odlingsland skulle ha anlagts på alla dessa platser under åttaårsperioden, istället kan det antas att de utelämnades vid den tidigare karteringen. Troligen hade skalan inverkan på om köksväxtlanden skulle redovisas i det här fallet.

Figur 35. De två kartorna visar Labben i Ängsö socken i Västmanland år 1684 respektive 1692. Kartorna har samma utsnitt, men är i olika skalor, 1:5 000 respektive 1:2 000. Skillnaden i detaljrikedom är tydlig; kartan till höger redovisar bland annat en humlegård (D), en trädgård (E), en kåltäppa (F) och en hamptäppa (G), men inget av de här odlingslanden syns på kartan från 1684. LSA T74-30:2; LSA T10:8 10.

En större skala möjliggjorde fler detaljer, men därmed inte sagt att kartor som gjordes i en större skala alltid var detaljrika och innehöll uppgifter om kålgårdar. Exempelvis består jordeboken Södermöre från 1655 av kartor över ungefär 180 bebyggelseenheter i sydöstra Småland, alla i skala 1:3 333, men ingen av kartorna redovisar kålgårdar. Inte heller jordeboken Bogesund med

²⁷⁴ LSA T74-30:2; LSA T10:8 10.

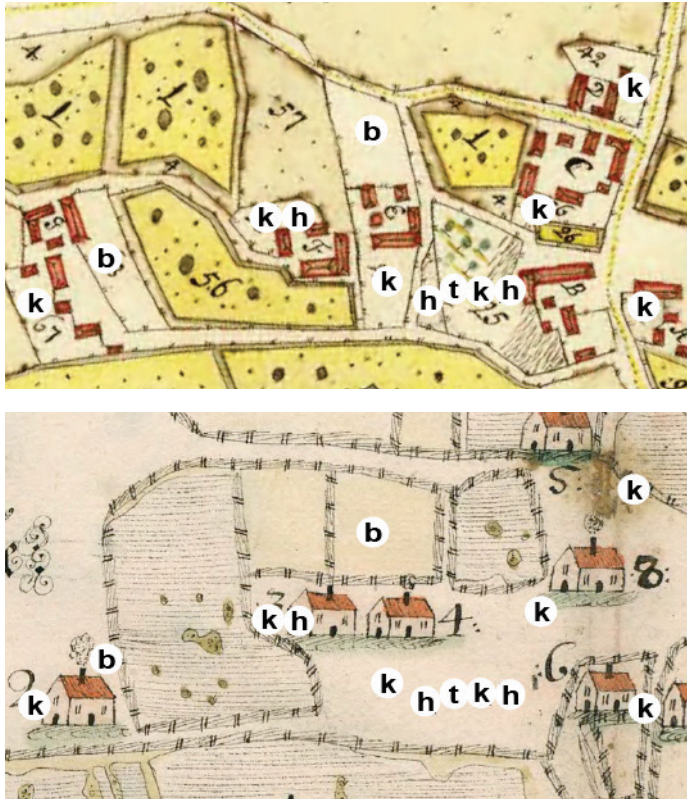
156 karterade bebyggelseenheter i södra Västergötland, eller jordeboken D1 med över 300 karterade bebyggelseenheter i nordöstra Östergötland, innehåller några uppgifter om kålgårdar, trots att de är upprättade i en större skala. De flesta av de äldre geometriska kartorna med uppgifter om kålgårdar, cirka 40 av totalt cirka 60 kartor, är istället från ett begränsat område kring Borås och Falköping. Härav är 36 stycken upprättade av samme lantmätare, Kettel Classon Felterus. Classon Felterus redovisade kålgårdar på ungefär 6 procent av sina kartor. Denne lantmätare upprättade kartor i både skala 1:3 333 och 1:5 000; kålgårdarna är redovisade i 6 procent av kartorna med den större skalan och i 4 procent av kartorna i skala 1:5 000.

Karaktäristiskt för de flesta av de äldre geometriska kartorna med uppgifter om kålgårdar är också att de är upprättade under senare delen av karteringsperioden, efter 1643 då lantmätnarna fick instruktioner om att också redovisa humlegårdar.²⁷⁵ Kravet på ökad detaljrikedom kan ha gjort att lantmätnarna även började redovisa kålgårdar i större utsträckning. De ytterligare ökade kraven som följde med lantmäteriinstruktionen från 1688 om att också redovisa trädgårdar kan möjligen förklara att 1690 års kartor innehåller fler uppgifter om kålgårdar än tidigare kartor under århundradet. Såväl lantmätarens personliga stil som en större skala kan således ha inverkat på om lantmätnarna skulle redovisa kålgårdar i 1600-talskartorna, liksom de ökade kraven på vad som skulle redovisas.

Som nämndes tidigare saknas uppgifter om kålgårdar för alla de 180 karterade bebyggelseenheter i jordeboken från småländska Södermøre från 1650-talet. En av kartorna visar Gräsgärde i Arby socken. En senare karta över Gräsgärde från 1711 visar ungefär samma utbredning av åker och äng, även om åkern förefaller ha utökats en del under perioden, men kartan skiljer sig främst genom att tomten är karterad med en stor mängd detaljer, bland annat är kålgårdar, trädgårdar och humlegårdar markerade inne vid husen. När de båda kartorna jämförs framgår att alla odlingslanden låg inne på mark som inte karterades 1655 (figur 36).²⁷⁶

²⁷⁵ Av drygt 9 000 kartor upprättades knappt 4 000 år 1643 eller tidigare, och 3 000 från 1644 eller senare. Cirka 2 000 av kartorna upprättades omkring 1643, det är oklart om det var före eller efter. Av de tidiga kartorna innehåller 8 stycken, eller 0,2 procent, uppgifter om kålgårdar, jämfört med 44 stycken, eller 1,5 procent, bland de sena kartorna. Skillnaden mellan grupperna är statistiskt signifikant ($p=0,000$). Bland de kartor som överlappar med 1643 innehåller 9 stycken, eller 0,4 procent, uppgifter om kålgårdar.

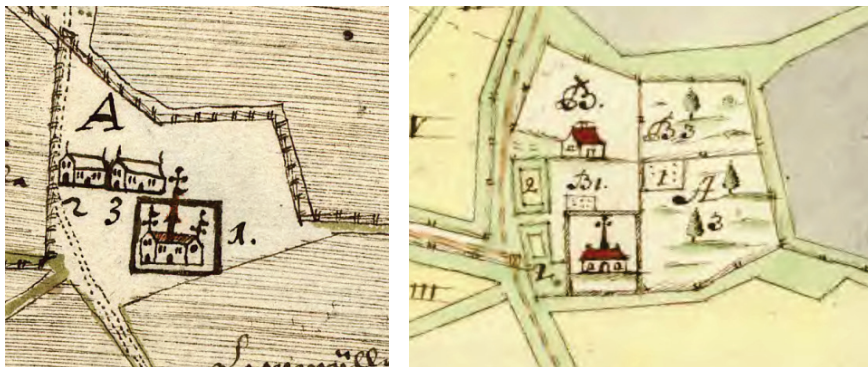
²⁷⁶ GEORG Södermøre: 36–37; LSA G3-7:1.

Figur 36. De båda kartorna visar Gräsgärde i Arby socken i Småland. Den övre är från 1655 och den nedre från 1711. På kartan från 1711 finns kålgårdar (k), humlegårdar (h), en trädgård (t) och beteshagar (b) redovisade. Samma platser har här markerats även på den äldre geometriska kartan, vilket visar att de trädgårdsbetonade täpporna låg på mark som inte blev karterad 1655. GEORG Södermöre: 36-37; LSA G3-7:1.

Sådana här jämförelser mellan äldre geometriska kartor och yngre kartor ger åtskilliga exempel på att senare tiders köksväxtland låg på mark som inte karterades vid mitten av 1600-talet. Liksom i Gräsgärde kunde senare tiders kålgårdar ligga inne på större bytomter; antingen bland husen eller mer i utkanten av tomten (figur 37 och figur 38). Bland annat syns en okarterad kilformad yta mellan åkergärdet och tomten på en karta från 1650 över Önsätter i Häradsammars socken i Östergötland, samma yta redovisades som kålgård 1697 (figur 39).²⁷⁷ Även kring ensamgårdarnas bebyggelse lämnades ofta okarterade ytor som kan ha hyst kålgårdar (figur 40).

²⁷⁷ GEORG D1:218; LSA D40-69:1.

Figur 37. Kartan till höger visar bytomten till Brunneby i Brunneby socken i Östergötland 1710. Nummer 1 visar humlegårdar, nummer 2 kålgårdar och nummer 3 två kalvhagar, vilka var beväxta med ask, körsbärsträd och aplar. På kartan till vänster, som visar Brunneby 1642, finns inga detaljer redovisade över tomten. GEORG D8:126-127; LSA D15-4:1.

Figur 38. Kartorna här ovan är över Örby i Rasbo socken i Uppland 1640 respektive 1719. Kartan från 1719 visar att bytomten upptogs av flera beteshagar för kalvar (b) och av kål- och hamptäpor (k). På kartan från 1640 har vare sig kalvhagar eller odlingsland noterats. GEORG A5:174-175; LSA B50-59:1.

Figur 39. På kartan över byn Önsätter i Häradshammars socken i Östergötland, 1650, kan en liten kilformad yta anas i gränsen mellan bytomten och åkergårdet – här markerad med en vit triangel. På en karta från 1697 redovisas samma yta som en inhägnad "kålåcker". GEORG D1:218; LSA D40-69:1.

Figur 40. Ruda i Brunneby socken i Östergötland karterades både 1642 och 1709. På den äldre kartan saknas detaljer i området närmast bebyggelse. Kartan från 1709 berättar att nummer 1 motsvarade tomten som innehöll en liten trädgård med några apel- och päronträd och att nummer 2 motsvarade en liten kålgård. GEORG D8:137; LSA D15-19:1.

Ibland kan senare tidens kålgårdar också motsvaras av okarterade fält inne i åkergårderna. Ett sådant exempel ges från Myrby i Gamla Uppsala socken i Uppland, 1640 (figur 41). På konceptkartan har ett område väster om tomten markerats med bokstaven K, vilket antyder att det rörde sig om ett köksväxtland eftersom den här markeringen användes för att utvisa kålgårdar på vissa andra kartor från samma tid. Bokstavsmarkeringen saknas på renovationskartan. Tolkningen att det rörde sig om ett köksväxtland 1640 stärks eftersom samma yta är redovisad som kålgård på en karta från 1810.²⁷⁸ Ett liknande exempel ges från Torskeby i Norrby socken i Uppland. På kartan från 1640-

²⁷⁸ LMA B22-22:a5:77 86-87; LSA A5:77; LSA B22-22:2.

talet syns en hägnad längs med åkern som gör en omotiverad tvär krök och innesluter ett okarterat område. Området överensstämmer med den kålgård som är noterad på en karta från 1801 (figur 42).²⁷⁹

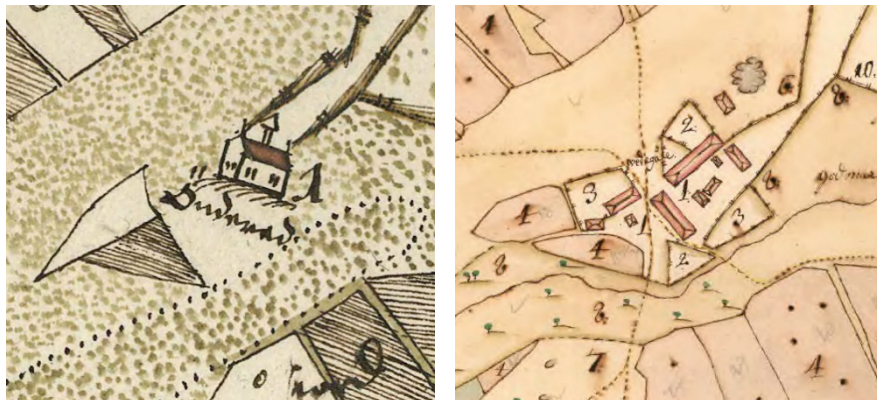
Figur 41. På konceptkartan från 1640 över Myrby i Gamla Uppsala socken i Uppland (till vänster), syns bokstaven K väster om bytomten inom en yta som på kartan är omgiven av en hägnadsmarkering. Troligtvis syftade K:et på att det rörde sig om en kålgård; tolkningen stärks av en jämförelse med senare kartor. Bokstavsmarkeringen finns inte på renovationskartan. LMA 03-gam-6; GEORG A5:77.

Figur 42. Kartan till höger visar Torskeby i Norrby socken i Uppland 1801. Den bruna rektangeln, som här har markerats med en vit ram, motsvarade byns gemensamma kålgård. På kartan till vänster, som är från 1640-talet, har ytan lämnats okarterad. GEORG T7:143; LSA T43-29: 1.

²⁷⁹ GEORG T7:143; LSA T43-29:1.

Lantmätaren Kettel Classon Felterus som nämndes tidigare, eftersom förhållandevis många av hans kartor redovisar kålgårdar, omgav ofta gårdssymbolerna med en prickad yta, utan tydliga avgränsningar. Antagligen representerade markeringen gräsmark, men en jämförelse med senare kartor visar att ytan kan ha hyst både kålgårdar och andra landskapselement (figur 43). Samme lantmätare brukade också markera täppor i anslutning till gårdsbebyggelsen utan att förklara markanvändningen; en jämförelse med senare kartor visar att de antagligen utgjordes av kålgårdar (figur 44).

Figur 43. På kartan över Öndered i Sandhults socken i Västergötland från 1646–1647, omgav lantmätaren Kettel Classon Felterus gårdssymbolen med en prickad yta. En mer detaljrik karta från 1703 visar två humlegårdar (2) och två kålgårdar (3) samt en ”wedegåle”, det vill säga en vedbacke. GEORG O4:87-88; LSA O146-67:1.

Figur 44. På den äldre geometriska kartan från 1642 över Slättås i Dalums socken i Västergötland, syns två täppor invid bebyggelsen, varav den ena är grönfärgad och den andra med ofärgad botten. En jämförelse med en karta från 1717 visar att den grönfärgade täppan motsvarades av en humlegård, nummer 9 på kartan, medan den ofärgade motsvarades av en kålgård, nummer 10. GEORG O3:95; LSA O30-15:1.

Det här urvalet av exempel visar att det var vanligt att lantmätarna vid mitten av 1600-talet inte karterade de områden som enligt senare kartor var kålgårdar. Detta betyder att det inte går att dra slutsatsen att köksväxtland inte förekom vid mitten av 1600-talet på grundval av att det saknas uppgifter om kålgårdar i kartakterna; det kan mycket väl ha funnits köksväxtland som inte blev karterade. Kartframställningen var inriktad på åkern och ängen, och lantmätarna tycks ha ansett att kålgårdarna låg utanför syftet.

1700-talskartorna

Kartorna från den första hälften av 1700-talet är de som redovisar kålgårdar i störst utsträckning. Ofta användes de här kartorna som en grund när gårdar skulle få förändrat mantal eller byta mellan frälse- och kronnatur. Detta krävde en noggrann redogörelse för alla gårdens resurser. Liksom i vissa tidigare kartor avslutas ofta kartprotokollen med en mening om att ”inga flera nyttigheter finnas till denna gård”. Trots sådana noteringar kunde det saknas uppgifter om köksväxtland.

Från 1757 dominerar storskifteskartorna, vilka användes som en grund för omfördelningen av marken mellan gårdarna i byarna. I de här kartakterna är uppgifterna om köksväxtland förhållandevis få. Initiativet till storskiftet låg hos ägarna till byns gårdar och det var de som avgjorde vad som skulle skiftas.²⁸⁰ Förrättningarna kunde gälla all mark, även kålgårdarna, men i vissa kartakter sägs att byborna önskade behålla sina kålgårdar som tidigare och att de därför inte ville inkludera dem i skiftet. I kartakten över Marma i Alunda socken i Uppland från 1760, sägs till exempel att ”Föröfrigt skulle gårdshagarna och täpporna tills vidare förblifva efter gammalt”.²⁸¹ En rimlig tolkning är därför att köksväxtland är redovisade i mindre utsträckning i storskifteskartorna än i de äldre kartorna eftersom de sällan ingick i skiftesförrättningarna.

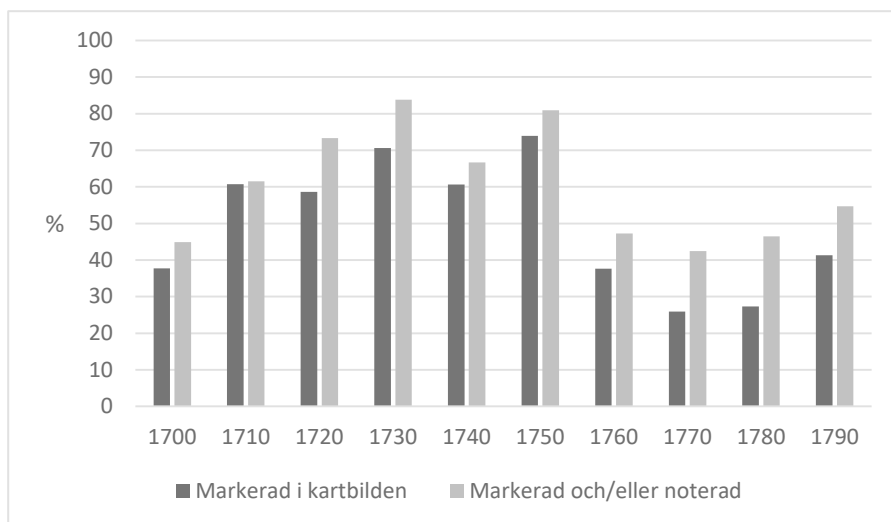
I somliga av de kartakter som ger belägg för att det fanns kål- eller kryddgårdar består belägget av en notering i texten, utan någon hänvisning till kartbilden. Ibland ges uppgiften om köksväxtlanden i förbigående, i den långa text som beskriver förrättningsprocessen. I kartakten som behandlar storskiftet i Strand i Tegneby socken i Bohuslän, 1780, sägs i protokollet att byborna var nöjda med det skifte de hade fått, men de hade en kommentar kring hur kålgårdarna skulle fördelas. Det fanns tydligen kålgårdar i byn, men de blev inte redovisade i kartbeskrivningen eller på kartbilden.²⁸² Av alla 1700-talskartor är storskifteskartorna de för vilka det är minst vanligt att köksväxtland

²⁸⁰ Olai 1987, ss. 66-73; Sporrang 1985, s. 76.

²⁸¹ LSA B1-47:2.

²⁸² LSA N117-49:1.

har markerats på kartbilderna (figur 45). Återigen visar detta att köksväxtlandena ofta låg utanför syftet med storskiftesförrättningarna och det antyder att det kan ha funnits kålgårdar som inte blev redovisade.

Figur 45. I diagrammet visas på vilket sätt kålgårdar har redovisats i kartakterna. De ljusare staplarna representerar det totala antalet kartakter i vilka kålgårdar har noterats, och de mörkare staplarna de kartakter där kålgårdar har redovisats på kartbilderna. I kartakterna från de sista decennierna av 1700-talet saknas ofta markeringar av kålgårdar i kartbilderna. En stor del av odlingslandena noterades bara i protokollen, ibland i förbigående.

Så här långt i kapitlet har en granskning gjorts av 1700-talets kartakter, både för att undersöka i vilken utsträckning kartorna ger belägg för köksväxtland, och för att utreda om lantmätrarna i vissa fall valde att utelämna information om köksväxtodling i kartakterna. Även om granskningen har visat att köksväxtlandena inte alltid redovisades, är det svårare att uttala sig om ifall det kan ha *saknats* odling av köksväxter på vissa håll. För att komma längre i frågan om hur vanligt det var med köksväxtland och komplettera kartornas bild, följer nu en presentation av uppgifter i 1700-talets topografiska litteratur.

2.3 Köksväxtlandens förekomst enligt samtida litteratur

I den topografiska litteraturen och lantbrukslitteraturen ges olika bilder av hur vanligt det var med köksväxtland. År 1766 skriver kommandören Johan Adam Heldenhielm att det inte fanns någon bonde och inte ens någon torpare, som inte hade en större eller mindre kålgård.²⁸³ Heldenhielm var bosatt i Stockholm och

²⁸³ Heldenhielm 1766, ss. 3-4.

kommentaren kan ha gällt för området närmast däromkring. En liknande anteckning finns i naturforskaren Pehr Kalms reseberättelse från Bohuslän 1746. I en övergripande beskrivning om landskapet konstaterade han att ”det var väl nästan ingen, huru fattig den eljest var, som ej hade ett litet kålland vid gården”.²⁸⁴

Men litteraturen är inte samstämmig. En sommar i slutet av 1700-talet reste den brittiska författaren och feministiska filosofen Mary Wollstonecraft genom norra Bohuslän. Vid byn Kviström i Foss socken, vilket var en trakt som också Kalm färdades igenom omkring 50 år tidigare, noterade hon att “No gardens smiled round the habitations, not a potato or cabbage to eat with the fish drying on a stick near the door”.²⁸⁵ Wollstonecraft och Kalm gav således vitt skilda bilder av kållandsförekomsten inom Bohuslän. Kalms notering gällde Bohuslän i allmänhet medan Wollstonecraft kommenterade kustbebyggelsen; kanske kan det förklara skillnaden.

Tidigare i kapitlet nämndes att en karta från 1720 över kustbyn Arendal i Tanums socken i Bohuslän, som ligger cirka 40 kilometer norr om Kviström, innehåller en uppgift om att kålgårdar ska ha saknats.²⁸⁶ Kartan var över nyligen återupptagna ödegårdar och det är därför osäkert om uppgiften kan stärka Wollstonecrafts iakttagelse. Tidigare nämndes också att det för flera av byarna i Tanums socken finns kartuppgifter från slutet av 1600-talet om att köksväxter odlades på åkern, inte i kålgårdar. Det är närmare hundra år mellan Wollstonecrafts notering och kartuppgifterna, men kanske kan åkerodling av köksväxter ändå förklara varför Wollstonecraft inte kunde se några odlingar invid husen.

När Carl von Linné var på Öland 1741 gjorde han ett uppehåll på Gaxa gård i Högby socken. Linné konstaterade då att ”Kål planteras sällan här i landet; vi förundrade[s över] att lantmannen kunde umbära en så nödig spis”.²⁸⁷ År 1776 skriver emellertid kyrkoherden Daniel Brusenius om Löts och Alböke socknar, knappt 30 kilometer söder om Gaxa gård, att ”större delen” av bönderna odlade kål, rötter, rovor och potatis till husbehov.²⁸⁸ Både Linné och Brusenius gör följaktligen anteckningar om köksväxtodlingen i trakten, men Linné konstaterar att det var ovanligt med kålodling och Brusenius att det förekom hos de flesta. Linnés anteckning gäller förmodligen norra Öland mer generellt, men han hade i alla fall passerat igenom Löts socken på vägen till Gaxa gård, så

²⁸⁴ Kalm 1746, s. 247.

²⁸⁵ Wollstonecraft 1889, [1796], s. 46; Jämför också Utterström 1957, s. 84; Från samma trakt som där Wollstonecraft gjorde sin notering, mellan Kviström och Dyne vid Strömsvattnet, anmärkte Pehr Osbeck 1776 ”Potatoes planterades öfver alt” (Osbeck 1967 [1776], s. 113).

²⁸⁶ LSA N116-5:2.

²⁸⁷ Linné 2005 [1745], s. 138.

²⁸⁸ Brusenius 1776, s. 40.

platsen kan inte ha varit helt obekant för honom. Det är 30 år mellan Linnés och Brusenius anteckningar, så kanske hade köksväxtodlingen utvecklats, men å andra sidan är både sockenbeskrivningens och Linnés uppgifter vaga. Kål planterades *sällan* enligt Linné och enligt sockenbeskrivningen var det *större delen* som odlade köksväxter.

Det kan också tilläggas att en dryg vecka innan Linné gjorde sin anteckning, hade han passerat igenom byn Ryd i Glömminge socken på Öland, varifrån en av de sällsynta kartuppgifterna finns om att kålgård ska ha saknats. Kartan över Ryd är från 1730, det vill säga elva år innan Linné reste genom byn.²⁸⁹

I en beskrivning över Madesjö socken i östra Småland, gjord av socknens kyrkoherde Petrus Naesman 1747, berättas att alla allmogehemman hade kålgårdar.²⁹⁰ Från Ålems socken, cirka fyrtio kilometer åt nordost, berättar där- emot matematikläraren Anders Wijkström 1759 att det ”vid de fläste bonde- gårdarne finnas näppeligen några Kålgårdar, utan anskaffas nödig Kål och Rötter ifrån andra ställen”.²⁹¹ Enligt Naesman fanns kålgårdar överallt, men enligt Wijkström saknades kålgårdar på de flesta gårdarna.²⁹²

Uppgifterna från Bohuslän, Öland och Ålems socken är intressanta, efter- som de antyder att ”kål” och ”rötter” inte odlades överallt. Orsaken är inte ut- talad, om det handlade om dåliga odlingsförhållanden eller om det ansågs att de här köksväxterna inte var en nödvändig del av gårdens konsumtion. Upp- giften från Ålems socken är särskilt intressant, eftersom den antyder att behovet av köksväxter kunde införskaffas på annat sätt. I kapitel 7 i avhand- lingen förs en mer utförlig diskussion om handel med köksväxter.

En annan intressant litteraturuppgift ges om Bettna socken av provincial- schäfern (fårkonsulenten) Peter Åvall, 1761. Åvall noterade att kål och rötter planterades överallt i socknen.²⁹³ Som jämförelse har mindre än hälften av kar- torna från Södermanland uppgifter om kål-, krydd- eller trädgårdar. Detsamma gäller också specifikt för det tiotale kartor som finns från Bettna socken vid

²⁸⁹ LSA G25-9:1; Linné 2005 [1745], s. 70.

²⁹⁰ Naesman 1747, s. 130.

²⁹¹ Wijkström 1759, s. 256.

²⁹² Det är ont om samtida kartor från Ålems socken att jämföra Wijkströms uppgifter mot. Kartakten över byn Solberga från 1748, upprättades närmast i tid i förhållande till sockenbeskriv- ningen. I kartakten är en trädgård noterad till en av de fyra gårdarna, inga odlingsland till övriga. I det tiotale kartakter som upprättades dessförinnan, varav de flesta är från 1690-talet och i skala 1:8 000, redovisas inga köksväxtland. Under andra hälften av 1700-talet gjordes ett tjugotal kar- tor, alla under perioden 1780–1790. Tolv av dem nämner kålgårdar på tomten, ytterligare någon nämner en trädgårdstappa.

²⁹³ Åvall 1935 [1761], s. 14.

mitten och slutet av 1700-talet.²⁹⁴ Peter Åvall kan ha överdrivit förekomsten av köksväxtland, men troligare är att odlingsland har utelämnats ur kartorna.

Tabell 8. I tabellen redovisas uppgifter från 1700-talslitteraturen om hur vanligt det var med köksväxtland i olika regioner.

Södermanland	Kål och rötter planteras öfver alt ... Trä- och Krydgårdar ... hos Allmogen här och där (Bettna socken, Åvall 1761).
Västergötland	Kål och kålrötter bruka alla (Gökhems socken, Lindblad cirka 1790). Hufvud-kål och Rotkål planteras til stor myckenhet af allmogen uti de i alla byar belägne kålgårdar (Vadsbo härad, Bergman 1759). Grönsaker försmås icke (Flundre härad, Fant 1788). Potatis och tobak planteras så mycket, att var bonde därav äger till husbehov (Eriksbergs socken, Lithander före 1786). Blå krus-kol bruktes här omkring Götheborg ganska mycket. Aldrig har jag sett något ställe, hvarest så mycket varit planterat deraf (Kalm 1753).
Bohuslän	Kål, det var väl nästan ingen, huru fattig den eljest var, som ej hade ett litet kålland vid gården (Bohuslän, Kalm 1746). No gardens smiled round the habitations, not a potato or cabbage to eat with the fish drying on a stick near the door (norra Bohuslän, Wollstonecraft 1796).
Halland	Jordfruckter odlas af hwar och en hushållare i Städer och på Landet (Landshövdingeberättelse, 1746).
Östergötland	Rofvor och Kål, finnas tilräckeligen i denna bygden (södra skogsbygden, Tiburtius 1761).
Småland	Hufvud och Rot-kål sås och planteras vid alla byar uti sine därstädes tillredde nog ansenliga kålgårdar. (Mistelås socken, Trozelius 1766). Utom Kålgårdar, som vid alla hemman äro brukeliga, finnas sällan några krydd- och trädgårdar hos Allmogen (Madesjö socken, Naesman, 1747). Vid de fläste bondegårdarne finnas näppeligen några Kålgårdar (Ålhems socken, Wijkström 1759).
Öland	Kål, Rötter, Rofvor och Jord-päron eller Potatoes, brukas af större delen til husbehof (Löts och Alböke socknar, Brusenius 1776). Kål planteras sällan här i landet (norra Öland, Linné 1745).

I tabellen här ovanför har litteraturens uppgifter sammanställts landskapsvis. Förutom de citat som redan nämnts i texten innehåller sammanställningen också uppgifter från Västergötland, Halland, Östergötland och inre Småland. Alla gör gällande att köksväxtodlingar var allmänna, utom de tre beskrivningarna från Bohuslän, Öland och östra Småland som nämndes ovan. I tabellen ingår inte sådana uppgifter som bara rör *trädgårdar*. Noteringar om att trädgår-

²⁹⁴ Av de 12 kartor som upprättades över Bettna socken från 1750 till 1800, innehåller fem uppgifter om antingen kålgårdar (1), kryddgårdar (2) eller trädgårdar (2).

dar saknades förekommer relativt ofta i 1700-talslitteraturen, men i huvudsak var trädgårdar fruktodlingar.²⁹⁵

2.4 Sammanfattande diskussion

I kapitlet har frågan om hur vanligt det var med köksväxtland behandlats utifrån lantmäterikartor, syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar och uppgifter i 1700-talets topografiska litteratur. Kartorna och syneprotokollen gav belägg för köksväxtodling på gårdsnivå, medan uppgifterna i litteraturen gav mer svepande uppgifter; de flesta angav att köksväxtodlandet var allmänt, men kommentarer från norra Öland, östra Småland och Bohuslän indikerade att köksväxtodling inte var en självklarhet.

Drygt hälften av de närmare 2 000 studerade kartakterna visade sig ge belägg för att köksväxtland förekom, medan bara ett fåtal innehåller uppgifter om att köksväxtland ska ha saknats. De möjliga beläggen för att det inte fanns några kålgårdar är svårtolkade, bland annat eftersom vissa av uppgifterna gäller ödegårdar som nyligen återupptagits.

I studien framkom att andelen kartor som innehåller uppgifter om köksväxtland varierar, dels över tid, dels mellan regioner. Kartakterna från år 1730 är de som innehåller flest uppgifter; mer än 80 procent redovisar köksväxtland. Köksväxtland är också redovisade i högre grad på kartorna från den västra delen av undersökningsområdet, särskilt många uppgifter finns i kartakterna från Skaraborgs län, av vilka 95 procent redovisar kålgårdar. I östra delen av området är det mer ovanligt med uppgifter om köksväxtland; belägg för kålgårdar ges för i genomsnitt 40 procent av bebyggelseenheter. För Stockholms län visade emellertid en jämförelse med syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar att köksväxtlanden är mycket underredovisade i kartorna.

Skälet till att kålgårdar är mindre vanliga på kartor i östra delen av undersökningsområdet, kan delvis vara att köksväxtodlingen bestod av tillfälliga odlingsland på åkern. Belägg för åkerodling av köksväxter gavs främst från östra Mellansveriges tvåsadesområde. De färre uppgifterna från den östra delen visade sig också bero på att lantmätarna prioriterade att mäta in de reglerade bytomterna samt de marker som sågs som byns ägor. Sammantaget gav det mindre detaljrikedom i bebyggelsens närhet.

Köksväxtland är redovisade i mindre utsträckning och med mindre tydlighet i storskifteskartorna, vilket troligen hänger samman med att kålgårdarna oftast inte ingick i syftet med storskiftesförrättningarna. När det gäller de äldre geometriska kartorna från mitten av 1600-talet, vilka innehåller mycket få belägg

²⁹⁵ Till exempel: "Trädgårdar och fruktträd kan man, om man bortser från adelsgodsen, mycket sällan finna" (Fant 1984 [1788], s. 48).

för köksväxtodling, gavs flera exempel på att de platser som kom att användas som kålgårdar i senare tid, inte karterades. Avsaknaden av uppgifter om kålgårdar i den här kartgenerationen kan därför inte tolkas som att det inte förekom några köksväxtodlingar. Sannolikt förekom kålgårdar i betydligt högre grad än vad som framgår av kartakterna.

Gränsen mellan var köksväxtland förekommer på de flesta, respektive hälften eller färre av kartorna, sammanfaller med gränsen mellan områden med olika vattenbalans. I kapitlet kunde det inte fastställas att köksväxtland var mindre vanliga i öst, men det är ändå möjligt att bönders köksväxtodlande formades av den negativa vattenbalansen, åtminstone när det gäller hur odlingslanden organiserades. Vattenbalansen kan till exempel ha inverkat på köksväxtlandens lokalisering inom byns mark, vilken behandlas i nästa kapitel.

3 Köksväxtlandens lokalisering

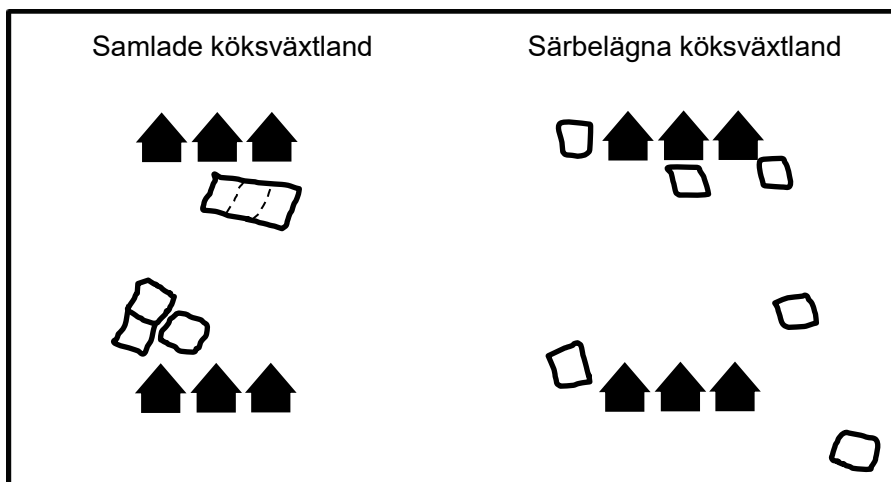
1700-talets bondehushåll hade tillgång till odlingsbara marker med olika jordmån, vattentillgång och avstånd till bebyggelsen. I det här kapitlet analyseras köksväxtlandens lokalisering i förhållande till de här faktorerna, samt varför olika lägen valdes. Först undersöks emellertid de två huvudalternativ som fanns för hur köksväxtlanden inom en by var belägna i förhållande till varandra, om de låg samlad eller spridd.

3.1 Särbelägna eller samlade köksväxtland

På 1700-talet bestod agrarsamhällets bebyggelse dels av ensamgårdar, dels av byar. I byarna låg de olika gårdarnas bebyggelse antingen spridd innanför byns gräns, ibland med långa avstånd mellan de olika gårdarna, eller samlad i mer eller mindre täta grupper.

I byar med en samlad bebyggelse fanns två möjligheter för hur gårdarnas köksväxtland skulle ligga i förhållande till varandra. Antingen kunde varje gård ha sitt köksväxtland särbeläget, det vill säga separat från övriga gårdars köksväxtland, alternativt låg hela byns odlingsland samlade på en plats, ibland inom en gemensam hägnad (figur 46). Såväl de samlade som de särbelägna köksväxtlanden kunde i sin tur antingen ligga nära bebyggelsen eller på ett visst avstånd.

Ett exempel på en by med samlad bebyggelse och särbelägna kålgårdar ges i en kartakt från Öjelunda i Norra Åsarps socken i Västergötland från 1700. Kartan visar att de tre gårdarna hade varsin inhägnad kålgård i nära anslutning till respektive gårds bebyggelse (figur 47). I Dävensö i Lossa socken i Uppland, 1770, låg istället byns ”Koltäppor” samlade och omgivna av en gemensam hägnad (figur 48).

Figur 46. I figuren visas de två huvudalternativen för hur köksväxtlanden var lokaliserade i förhållande till varandra i byar med en samlad bebyggelse. Enligt det ena alternativet låg köksväxtlanden samlade på en plats, antingen inom en gemensam yttre hägnad eller hägnade var för sig. Enligt det andra alternativet låg köksväxtlanden separat ifrån varandra; det kallas här för att de var särbelägna.

Figur 47. I Öjelunda i Norra Åsarps socken i Västergötland 1700, hade de tre gårdarna, betecknade med A, B och C, sina kålgårdar och humlegårdar liggande i anslutning till respektive gårds bebyggelse, det vill säga de låg särbeläget. LSA O130-22:1.

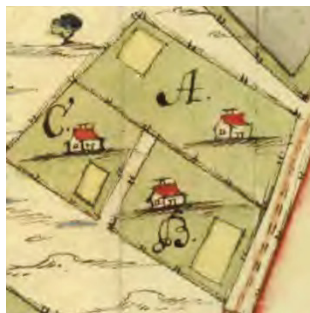

Figur 48. I Dävensö i Lossa socken i Uppland, 1770, låg byns "koltäppor" samlade öster om bytomten. LSA B43-5:1.

I det här avsnittet behandlas var dessa två grundtyper av köksväxtland fanns; de samlade respektive de som var särbelägna. Till att börja med undersöks bara de köksväxtland som kallas för *kålgårdar* i kartorna, medan kryddgårdarna behandlas längre fram i avsnittet.

Både samlade och särbelägna kålgårdar förekom inom hela undersökningsområdet, men de särbelägna syns särskilt på kartorna i sydvästra och inre delen, och de samlade framförallt i den nordöstra delen av området (tabell 9). Framförallt är det vanligt med uppgifter om samlade kålgårdar på kartorna från Uppsala och Västmanlands län, där 57 av de 71 byarna med samlad bebyggelse också hade kålgårdar som låg koncentrerade på en plats. I sydvästra delen av undersökningsområdet hade 19 av 150 byar samlade kålgårdar medan 131 hade särbelägna.

Delvis sammanfaller området där det fanns många samlade kålgårdar med den del av landet där solskifte tillämpades och byarna var geometriskt reglerade. Östergötland utgör ett undantag; där tillämpades solskifte, men bara 8 av de 30 köksväxtland som har redovisats i kartakterna hade ett samlat läge. Det vanliga var istället att kålgårdarna låg i anslutning till respektive gård, inne på de reglerade bytomterna (figur 49).

Figur 49. Av kartan över Åby i S:t Lars socken i Östergötland från 1710 framgår att det låg ett källand inne på varje gårds del av den reglerade bytomten. LSA D90-68:1.

Tabell 9. Tabellen visar en sammanställning över om kålgårdarna som har redovisats i kartakterna i byar med en samlad bebyggelse låg samlad respektive särbeläget. Underlaget för tabellen är 304 byar som bedömts ha samlad bebyggelse av de totalt 1 986 bebyggelseenheter i den övergripande studien. Ibland var det inte självklart hur bybebyggelsen eller odlingslanden skulle bedömas, i tveksamma fall har byn inte tagits med. I sammanställningen ingår inte heller de köksväxtland som kommit att tillhöra två gårdar efter en hemmansklyvning.

	Samlade	Särbelägna	Totalt	Samlade %	
Sydvästra och inre	Malmöhus län	1	37	38	3 %
	Kristianstads län	1	10	11	9 %
	Blekinge län	0	1	1	0 %
	Hallands län	1	7	8	12 %
	Kronobergs län	0	11	11	0 %
	Göteborgs och Bohus län	3	7	10	30 %
	Jönköpings län	3	7	10	30 %
	Älvsborgs län	4	14	18	22 %
	Skaraborgs län	6	37	43	14 %
Summa sydvästra och inre	19	131	150	13 %	
Öst	Kalmar län	5	6	11	45 %
	Östergötlands län	8	22	30	27 %
	Örebro län	1	1	2	50 %
	Södermanlands län	12	11	23	52 %
	Stockholms län	10	7	17	59 %
	Västmanlands län	19	7	26	73 %
	Uppsala län	38	7	45	84 %
Summa öst	93	61	154	60 %	

En del av de kålgårdar som låg samlade på en plats och inom en gemensam hägnad, beskrivs i kartakterna som *byns*, som *byns gemensamma*, eller som *samfällid till hela byn* (tabell 10). Även humlegårdar och hampland kunde beskrivas på samma sätt. De flesta av de odlingsland som sägs ha varit *byns* eller *samfällida*, låg i den nordöstra delen av undersökningsområdet, särskilt i Uppsala län. Tydligt kunde byborna i de områden där åkern traditionellt fördelades genom solskifte också se kålgårdarna som en del av byns mark som skulle fördelas mellan gårdarna.

Tabell 10. Tabellen visar en sammanställning av uppgifter om "byns" odlingsland, odlingsland "till hela byn" och "samfällda" odlingsland i den övergripande kartstudien 1700–1790, i vilken totalt 1 986 bebyggelseenheter undersökts. Totalt betecknades 25 odlingsland som byns gemensamma eller liknande.

	Kålgård	Kryddgård	Hampland	Humlegård
Kalmar län	2			
Skaraborgs län	1			
Stockholms län	3		1	1
Södermanlands län	3 ¹		3 ¹	
Uppsala län	8 ²	1 ²	2	1
Västmanlands län				1
Östergötlands län	1			

1 Varav två noteringar om kål- och hampland

2 Varav en med beteckningen kål- och kryddsäng

Det är vanligare att kålgårdar har redovisats med ett samlat läge på kartorna från den senare delen av 1700-talet, då de flesta kartakterna gjordes i samband med storskiftesförrättningar. I den sydvästra och inre delen av undersökningsområdet låg 9 procent av kålgårdarna samlade på kartorna från 1700 till 1750, medan 24 procent låg samlade på kartorna från den andra hälften av århundradet. I östra delen har 33 procent av kålgårdarna redovisats med ett samlat läge i början av 1700-talet och 79 procent i slutet. Det är också fler odlingsland som beskrivs som *samfällda* och som *byns gemensamma* i kartakterna från den senare delen av århundradet, 21 av 25 noteringar finns i kartakter från 1760–1790.

De samlade odlingslanden förefaller i flera fall ha anlagts i samband med storskiftet. Åtminstone berättas i flera storskifteskartor att byborna avsatte ett stycke mark som de i fortsättningen skulle använda som kåltäppor. I byn Kålsta i Tortuna socken i Västmanland, utsågs till exempel en del av det västra åkergårdet till kåltäppa i samband med storskiftet 1790.²⁹⁶ I byn Vij i Västermo socken i Södermanland, utsågs 1760 det så kallade Lillgårdet till kål- och hampland. I Vij noterades också kål- och hampland på en äldre karta från 1720, men då låg odlingslanden inte samlade. Tydligt skedde en övergång från särbelägna till samlade köksväxtland i Vij.²⁹⁷ Även vid storskiftet 1790 i Götbrunna i Viksta socken i Uppland, utsågs en yta till gemensamma *kålsängar*, men där fanns emellertid en *kålhage* som alla bybor förefaller ha haft

²⁹⁶ LSA T63-11:3.

²⁹⁷ LSA C95-49:1 och LSA C95-49:3; Det förekom också att odlingsland som tidigare varit gemensamma tillföll någon av gårdarna i samband med skiftet, till exempel i Tovetorp i Ringarums socken i Östergötland, 1770 (LSA D82-71:2).

del i redan 1711. Det fanns alltså ett samlat köksväxtland både före och efter storskiftet i Götbrunna, men läget var nytt.²⁹⁸

Bybornas kålgårdar kunde antingen ligga samlat eller spritt, men kartorna ger inte samma bild när det gäller de köksväxtland som kallades för *kryddgårdar*. Bland kartorna finns sju uppgifter om byar med samlad bebyggelse, där det dels fanns flera gårdar med kryddgårdar, dels framgår var kryddgårdarna låg.²⁹⁹ De här kartorna är från Uppland, Södermanland och Västmanland, det vill säga från de områden där det var vanligt att bybornas kålgårdar låg samlade på en plats. I samtliga fall var emellertid kryddgårdarna särbelägna. En av kartorna redovisar både kålgård och kryddtäppor. I Nöttö i Västlands socken i Uppland fanns 1770 fyra särbelägna kryddtäppor, medan kålgården var gemensam för hela byn.³⁰⁰ De köksväxtland som kallades för *kål- och kryddgårdar* kunde däremot ligga samlat. I Svind i Hacksta socken i Uppland noterades till exempel ”kåhl och kryddsängar för hela Byn” i en kartakt från 1790.³⁰¹

Sammanfattningsvis hade kålgårdarna ett samlat läge i vissa byar, särskilt i den östra delen av undersökningsområdet. Flera köksväxtland från den här regionen är också benämnda ”kålgård till hela byn” och liknande. I resten av undersökningsområdet var det vanligare att de olika gårdarnas kålgårdar låg åtskilda från varandra, och även för kryddgårdarna förefaller det vanligaste ha varit att odlingslanden var särbelägna.

3.2 Köksväxtlandens lokalisering i förhållande till bebyggelsen

I det här avsnittet undersöks på vilket avstånd köksväxtlanden brukade ligga i förhållande till tomten. Det kommer att framgå att köksväxtlanden ofta, men inte alltid, låg i nära anslutning till bebyggelsen.

3.2.1 Lokalisering intill bebyggelsen

År 1826 ställde den tyske nationalekonomen Johann Heinrich von Thünen upp en klassisk modell för att beskriva var olika funktioner bäst placerades inom gårdens ägor. Enligt modellen skulle köksväxtodlingen vara placerad i bebyggelsens absoluta närhet.³⁰² Anledningen var att köksväxtodlingen var en inten-

²⁹⁸ LSA B76-21:2; LMM 03-vik-14.

²⁹⁹ LSA B62-18:1; B62-25:1; B88-15:1; T38-38:2; B21-6:1; B81-15:1; C91-19:2.

³⁰⁰ LSA B81-15:1.

³⁰¹ LSA C6-36:5; Samlade *kål- och kryddgårdar* finns markerade på kartor över Lidingby i Vallby socken i Uppland, 1790 (LSA B73-16:2) och i Fryggesboda i Linde socken i Västmanland, 1790 (LSA S46-29:2).

³⁰² Chisholm 1962, s. 13 och ss. 33-34 med referens till von Thünen 1826; von Thürens mest kända teori är hur avståndet från en stad påverkade de kringliggande gårdarnas produktion, vad

siv produktionsform som krävde mycket arbete och näring. Det blev därför många transporter av arbetskraft, gödsel och redskap. Varje gång odlingsytan skulle besökas för något arbetsmoment innebar transporten dit och därifrån förlorad arbetstid. Åkermarken låg enligt modellen på ett något större avstånd från bebyggelsen, medan den extensiva produktionen, som betesmarken, låg längre bort. Landskapet kring bebyggelsen blev då uppdelat i koncentriska cirklar, med extensiv produktion på stora avstånd från by- och gårdskärnan och med intensiv produktion i centrum.

När köksväxtlanden hade ett läge nära boningshusen var de således lättåtkomliga för skötsel och skörd. Förmodligen var det detta som riksdagsmannen Knut Pehrsson avsåg när han år 1800 noterade att odlingslandet för grönsaker och fruktträd skulle ligga nära bebyggelsen eftersom det ”tarfwar dagelig och noggrann tillsyn”.³⁰³ Som kommer att framgå av kapitel 6 var köksväxtodlingen till stor del ett ansvarsområde för kvinnorna i bondehushållen. Eftersom kvinnornas arbete till största delen utfördes i hushållet och i fähuset kan ett bebyggelsenära läge ha varit en förutsättning för att det skulle gå att passa in skötseln av odlingarna under mellanstunder i annat arbete. Detta kommer att diskuteras mer i avsnitt 6.3.

Ett bebyggelsenära läge var också praktiskt när kålgården skulle gödslas och därför kan det snarare ha varit fähuset än boningshuset som var avgörande för lokaliseringen. Ett udda exempel finns på kartan över Höjentorps djurgård i Eggby socken i Västergötland från 1720. Inom djurgården hölls hjortar och annat vilt för kunglig jakt. Centralt i området fanns en *djurlada*, en byggnad där det hö och löv förvarades med vilket djuren fodrades under vintern.³⁰⁴ I direkt anslutning till djurladan låg kålgården som hörde till den torpare som var djurvaktare; djurvaktartorpet låg däremot 130 meter därifrån.³⁰⁵ Förmodligen hade gödseltillgången varit avgörande för att det var en yta vid djurladan som valts till kålgård och inte en plats som låg närmare boningshuset.³⁰⁶

När Knut Pehrsson skrev att grönsaksodlingen behövde *tillsyn* syftade han förmodligen på skötseln, men ett annat tänkbart skäl till att bondehushållen ville ha köksväxtlanden under uppsikt kan ha varit att de därigenom kunde förhindra stölder. Ett exempel på att det förekom att köksväxter blev stulna från odlingslandet ges av lantbruksreformatorn Anders Gustaf Barchaeus i

gäller produkternas värden och lämplighet att transportera, men han behandlade också produktionen kring enskilda gårdar.

³⁰³ Pehrsson 1800, s. 72.

³⁰⁴ Brummer 1789, ss. 45-46.

³⁰⁵ LSA P35-5:1.

³⁰⁶ Enligt metallarbetaren och folklivsskildraren Gustaf Ericsson brukade kålrotslanden vara belägna helt nära fähusen i Åkers och Rekarne härader i Södermanland på 1830-40-talen (Ericsson 1989, s. 29).

samband med hans vistelse vid säteriet Ålhult i nordöstra Småland 1775. Enligt Barchaeus hade säteriet stora odlingar av köksväxter på åkergårderna, varifrån ”kål och rötter tillgripas [...] äfwen af olofliga händer”. Barchaeus skriver att stölderna inte uppfattades som ett problem från säteriets sida, tvärtom ansågs det positivt att folket vande sig vid att ”äta och plantera sådana frukter”.³⁰⁷ Stöld av köksväxter behandlas också i många av 1700-talets byordningar. Från Svartnö i Börstils socken i Uppland, 1757, sägs till exempel:

Eho som beträdes, att på sin Grannes kålhgård, rofåker eller Ertland något olofligen taga plåcka eller trampa, återställe hwad han tagit hafwer, Gälde skadan och plikte.³⁰⁸

Från Valparbo i Lövsta tingslag, också i Uppland, sägs i en byordning från 1755 att:

Finnes någon i kålgård rofgård, i ärtåker eller kryddgård och der ingen frugt sielf hafwer, gifwe ut 6 D[aler kopparmynt]. Föräldrar warnar sina barn för den olägenhet, och gifwe ut en D. för hwarthera af them.³⁰⁹

Som framgick av den senare byordningen var det viktigt att hålla barnen från odlingslanden. Detta blir också tydligt av en byordning från Läby socken i Uppland, 1765, där det sägs att barnen inte skulle tillåtas att plocka rovor i de täppor där flera gårdar hade en andel, såvida inte alla delägare var överens.³¹⁰ Förmodligen förekom det att barnen plockade av andra bybors rovor, av misstag eller med flit. Rovpallning var en vanlig och förhållandevis oskyldig lek under första hälften av 1900-talet, men den har förmodligen sitt ursprung långt tillbaka i tiden. Enligt sentida uppgifter låg lockelsen i rovorernas söta smak, men också i att de kunde ätas utan tillagning.³¹¹

Det fanns också en risk att kreaturen skulle ta sig in i och skada odlingarna. Enligt en byordning från Grimetons socken i Halland 1788, sägs till exempel:

Finnes någon bock eller gjet uti någon mans kålhage eller där frukt bärande träd eller humle wäxer; så skall det kosta 4 öre första gången och dubbelt för hwarje gång sedermer.³¹²

³⁰⁷ Barchaeus 1959 [1775], ss. 39-40; Antikvarie Agneta Åsgrim Berlin citerar en kungörelse från 1800 om att stölder i stadskålgårdar i Jönköping förhindrades med beväpnade vakter och fotanglar (Åsgrim Berlin 2001, s. 35-36).

³⁰⁸ Ehn 1982, s. 66.

³⁰⁹ Ehn 1982, s. 424.

³¹⁰ Ehn 1982, s. 464, Läby socken i Uppland, 1765.

³¹¹ Nygårds 2005, s. 68; Larsson & Wiking Leino 2014.

³¹² Himle härads dombok 16 juni 1788, i Thölin 1965, s. 70; Stölder av trädgårdsprodukter nämns också i missgärningsbalken i 1734 års lag, kapitel XL, 5. §: ”Stiäl någor frucht ur trädgård,

Just getter och även får var särskilt svåra att hålla från köksväxtlanden; de ansågs ha ”åtra efter trädgårdskrydder och kåhl”.³¹³ Möjligen kan ett behov av att se till att kreatur inte gjorde skada i köksväxtlanden ha varit ett annat skäl till att ha noggrann tillsyn av odlingslanden.³¹⁴

3.2.2 Lokalisering på större avstånd

Som framgick här ovan innebar ett bebyggelsenära läge flera fördelar, men de historiska kartorna visar att de köksväxtland som kallas för kålgårdar också kunde ha mer eller mindre perifera lägen. Ett exempel finns på kartan från 1750 över Spigården i Älgerås socken i Västergötland (figur 50). Där låg kålgården cirka 100 meter från bebyggelsen, mitt i fägatan. Utöver kålgården hade Spigården också tre humlegårdar, två trädgårdar och ett lin- och hampland, alla dessa låg närmare bebyggelsen.³¹⁵ De två kålsängarna som är redovisade i en kartakt från 1762 över Bredåker i Gamla Uppsala socken i Uppland, låg på ett betydligt större avstånd; 650 och 750 meter från bytomten.³¹⁶ Ungefär lika långt var det till kålgården som hörde till byn Fäcklinge i Tierps socken, också i Uppland. Enligt en karta från 1770 låg kålgården drygt 700 meter från tomten (figur 51). Inte lika långt bort, men desto mer otillgängligt, låg kålgården i Hallarsbo i Möklinta socken i Västmanland. Den låg på en holme, cirka 70 meter ut i en sjö. En karta från 1695 berättar att det tidigare hade legat ett torp på platsen, men att det hade flyttats på grund av att vattnet hade stigit i sjön. Kålgården förefaller däremot ha varit i bruk, och även vid nästföljande kartering, 85 år senare, odlades köksväxter på den obebodda holmen.³¹⁷

humlegård, rofwogård, eller kålgård, ärter, bönor, ållon eller nötter til full mans bördo, eller lass; [...] stånde tiufsrätt. Är thet mindre; tå bötes, som om snatteri sägs.”

³¹³ Anonym 1781.

³¹⁴ När Anders Gustaf Barchaeus var på Öland noterade han en rovodling som hade tagits upp på utmarken till en by. Intill odlingslandet hade en koja iordningsställt där en person skulle bo och hålla vakt. Vad odlingslandet skulle vaktas från nämns inte, men troligen rörde det sig framförallt om hjortar och andra betande djur (Barchaeus 1959 [1775], s. 67).

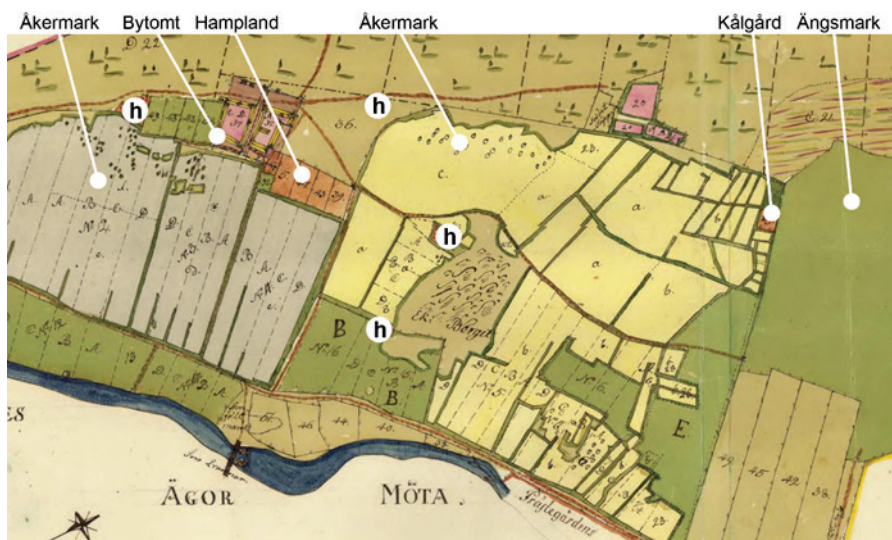
³¹⁵ LSA P262-103:2.

³¹⁶ LSA B22-4:4.

³¹⁷ 1780 låg kålgården på platsen för 1695 års rishumlegård (LSA T39-15:1; 1780, LSA T39-15:2).

Figur 50. Kartan över Spigården i Älgerås socken i Västergötland, 1750, visar att humlegårdarna (L), trädgårdarna (M) och lin- och hamplandet (N) låg invid bebyggelsen, medan kålgården (P) låg i fägatan, cirka 100 meter väster om boningshuset. I en av humlegårdarna fanns en slättermark (K). LSA P262-103:2.

Figur 51. År 1770 låg den samfällda kålgården som hörde till Fäcklinge i Tierps socken i Uppland, drygt 700 meter från tomten, mellan åkern (gulffärgad) och ängen (grönffärgad). På kartan har också fyra humlegårdar (h) och ett hampland markerats. LSA B64-42:1. Bildbearbetning: Anni Hoffrén.

Inte i något av de här fallen låg köksväxtlanden otillgängligt. Ett avstånd på 100 meter tar bara någon minut att gå och att ro de 70 meterna ut till holmen bör inte heller ha tagit så lång stund. Men som nämndes tidigare minskade möjligheten till intensiv skötsel med avståndet; det blev svårare att passa in en stunds skötsel av köksväxtlandet i mellanstunder av annat hushållsnära arbete.

För de allra flesta av de undersökta länen finns det kartor som redovisar kålgårdar på ett avstånd av 100 meter eller mer från tomten, men allra vanligast är det med en sådan lokalisering på kartor från Stockholms och Uppsala län. I

de här länen har ungefär 30 procent av kålgårdarna redovisats i ett sådant läge (tabell 11). Som framgick här ovan förekom det också att kålgårdar låg mer än 500 meter från hustomten i Uppsala län, och sådana exempel finns också från Stockholms län men saknas på kartor från resten av undersökningsområdet.

Den här jämförelsen kan vara missvisande. I förra kapitlet konstaterades att det kan ha varit betydligt vanligare med kålgårdar inne på tomterna än vad som framgår av kartorna. Eftersom tomterna inte alltid karterades kan därför de kålgårdar som låg på ett större avstånd vara överrepresenterade i jämförelsen. När antalet bebyggelseenheter med avlägset belägna kålgårdar sätts i relation till det totala antalet bebyggelseenheter, är det jämnare mellan olika län, men andelen är fortfarande störst i Uppsala län (tabell 11, högra kolumnen).

Tabell 11. I tabellen redovisas andelen bebyggelseenheter som hade kålgårdar som låg på ett avstånd av 100 meter eller mer från tomten, dels i jämförelse med antalet bebyggelseenheter för vilka kartorna ger belägg för att de hade kålgårdar, dels i jämförelse med det totala antalet bebyggelseenheter.

	Kålgårdar på ett avstånd av 100 meter eller mer, i relation till det totala antalet bebyggelseenheter med kålgårdar.	Kålgårdar på ett avstånd av 100 meter eller mer, i relation till det totala antalet bebyggelseenheter.
Blekinge län	0 %	0 %
Göteborgs och Bohus län	3 %	2 %
Hallands län	7 %	5 %
Jönköpings län	0 %	0 %
Kalmar län	10 %	4 %
Kristianstads län	2 %	1 %
Kronobergs län	12 %	10 %
Malmöhus län	0 %	0 %
Skaraborgs län	7 %	7 %
Stockholms län	35 %	9 %
Södermanlands län	11 %	3 %
Uppsala län	29 %	15 %
Västmanlands län	12 %	6 %
Älvsborgs län	9 %	6 %
Örebro län	0 %	0 %
Östergötlands län	2 %	1 %

Tydligt var det inte givet att kålgårdarna låg i nära anslutning till bebyggelsen under 1700-talet. Kålgårdar som låg skilda från tomten förekom i större delen av undersökningsområdet, men framstår som särskilt vanliga i östra Mellansverige.

Hittills i det här avsnittet är det bara avståndet för de odlingsland som kallades för *kålgårdar* eller liknande som har behandlats. För odlingsland som betecknades *krydd-* och *trädgårdar* varierade inte lokaliseringen på samma sätt. Kartorna visar att de här odlingslanden nästan uteslutande förlagts på eller invid tomten, som mest upp till 50 meter från tomtgränsen. Där det fanns både kål-, krydd- och trädgårdar låg kryddgårdarna och trädgårdarna intill bebyggelsen, medan kålgårdarnas avstånd kunde variera. Exempelvis fanns det 1771 i byn Gådi i Boglösa socken i Uppland, två kålgårdar på 170 respektive 220 meter från bytomten, därutöver hade byborna varsin kryddtäppa och några humlekupor på sina gårdstomter.³¹⁸ Det finns undantag från den här bilden, vid genomgången av kartorna påträffades två kartor på vilka kryddgårdar är redovisade på ett större avstånd från tomten. Båda kartorna upprättades 1790 av lantmätaren Adolf Zelling och gäller bruksfolkets slättermarker i Lövsta i Österlövsta socken i Uppland. I och med att det rörde sig om mark som inte brukades av bönder ingår kartakterna egentligen inte i studien. På den ena kartan har kryddgårdar markerats 190, 230 och 240 meter från hustomten, på den andra 80 och 100 meter. De avlägset belägna kryddgårdarna låg på utmarken eller i ängsmark. På kartorna finns också andra, tomtnära kryddgårdar markerade, men inga kålgårdar.³¹⁹ Möjligen skilde sig bruksfolkets köksväxtland från samtida bönders.

Tydligt skilde sig ofta kål- och kryddgårdarna åt vad gäller hur de var lokaliserade i förhållande till bebyggelsen; kryddgårdarna låg nära bebyggelsen medan kålgårdarna i somliga fall var lokaliserade på större avstånd. Längre fram i det här kapitlet kommer det att framgå att även jordmänen brukade skilja mellan kålgårdar och kryddgårdar.

3.2.3 Faktorer som motiverade ett större avstånd

När köksväxterna odlades på ett avstånd från bebyggelsen bör det ha funnits en orsak till lokaliseringen som uppvägte fördelarna med att ha närheten gödselstacken och till att odlingslandet var lättillgängligt för skötsel, skörd och uppsikt. Här undersöks tre faktorer som enligt källmaterialet hade betydelse för lokaliseringen, nämligen tillgången till vatten, förekomsten av bördiga jordar och möjligheten att minska skadedjurstrycket.

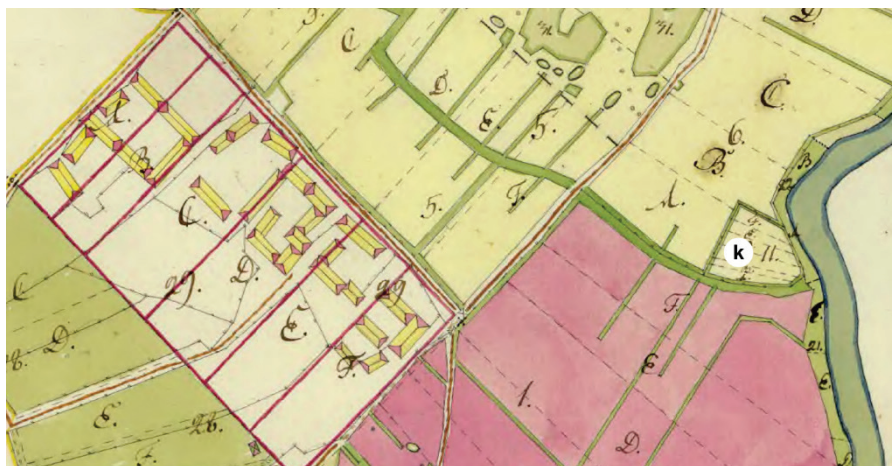
³¹⁸ LSA B6-5:2.

³¹⁹ LSA B88-30:9; LSA B88-30:10.

Lokalisering intill vatten och på en något fuktig jord

Ett förhållande som förefaller ha haft inverkan på köksväxtlandens placering är tillgången till vatten. För gårdarnas hus valdes platser med torr och dränerad jord, men i sådana lägen gick det inte alltid att tillgodose plantornas behov av vatten på ett enkelt sätt. Cirka 30 av 180 kålgårdar som låg hundra meter eller mer från tomten, var belägna invid vattendrag, sjöstränder eller källor enligt kartornas redovisning. Eftersom mindre vattendrag och källor inte alltid markerades på kartorna, kan betydelsen av öppet vatten ha varit större ändå.

Ett exempel på kålgårdar med ett läge nära öppet vatten ges på kartan över Hammarby i Björklinge socken i Uppland. Där låg byns kålgård invid en å, 120 meter från tomten (figur 52). I Rällinge i Lunda socken i Södermanland 1775, låg källanden invid en källa. Källan sprang upp i gränsen mellan åkern och ängen, 130 meter från Rällinges tomt (figur 53).

Figur 52. År 1770 låg kålgården (k) som hörde till byn Hammarby i Björklinge socken i Uppland, mellan åkern, färgad i gult och rosa, och ån, på ett avstånd av 120 meter från tomten. LSA B5-13:1.

Figur 53. På kartbilden syns två källanden (123 och 165) till Rällinge i Lunda socken i Södermanland, 1775. Källanden låg mellan åkern (gul) och ängen (grön), vid en väg och en källa, på ett avstånd av 130 meter från tomten. LSA C49-58:3.

I kartakten från 1766 över Hälleby i Östuna socken i Uppland framgår tydligt att det var just vattnet som styrde lokaliseringen. Där låg kålsängen 150 meter från tomten, där åkern mötte ängsgärdet, och läget förklaras i kartans protokoll med att kålsängen ”inte kunde få watten på annat ställe” (figur 54).³²⁰

Figur 54. Kålgården (8a) till Hälleby i Östuna socken i Uppland, låg enligt en karta från 1766 i den södra delen av åkern, på gränsen mot ängen ”af orsak att den ej kunde få watten på annat ställe”. LSA A132-8:2.

Ett annat belysande exempel på vattnets betydelse för köksväxtlandens läge, ges på kartan över Grillby i Villberga socken i Uppland 1780, även om kålsängarna i det här fallet inte låg på ett särskilt stort avstånd från bebyggelsen. Kartan visar en fägata som ledde ner till en källa, dit kreaturen förmodligen kunde föras för att de skulle få vatten. Runt omkring källan låg bybornas kålsängar, fördelade i vad som närmast kan beskrivas som en solfjädersform (figur 55).³²¹ Alla bybor hade åtkomst till sitt köksväxtland utan att behöva gå över någon annans odlingsyta, och källan låg centralt, lätt tillgänglig för alla.

³²⁰ LSA A132-8:2.

³²¹ LSA B77-5:5.

Figur 55. Kålsängarna i Grillby i Villberga socken i Uppland är brunfärgade på kartan från 1780. Av kartan framgår att kålsängarna var anlagda runtomkring källan, som på kartan markerats som en liten fyrkant. LSA B77-5:5.

År 1797 argumenterar livdrabanten Carl Bleckert Lybecker för att kålrötter skulle odlas på en plats nära intill en brunn, källa eller annat öppet vatten, för att inte "då de skola wattnas, tiden må förspillas med wattnets hämtande från aflägsne ställen".³²² Men 1600- och 1700-talens lantushållningsförfattare rekommenderade också köksväxtodling på låglänta marker med en något fuktig jord. År 1671 skriver till exempel den ekonomiska skriftställaren Johan Risingh att kålgårdsjorden skulle vara *sumpaktig* eftersom "Kåhl elskar fucht".³²³ Knut Pehrsson skriver 1800 att "Der jorden är sidländ [låglänt och sank], är tjenligt för kål".³²⁴

I lantmäterikartorna ges flera exempel på fuktiga eller till och med *sanka* kålgårdar. Det kunde heta att "Kåhlgård finnes af Sanck jordmonn till Huus behof" eller "Kålgårdar af mulljord något sur".³²⁵ Ett sådant läge för kålodlingen noterades också av Carl von Linné under hans resa förbi Enköping 1746. Linné skriver att "Kål var planterad vid Enköping på de sidlänta källanden till största myckenhet".³²⁶

Ofta kan det också antas att jorden i kålgården hade en viss fuktighet, även om det inte uttrycks i kartan. Mer än hälften (65 av 118) av de kålgårdar som låg på ett avstånd av 100 meter eller mer från tomten, var nämligen belägna i gränsen mot, eller ibland inom, ängsmarkerna. I jämförelse med åkrarna låg ängsmarkerna i många fall lägre i terrängen, och med det följde en högre

³²² Lybecker 1797, s. 91.

³²³ Risingh 1671, s. 54; En sumpaktig jord beskrivs också som det bästa läget för kålgårdar av manufakturisten Stephen Bennet (Bennet 1774, s. 57).

³²⁴ Pehrsson 1800, s. 74.

³²⁵ Till exempel Dällebo i Varnums socken i Västergötland, 1720 och Kongshult i Säby socken i Småland, 1730 (LSA O199-5:2; LSA E110-78:1).

³²⁶ Linné 2005 [1747], s. 18.

fuktighet. Betydelsen av det här läget antyds av en kartakt från 1765 över Kolhammar i Odensala socken i Uppland, i vilken det berättas att kålsängen låg intill ängen ”för vattnets skull”.³²⁷

Alltför blöta jordar är inte bra vid kålodlingen, och troligen ska åtminstone en del av kommentarerna om att kålgårdarna var sank, uppfattas som att jorden inte var optimal för kålodling. Ett sådant exempel ges på kartan över Marka i Marka socken i Västergötland, 1710, där det berättas om en kålgård som hade en ”hielpelig Jordmon men något Sanker”.³²⁸ Läget invid vatten kunde också ställa till problem på andra sätt. I Skårdal i Nödinge socken i Västergötland, fanns 1710 flera kålgårdar utmed ett vattendrag, varav en hade blivit ”ödelagd för watuflo den skulldh”.³²⁹ I Kansta i Munktorps socken i Västmanland, 1790, var problemet inte vattnet i sig, utan att odlingslandet blev upptrampat när källan vid kålgården användes för att vattna djuren under vår och höst.³³⁰

Som framgått av exemplen här ovan kunde mark som låg på ett visst avstånd från bebyggelsen, men som hade en god vattentillgång, vara att föredra vid köksväxtodlingen framför bebyggelsenära lägen, även om odlingslandet blev något mer svårtillgängligt. De här motstridiga kraven på vatten och tillgänglighet diskuteras i den norske författaren Oluf Næves jordbruksbok från 1767. Næve skriver att ett stort avstånd för köksväxtlandet innebar att det blev besvärligt att klara av vattning, rensning och gödsling, men han menade att de här problemen inte var så stora, för gödseln kunde transporteras längre sträckor om det gjordes på vinterföre och rensningen behövde inte göras mer än två eller tre gånger under sommaren. Dessutom klarade sig kålplantorna utan vattning om de sattes på en något fuktig jord, så vida det inte blev svår torka.³³¹ Även om det gick åt mer tid för att ta sig till odlingslandet, kunde valet av en god och vattenhållande jord ändå minska det arbete som behövde läggas på köksväxtodlingen. Däremot var det en annan sak med en kryddgård, eller ”urtehaug”, där man enligt Næve odlade ”alle slags kiøkkenurter, samt medicinske og godlugtende blomsterurter”. Ett sådant odlingsland behövde enligt Næve ligga nära bebyggelsen för att kunna få daglig tillsyn, eftersom odlings-

³²⁷ LSA A74-17:2.

³²⁸ LSA P144-13:1.

³²⁹ LSA O132-13:1.

³³⁰ LSA T38-35:1; Även i Gråfålerud i Bolstads socken i Dalsland fick djuren lov att passera genom en kålgård vid vattningen, men i kartakten från 1790 framställs det inte som något stort problem. Vid förrättningen kom byborna överens om att gårdesgården runt kålgården skulle tas ner under vintern för att det skulle bli lättare för djuren att komma fram till vattnet (LSA O15-17:2).

³³¹ Næve 2003 [1767], ss. 173-174.

växterna planterades ut vid olika tider på året och krävde noggrann ogräsrensning och vattning.³³²

Kartakterna ger också ett fåtal exempel på kålgårdar som var torra. Från de två västgötabyarna Grimmared i Grimmareds socken och Kålleröd i Solberga socken, noterades 1720 en ”Kåhlgård af Torr och mager Jordmon” respektive ”en liten mager Kåhltäppa af tor sandiordh”.³³³ I Kvarnhällstorp i Hova socken 1770, också i Västergötland, fanns tre ”skarpe och magre” kålgårdar med humlestörrar som låg i direkt anslutning till bebyggelsen. I den här byn fanns också tre sankt kålgårdar som låg utmed ett vattendrag, men åtskilt från tomten.³³⁴ Av det här exemplet framgår att det var värt att lägga köksväxtland på större avstånd om det fanns tillgång till vatten, men att det också kunde finnas ett värde i att ha köksväxtland i tomtnära lägen, även om det innebar att jorden var ”skarp” och mager.

Som visades tidigare var det vanligare att kålgårdarna låg på ett större avstånd från tomten i delar av Mälardalen än i resten av undersökningsområdet. Delvis kan det hänga samman med att nederbörds-mängderna är mindre i den östra delen av landet. Med mindre nederbörd bör det ha följt ett större behov av att placera köksväxtlanden med nära tillgång till vatten. Men förmodligen handlar det framförallt om bytopografin. Ett vanligt bebyggelseläge i Mälardalens sprickdalslandskap var i höjdlägen. Det kan jämföras med bytomterna i Falbygden och i Skåne som enligt kulturgeografen Gunnar Lindgren var *konkava*, där låg bebyggelsen samlad på en tomt som låg lägre än åkern. Den lägsta punkten fanns i tomtens mitt, där det ofta fanns en bydamm eller ett vattendrag.³³⁵ I de här regionerna fanns därmed en god tillgång till vatten i bebyggelsenära lägen och tomten var därför en lämplig plats för köksväxtodlingen.

Lokalisering i förhållande till jordkvalitet

Lokaliseringen av köksväxtlanden kan också ha styrts av tillgången till odlingsbar jord. Platser på ett större avstånd från tomten kan ha valts om det var ont om lämpliga jordar i tomtnära lägen. Visserligen krävdes inga stora ytor för köksväxtodlingen; från Gårdskär i Älvkarleby socken i Uppland berättas 1770 att kryddtäpporna utgjordes av ”instängslor vid Byen, upgrafne emellan stenarne”.³³⁶ Det var också möjligt att omvandla platser med sämsta tänkbara odlingsförutsättningar till ett köksväxtland, men det krävde stora

³³² Næve 2003 [1767], s. 174.

³³³ LSA O53-3:2; LSA N103-31:1.

³³⁴ LSA P86-89:1.

³³⁵ Lindgren 1939, ss. 134-140.

³³⁶ LSA B86-19:3

insatser. I en kartakt över Sällstorp i Sällstorps socken i Halland från 1728, berättas att det hade bosatt sig backstugusittare på bergsklipporna och de hade "samanskrapat" jord i tillräcklig mängd för ett tiotal grönkålsplantor.³³⁷ Backstugusittarna i Sällstorp hade inte tillgång till någon annan mark att odla på, de fick göra det bästa möjliga av det de hade. För bönder kunde det vara mer rationellt att ta upp ett köksväxtland längre från bebyggelsen. Oluf Næve skriver 1767 att det visserligen var mest praktiskt att ha kållanden nära gården, men i brist på bra jord i tomtnära lägen kunde istället små jordfläckar på utmarken användas.³³⁸

Mälardalens sprickdalslandskap är ett exempel på ett område med sämre odlingsförutsättningar på tomten, eftersom de ursvallade moränbackarna, där bytomterna företrädesvis var belägna, ofta hade tunna jordlager. Till exempel berättas i kartakten från Eneby i Klosters socken i Södermanland 1730, att tomten bestod av sandig morän som "föda 2ne stycken Kalfwar en tijd om året", medan köksväxtodlingen istället bedrevs på åkergärdet.³³⁹

Vilka jordar var det då som föredrogs vid köksväxtodlingen? I boktryckaren Lars Salvius beskrivning av Uppland från 1741, sägs att "Kål och Rötter Tarfva diup Ler-Jord med brunnen Gödsel på lågt Land".³⁴⁰ Den vanligaste uppgiften i 1700-talslitteraturen är emellertid att svartmyllan var den bästa jorden för köksväxtodling. Svartmylla är en lucker, svart jord med en mycket hög mullhalt och den beskrivs i litteraturen som den mest fruktsamma.³⁴¹ För köksväxtodlingen fick den gärna vara lite sandblandad.³⁴²

Enligt arméofficeren och riksdagsledamoten Carl Gustaf Boije var svartmyllan begränsad, han skriver att det oftast inte fanns mer svartmylla till varje gård än det som behövdes för kål- lin- och hamplandet.³⁴³ Av Boijes beskrivning kan det förefalla som att den höga mullhalten var naturlig, men en hög mullhalt kan också byggas upp genom tillförsel av organiskt material som stallgödsel eller mullrik jord.³⁴⁴ Från Bläckstad i Drothems socken i Östergötland berättas 1770 om ett hampland som "af flitigt gödande blifvit mäst Svartmylla".³⁴⁵

³³⁷ LSA M65-9:1.

³³⁸ Næve 2003 [1767], ss. 173-174.

³³⁹ LSA C41-8:2.

³⁴⁰ Salvius 1741, s. 355; Lerjord rekommenderades också av bland andra botanisten Engelbert Jörlin (Jörlin 1796, s. 7).

³⁴¹ Boije 1794, ss. 145-146.

³⁴² Broccman 1736, s. 32.

³⁴³ Boije 1794, ss. 145-146.

³⁴⁴ Från Hjortsberga i Kumla socken i Närke 1780, noterade lantmätaren att en av bönderna i byn skulle få två lass "Kiärnjord" av övriga byamän som grund för ett nytt odlingsland (LSA S42-14:2).

³⁴⁵ LSA D18-11:1.

Den mullrika jorden som kunde finnas i kålgårdarna var högt skattad. Det framgår av en del storskifteskartor från byar där vissa bönder fick lämna sina tidigare kålgårdar i samband med omfördelningen av mark mellan byborna. Bönderna kunde då få lov att ta mulljord från den gamla kålgården, för att lägga på den plats där det nya odlingslandet skulle anläggas. Vid storskiftet 1760 i Skrikarhyttan i Vikers socken i Närke, noterades att ”Ifall någon vid innägornes delning skulle komma at mista några kål- eller Humblegårds Täppor, så tillåtes then samma at therifrån bortföra Mullen och Humblerötterne, men ej matjorden”.³⁴⁶ I Hustugu i Giresta socken i Uppland, 1802, sades att den som lämnade kålgården fick lov att ”all öfverlopsjord däriifrån borttaga”.³⁴⁷ I Hållsjötorp i Karlskoga socken i Närke, 1760, förbehöll sig bonden Pär att få ”hädanföra jorden” ur kålgården.³⁴⁸

Svartmylla var således den jordart som oftast rekommenderades för köksväxtodlingen och kartorna kan ge svar på om det också var den jordarten som brukade finnas i bönders köksväxtland, för åtminstone i vissa kartakter finns noteringar om jordkvaliteten. Det kunde heta: ”en liten Kåhlgård af Sandmulljord” eller ”Kåhlgårdsplats Mäst af Lera Sandjordh”. Kanske överensstämmer inte den kategorisering som 1700-talets lantmätare gjorde av jordarter helt med dagens indelning, men uppgifterna ger ändå en god uppfattning om jordkvaliteten i kålgårdarna. Uppgifter om jordarter i kålgårdarna finns på cirka 180 av kartorna, men de är ojämnt fördelade och saknas i stort sett för kålgårdar i Kronobergs, Örebro och Uppsala län.

Enligt cirka tre fjärdedelar av de kartuppgifter som berättar om jordarter i kålgårdarna bestod kålgårdarna av mullrika jordar. För vissa kålgårdar anges att de bestod av mulljord eller av svartmylla, eller också av lermylla, sandmylla eller örmylla (grovt grusig mulljord) vilket antyder att mullen var blandad med olika mineralfraktioner.

För ett femtiotal av kålgårdarna anges att jorden bestod av lera, ofta med mull eller sandinblandning. I några fall finns också uppgifter om lerjord utan att det noterades någon inblandning av mull eller sand. Framförallt gäller det kålgårdar i den östra delen av undersökningsområdet; 17 av 19 låg i Uppland, Södermanland, Östergötland och Västmanland. Ett exempel är kål- och hamplandet till Håsta i Överselö socken i Södermanland 1730, som bestod av ”Hårdlera”.³⁴⁹

Från västra Småland noterades jordkvaliteten för 50 kålgårdar. I stort sett alla sägs i kartakterna ha innehållit mulljordar, förutom någon enstaka som

³⁴⁶ LSA S69-26:3.

³⁴⁷ LSA B23-9:2.

³⁴⁸ LSA S36-49:1.

³⁴⁹ LSA C106-11:1.

bestod av sandjord. Till stor del avspeglar jordarterna i kålgårdarna de skilda geologiska förutsättningarna i undersökningsområdet.

För kryddgårdar finns två noteringar om jordkvaliteten, båda gäller kryddgårdar som var kombinerade med kålgårdar. Den ena kål- och kryddgården bestod av sandmyllejord den andra av lerjord.³⁵⁰ Det senare exemplet visar att odlingsland som betecknades som kryddgård kunde vara beläget på lerjord, men i det stora hela är det troligt att kryddgårdarna oftast låg på en lättare jord än kålgårdarna, åtminstone i de fall då bönder hade både kålgård och kryddgård. Manufakturisten Stephen Bennet skriver 1774 att han hade en kryddtäppa som var belägen på en sandbacke, men också en kålgård som låg på ett sumpaktigt och myraktigt ställe.³⁵¹ Enligt Oluf Næve var två köksväxtland att föredra: ett för kål på en något fuktig grund och ett annat för andra köksväxter på en måttligt torr och lite sluttande mark. Næve kallar inte odlingslanden för kålgård och kryddgård, men det senare skulle kunna ha motsvarat en kryddgård, eller kanske en trädgård, för enligt Næve var det också lämpligt att ha små fruktträd inom odlingslandet.³⁵²

En karta från 1780 berättar att det fanns både källand, kål- och hampland, kryddtäppa och trädgårdstäppa vid prästgården i Svedvi socken i Västmanland. Alla odlingslanden låg i anslutning till bebyggelsen, men kåltäppans läge beskrivs som ”nedan för ladugården, nära intill bäcken belägit” och kål- och hamptäppans som ”af låg situation och god jordmån”. Trädgårdstämpan och kryddtämpan var istället till ”mer än hälften af höga åsen intagen” respektive ”af hög belägenhet och situation”.³⁵³ En jämförelse mellan 1780 års karta och en jordartskarta bekräftar att kryddtämpan och trädgården låg på åsmaterial, medan landen för kål och hampa låg på glacial lera.³⁵⁴

År 1790 var de kryddtämpan som hörde till Vibo i Tegelsmora socken i Uppland, belägna intill bytomten på den sandiga moränen. Byborna hade också gemensamma kålsängar som låg på den glaciala leran, invid ett vattendrag, drygt 100 meter från tomten.³⁵⁵ Kålsängarna var belägna på fuktig jord som låg lägre i terrängen, medan kryddgårdarna låg högre i terrängen på mer dränerad, lättare jord. I södra Åloppe i Nysätra socken i Uppland, 1770, låg både kålsängen och den så kallade träd- och kryddgården inne på tomten, men den

³⁵⁰ Lövnäs med Sättran i Toresunds socken i Södermanland, 1720, LSA C77-29:1; Nivarsarp i Höreda socken i Småland 1760, LSA E56-42:1.

³⁵¹ Bennet 1774, s. 57.

³⁵² Næve 1996 [1765], s. 25.

³⁵³ LSA T57-30:1.

³⁵⁴ Jordartskarta, SGU.

³⁵⁵ LSA B62-36:1.

senare låg i anslutning till mangården medan kålsängen låg ner mot den fuktigare gyttjeleran.³⁵⁶

För de odlingsland som kallades för trädgårdar är uppgifter om jordkvaliteten ovanliga. Bland kartakterna påträffades bara två noteringar, båda från Småland, vilka gällde trädgårdar med mulljord respektive med ”mager och gruusig iordmohn”.³⁵⁷ När lantmätarna kommenterade trädgårdarna brukade de istället värdera höproduktionen. För ett torp i Skärstad i Skärstads socken i Småland, 1770, sägs till exempel: ”Kålgård härstädes af mulljord $\frac{3}{4}$ kappland. Trädgård med några fruktträd och god hårdvall $1 \frac{1}{2}$ kappland. Hampeland af mulljord $\frac{3}{4}$ kappland”.³⁵⁸ I det här exemplet beskrivs jordkvaliteten såväl för kålgården som för hamplanet, men för trädgården sägs att det var en god ängsmark av ett torrare slag; detta går igen på de flesta kartorna. Det visar att trädgårdarna var gräsbevuxna och att produktionen av hö var viktig vid sidan av frukten.

Hur var kålgårdsjordarnas bördighet? I kartakterna beskrivs kålgårdarna ofta som att de hade en *god* jordmån, till exempel att de bestod av *en god mulljord* eller att de innehöll *en god styv lera*. Men kålgårdarna kunde också beskrivas som magra.³⁵⁹ Det kunde heta att kåltäppan var av ”mager jord mohn”, ”af mager Sugjord”, eller att den var ”liten och mager”.³⁶⁰

Ibland gjordes också en värdering av kålgårdarna. Det kunde göras efter åkerns *korntal*, som angav hur många sädeskorn som kunde skördas på varje utsått korn.³⁶¹ Korntalet för de bästa spannmålsåkrarna till en bebyggelseenhet brukade ligga på 4, 5 eller 6, medan de sämsta åkrarna kunde ha ett korntal på 2. En åker som bara gav korntalet 1 gav inte mer än utsädet och lönade sig inte att odla. På ungefär ett femtiotal av kartorna har kålgårdar graderats efter korntalet. På ungefär tio av dessa har kålgårdarna graderats högre än åkern och på drygt trettio som likvärdig med den bästa åkern. Ett drygt tiotal av kartorna visar emellertid kålgårdar som låg på sämre mark än den bästa åkerjorden. Oftast hörde kålgårdsjorden då till den näst högst värderade jorden och i några fall kan den sämre jorden förklaras med att den som var högst graderad låg otillgängligt. Ibland är det emellertid svårt att förklara läget utifrån kartbilden.

³⁵⁶ LSA B48-43:1.

³⁵⁷ LSA E104-63:1; LSA E64-8:1.

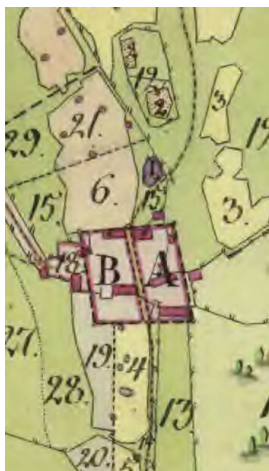
³⁵⁸ LSA E10-69:2.

³⁵⁹ Drygt trettio uppgifter berättar om goda kålgårdsjordar, medan cirka tio berättar om magra jordar, varav alla på kartor från västra delen av undersökningsområdet; Västergötland och Bohuslän.

³⁶⁰ Till exempel Lövaskog i Äspereds socken i Västergötland, 1720, LSA O216-14:2; Källaröd i Solberga socken i Bohuslän, 1720, LSA N103-31:1; Lagmansered i Nykyrka socken i Västergötland, 1720, LSA P160-16:1.

³⁶¹ Kålgårdarna kunde också graderas på samma sätt som ängsmarkerna, och värderas i *ängsgrader*.

De två små ”kålgårds lännen” som låg insprängda i gärdesängen till Davidstorp i Tiveds socken i Västergötland 1790, låg på ett avstånd av drygt femtio respektive drygt åttio meter från tomten och var graderade till femte kornet (figur 56). En del av byns bästa jord låg emellertid i anslutning till tomten, inom åkergårderna, och var graderad till sjätte kornet.³⁶² Det fanns således högre graderad jord på närmare håll. Vare sig tillgängligheten eller jordkvaliteten kan ha varit styrande för lokaliseringen av kålgårdarna i det här fallet, såvida kålgårdsjorden inte hade andra kvaliteter som gjorde den lämplig för köksväxtodling men som inte framgår av kartan, till exempel en högre fuktighet eller en närhet till en källa.

Figur 56. Norr om tomten i Davidstorp i Tiveds socken i Västergötland, på ett avstånd av drygt femtio respektive åttio meter, låg de två små ”kålgårds lännen” (2), vilka vid karteringen 1790 graderades till femte kornet. Närmast tomten fanns åkerjord av högre kvalitet, nummer 4 och 6, som graderades till sjätte kornet. Nummer 1 på kartan motsvarades av en liten humlegård. LSA P216-6:2.

Även i byn Slobol i Ånimskogs socken i Dalsland, 1790, låg den bästa åkern, som gav sjätte kornet, intill tomten. Kålgårdarna låg på sämre mark, tredje och fjärde kornet, och även längre från tomten. En av kålgårdarna låg på ett avstånd av 130 meter från tomten, en annan 220 meter.³⁶³ Kålgårdsjordar kunde också motsvara den sämsta åkern i byn, vilket var fallet i Laneberg i Herrestads socken i Bohuslän, 1775. Där bestod kålgårdarna av sandjord med sandbotten och graderades till andra kornet, medan den bästa åkern graderades till fjärde kornet.³⁶⁴ Men de här exemplen utgör undantag; i de flesta fall var kålgårdsjorden högt graderad.

³⁶² LSA P216-6:2.

³⁶³ LSA O211-48:2.

³⁶⁴ LSA N36-25:1.

Skadedjurstryck

I avsnitten här ovan framgick att en mer avlägsen lokalisering av köksväxtlanden kunde motiveras av tillgång på vatten och goda jordar, men valet av plats kan också ha styrts av en önskan att minska trycket från skadegörare. År 1767 noterade assessorn Israel Lannér två metoder för att minska problemen med kålfjärilslarver, båda byggde på erfarenheter av att kålfjärilarna ofta förpuppade sig på trä, till exempel på timmerväggar. Den ena metoden gick ut på att sopa alla byggnader, varefter de nerfallna pupporna kunde samlas ihop och brännas. Den andra metoden var att anlägga kålgårdarna långt från bebyggelsen, ute på en åker, så att avståndet till fjärilarnas övervintringsplats ökade.³⁶⁵ En liknande beskrivning ges i en bondepraktika från 1767, där det sägs att den som ville ha en ”ren och maskfri kålgård” skulle anlägga odlingslandet långt ut på åkern. Då skulle odlingslandet varken drabbas av ”fluga eller fjärill” och om det skulle komma någon annan ohyra skulle den plockas bort av ”sparfvarna och andra små foglar”.³⁶⁶ I en byordning från Björklinge socken i Uppland från 1775, sägs av samma anledning att kålgården skulle läggas ”längre ifrån husen på öpet fält, jämwäl ther trollsländor holla sig”.³⁶⁷ Det fanns tydligen en uppfattning att skadedjurstrycket minskade med en placering på avstånd från bebyggelsen. Förklaringen kan ligga i att öppna fält är mer utsatt för vind och flera av de flygande skadeinsekterna undviker sådana exponerade ytor.³⁶⁸

3.3 Sammanfattande diskussion

I kapitlet har olika alternativ presenterats för hur de köksväxtland som hörde till 1700-talets bönder var lokaliserade. Det visade sig att valet av plats kunde påverkas av olika faktorer. Ett bebyggelsenära läge underlättade den dagliga skötseln och skörden, och innebar också en närhet till gödselstacken. Men köksväxtlanden kunde också ha ett läge på stora avstånd från bebyggelsen, ibland flera hundra meter från tomten. Kartorna visade att tillgången till vatten var en av de faktorer som styrde lokaliseringen liksom tillgången till en god jordmån; köksväxterna odlades ofta på den högst värderade jorden. En tredje faktor som kunde motivera till ett större avstånd var att man uppfattade att trycket från skadegörare blev mindre.

Till skillnad från kålgårdarna hade krydd- och trädgårdarna i stort sett uteslutande tomtnära lägen. När bondehushållen hade två köksväxtland, både

³⁶⁵ Lannér 1767, s. 37.

³⁶⁶ I Raab 1772, ss. 80-81.

³⁶⁷ Ehn 1982, s. 395.

³⁶⁸ Borg Ohlson 2012, s. 11; Bergman m.fl. 2004, s. 626.

kålgård och kryddgård, låg de ofta på olika jordmån. Enligt en samtida kommentar var kryddgårdar mer arbetskrävande än kålgårdar och därför viktigare att ha nära bebyggelsen, medan källanden inte krävde så mycket skötsel om jorden var något fuktig. De här uppgifterna är intressanta inför genomgången i kapitel 5 av vad som odlades i kål- respektive i kryddgårdar.

I kapitlet framkom viktiga omständigheter som skilde inom undersökningsområdet. Kålgårdarna i östra Mellansverige förefaller ha legat på större avstånd från bebyggelsen än i resten av undersökningsområdet, oftare på lerjordar och i större utsträckning med ett samlat läge med hela byns odlingsland på en plats, ofta inom en gemensam hägnad. De här skillnaderna kan läggas till det som kom fram i kapitel 2, att det är mindre vanligt att köksväxtlanden är redovisade på kartorna i den nordöstra delen av undersökningsområdet. Enligt diskussionen i förra kapitlet kan förekomsten av byamål ha gjort att odlingar på tomten inte är synliga i kartorna, men som framkom i det här kapitlet kunde förekomsten av solskifte också påverka hur köksväxtland var belägna i förhållande till varandra, för också kålgårdar kunde delas in efter bymålet enligt solskiftesprincipen i somliga fall.

Hittills har det framkommit flera skillnader vad gäller köksväxtlandens rumsliga organisation i olika delar av undersökningsområdet. I nästa kapitel undersöks om också köksväxtlandens storlek skilde mellan olika regioner.

4 Köksväxtlandens storlek

Bondehushållen under 1700-talet odlade ett flertal olika grödor. Vilka arealer som avsattes av varje slag kunde bero av olika faktorer, bland annat gårdens konsumtionsbehov, tillgänglig areal med odlingsbar jord, jordmån, gödseltillgång, klimat, möjlighet till handel med grödan och den tillgängliga arbetstiden. Arbetstiden var en särskilt begränsande faktor när något av odlingens arbetsmoment behövde utföras under en kort tidsperiod. Det här kapitlet innehåller en översiktlig genomgång av vilka arealer som avsattes för köksväxtodling i olika delar av undersökningsområdet, och här görs också en undersökning av om det skedde några förändringar av storleken under århundradet. Inledningsvis diskuteras en av de faktorer som kan ha påverkat köksväxtlandens storlek, nämligen utrymmet inne på bytomterna.

4.1 Trängsel på bytomten

I förra kapitlet framkom att köksväxtlanden ofta låg i bebyggelsenära lägen inne på tomten. Enligt konsthistorikern Sten Karling ska emellertid bönders odlingsmöjligheter ha begränsats av att det var ont om plats på bytomterna. Karling skriver att bönder hade kålgårdar ”så långt utrymmet [intill stugan] tillät”. Enligt Karling blev förutsättningarna allt sämre för odlingar på tomten eftersom hemmansklyvningar gjorde att fler gårdsbruk skulle rymmas inom samma, begränsade yta. Först i och med laga skiftet, då somliga gårdar flyttade ut från bytomterna, ska gårdarna ha fått mer utrymme för trädgårdsanläggningar enligt Karling.³⁶⁹

Det är inte givet att köksväxtodlingen hindrades av trängsel på tomten, för som framgick av förra kapitlet behövde kålgårdarna inte ligga inne bland husen, de kunde istället ligga på ett större avstånd från tomten. Det är också missvisande att använda trängsel på bytomten som en generell förklaring till att

³⁶⁹ Karling 1931, s. 54; Se också till exempel Nyman-Nilsson 1995, s. 18 och Svanberg 2006, s. 191.

bönder inte hade plats för trädgårdsbetonad odling, för alla bönder hade inte sina gårdar sammanträngda på trånga bytomter under 1700-talet. Vid ensamgårdar, spridda byar och i mindre klungbyar fanns inte samma konkurrens om utrymmet som där gårdarna låg tätt tillsammans. Men utan tvivel var det trängsel på många bytomter under 1700-talet.

Tanken att den trädgårdsbetonade odlingen begränsades av utrymmet på tomten märks också i resonemangen under 1700-talet. I en översättning från 1799 av den danske prästen Hans Jørgen Christian Høeghs trädgårdsbok, konstateras att många bönder hade börjat flytta ut från bytomterna på senare år och därmed hade det blivit möjligt att anlägga trädgårdar vid husen. Men tidigare, ”Så länge Hemmansbrukarne bodde helt tätt tillhopa i byarne, gagnade det föga at skrifwa något härom [om trädgårdsanläggning]”.³⁷⁰ Alla författare var emellertid inte överens om att utrymmet var en begränsande faktor. I M. H. Brauners handlexikon för jordbrukare från 1788, sägs att det fanns en större eller mindre plats vid alla hemman som var ”tjenlig til några Fruktträns, Kåls och Rötters planterande”.³⁷¹

Ett exempel på att det kunde vara begränsat med plats för köksväxtodlingen ges i en kartakt över Rönnäng i Rönnängs socken i Bohuslän. År 1780 beslutade byborna att minska kålgårdsarealen för att vägarna inom tomten skulle få nödvändig bredd. Dessutom ville bönderna inte ha kålgården för nära inpå husen, så odlingslandets areal minskades även i den änden.³⁷² I Medstugan i Torps socken, 1775, också i Bohuslän, behövde husen flyttas längre isär för att minska brandrisken, och där beslutade byborna att kålgården skulle användas som ny plats för byggnaderna.³⁷³ I Slycke i Rappestads socken i Östergötland, noterade lantmätaren 1730 ”hafva desse Hemman på Byggningstompterne nödige Kåhlåkrar så länge plattsen icke är bebyggd som framdeles skie kan”. Även här riskerade tydligen köksväxtlanden att bli bebyggda.³⁷⁴

På kartan från 1780 över Arentorp i Skällviks socken i Östergötland handlade diskussionen om de hamptäppor som låg inne på tomten. Skattegården

³⁷⁰ Høegh 1799, s. 142.

³⁷¹ Brauner 1788, ss. 136-137; På titelsidan till boken står ”Af B-----r”. Enligt bibliotekarien Per Magnus Hebbes bibliografi från 1939 ska en M. H. Brauner ha varit författare till handlexikonet (Hebbe 2014 [1939], s. 18). Viltekologerna Roger Bergström och Kjell Danell påpekar att M. H. Brauners handlexikon för svenska jordbrukare påminner mycket om överjägmästaren M. H. Brummers skogs- och jaktlexikon från 1789, och att de båda böckerna är tryckta av samma boktryckare, Samuel Norberg i Göteborg. Bergström och Danell undrar därför om Brauner och Brummer kan ha haft kontakt med varandra och samplanerat utgivningen (Bergström & Danell 2010, s. 27). En möjlig tolkning är istället att M. H. Brummer var författare även till jordbrukslexikonet.

³⁷² LSA N92-16:1.

³⁷³ LSA N120-18:1.

³⁷⁴ LSA D80-19:2.

hade trängt samman sina hus på den del av tomten som bestod av bergaktig mark för att kunna odla hampa på den del som var odlingsbar. I samband med storskiftet framförde byborna att det hade börjat bli så trångt för bebyggelsen att det snart skulle bli nödvändigt att placera husen på täpporna.³⁷⁵

De ovanstående exemplen visar att det inte alltid var så lätt att få in alla funktioner på tomten. Utöver att tomten skulle rymma alla byggnader och eventuella odlingsland, skulle det också finnas plats för bland annat gödselstad och nödvändiga vägar. I konkurrensen mellan olika behov förekom det att köksväxtodlingen nedprioriterades. Det fanns emellertid en möjlighet att skapa utrymme för köksväxtodlingen inne på tomten genom att förändra tomtens gränser. Vid storskiftet 1765 i Malma i Bondkyrka socken i Uppland, förlängdes gårdstomterna söderut, ut på åkern, med argumentet att tomten också skulle rymma ett kål- och hampland för varje gård.³⁷⁶

4.2 Lantmätarnas normativa storleksuppgifter

Ibland när lantmätaren gjorde en notering om en kål- eller kryddgård i en kartakt, ingick ett kort omdöme om odlingslandets storlek. Nästan uteslutande handlade det om att köksväxtlandet var litet. Ungefär 15 procent av kålgårdarna och 30 procent av kryddgårdarna är beskrivna som små i kartakterna. Det kunde heta att det var en ”liten Kryddegåll af ringa värde” eller att det var ”små Kåhltäppor”.³⁷⁷ Lantmätaren kunde också betona att ett köksväxtland var litet genom att skriva att det *allenast* hade en viss storlek.³⁷⁸ I Marka i Marka socken i Västergötland, 1710, angav lantmätaren att en kålgård var *mycket* liten.³⁷⁹ Kålgården var i det här fallet mindre än de som fanns till övriga gårdar i byn, men med sin storlek på 420 kvadratmeter (2 3/4 kappland) var den inte påfallande liten jämfört med kålgårdar som är redovisade i andra kartakter. Även för träd- och humlegårdarna finns ofta kommentarer att de var små.³⁸⁰ Som exempel hade frälsegården Målen i Skönberga socken i Östergötland såväl kålgård, trädgård som humlegård och i en kartakt från 1720 är alla beskrivna som små: ”en liten Trägård i Steenbacken, med 4 stn gamla appelträ, och en liten Humlegård till 20 stänger sampt liten Kålgård till 2ne Sängjar”.³⁸¹

Det var inte bara de köksväxtland som hörde till bönder som beskrevs som små, samma sak gällde en del av de kål- och kryddgårdar som hörde till säteri-

³⁷⁵ LSA D97-2:2.

³⁷⁶ LSA B7-14:3.

³⁷⁷ Till exempel LSA D57-99:1; LSA O152-32:1.

³⁷⁸ Till exempel LSA C36-14:1.

³⁷⁹ LSA P144-13:1.

³⁸⁰ Cirka 25 procent av böndernas *trädgårdar* är beskrivna som små.

³⁸¹ LSA D100-34:1.

er och prästgårdar. Det ska till exempel ha funnits en *liten* kålgård till prästgården i Godegårds socken i Östergötland 1700 och enligt en karta från 1790 hade också säteriet Kåvi i Hovsta socken i Närke en *liten* kålgård; denna hade en storlek på 770 kvadratmeter (5 kappland).³⁸² Säteriet Stenby i Adelsö socken i Uppland hade ”en liten Krytteppa”.³⁸³

Noteringar om *stora* odlingsland är sällsynta i kartorna, sådana uppgifter gäller nästan uteslutande trädgårdar som hörde till säterier.³⁸⁴ I kartakten från 1760 över Bön i Torrskogs socken i Dalsland, anges emellertid en kålgård som stor. Den här kålgården hörde till en bondgård och hade en storlek på 670 kvadratmeter (4 1/3 kappland).³⁸⁵ Senare i det här kapitlet kommer det att visa sig att kålgården i Bön inte var anmärkningsvärt stor, exempelvis var kålhagen som år 1700 fanns vid Varebacka i Lurs socken i Bohuslän något större, 730 kvadratmeter (4 3/4 kappland), och den är ändå beskriven som liten i kartakten.³⁸⁶

Enligt den här genomgången kan det förefalla som att det inte fanns någon som helst systematik i hur odlingslandens storlek kommenterades av lantmätarna, men när köksväxtland sägs ha varit små handlade det ofta om sådana som var mindre än andra kålgårdar som redovisades i samma kartakt. För de odlingsland som var större än genomsnittet gjorde lantmätarna däremot inte någon skriftlig kommentar om storleken.

Med undantag av exemplet från Bön ovan, saknas det kommentarer i kartakterna om att köksväxtlanden ska ha varit stora. Möjligen ansåg lantmätarna att kålgårdarna i stort sett aldrig överskred deras norm för hur stort ett köksväxtland borde vara, men sannolikt beror det på att lantmätarna, mer eller mindre medvetet, såg köksväxtlanden i relation till åkergårderna.

4.3 Köksväxtlandens areal enligt lantmäterikartorna

Nu följer en studie av köksväxtlandens areal enligt lantmäterikartornas uppgifter, dels i olika delar av undersökningsområdet, dels över tid. Men till att börja med behöver förutsättningarna för studien klarläggas.

³⁸² LSA D27-34:1; LSA S31-12:3.

³⁸³ LSA A1-19:1.

³⁸⁴ Till exempel vid Änhammar eller Ekhov, Björlunda socken, Södermanlands län, 1720, LSA C6-74:1; Floda, Skallsjö socken, Älvsborgs län, 1700, LSA O152-5:2.

³⁸⁵ LSA O182-8:1.

³⁸⁶ LSA N69.54:1.

4.3.1 Förutsättningar för att undersöka köksväxtlandens storlek

Storleken på 1700-talets kålgårdar är komplicerad att studera och det av flera skäl vilka kommer att redovisas i det här avsnittet. En första viktig fråga att ta ställning till vid en undersökning av köksväxtlandens storlek är vad storleken ska relateras till. I det förra kapitlet framgick att vissa köksväxtland användes av flera gårdar, ibland av hela byar, och storleken på odlingslandet kunde då vara ansenlig. Till exempel fanns 1760 vid Islingby, som var en by med sex kamerala gårdar i Västfärnebo socken i Västmanland, en kålgård som hade en storlek på 5 000 kvadratmeter (ett tunnland). Men för att uppgiften om köksväxtlandets storlek ska bli begriplig och gå att jämföra över tid och mellan regioner, behöver storleken sättas i relation till antalet gårdsbruk, det vill säga antalet bondehushåll, som nyttjade köksväxtlandet.³⁸⁷ I Islingby fanns det 14 gårdsbruk, vart och ett med en andel av i genomsnitt 360 kvadratmeter.

Genom en undersökning av köksväxtlandens storlek per by eller per kameral gård vid olika tidpunkter kan det påvisas om det skedde en förändring av vilken areal som avsattes till köksväxtodlingen inom den mark som hörde till byn/den kamerala gården. I Islingby hade kålgården samma storlek och läge både 1760 och 1802, tydligen avsattes ingen mer mark till köksväxtodling i byn. Det skedde inte heller någon förändring av antalet gårdsbruk under perioden i Islingby, så köksväxtarealen var densamma även per bondehushåll.³⁸⁸ På den kamerala gården Backegården i byn Edsvära i Edsvära socken i Västergötland förändrades däremot kålgårdens storlek. År 1702 hade Backegården en kålgård som hade en storlek av cirka 500 kvadratmeter (3,2 kappland).³⁸⁹ År 1777 hade kålgårdsarealen ökat på bekostnad av den bebyggelsenära åkern till 850 kvadratmeter (5,5 kappland). Under perioden hade antalet gårdsbruk fördubblats, från ett till två, vilket innebär att arealen köksväxtodling per gårdsbruk hade minskat från 500 till ungefär 420 kvadratmeter sedan 1702.³⁹⁰ De här exemplen visar att såväl uppgiften om köksväxtareal per by/kameral gård som uppgiften om areal per gårdsbruk ger information som behövs för att förstå köksväxtlandens förändring över tid.

En svårighet vid storleksundersökningen är att uppgiften om antalet brukare långt ifrån alltid finns angiven i kartakterna. Bland annat kan det saknas uppgifter om de bönder som brukade frälsegårdarna, för i kartakterna var det främst gårdarnas ägare som blev omnämnda. På skattegårdarna var ägarna i de

³⁸⁷ Larsson 1972, s. 36.

³⁸⁸ LSA T68-28:6

³⁸⁹ LSA P33-10:1

³⁹⁰ LSA P33-10:4.

flesta fall också brukare, men inte alltid. I den här studien har kartornas uppgifter stämts av mot samtida mantalslängder när kartorna har varit otydliga med hur många brukare det var på de karterade bebyggelseenheter.³⁹¹ Om det ändå inte har gått att få fram hur många gårdsbruk bebyggelseenheten bestod av, har bebyggelseenheten valts bort.

En förutsättning för att kunna undersöka kål- och kryddgårdarnas storlek per gårdsbruk, är också att det finns information om vem eller vilka som använde odlingslanden. Ibland är detta otydligt i kartakterna; det framgår inte alltid om de köksväxtland som är redovisade nyttjades av ett eller flera hushåll eller kanske av hela byn. Dessutom kunde storskiftets omfördelning av mark leda till att en tidigare gemensam kålgård tilldelades ett enda av byns gårdsbruk. I så fall motsvarade inte gårdsbrukets kålgårdsareal vad som var normalt. Sådana här osäkra uppgifter måste sorteras bort ur undersökningen.

En annan svårighet är att det inte är säkert att hela köksväxtarealen har redovisats i kartakten. I byn Funghult i Småland fanns 1780 en kålgård i fägatan som alla fem gårdsbruken hade del i, därutöver fanns ytterligare kålgårdar på respektive gårdsbruks tomt. Kålgården i fägatan var cirka 150 kvadratmeter (1 kappland), men för kålgårdarna på gårdstomterna saknas storleksuppgifter i kartakten.³⁹² På kartan över Funghult är det tydligt att det fanns ytterligare köksväxtland och att kartan inte ger information om den totala arealen, därför ingår den inte i studien, men det kan ha funnits extra köksväxtland även inom andra karterade bebyggelseenheter. Detta kommer att vara en osäkerhetsfaktor.

En ytterligare aspekt vid storleksjämförelsen är att hela ytan innanför köksväxtlandets hägnad inte behöver ha utgjorts av köksväxtodling. Det kan till exempel ha funnits större eller mindre impediment innanför hägnaden, och delar av ytan kan ha utgjorts av gräsvall eller odlingar av hampa, fruktträd, humle eller tobak. Den här aspekten påverkar inte storleksundersökningen i sig, men den innebär att det inte går att översätta odlingslandets storlek till hur mycket köksväxter som odlades. Den här frågan kommer att behandlas mer i avsnitt 4.4 och i kapitel 5 och 6.

Som framgått är det komplicerat att undersöka köksväxtlandens storlek, inte minst eftersom kartmaterialet inte alltid innehåller de uppgifter som krävs för en sådan studie. När det är otydligt vilken areal köksväxtlandet hade, till vilken gård det hörde och hur många hushåll som använde odlingslandet, kan

³⁹¹ Digitaliserade mantalslängder i Riksarkivet har använts. I mantalslängderna är texten ofta svårtolkad. Om jag inte har kunnat tolka uppgiften eller om jag har varit osäker på om kartan och mantalslängden rör samma bebyggelseenhet, har bebyggelseenheten inte tagits med.

³⁹² LSA E55-12:4; Kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg ger ett liknande exempel från grannsocknen Alseda och byn Repperda, 1786 (LSA E3-35:3). Där hade de åtta byborna dels kål- och trädgårdar inne på tomten, dels del i en samfällid kålgård som totalt sett var på 1 400 kvadratmeter (9 kappland) (Gräslund Berg 2014, s. 104).

kartakten inte användas, och det gör att underlaget blir litet. Den sammanställning som görs här nedan av köksväxtlandens storlek i olika delar av undersökningsområdet, har därför stora mått av osäkerhet, men den ger en bild av den ungefärliga storleken på odlingslanden.

Ett sätt att komma ifrån problemet att köksväxtlanden kan ha innehållit större eller mindre områden som inte var möjliga att bruka, är att jämföra samma köksväxtland vid flera tidpunkter. Om köksväxtlandet låg kvar på samma plats vid de olika karteringstillfällena, kan det förutsättas att de yttre odlingsförutsättningarna var ungefär desamma. Undersökningen kan då visa hur odlingsarealen förhöll sig till gårdsbrukens antal; om hemmansklyvningar gjorde att det blev mindre arealer köksväxtodling per gårdsbruk eller om köksväxtarealen utökades i byarna som helhet för att också de nya gårdsbruken skulle få odlingsland av samma storlek. En sådan undersökning görs här nedanför över köksväxtland i Västergötland, Halland och Uppland.

Köksväxtlandens storlek kan fås på två olika sätt, dels genom lantmätarens storleksuppgifter i textbeskrivningen, dels genom mätningar i kartbilden. I den här studien används i första hand lantmätarnas storleksuppgifter eftersom de ofta oregelbundna köksväxtlanden kan vara svåra att mäta manuellt.

4.3.2 Genomsnittlig storlek i undersökningsområdet

I tabellen här nedanför framgår den genomsnittliga kål- och kryddgårdsarealen per gårdsbruk för de odlingsland som har redovisats i den övergripande kartgenomgången för åren 1700 och 1710 samt åren 1780 och 1790 (tabell 12). Bara de köksväxtland för vilka det både finns en storleksuppgift angiven i kartakten och för vilka det dessutom finns angivet hur många bondehushåll som hade del i odlingslandet, ingår i studien. Luckorna i tabellen beror på att de här uppgifterna saknas i kartakterna. Totalt baseras tabellen på 58 bebyggelseenheter (byar/ensamgårdar) i början och 100 i slutet av 1700-talet.

Den genomsnittliga storleken på köksväxtlanden i hela undersökningsområdet var cirka 500 kvadratmeter (drygt 3 kappland) per gårdsbruk, medianen cirka 400 kvadratmeter (2,5 kappland), men underlaget är emellertid litet och ojämnt fördelat. Det kan ändå konstateras att de regioner som hade de minsta köksväxtarealerna i genomsnitt var Jönköpings, Uppsala och Södermanlands län; där var storleken cirka 300 kvadratmeter (omkring 2 kappland) per gårdsbruk. De största köksväxtarealerna är redovisade på kartor från den sydvästra delen av undersökningsområdet. På bebyggelseenheter i Halland och Skåne fanns i slutet av 1700-talet gårdsbruk som hade kålgårdar med en storlek på över 1 000 kvadratmeter. Det var emellertid inte genomgående större kålgårdar i den här regionen, det redovisades också flera mindre kålgårdar i Skåne, inte minst i början av århundradet. I byarna Lockarp i Lockarps socken

och i Skegrie i Skegrie socken var den genomsnittliga storleken på kålgårdarna 400 kvadratmeter vid karteringar 1700, men för vissa av gårdsbruken inom de här byarna var kålgårdarna inte större än omkring 150 kvadratmeter.³⁹³

Tabell 12. I tabellen redovisas genomsnittet för köksväxtlandens storlek per gårdsbruk för kål- och kryddgårdar brukade av bönder. I studien ingår de köksväxtland för vilka lantmätaren har noterat storleken, och för vilka det också har angivits hur många gårdsbruk som delade på odlingslandet. Storleken anges i kvadratmeter och kappland (1 kappland = 154 kvadratmeter). Antalet bebyggelseenheter (byar och kamerala ensamgårdar) som ingår betecknas "n". Totalt ingår 158 bebyggelseenheter, varav 58 i början och 100 i slutet av 1700-talet.

	1700 och 1710		1780 och 1790	
	m ²	kappland	m ²	kappland
Blekinge län	-	-	-	-
Göteborgs och Bohus län	590	3,8 (n=12)	560	3,7 (n=7)
Hallands län	-	-	1200	8,1 (n=2)
Jönköpings län	240	1,6 (n=2)	350	2,2 (n=2)
Kalmar län	-	-	420	2,7 (n=10)
Kristianstads län	880	5,7 (n=4)	1100	6,9 (n=1)
Kronobergs län	990	6,4 (n=3)	470	3,1 (n=10)
Malmöhus län	410	2,6 (n=2)	1200	8,1 (n=1)
Skaraborgs län	440	2,8 (n=20)	430	2,8 (n=14)
Stockholms län	550	3,6 (n=2)	420	2,7 (n=2)
Södermanlands län	-	-	260	1,7 (n=4)
Uppsala län	-	-	290	1,9 (n=6)
Västmanlands län	-	-	410	2,7 (n=11)
Älvsborgs län	650	4,2 (n=4)	380	2,5 (n=18)
Örebro län	770	5,0 (n=2)	490	3,2 (n=6)
Östergötlands län	280	1,8 (n=7)	590	3,8 (n=6)

De minsta köksväxtarealerna per gårdsbruk fanns i de byar där flera gårdar hade del i en gemensam kålgård. I Norra Näsby i Sandby socken på Öland, fanns 1780 en kålgård som delades av tolv åbor. Kålgården var på cirka 700 kvadratmeter (4,5 kappland), varje gårdsbruk hade tillgång till cirka 60 kvadratmeter (0,4 kappland).³⁹⁴ Samma år redovisades i grannbyn Södra Näsby en kålgård på 1 000 kvadratmeter (6,8 kappland) som delades av tio brukare, varje gårdsbruk hade cirka 100 kvadratmeter (0,7 kappland).³⁹⁵ I Oxhallsö i Blidö socken i Uppland, 1780, delade nio åbor på kålgårdarna i vilka de ägde 90 kvadratmeter (0,6 kappland) vardera.³⁹⁶ Tidigare visades att bönder i byn

³⁹³ LSA L127-3:1 och L175-5:1

³⁹⁴ LSA G85-4:2.

³⁹⁵ LSA G85-5:2.

³⁹⁶ LSA A7-13:2.

Funghult i Hässleby socken i Småland hade del i ett samfällt köksväxtland, men dessutom ytterligare kålgårdar inne på tomten.³⁹⁷ I exemplen här ovan sägs ingenting om att det ska ha funnits extra köksväxtland på tomten men det är inte otänkbart att det ändå funnits.

Eftersom storleksuppgifterna i den här sammanställningen är ojämnt fördelade, både mellan och inom länen, håller inte studien för att undersöka förändringar av storleken på odlingslanden över tid. En sådan undersökning följer i nästa avsnitt där samma köksväxtland följs på flera kartor.

4.3.3 Storleksförändringar på lokal nivå

En förutsättning för att kunna studera storleksförändringar av enskilda köksväxtland vid flera tidpunkter är att det finns ett stort antal detaljerade kartakter. Här tas utgångspunkten i kartor på vilka kål- och kryddgårdar noterats på ett detaljerat sätt kring sekelskiftet 1700. Ett sådant kartmaterial är det som upprättades i Halland av lantmätaren Johan Söderling, liksom de kartor som upprättades i Skaraborgs län i Västergötland de första åren av 1700-talet. En motsvarande undersökning görs också av byggelseenheter i Uppsala län, men kartorna därifrån innehåller inte lika många uppgifter om köksväxtland och bristen på källmaterial gör att det finns en osäkerhet kring slutsatserna.

I studien identifieras de bebyggelseenheter för vilka kartorna både innehåller uppgifter om kålgårdarnas storlek och antalet brukare, såväl kring 1700 som senare under århundradet.

Västergötland

Under åren 1700–1704 gjordes cirka 125 kartor i Skaraborgs län över totalt omkring 140 bebyggelseenheter, antingen byar eller ensamgårdar. Cirka 25 av dessa ingår i studien varav de flesta är byar, eftersom ensamgårdarna sällan blev karterade i slutet av 1700-talet. För flera av byarna kan mer än en kameral gård följas, totalt undersöks 53 gårdar. Varje kameral gård kunde bestå av ett eller flera gårdsbruk.

Tidpunkten för den andra karteringen varierade; i något fall inträffade den redan efter ett tjugotal år, men för de flesta av de studerade gårdarna ägde den rum i slutet av 1700-talet. Den senast upprättade kartan som ingår i studien är från 1803. I genomsnitt genomfördes den andra karteringen cirka 75 år efter den första.

För merparten av de kamerala gårdarna ökade köksväxtarealen från den första till den andra karteringen. Vid den första karteringen var den genomsnittliga storleken på köksväxtlanden i genomsnitt 800 kvadratmeter (5,2 kapp-land) per kameral gård, vid den andra karteringen 1 300 kvadratmeter (8,2

³⁹⁷ LSA E55-12:4.

kappland) (tabell 13). Även trädgårdsarealen ökade, från 60 till 120 kvadratmeter (0,4 till 0,8 kappland). Humlegårdarnas och hamplandens areal minskade däremot, från 400 till 220 kvadratmeter (2,6 till 1,4 kappland) respektive från 60 till 30 kvadratmeter (0,4 till 0,2 kappland).

Tabell 13. I tabellen anges den genomsnittliga storleken på odlingsland i Skaraborgs län, tillhörande 53 kamerala gårdar. Storleksuppgifterna är hämtade från lantmäterikartor från de första åren av 1700-talet, respektive från nästföljande kartering av samma bebyggelseenheter. Storleken är angiven i kvadratmeter och kappland (1 kappland = 154 kvadratmeter).

	Kamerala gårdar 1700–1704		Kamerala gårdar nästföljande kartering		Gårdsbruk 1700–1704		Gårdsbruk nästföljande kartering	
	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.
Kål- och kryddgårdar	800	5,2	1300	8,2	420	2,7	450	2,9
Trädgårdar	62	0,4	120	0,8	31	0,2	46	0,3
Humlegårdar	400	2,6	220	1,4	200	1,3	77	0,5
Hampland	62	0,4	31	0,2	31	0,2	15	0,1
Summa, alla odlingsland	1300	8,7	1600	10,6	680	4,4	590	3,8

Enligt tabell 13 ökade den totala arealen av de små odlingsstjapporna; kålgårdar, kryddgårdar, trädgårdar, humlegårdar och hampland, på de kamerala gårdarna från 1 300 till 1 600 kvadratmeter (8,7 till 10,6 kappland) per gård. Tydligtogs mer mark i anspråk för odlingsstjappor inom byarna. Till viss del utökades odlingslanden på bekostnad av byallmanningen kring bebyggelsen, ofta kallad svintån. Köksväxt- och trädgårdsarealen ökade också på bekostnad av tidigare humlegårdar och hampland och genom att nya tjappor hägnades in på tidigare åker invid husen.

På ett tiotal av de kamerala gårdarna var kål-, krydd- och trädgårdsarealen mindre vid den andra karteringen. Oftast rörde det sig om mycket små storleksförändringar och ibland antydde kartbilderna att det inte skett någon minskning, även om lantmätarnas storleksuppgifter talade för att köksväxtlandet hade blivit mindre.³⁹⁸ På Aplegården i Velinga i Velinga socken och på Skattegården i Hällum i Hällums socken, berodde minskningen på att odlingsytan hade blivit bebyggd.

³⁹⁸ På Hulegården i Bolum i Fullösa socken, talar storleksuppgifterna i kartakterna för att köksväxtlandet hade halverats, medan kartbilderna antyder en ökning av kålgårdsstorleken. Samma osäkerhet gäller för Torbjörnsgården i Katorp i Böja socken och på Nohlgården i Högstena, Högstena socken (LSA P58-2:1; LMA16-ful-1c; LSA P28-13:1; LSA P28-13:2; LSA P100-3:1; LSA P100-3:3).

Under perioden medförde hemmansklyvningar att antalet brukare per gård ökade.³⁹⁹ Vid den första karteringen fanns i genomsnitt 2,0 gårdsbruk per kameral gård, vid den andra 2,8 gårdsbruk. När kål- och kryddgårdsarealen sätts i relation till antalet gårdsbruk var storleken 420 kvadratmeter (2,7 kappland) år 1700–1704 och 450 kvadratmeter (2,9 kappland) vid den andra karteringen. Det skedde tydligen ingen större förändring av köksväxtarealen per brukarhushåll. I genomsnitt ökade köksväxtarealen i ungefär samma takt som hemmansklyvningen. I praktiken utökade emellertid vissa gårdar sina köksväxtland utan att antalet gårdsbruk blev fler, medan andra tvärtom fick fler gårdsbruk utan att större odlingsland redovisades i kartmaterialet.

Trädgårdarnas areal ökade från 30 till 50 kvadratmeter (0,2 till 0,3 kappland) per gårdsbruk mellan de båda karteringarna. Arealen för samtliga trädgårdsbetonade odlingsland, det vill säga för köksväxtland, trädgårdar, humlegårdar och hampland, minskade däremot från 680 till 590 kvadratmeter (4,4 till 3,8 kappland) per gårdsbruk. Även om det skedde en ökning av arealerna för de trädgårdsbetonade odlingslanden inom de kamerala gårdarna, minskade arealen per gårdsbruk.

Halland

Lantmätaren Johan Söderling gjorde ett hundratal detaljerade kartor i Halland under åren kring 1700. Av dessa följs 11 gårdar i 10 byar upp på senare kartor, varav den senaste från 1808; i genomsnitt är den andra karteringen genomförd 60 år efter den första. Anledningen till att inte fler bebyggelseenheter ingår i studien är att de flesta inte karterades på nytt under perioden. Eftersom det inte finns några storleksuppgifter angivna på Söderlings kartor har en uppskattning av storleken gjorts genom en mätning av ytan i kartbilden.

Även på de halländska gårdarna ökade köksväxtarealen (tabell 14). Omkring år 1700 var storleken 630 kvadratmeter (4,1 kappland), vid den andra karteringen 1 000 kvadratmeter (6,8 kappland). Antalet brukare var däremot i stort sett oförändrat under perioden, på flera gårdar minskade till och med brukarantalet mellan de båda karteringarna. Köksväxtarealen ökade därför per gårdsbruk, från 370 till 600 kvadratmeter (2,4 till 3,9 kappland). Vid den första karteringen saknades trädgårdar till gårdsbruket, vid den andra var arealen i genomsnitt 60 kvadratmeter (0,4 kappland). Det var tydligen en omfattande ökning av arealen för grönsaks- och fruktodling på de studerade gårdarna.

Den tydligaste ökningen av köksväxtarealen skedde på Hämmingagårde i Enslöv i Enslövs socken. År 1720 var kålgården cirka 280 kvadratmeter, men 1790 redovisades en ny kålgård som var på 1 230 kvadratmeter (8 kappland).

³⁹⁹ Uppgifterna om antalet gårdsbruk har hämtats från kartmaterialet och stämts av mot mantalslängder.

Den nya kålgården var belägen på tidigare utmark, men i anslutning till gårdens bebyggelse.⁴⁰⁰

Tabell 14. I tabellen anges den genomsnittliga storleken på odlingsland i Hallands län, tillhörande 11 gårdar i 10 byar. Storleksuppgifterna är hämtade från lantmäterikartor upprättade av lantmätaren Johan Söderling åren kring 1700 respektive från nästföljande kartering av samma bebyggelseenheter. Storleken är angiven i kvadratmeter och kappland (1 kappland = 154 kvadratmeter).

	Kamerala gårdar cirka 1700		Kamerala gårdar nästföljande kartering		Gårdsbruk cirka 1700		Gårdsbruk nästföljande kartering	
	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.
Kålgårdar	630	4,1	1 000	6,8	370	2,4	600	3,9
Trädgårdar	-	-	100	0,7	-	-	60	0,4
Summa, alla odlingsland	630	4,1	1 100	7,5	370	2,4	660	4,3

Uppland

I Uppsala län gjordes kartor över omkring 200 bebyggelseenheter under perioden 1700–1706. Av dessa har sex byar kunnat följas upp, varav en på två senare kartor (tabell 15). Som redan nämnts är det ont om uppgifter om köksväxtland i de uppländska kartorna och det är den främsta anledningen till det stora bortfallet. Den yngsta kartan som har använt som jämförelse är från 1809. I genomsnitt upprättades den andra kartan ungefär 70 år efter den första karteringen.

De flesta av köksväxtlanden till de sex karterade bebyggelseenheterna var kålgårdar som låg inne i åkermarken. Till en av byarna fanns också en kryddgård vid en senare kartering. Trädgårdar finns däremot inte noterade till någon av de undersökta byarna. Humlegårdar fanns, men har inte undersökts eftersom storleksuppgifter saknas i kartorna.

Kål- och kryddgårdarnas storlek ökade marginellt i byarna mellan de båda karteringarna, i genomsnitt från 1 280 till 1 340 kvadratmeter (8,3 till 8,7 kappland). Till skillnad från i Halland och Västergötland minskade köksväxtlandens storlek per gårdsbruk, från 450 kvadratmeter omkring år 1700 till 260 kvadratmeter vid den andra karteringen (från 2,9 till 1,7 kappland).

⁴⁰⁰ LSA M10-12:1 och M10-12:3.

Tabell 15. I tabellen anges den genomsnittliga storleken på odlingsland i Uppsala län, tillhörande sex byar. Storleksuppgifterna är hämtade från lantmäterikartor från de första åren av 1700-talet respektive från nästföljande kartering av samma bebyggelseenheter. Storleken är given i kvadratmeter och kappland (1 kappland = 154 kvadratmeter).

	By 1700–1706		By nästföljande kartering		Gårdsbruk 1700–1706		Gårdsbruk nästföljande kartering	
	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.	m ²	kappl.
Kål- och kryddgårdar	1 280	8,3	1 340	8,7	450	2,9	260	1,7

Sammanfattningsvis visade storleksundersökningen att köksväxtlanden var omkring 500 kvadratmeter per gårdsbruk inom undersökningsområdet, men att det rörde sig om stora skillnader; från 60 kvadratmeter upp till i vissa fall betydligt över 1 000 kvadratmeter per gårdsbruk. De största köksväxtarealerna påträffades i Skåne och Halland, men köksväxtlanden var inte genomgående större i de regionerna. De minsta arealerna fanns där kålgårdarna var samfällda. Det framgick också att storleken på köksväxtlanden i Skaraborgs län inte förändrades nämnvärt per gårdsbruk mellan början och slutet av århundradet, däremot utökades köksväxtarealen i byarna som helhet, och då på andra odlingslands och på gårdsnära åker- och betesmarkers bekostnad. I Halland och Uppland antydde studien en ökning respektive en minskning av köksväxtarealen per gårdsbruk, men underlaget var mycket litet.

4.4 Omfattning av köksväxtodlingen

Storleken på köksväxtlanden blir riktigt intressant om den kan översättas till hur mycket köksväxter som konsumerades. En sådan beräkning kräver emellertid uppgifter om köksväxtlanden som inte ges på något tydligt sätt av källmaterialen, till exempel hur stor andel av odlingslandet som användes för odling och vilka köksväxtslag som odlades. Däremot kan en översiktlig beräkning synliggöra vilken potentiell skörd som kunde fås ur köksväxtlanden, vilket i sin tur kan ge ett underlag för att diskutera hur kålgårdarna och kryddgårdarna användes.

I ekonomihistorikern Mats Morells studie av konsumtionen på Enköpings hospital i Uppland år 1781, framgår att årsransonen per hospitalhjon var 26 kilo vitkål, 24 kilo morötter, 13 kilo kålrötter och 9 kilo palsternackor.⁴⁰¹ Uppgifterna kan ställas mot skördestorlekar som anges i en lantbruksbok från 1803 av hovrättsassessorn Carl August Grevesmöhlen. Enligt Grevesmöhlen

⁴⁰¹ Morell 1987, s. 154; Hjonen på Enköpings hospital konsumerade också cirka 7 kilo ärter samt bondböner av obestämd mängd (Morell 1987, ss. 134-135 och s. 154).

kunde morötter ge en skörd på 4,2 kilo per kvadratmeter, medan vitkål och kålrötter gav 5,6 kilo.⁴⁰² Grevesmöhlen anger inte någon skördestorlek för palsternackor och i beräkningen som följer används därför samma uppgift som för morötter, även om palsternackorna troligen gav något lägre skörd. Enligt Grevesmöhle's uppgifter skulle det krävas en yta på 15 kvadratmeter för att odla de köksväxter som konsumerade av ett hjon i Enköping. Odlingen behövde också kompensera för ett bortfall för lagringsförluster, som uppskattningsvis var på cirka 20 procent.⁴⁰³ Det innebär att det behövdes ett köksväxtland på 18 kvadratmeter per person.

Förmodligen är Grevesmöhle's skördeuppgifter tilltagna i överkant, det framgår när de jämförs med uppgifter som anges i en trädgårdsbok från 1940-talet av hortonomen Nils Östlind.⁴⁰⁴ Östlind anger skördestorlekar för ett antal olika köksväxtslag. För varje växtslag anger han ett spann för skörden, där den högre skördeuppgiften motsvarar den skörd som anges av Grevesmöhle. Med en beräkning utifrån Östlinds lägre skördeuppgifter och med antagandet om ett bortfall under lagringen, skulle det krävas en odlingsyta på 25 kvadratmeter per person för att odla köksväxter motsvarande ransonen på Enköpings hospital 1781. Ytan skulle fördelas på 6,8 kvadratmeter vitkål, 4,6 kvadratmeter kålrötter, 8,8 kvadratmeter morötter och 5,3 kvadratmeter palsternackor. För ett hushåll på 5-6 personer, vilket var den genomsnittliga hushållsstorleken vid mitten av 1700-talet, skulle det med Östlinds uppgifter krävas ett odlingsland på 140 kvadratmeter, med antagandet att alla i hushållet konsumerade samma mängd köksväxter.⁴⁰⁵ I genomsnitt var köksväxtlanden dubbelt så stora i Uppsala län, vilket antingen kan tyda på att betydligt mer köksväxter odlades; en större mängd eller fler köksväxtslag, eller på att delar av köksväxtlandet upptogs av annat än köksväxtodling. Det är också möjligt att skörden var betydligt lägre per areal i 1700-talets bondekålgårdar än vad som anges i Östlinds trädgårdsbok.

För åren 1759–1772 noterade Mats Morell en lägre köksväxtranson på Enköpings hospital än 1781: 16 kilo vitkål, 15 kilo morötter, 8 kilo kålrötter och 5 kilo palsternackor. Enligt samma beräkningar som användes här ovan, skulle det med en sådan ranson krävas ett köksväxtland på 85 kvadratmeter för att täcka konsumtionen i ett normalstort hushåll. Det är en betydligt mindre areal

⁴⁰² Grevesmöhle 1803, s. 37.

⁴⁰³ Vid beräkningen har ett avdrag gjorts för spill, med användningen av livsmedelsverkets spillnormer från 1978, vilka också används i ekonomihistorikern Mats Morells studie; vitkål 20 %, kålrot 15 %, morot 18 %, palsternacka 23 % (Morell 1987, s. 279).

⁴⁰⁴ Östlind anger en skörd på 4,8–5,9 kilo för vitkål, 3,3–4 kilo för kålrötter, 3,3–4,2 kilo för morötter och 2,2–2,8 kilo för palsternackor per kvadratmeter (Östlind 1946–1947, s. 452).

⁴⁰⁵ Palm 2000, ss. 22–27.

än den storlek som anges för böndernas kålgårdar i kartorna, vilket talar för att bondehushållen konsumerade mer köksväxter än så.

Som framgick i avsnitt 4.3.2 var köksväxtlanden ungefär 500 kvadratmeter i genomsnitt inom undersökningsområdet. Om man rent hypotetiskt antar att hela ytan användes för kålodling, vilket inte brukade vara fallet enligt vad som kommer att framkomma av kapitel 5 och 6, skulle skörden kunna ha varit cirka 1 900 kilo vitkål, 1 400 kilo kålrötter eller 460 kilo grönkål enligt de lägre skördeuppgifterna från 1940-talet och vid antagandet om ett bortfall.⁴⁰⁶ Om skörden skulle räcka hela året och fördelas i ett normalhushåll där alla fick lika stor ranson, skulle det motsvara närmare 1 kilo vitkål, 0,7 kilo kålrötter eller 0,2 kilo grönkål per person och dag. Åtminstone vad gäller vitkål och kålrötter förefaller det orimligt mycket, vilket visar att delar av köksväxtlandet förmodligen hade en annan funktion än kålodling. Eftersom grönkål ger lägre skörd per kvadratmeter än vitkål och kålrötter kan det emellertid antas att ett grönkålsland behövde vara större än ett odlingsland med andra kålväxter.

Storleken på 1700-talets köksväxtland kan grovt ställas mot Nils Sonessons *Handbok för trädgårdsodlare* från 1919, där det sägs att ett köksväxtland på 200-300 kvadratmeter är tillräckligt för en ”ganska stor familj”. Sonesson avsåg ett köksväxtland där det inte odlades någon potatis.⁴⁰⁷ Den genomsnittliga storleken på köksväxtlanden under 1700-talet var betydligt större, men flera var också i den storleksordning som Sonesson angav och det förekom också exempel på betydligt mindre odlingsland. Vad gäller de större köksväxtlanden väcker de frågan om bönders köksväxtodling täckte mer än husbehovet. Detta kommer att diskuteras i kapitel 7.

4.5 Sammanfattande diskussion

Det här kapitlet har behandlat köksväxtlandens storlek under 1700-talet. På de studerade bebyggelseenheter inom undersökningsområdet var storleken på köksväxtlanden i genomsnitt 500 kvadratmeter (drygt 3 kappland) per gårdsbruk, medianvärdet cirka 400 kvadratmeter (2,6 kappland), men underlaget var litet och ojämnt fördelat. Från Halland och Skåne fanns uppgifter om betydligt

⁴⁰⁶ Östlind 1946–1947, s. 452; Samma bortfall har antagits för grönkål som för vitkål, det vill säga 20 %.

⁴⁰⁷ Sonesson 1919, s. 875; En beräkning som har gjorts utifrån dagens svenska livsmedelsrekommendationer för konsumtionen av köksväxter och potatis, visar att konsumtionen inom en familj på fyra personer; två män och två kvinnor, kan täckas av ett odlingsland på 520 kvadratmeter. Översatt till 1700-talets hushållsstorlek blir det cirka 720 kvadratmeter. Hälften av arealen skulle enligt beräkningen användas för potatisodling, resten för rotfrukter och andra köksväxter. I beräkningen antas att odlingen sker ekologiskt i zon 4, och att skörden ska kompensera ett bortfall på 25 procent (Helsing 2010).

större köksväxtland, men köksväxtlanden var inte generellt större där. I Uppsala och Jönköpings län var genomsnittet förhållandevis litet, cirka 300 kvadratmeter (2 kappland) per gårdsbruk. Ofta var storleken mindre då flera i byn hade en andel i ett samfällt odlingsland; storleken per gårdsbruk kunde då vara mindre än 100 kvadratmeter. Möjligen kan det då ha funnits ytterligare köksväxtland utöver byns gemensamma kålgårdar vilka legat inne på tomten och som därför inte blivit redovisade.

En jämförelse av köksväxtlandens storlek i Västergötland vid karteringar omkring år 1700 respektive vid en kartering av samma bebyggelseenheter cirka 70 år senare, visade att det i genomsnitt avsattes mer mark för köksväxtodling i byarna. Mellan de båda karteringarna skedde ofta hemmansklyvningar, och sett per gårdsbruk var köksväxtlandens storlek i stort sett oförändrad; köksväxtarealen ökade i ungefär samma takt som antalet gårdsbruk. Antingen täckte arealen gårdsbrukets konsumtionsbehov eller också begränsade exempelvis gödseltillgången och arbetstiden odlingens omfattning. Däremot skedde en viss ökning av trädgårdsarealen per gårdsbruk vilket skulle kunna innebära att den totala konsumtionen av grönsaker och frukt blev större inom bondehushållen.

För Halland och Uppland antyddes en ökning respektive en minskning av köksväxtarealerna per gårdsbruk. Det vore intressant att gå vidare med att analysera den här skillnaden, men det skulle kräva en mer omfattande källmaterialgenomgång.

I kapitlet diskuterades också trängsel på bytomten, vilken av vissa historiker använts som en förklaring för varför bönder inte ägnade sig åt mer trädgårdsbetonad odling. Exempel gavs på att det ofta var trångt på tomten och att köksväxtlanden i vissa fall blev undanträngd av behovet av vägar och bebyggelse. I kapitlet framgick emellertid att köksväxtodlingarna kunde expandera också när bebyggelsen låg samlat genom att humlegårdar, hampland, åkermarker och tomtnära betesmarker för framförallt svin, övergick till kålgårdar. Grönsakerna tycks därför ha haft en större betydelse än humlen och hampan, och ha varit viktigare än möjligheten att ha svinen betandes i bebyggelsens närhet. Det kan också konstateras att i Uppland, där studien antydde en minskad köksväxtareal per gårdsbruk, där låg de flesta av de studerade kålgårdarna inne i åkergårdet, det vill säga där handlade det inte om någon konkurrens gentemot bebyggelsen.

Som avslutning på kapitlet gjordes en beräkning av hur mycket köksväxter som kan ha odlats inom köksväxtlanden, vilken ställdes mot uppgifter om hur mycket köksväxter som konsumerades av hospitalhjon i Enköping under andra hälften av 1700-talet. Jämförelsen visade att odlingslandens storlek, enligt de uppgifter som finns angivna i kartakterna, var större än vad som kan ha krävts för att odla ett hushålls behov av köksväxter, förutsatt att bondehushållen köksväxtkonsumtion motsvarade de ransoner av vitkål, kålrötter, morötter och

palsternackor som hjonen tilldelades. Det är inte konstigt att storleken på köksväxtlanden inte stod i direkt proportion till hur mycket köksväxter som odlades, för i vissa fall rymde odlingslanden även andra funktioner än köksväxtodling. I nästa kapitel behandlas köksväxtlandens innehåll av fruktträd, humle och hampa och där behandlas också mer utförligt vilka köksväxter som 1700-talets bönder odlade.

5 Köksväxtlandens innehåll

Hittills i avhandlingen är det de rumsliga aspekterna av 1700-talets bönders köksväxtodling som har behandlats. Det har handlat om vilket läge odlingslanden hade och vilken areal de upptog. I det här kapitlet undersöks istället vad som odlades i köksväxtlanden. Det inleds med köksväxterna, därefter behandlas andra växter som kunde odlas inom samma hägnad, till exempel humle och fruktträd. Undersökningen kräver en diskussion kring vad källmaterialen berättar och utelämnar om odlingslandens växter. I kapitlet diskuteras också hur köksväxtlanden benämndes i relation till vad som odlades.

5.1 Köksväxter i bönders odlingsland

Det här första avsnittet behandlar köksväxterna som odlades av 1700-talets bönder, men det inleds med en kort översikt över vilka köksväxter som över huvud taget fanns i odling under århundradet. Växtslagens nutida vetenskapliga namn finns angivna i växtregistret i slutet av avhandlingen.

5.1.1 Tillgängligt köksväxtutbud

Som nämndes i inledningskapitlet gav 1700-talets trädgårdslitteratur framförallt råd om skötseln av större trädgårdar, och den fick inte någon spridning bland bönder. Däremot ger den en bild av samtidens tillgängliga köksväxtutbud. Trädgårdsmästaren Peter Lundbergs förhållandevis spridda bok *Den Svenska Frö-Samlaren* från 1775, behandlar fröodling av ett hundratal olika köksväxtslag (tabell 16). Den långa växtlistan representerar de flesta av de köksväxter som fanns i odling under 1700-talet.

Tabell 16. I listan återges vilka köksväxter för friland som behandlas i Peter Lundbergs trädgårdsbok *Den Swenska Frö-Samlaren, från 1775*, vilka motsvarar de flesta av de köksväxter som var tillgängliga vid den här tiden.

Anis	Lavendel	Rosenböna (av två slag)
Basilika (större och mindre)	Lök (röd holländsk, gul	Rova (gotländska och åker-)
Bladpersilja (av två slag)	holländsk, stor vit spansk, röd	Rädisa (av två slag)
Bondböna	spansk, portugisisk, källök,	Rättika (av tre slag)
Cikorietot	Johanneslök, schalottenlök,	Rödbeta
Citronmeliss	gräslök, vitlök, purjolök	Sallat, (bänk- och huvud- (av
Dragon	(sommar- och vinter-),	flera slag))
Endiv (sommar- och vinter-)	<i>rockenboll</i>)	Salvia (av tre slag)
Fänkål (italiensk)	Körvel (tysk och spansk)	Selleri
Gurka (druv- av tre slag, slang-)	Majrova	Skörbjuggsört
Haverrot	Mangold	Socketrot
Isop	Mariatistel	Sparris
Jordärtskocka	Mejram (sommar- och vinter-)	Spenat
Kardon	Melon	Svartrot
Koriander	Morot (av tre slag)	Syra (syra och spansk syra)
Krasse (sommar- och vinter-)	Målla (av tre slag)	Spenatskräppa
Kronärtskocka	Palsternacka	Rosmarin
Krypböna (av flera slag)	Patientia	Timjan (sommar- och vinter-)
Kyndel	Pepparrot	Trädgårdsärt (av flera slag)
Kål (vitkål, rödkål, <i>virsingkål</i> ,	Persiljerot	Turkisk böna
savoykål, blomkål (av fyra	Pimpinella	Vattenmelon
slag), grönkål (av två slag),	Portlak	Vinruta
fjäderkål, snittkål, kålrabbi,	Potatis	Åbrodd
kålrot, <i>broccoli</i>)	Pumpa (av flera slag)	
	Rapunzel (vår- och vinter-)	

De många växtslagen i Lundbergs trädgårdsbok kan jämföras med den inventering som Carl von Linné gjorde 1732 av växter på kyrkoherdebostället i Stenbrohult socken i Småland, där Linnés föräldrar, kyrkoherden Nils Linnaeus och Christina Broderonia, var bosatta.⁴⁰⁸ Växterna i denna *Adonis Stenbrohultensis* representerar odlingsväxter hos en mycket trädgårdsintresserad landsortspräst. Enligt Linnés förteckning ska de flesta av de växtslag som nämns i *Den Swenska Frö-Samlaren* ha odlats i Stenbrohult, men melon, kronärtskocka och spenatskräppa saknas i Linnés lista. Däremot ska Linnés föräldrar ha odlat majs, libbsticka, dill, gurkört och kvanne, som inte omnämns i *Den Swenska Frö-Samlaren*. Det här visar på Linnés föräldrars omfattande odlingar. Visser-

⁴⁰⁸ Linné 1951 [uå].

ligen kan köksväxtlanden i Stenbrohult ha varit ovanligt innehållsrika, men antagligen kan det också i andra, motsvarande miljöer, ha odlats många olika slag av köksväxter. Mycket av det stora utbudet av köksväxter kan därför ha odlats nära bönders köksväxtland, i ett rumsligt, om än inte i ett socialt perspektiv. I de kommande två avsnitten behandlas vilka köksväxter som 1700-talets bönder odlade enligt uppgifter i lantmäterikartor och samtida litteratur.

5.1.2 Lantmäterikartorna om bönders köksväxter

I tidigare kapitel har det framgått att lantmäterikartorna är ett källmaterial som ger information om ett mycket stort antal enskilda gårdars köksväxtland, men kartorna är fåordiga när det gäller vilka köksväxter som odlades. Antingen behandlas innehållet inte alls, eller också görs det på en mycket övergripande nivå.

Ibland innehåller kartorna uppgifter om att odlingslanden var till för *kål*. Enligt en karta från 1694 över Torpa i Örgryte socken i Västergötland, hade bönderna en kålgård där de kunde sätta sin kål, och i Gilltorp i Skee socken i Bohuslän, noterade lantmätaren 1708 en kålgårdsplats som var duglig till kålsättning.⁴⁰⁹ Det framgår däremot inte vilken sorts kål.

Kål kunde avse vitkål, grönkål, kålrot eller andra växter inom släktet *Brassica*. Men *kål* och även *grönkål* kunde också beteckna ätliga gröna blad över huvud taget, både vilda och odlade. Exempelvis skriver koksbocksförfattaren Cajsa Warg i sin *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber* från 1755, att om ”våren brukas til kål små näslor och annat grönt som kommer up”, och att målla användes som *kål* längre fram på säsongen.⁴¹⁰ Om rödmalvan sa Linné under sina föreläsningar att ”hon hölts af de gamla för den hälsosammaste spis eller kål”.⁴¹¹ År 1781 nämner lantbruksteoretikern Johan Fischerström ett tiotal växter som tillagades tidigt på våren och som ska ha kallats för *grönkål*, bland annat smultronblad, styvmorsviol, oxtunga och maskros.⁴¹² I och med den här vida användningen av begreppet kål under 1700-talet, kan uppgifter om kål i källmaterialen i vissa fall ha avsett köksväxter mer allmänt. I exemplen här ovan framgick emellertid att bönderna i Torpa och Gilltorp *planterade* kål i kålgården. I kapitel 6 kommer det att framgå att det framförallt var vitkål, grönkål och kålrot som förkultiverades och planterades av bönder, och det kan därför antas att det var den formen av kål som avsågs. När det finns uppgifter om *kål* i källmaterialen förefaller det i de allra flesta fall ha varit något av de här växtslagen som det syftades på.

⁴⁰⁹ LSA N1:63; LSA N97-31:1.

⁴¹⁰ Warg 1755, s. 343.

⁴¹¹ Linné 1907, s. 174.

⁴¹² Fischerström 1781, s. 83.

Ett annat uttryck som finns i kartakterna är *jordfrukter*. På kartan från 1790 över Lagmansered i Lagmansereds socken i Västergötland, finns en notering om en inhägnad lycka som användes till *jordfrugtplantage*.⁴¹³ Begreppet jordfrukter tycks ha kunnat användas om såväl rotfrukter som bladgrönsaker. Manufakturisten Jonas Alströmer kallade potatisen för en jordfrukt i sin skrift om potatisodling från 1727.⁴¹⁴ I en landshövdingeberättelse från Halland från 1755 sägs att allmogens jordfrukter utgjordes av ”föga annat än kål”.⁴¹⁵ I annan samtida litteratur används beteckningen jordfrukt om bland annat grönkål, lök, bönor och pepparrot.⁴¹⁶ Det går därför inte att säga vilken sorts köksväxter som växte i Lagmansereds lycka.

I sällsynta fall har lantmätarna berättat mer om odlingsväxterna i köksväxtlanden. I kartakten från 1692 över Sundtorp i Ängsö socken i Västmanland, berättas om täppor med ”Kåhl och annat Smått”, här framgår att täpporna innehöll ytterligare köksväxter utöver kålväxterna, men att det var kålen som var mest iögonfallande.⁴¹⁷ I Torps by i Lids socken i Södermanland fanns 1790 ett ”Kål- och Lökland”. Tydligen odlades någon form av lök utöver kålen. I den så kallade *Moretelöckan* som karterades 1750 i Syrhåla i Lundby socken i Västergötland, odlades det säkert morötter (figur 57).⁴¹⁸ I en kartakt från 1787 över Vidväg i Österlövsta socken i Uppland, är ett antal små odlingsstäppor beskrivna som ”kålgårdar och bönland”.⁴¹⁹ En ovanligt ingående beskrivning av innehållet i köksväxtlanden ges också i den tidigare nämnda kartakten från 1728 över Sällstorp i Sällstorps socken i Halland. I kartan berättas att backstugusittarna hade odlingsland på bergsklipporna, där de satte ”10 à 12 Grönkåhlsplantor, som icke kan räknas för något”.⁴²⁰ Men de här exemplen är undantagsfall. På de flesta lantmäterikartorna finns inga uppgifter om vad som odlades i köksväxtlanden.

⁴¹³ LSA O103-24:1.

⁴¹⁴ Alströmer 1727, s. 64.

⁴¹⁵ Landshövdingeberättelser från Hallands län 1998, s. 112.

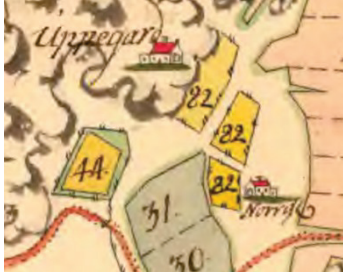
⁴¹⁶ Hallenborg 1913 [uå], s. 310; Öller 1996 [1800], s. 40.

⁴¹⁷ LSA T10:6.

⁴¹⁸ LSA C44-19:1; 1750, LSA N68-18:1.

⁴¹⁹ LSA B88-49:3

⁴²⁰ LSA M65-9:1.

Figur 57. Kartan från 1750 över byn Syrhåla i Lundby socken i Västergötland, visar en "Moretelöcka" (44) och några kålgårdar (82). LSA N68-18:1.

5.1.3 Litteraturen om bönders köksväxter

Den topografiska litteraturen, och framförallt ortbeskrivningarna, ger betydligt mer utförliga uppgifter om innehållet i 1700-talets bönders köksväxtland än kartorna. I tabell 17 finns en sammanställning av citat som beskriver vad bönder odlade i olika delar av undersökningsområdet. Uppgifterna är sammanfattade i tabell 18.

Från den sydligaste delen av landet; Skåne, Blekinge och Halland, samt även från trakten kring Göteborg, finns flera uppgifter om grönkåls- och *blåkålsodling*. Från Västmanland nämns vitkålsodling och från Småland, norra Västergötland och Närke både vitkåls- och kålrotsodling.

I litteratur från Öland, Östergötland, Södermanland och Uppland nämns odling av kål utan att det framgår vilken sorts kål det rörde sig om. Sett i relation till de andra citaten kan det i alla fall förmodas att det handlade om kålväxter och inte om kål i betydelsen ätbara växter. Eftersom grönkålsodlingen förefaller vara knuten till de sydligaste landskapen är det troligt att det handlade om vitkåls- och/eller kålrotsodling.

Morotsodling nämns från Uppland och Västergötland, och i båda fallen sägs att det handlade om en odling i mindre skala. Potatisodling nämns från flera platser, särskilt från 1770-talet och framåt. Även rovodling omtalas från större delen av undersökningsområdet. Uppgifter om kumminodling finns från Skåne och Blekinge, och härutöver finns någon enstaka notering om palsternacka, libbsticka, lök, pepparrot, gurka, senap, persilja, mejram och timjan.

Tabell 17. I tabellen finns citat som rör vilka köksväxter som bönder odlade i olika regioner inom undersökningsområdet, vilka främst är hämtade från 1700-talets topografiska litteratur.

Skåne	<p>"I grönkåhl och lök består mästa jordfructerna" (trakten av östra Broby, Hallenborg 1750-tal).</p> <p>"Uti de Södra Provincerne brukas af allmogen en sort Blåkål medh släta blad til matlagning; är ej synnerlig smak" (Brauner 1788).</p> <p>"Uti Skåne, omkring Lund, och uti the två näst liggande Härader, aflas kummin i ansenlig myckenhet" (Rosensten 1744).</p>
Blekinge	<p>"Löök, Peppar-rot, Senap, Kummin, Walska Bönor [det vill säga bondbönor] och Blåkål äro nästan de enda jordfrukter, dem Allmogen har til husbehof i sine Träd- och Kål-gårdar. Persilja, Mejram och timjan, brukas och sås här och där" (Jämshögs socken, Öller 1800).</p>
Halland	<p>"Blåkål el. grönkål, som sades vara det samma, är deras hufvud föda; [...] Hvitkål veta de ej af" (Eldsberga socken, Barchaeus 1773).</p> <p>"Jord och träfrukter planteras både i städer och på Landet [...] men hos allmogen föga annat än kol och rofwor till eget behof" (Halland, Landshövdingeberättelse 1771).</p> <p>"Kål- och Rotfrukter nyttjar allmogen till myckenhet, och börjar äfwen Potatoes planteringen på Landet blifwa allmän" (Halland, Landshövdingeberättelse 1786).</p> <p>"Med Potatoes planteringen gjordes här någon början år 1749; men man ledsnade at fortfara. Nu är denna sköna jord-frukten mäst aldeles försummad" (Fischerström 1761).</p> <p>"Potatoes plantering var här i Norra Halland före min tid ej särdeles i bruk, utan var jag den förste, som år 1765 gjorde här med början, då jag utsatte 1/2 skeppa, och då folket häromkring fick höra at jag fådt deraf 11 tunnor igen: så hafva ock någre begynt, at nyttja samma lönande plantering" (Vallda socken, Hjortberg 1772).</p> <p>"Med Potatoes-planteringen har Allmogen här allenast begynt; det skedde i synnerhet i fjol" (Fjärås socken, Barchaeus 1773).</p>
Småland	<p>"Hufvud och Rot-kål sås och planteras vid alla byar" (Mistelås socken, Trozelius 1766).</p>
Öland	<p>"Kål, Rötter, Rofvor och Jord-päron eller Potatoes, brukas af större delen til husbehof" (Löts och Alböke socknar, Brusenius 1776).</p>
Västergötland	<p>"Blå krus-kol bruktes här omkring Götheborg ganska mycket. Aldrig har jag sett något ställe, hvarest så mycket varit planterat deraf. Om det ej var mer, än en liten koja, så hade den bredevid sig et stort stycke land besatt med denna krus-kol, som til färgen var både blå- och brun-aktig. Hufvud-kol är här sällsyntare" (Göteborg, Kalm 1746).</p> <p>"Hufvud-kål och Rotkål planteras til stor myckenhet af allmogen uti de i alla byar belägne kålgårdar" (Vadsbo härad, Bergman 1759).</p> <p>"Jordpäron äro de frukter som, utom röd- vit- och blåkål, falla mycket i folkets tycke" (Södra Vings socken, Roth 1784).</p> <p>"Hufvudkål, Kålrötter och Potatoes äro de allmännaste Planteringar af Jordfrukter, äfven brukas något Morötter och Palsternackor af Allmogen" (Ods församling, Brun 1788).</p>

Västergötland	<p>”Af jordfrukter vanka här inga andra än de vanliga, såsom, Kålrötter, Rofvor och Potatoes” (Odensåkers församling, Lidin andra hälften av 1700-talet).</p> <p>”[...] utsåss årligen [...] Hufvud- och Rotkålsfrö [...] Potatoes, den Menigheten här kallar Knolor, blifva äfven som Palsternackor, och Morötter i bägge Församlingens Socknar planterade” (Kinne-Kleva församling, Carlmark andra hälften av 1700-talet).</p> <p>”Af Potatoes och Morrötter planteras något litet” (Larvs socken, Kellgren 1784).</p> <p>”Potatis och tobak planteras så mycket, att var bonde därav äger till husbehov” (Eriksbergs socken, Lithander före 1786).</p> <p>”Något potatoe, litet hampa och Humla, men en myckenhet Mo- och Kålrötter planteras här årligen” (Främmostads socken, Hvarfner 1784).¹</p> <p>”Jordfrukter planteras icke särdeles af Allmogen, utom Rot- och Hufvud-Kål, samt något Potatoes” (Dala församling 1784).¹</p> <p>”Allmänneligen planteras Potatoes, Kål och Kålrötter, Rofvor, Morrötter och Palsternackor” (Horns pastorat, Tranheim slutet av 1780-talet).¹</p> <p>“Jordfrukter, som här planteras, äro Kålrötter, litet Potatoes, Morötter och Palsternackor” (Hångsdala, Arosin 1784).¹</p> <p>”Jordfrukter af Morrötter, Palsternackar, Kålrötter och Potäter, brukas af alla” (Lekåsa, Edberg 1784).¹</p> <p>”De vanligaste Jordfrukter Allmogen planterar, är Rot- och HvitKål, Morötter Palsternackor, och i desse sednare tider Potatoes” (Ryda, Edberg 1785).¹</p> <p>”De vanligaste Jordfrukter Allmogen planterar, är Kål, Rotkål, Morrötter, Palsternackor, äfven i sednare år Potatoes. En och annan planterar Rödlök, samt Pepparrötter” (Råda, Beronius tidigt 1780-tal).¹</p> <p>”Jordfrukter planteras tämmel, särdeles har Potatoes planteringen vunnit några års allmänna förtroende och noggranna skötsel, äfven som den ock lönat mödan. Kål och Rötter ansas så at få behöfva Köpa då de måste Kunna aflämna öfverskott. Rofvesåde brukas ej af allmogen; men jag har sedt, at det ej är otacksamt. Morötter och andra dylika Rotväxter skötas äfven, ja til och med mynta, dill och Kummin, fast ingen tionde deraf flyter. Sockerärter, och så kallade Välska Bönor äro ock ibland Allmogens delicer” (Jung socken, Drysén 1787).¹</p>
Östergötland	<p>”Rofsåde idkas knapt til husbehof [...] Bönor sås af någon enda, men de tyckas ej löna sig här på orten [...] Kål [...] skötes i planthagarne” (Näsby socken, Hederström 1755).</p> <p>”Rofvor och Kål, finnas tilräckeligen” (södra Östergötlands skogsbygder, Tiburtius 1761).</p>
Närke	<p>”Rovor, kålrötter, vitkål brukas allmänt till eget behov; men mycket litet till salu, om icke rovor. Potatisplantering är ock allmän [...]” (Askers socken, Sandahl 1783).</p>
Södermanland	<p>”Åckerrofwor sås midsommartiden til en ansenlig myckenhet [...] Kål och rötter planteras öfwer alt: Potatoës weta få utaf [...] Libbestickan finnes på flästa ställen planterad utmed wäggarne” (Bettna socken, Åvall 1761).</p>
Uppland	<p>”Vid Bondebyarne brukas, utom Rofvor och Kål, jemväl litet Morötter och Palsternackor til eget behof; men icke någre andre Jordrötter” (Uppland, Salvius 1741).</p>

Västmanland ”Hampa sås icke mer än på kållandet, när thet bär hwitkål. Rof-frö sås av en del på mager åker, andra så på fet åker med litet gjödsel eller matjord betäkt” (Odensvi socken, Strang 1755).
 ”[...] gurkors planterande [...] såwål wid Staden, som hos Folket på landet här omkring” (Västerås, Barchaeus 1772).

1. Ur Sundholmska samlingen, Skara stifts- och landsbibliotek.

Tabell 18. Tabellen sammanfattar uppgifterna i tabell 17. Ett plustecken i tabellen markerar köksväxter som enligt den topografiska litteraturen var vanliga i bönders odlingsland. Ett minustecken markerar sådana köksväxter som sägs ha varit mindre vanliga i odling, eller som omnämns i mindre utsträckning.

	Skåne	Blekinge	Halland	Småland	Öland	Västergötland	Östergötland	Närke	Södermanland	Uppland	Västmanland
Vitkål				+		+		+			+
Rödkål						-					
Grönkål/Blåkål	+	+	+			+					
Kålrot				+		+		+			
”Kål”					+	+	+		+	+	
Morot						+/-				-	
Palsternacka						+/-				-	
Lök/Rödlök	+	+				-					
Potatis			+		+	+		+	-		
Rova			+		+		+	+	+	+	+
Bondböna		+				-	-				
Sockerärt						-					
Gurka											-
Senap		+									
Pepparrot		+				-					
Kummin	+	+				-					
Persilja		-									
Dill						-					
Mejram		-									
Timjan		-									
Libbsticka									+		
Mynta						-					

Några av citaten här ovan är hämtade från reseberättelser. De noteringar som gjordes av Carl von Linné, Pehr Kalm och Anders Gustaf Barchaeus är viktiga ögonblicksbilder, men också flyktiga iakttagelser av resenärer som inte var insatta i platsens förutsättningar. Övriga uppgifter är från ortbeskrivningar, vilka är författade av personer med en god lokalkännedom. Ofta var det kyrkoherdar och studenter som stod som författare, och det enligt den modell som skisserades av lantmäteridirektör Jacob Faggot i hans upprop från 1741. Möjligen ville författarna framställa sin egen socken i en särskilt god dager, men uppgifterna om köksväxtodlingen tyder inte på några särskilda överdrifter. Det är förstås inte säkert att de köksväxter som noterades odlades av alla bönder i den beskrivna regionen. Enligt en avhandling under ekonomen Clas Blechert Trozelius inseende, planterades vitkål och kålrot vid alla byar i Mistelås, men det behöver inte innebära att båda köksväxtslagen fanns i allas odlingsland. Uppgiften att morötter och potatis odlades *något litet* i Larvs socken kan antingen betyda att odlingen inte var allmänt förekommande eller att odlingen var spridd men skedde i liten omfattning.

Möjligen kan författarna till de topografiska beskrivningarna ha noterat fler växtslag än vad som brukade finnas i odlingslanden, men sannolikt handlade det om det omvända, det vill säga att författarna inte gav en fullständig bild av vilka köksväxter som odlades av traktens bönder. Troligtvis var det de köksväxter som odlades i störst omfattning som blev omnämnda, för de flesta författarna utgav sig inte för att ge en heltäckande bild. Genom kommentarer som att det *mest* var kål och lök som odlades, eller att det odlades *föga annat* än kål och rovor framgår det att fler köksväxtslag odlades. Kyrkoherden Jöran Johan Öller noterade att det *nästan inte* odlades några köksväxter utöver grönkål, lök, bondbönor, pepparrot och ett antal kryddväxter i Jämshögs socken i Blekinge. Boktryckaren Lars Salvius skriver emellertid att bönderna i Uppland *inte* odlade några andra *jordrötter* än rovor, kål, morötter och palsternackor. Det utesluter inte att det ändå odlades en del köksväxter som Salvius förmodligen inte räknade till jordrötterna, exempelvis olika bladväxter. Det kan antas att odlingsväxter som odlades i mindre skala eller med mindre arbetsinsats, som till exempel perenna kryddväxter, inte noterades i samma utsträckning.

En utförlig beskrivning av köksväxtland i landsbygdscontext ges av Carl von Linné under hans resa till Dalarna 1734. Dalarna ligger utanför avhandlingens undersökningsområde, men det relativt stora antalet köksväxter som Linné redovisade motiverar att det här exemplet tas med. I trädgårdarna i Särna noterade Linné att det växte morot, rättika, pepparrot, dill, rödlök, mejram, kyndel och palsternacka.⁴²¹ I och med att han skriver att det här var växter som

⁴²¹ Linné 2007 [1734], s. 118.

fanns i *trädgårdarna*, kan det antas att det inte bara rörde sig om de växter som fanns i prästgårdens odlingsland, utan vad som fanns mer allmänt i köksväxtlanden. Under samma resa noterade Linné också köksväxter i Lima och i Malung, men då rörde det sig om en redogörelse från prästträdgårdar. I de här socknarna noterade Linné ungefär samma växtslag som i Särna, men också potatis, *Beta* (troligen rödbeta), libbsticka, sallat, spenat, sparris, *solblomma* (troligen solros⁴²²) och vallmo vid den ena eller båda prästgårdarna.⁴²³

5.1.4 En fördjupad beskrivning av några köksväxter

Efter den kortfattade redovisningen här ovan, följer nu en närmare beskrivning av de växtslag som tycks ha varit mest förekommande i 1700-talets bönders köksväxtland. Framställningen baseras på uppgifter i den samtida litteraturen.

Kålväxter

Grönkål och *blåkål* är noterade i flera reseberättelser och sockenbeskrivningar. När lantbruksreformatorn Anders Gustaf Barchaeus var i Halland fick han höra att grönkål och blåkål var två beteckningar som användes synonymt.⁴²⁴ Johan Fischerström skriver 1781 att namnet grönkål var vanligare i landsorterna, men att de olika namnen också motiverades av en viss färgvariation. Den blå varianten var den som eftersträvades, men den kunde urarta, och då blev den mer grön i färgen enligt Fischerström. Fischerström skriver att den gröna grönkålen kunde duga åt *folket*.⁴²⁵ År 1793 skriver botanikern Engelbert Jörllin istället att grönkålen var bättre än blåkålen på olika sätt, eftersom den var sötare i smaken och mer hårdig. Den gröna grönkålen kunde enligt Jörllin uppstå som en korsning mellan blåkål och savoykål.⁴²⁶ Tydligt förekom olika varianter av den gröna grönkålen. Även blåkålen fanns av olika slag, den kunde ha både släta och krusiga blad, och den krusiga blåkålen kunde enligt Fischerström gå i brunt.⁴²⁷ Enligt prosten Reinero Broocman, 1736, fanns också en variation när det gällde blåkålens höjd och bredd.⁴²⁸

Som nämndes i förra avsnittet var grönkålen framförallt knuten till södra delen av undersökningsområdet. Uppsalastudenten Jonas Carl Tengborg skriver 1764 att *kruskål* var allmän i landskapen längst i söder, men sällsynt i

⁴²² Fries 1880, s. 115; I Västmanland noterade Linné ”Solblomman, snart sagt det största blomster i naturen, fröjdade sig nu högeligen mest vid alla bondehyddor” (Linné 2005 [1751], s. 405).

⁴²³ Linné 2007 [1734], s. 201 och s. 213.

⁴²⁴ Barchaeus 1924 [1773], s. 93

⁴²⁵ Fischerström 1781, s. 71 och s. 83.

⁴²⁶ Jörllin 1796, s. 6.

⁴²⁷ Fischerström 1781, s. 72.

⁴²⁸ Broocman 1736, 4:e avd., s. 38.

”dessa trakter”, varvid han förmodligen avsåg Uppsalatrakten.⁴²⁹ Den kål som naturforskaren Pehr Kalm såg i odling i trakten av Göteborg ska också ha varit en kruskål, men M. H. Brauner skriver däremot att det var en slätbladig blåkål utan särskilt mycket smak som odlades av allmogen i södra Sverige.⁴³⁰

Jonas Carl Tengborg ger en något motsägelsefull bild av hur spridd vitkåls- och grönkålsodlingen var. Om vitkål skriver han att det var den kålväxt som var mest i bruk, om grönkålen att det var den som var vanligast bland allmogen.⁴³¹ Det förefaller som att vitkålsodling var mindre vanlig i bondemiljö än i andra miljöer.

Prästen Olof Broman berättar omkring år 1720 att ”bondakåltäpporna” i Hälsingland innehöll vitkål och kruskål, men att kruskålen ”icke med behag och vilja planteras”. Däremot skulle kruskålen enligt Broman ”oförmodeligen” följa med vitkålen.⁴³² Troligen syftade Broman på att det kunde uppstå ofrivilliga korsningar. Ett sådant exempel ges av kommersrådet Anders Lissander, som skriver att hans egen fröodling av vitkål blev misslyckad eftersom han hade haft fröstockar av kålrot i närheten. Vitkålsfröet blev till en blekt grön ”Buskekål” som var grövre än vanlig blåkål. Enligt Lissander var den här av samma slag som den kål som odlades i Jönköping.⁴³³ Tydligt hade det skett en korsbefruktning i det här fallet, men det är oklart om det verkligen rörde sig om en korsning med kålrot.

År 1764 nämner Carl von Linné en engelsk trädgårdsmästare som begått samma misstag som Lissander. Trädgårdsmästaren sålde vitkålsfrö, men köparna fick bara upp ”gemen blåkål”, varvid trädgårdsmästaren ansågs vara en bedragare och blev straffad. Linné poängterade därför vikten av att inte ha ”sämre” kålslag i närheten vid fröodlingen av vitkål.⁴³⁴

Vid Göteborg ställde Pehr Kalm frågan varför det i trakten knappt åts någon vitkål, utan bara blå- och brunaktig, krusig grönkål, varvid han fick till svar att kruskålen var hälsosammare.⁴³⁵ Den här uppfattningen framstår som spridd under 1700-talet, bland annat beskriver även Linné grönkålen som särskilt hälsosam.⁴³⁶ Jonas Carl Tengborg beskriver en annan fördel med grönkålsodlingen, nämligen att den inte var så skötselkrävande.⁴³⁷ Antagligen ska kommentaren ses

⁴²⁹ Tengborg 1907 [1764], ss. 64-65; Tengborg kom från Västergötland. Tengborgs avhandling är skriven på latin men utgavs på svenska 1907.

⁴³⁰ Kalm 1904 [1753], s. 37; Brauner 1788, s. 41.

⁴³¹ Tengborg 1907 [1764].

⁴³² Broman 1912–1954 [uå], s. 58.

⁴³³ Lissander 1768, s. 308.

⁴³⁴ Linné 1744–1745, i Swederus 1907, ss. 29-30.

⁴³⁵ Kalm 1904 [1753], s. 37.

⁴³⁶ Linné 1907, s. 173.

⁴³⁷ Tengborg 1907 [1764], ss. 64-65.

i relation till vitkål. Ett förhållande som gör grönkålen mindre arbetskrävande är att den kan stå ute under vintern i ett mildt klimat. Anders Gustaf Barchaeus skriver 1773 att de halländska bönderna ”hafva däraf från den ena sommaren till den andra”, och att de därför kunde ha grönkål som ett stående inslag i middagsmaten.⁴³⁸ Barchaeus berättar också att hallänningarna åt grönkålen ”med gryn uti, samt något kött el. Fläsk”.⁴³⁹ Däremot ska grönkålen inte ha ansetts tjänlig eller god som surkål enligt vad Kalm berättar.⁴⁴⁰ Surkål gjordes istället på vitkål och enligt Johan Fischerström var sådan surkål allmänt brukad. Han skriver att vitkålen bereddes till surkål efter att alla de yttre bladen plockats bort, in till de fina, tättsittande bladen, men Fischerström noterade också att man inte behövde vara lika nogräknad vid beredning av den surkål som skulle ätas av tjänstefolket, då räckte det att ta bort de yttersta bladen.⁴⁴¹ Anledningen till att vitkål lämpar sig till syrning är att den innehåller mycket socker som behövs vid mjölksyrajäsningen.⁴⁴² Vitkålen kokades också i soppor eller stuvades, och färsk vitkål användes som *sallad*.⁴⁴³

Kålrötter fanns av olika slag under 1700-talet. Olof Broman nämner: ”dels långa Rötter, dels runda- aflånga- Spritiga- grenfulla; Smärre eller Större; och til färgen, hwita, gula, röda, bruna, etc”.⁴⁴⁴ Men främst behandlar 1700-talsförfattarna två olika sorters kålrötter; gula och vita. De gula beskrivs som sötare och som att de passade bättre som föda, de vita ska ha varit större och det sägs att de var lämpliga som foder när kreatur skulle gödas.⁴⁴⁵

Enligt Fischerström var kålrötter allmänt odlade, både i städer och på landsbygden, och den finske ekonomiska skriftställaren Pehr Adrian Gadd noterade 1785 att kålrötter, tillsammans med rovor, var allmogens viktigaste föda under hösten.⁴⁴⁶ Kålrötter ansågs också lämpliga för utspisning av tjänstefolket, och Fischerström skriver att ”mången usling har ätit sig mätt af en sådan kokt rot, utan annan tilsats”.⁴⁴⁷

Enligt en svensk-norsk bondepraktika från 1778 använde *folket* de gula, söta kålrötterna som sovel till bröd.⁴⁴⁸ Ekonomilektorn Lorentz Wolter Rothof skriver 1762 att ”mången gör en god måltid af en sådan kokt rot utan at han

⁴³⁸ Barchaeus 1924 [1773], s. 93.

⁴³⁹ Barchaeus 1924 [1773], s. 93.

⁴⁴⁰ Kalm 1904 [1753] s. 38.

⁴⁴¹ Fischerström 1781, ss. 66-67.

⁴⁴² Zachrisson 1996, s. 183.

⁴⁴³ Linné 2005 [1751], s. 208.

⁴⁴⁴ Broman 1912–1954 [uå], ss. 58-59.

⁴⁴⁵ Till exempel Boije 1794, s. 193; Anders Lissander nämner kålrötter ”af gula och hwita slaget” (Lissander 1768, s. 308).

⁴⁴⁶ Fischerström 1781, s. 81; Gadd 1785, s. 23.

⁴⁴⁷ Fischerström 1781, s. 81.

⁴⁴⁸ Grave 1778, s. 51.

dertil behöfwer smör eller någon annan säs”.⁴⁴⁹ En kålrotsrätt som Fischerström rekommenderade för fattigt folk var en sorts pudding bestående av riven kålrot som blandades med blod till en tjock gröt. Rätten tillagades över eld eller i en bakugn, och Fischerström skriver att ”en fattig med denna spis för en liten penning mätta sig”.⁴⁵⁰ Bönder åt inte bara kålrotens rot, enligt Fischerström brukade landsbygdsbefolkningen också äta av de spädare bladen, vilka plockades återkommande under växtsäsongen. Somliga bönder använde även de äldre bladen, kokta eller använda till surkål.⁴⁵¹

Flera författare framhöll kålrötter framför rovor, de beskrev kålrötterna som godare och *drygare*.⁴⁵² Enligt riksdagsledamoten och militären Carl Gustaf Boije, 1756, skulle ingen som lärt känna de välsmakande kålrötterna fråga efter de svampiga rovorerna mer.⁴⁵³

Som framgått här ovan är de kålväxter som framförallt kan knytas till bönders odlingsland kålrot, vitkål och grönkål. Enligt Olof Broman odlades vare sig blomkål, rödkål eller savoykål av bönder i Hälsingland.⁴⁵⁴ Rödkål förefaller i alla fall ha odlats av bönder i Södra Vings socken i Västergötland, för predikanten Peter Roth skriver 1784 att ”röd- vit- och blåkål, falla mycket i folkets tycke”.⁴⁵⁵

Morötter, palsternackor, rödbetor och andra rotfrukter

Rotfrukter som morötter och palsternackor användes kokta, bland annat i soppor, och de förespråkades också i bröd för att dryga ut mjölet.⁴⁵⁶ I 1700-talslitteraturen beskrivs också olika rödbetsinläggningar.⁴⁵⁷ Flera författare rekommenderade också att framförallt morötter användes som foder, vilket bland annat framgår av en postumt utgiven text av kommersrådet Johan Brauner från 1782. Han skriver att en lantman borde odla så mycket som möjligt av morötter och andra rotfrukter, ”ty han har icke allenast sjelf med sitt folk god föda deraf, utan kan ock föda och göda sin Boskap dermed”.⁴⁵⁸

Enligt Jonas Carl Tengborg kunde morötter vara av tre olika slag: röda odlade morötter, gula som var odlade samt vilda morötter med vit rot. Om den röda moroten skriver Tengborg att den fanns i trädgårdar hos personer

⁴⁴⁹ Rothof 1762, s. 267.

⁴⁵⁰ Fischerström 1781, s. 81.

⁴⁵¹ Fischerström 1781, s. 81.

⁴⁵² Fischerström 1781, ss. 79-80; Brauner 1788, s. 96; Lybecker 1797, s. 91; Enligt Hans Ström, präst i Norge, odlades kålrötterna mest till tjänstefolket ”som spiste dem meget begierlig” (citat i Skard 1963, s. 108).

⁴⁵³ Boije 1756, s. 260.

⁴⁵⁴ Broman 1912–1954 [uå], s. 58.

⁴⁵⁵ Roth 1933 [1784], s. 268.

⁴⁵⁶ Linné 1907, s. 170; Gadd 1785, ss. 23-24.

⁴⁵⁷ Fischerström 1779, s. 513.

⁴⁵⁸ Brauner 1782.

som var vetgiriga, medan den gula var den vanligaste och den som var mest omtyckt.⁴⁵⁹

Pehr Adrian Gadd skriver 1785 att bönders odling av morötter, rödbetor och palsternackor ”omsider äfwen lyckeligen börjat blifwa allmän”.⁴⁶⁰ Tydligt hade han uppfattningen att de här rotfrukterna blivit vanligare bland bönder under 1700-talet. En liknande bild ges av Pehr Kalm som beskriver morotsodlingen som en sen företeelse bland bönder i södra Norge. Kalm noterade från Grimstad 1747: ”Morötter och Palsternackor brukas nog af bönderna, som också trifvas ganska väl; i synnerhet Morötter, dem de i sina hushåll mycket bruka; men för ungefär 20 år tillbaka, visste en bonde näppeligen, hvad Morot var, eller huru den såg ut”.⁴⁶¹

Lök

Lök kan vara av olika slag; i hushållningslitteraturen omtalas framförallt *rödlök*, *gräslök* och *vitlök*. Om rödlöken skriver Fischerström 1779 att den var allmänt bekant. Samma sak gällde för gräslöken som enligt Fischerström var ”allmänt uptagen i våra Trägårdar” och att ”Nytan är bekant i alla hushåll”. Gräslöken användes enligt Fischerström bland annat i soppor som tillagades av olika gröna bladväxter, så kallad *grönkål*. Vitlöken användes medicinskt, Fischerström skriver att bönder använde vitlök vid nästan alla sjukdomar.⁴⁶²

I den topografiska litteraturen är det relativt ont om uppgifter som rör lök-odling som utfördes av bönder, men enligt häradshövdingen Carl Hallenborg ska lök ha odlats i nordöstra Skåne på 1750-talet, och kyrkoherden Jöran Johan Öller nämner odling av lök i Jämshög i Blekinge 1800. I de här fallen sägs inte vilken sorts lök det rörde sig om.⁴⁶³ I Råda socken i Västergötland ska det emellertid ha odlats rödlök på 1780-talet.⁴⁶⁴

Lökodling nämns också av Carl von Linné under hans resa till Dalarna 1734, det rörde sig då om *Johanneslök*. Linné skriver att ”I Älvdals socken planteras överflödigt den rätta johannis-löken”. Han noterade också att den här löken åts i kyrkan, ”helst av kvinnfolken”, men i ett annat sammanhang berättade Linné att det var ”dalgubbarna” som åt av Johanneslöken och att det gjordes för att ”promovera saliven”.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Tengborg 1907 [1764], s. 65; Linné ska enligt studenters föreläsninganteckningar ha sagt om morötter att: ”De äro röda eller hwita, [...] de röde äro rarare och smakligare” (Linné 1907, s. 170).

⁴⁶⁰ Gadd 1785, s. 23.

⁴⁶¹ Kalm i Grimstad, Norge, 1904.

⁴⁶² Fischerström 1779, ss. 51-56.

⁴⁶³ Hallenborg 1913 [uå], s. 310; Öller 1996 [1800], s. 40.

⁴⁶⁴ Beronius 1780-tal, Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen nr 100.

⁴⁶⁵ Linné 2007 [1734], s. 108; Not till Linné Coll. Diaetet. 1742–1744, i Swederus 1907, s. 67.

Det är inte helt klart vilken lök som avsågs med Johanneslök, men 1700-talslitteraturen ger en del uppgifter om hur den såg ut. Linné berättar till exempel att piplök och Johanneslök var mycket lika.⁴⁶⁶ Trädgårdsmästaren Peter Lundberg skriver 1775 att Johanneslöken förökades genom delning eftersom den inte satte några fröer.⁴⁶⁷ Det här skulle kunna stämma in på potatislök, schalottenlök och vitlök, men såväl schalottenlök som vitlök och även gräslök, nämns vid sidan av Johanneslök i trädgårdslitteraturen. Mycket talar därför för att det handlade det om ett annat namn för potatislök, men här finns olika tolkningar i dagens litteratur.⁴⁶⁸

Baljväxter

Ärter finns av olika varieteter, där vissa framförallt har odlats på åkern, medan andra har varit vanliga i trädgårdar. Flera av författarna till 1700-talslitteraturen skiljer därför på trädgårds- och åkerärter. Magnus Mentzer skriver i sin *Swenska åkermannen* från 1732, att han bara behandlar odlingen av åkerärter; han nämner vita ärter, brådarter, gröna ärter, stora holländska gråärter, mindre gråärter och helt små svarta gråärter.⁴⁶⁹ Trädgårdsärter behandlas däremot av Peter Lundberg 1775; han nämner kryparter, sabelärter, stora vita plockärter och stora plockärter med svarta prickar.⁴⁷⁰

När bönders odling av ärter behandlas i ortbeskrivningarna rör det sig i de flesta fall om åkerodling. Exempelvis skriver kyrkoherden Hans Hederström 1755 om gröna och vita ärter som odlades på åkern, och kyrkoherden Lars Hallman nämner brådarter, som han också kallade för rågärter eftersom de mognade samtidigt som rågen, vilka antingen odlades på det land där det tidi-

⁴⁶⁶ I en studentanteckning från en av Linnés föreläsningar anges att: "Wi ha ännu piplök och Johannislök, som differera bara gradu" (Linné 1907, s. 179).

⁴⁶⁷ Till exempel Lundberg 1775, s. 23.

⁴⁶⁸ SAOB översätter *Johanneslök* med gräslök och schalottenlök. I fotnoten till en nyutgåva av Carl von Linnés dalaresa, redigerad av Andrew Casson och Roger Jacobsson, har Johanneslök tolkats som vitlök (Linné 2007, s. 108). Troligen stämmer inte något av detta. I Johan Kammeckers trädgårdsbok från 1731 och i Peter Lundbergs trädgårdsbok från 1775, behandlas Johanneslök, vitlök, schalottenlök och gräslök var för sig. G. T. Dahlman skriver 1728 om Johanneslök vid sidan av schalottenlök och vitlök. Johan Fischerström, 1779, nämner Johanneslök, vitlök, gräslök, piplök och schalottenlök. Enligt etnologen Ingvar Svanberg samt etnologen Lena Nygårds och agronomen Matti Wiking Leino, är Johanneslök detsamma som potatislök, en nära släkting till schalottenlök (Svanberg 2006, s. 194; Nygårds & Wiking Leino 2013, s. 151). Nygårds och Wiking Leino visar att potatislök har en lång odlingskontinuitet med hänvisning till uppgifter i Linnés dalaresa 1734 och H. C. Andersens dalaresa 1849. Både Linné och H. C. Andersen nämner att löken åts i kyrkan, varifån det "... kom en outhärdlig löklukt; nästan alla hade löcknippen som de satt och åt av" (Andersen 1849, i Nygårds & Wiking Leino 2013, s. 181).

⁴⁶⁹ Mentzer 1727, s. 44.

⁴⁷⁰ Lundberg 1775, s. 32.

gare vuxit rovor, eller också på trädan.⁴⁷¹ I provincialschäfern Peter Åvalls beskrivning över Bettna socken i Södermanland från 1761 finns en notering om att det bara var de som hade tillgång till skog som kunde odla ärter eftersom det gick åt mycket ris för ärterna att klättra på.⁴⁷²

Bönders odling av ärter i trädgårdsbetonade odlingsland kommenterades av Magnus Elgh, som var kurator vid Smålands nation vid Uppsala universitet. I ett tal som han höll 1749 berättade han att ärter inte växte så bra i trakten, och att de småländska bönderna därför knappt sådde några ärter på åkern. Istället brukade bönderna odla ärter ”i sina Trägårdar några af bästa slaget”.⁴⁷³ Här framgår det inte om det handlade om åker- eller trädgårdsärter.

En sällsynt uppgift som rör bönders odling av trädgårdsärter, ges av kyrkoherden Nils Drysén från Jungs socken i Västergötland 1787. Drysén noterade att bönderna odlade sockerärter, vilka hörde till allmogens ”delicer”, det vill säga till deras delikatesser.⁴⁷⁴

1700-talslitteraturen ger också uppgifter om *bönodling*. Idag används ordet bönor synonymt med trädgårdsbönor (*Phaseolus vulgaris*), vilka i 1700-talets trädgårdslitteratur kallades för *turkiska bönor*. När det står om bönor i 1700-talslitteraturen handlar det istället om *bondbönor* (*Vicia faba*). Ibland kallades bondbönor också för *Wälska bönor*.

När det finns uppgifter om bönders odling av bönor i den topografiska litteraturen, rör det sig ofta om odling på åkern, men bondbönderna kunde också odlas i de trädgårdsbetonade odlingslanden. Boktryckaren Lars Salvius berättar i sin beskrivning av Uppland från 1741, att bönor mest såddes i små ”Trägårds-Täppor”, förutom i Roslagen där bönderna sådde bönor på åkern.⁴⁷⁵ Från Dalarna noterade Linné att ”*Faba equina* [bondbönor] växte brav i kålgården”.⁴⁷⁶

Potatis

Potatisens introduktion följdes med stort intresse av tidens hushållningsförfattare. Jonas Alströmers banbrytande skrift *Får och potatis* kom 1727 och fick många efterföljare, bland annat skrev hans son Patrick Alström om potatisodling 1747.⁴⁷⁷ Redan 1734 noterade Linné att kunskapen om potatisodling hade spritts från prästen i Älvdalen i Dalarna till bönder i socknen, och år 1746 såg Linné att potatis odlades av arbetarna i Alingsås i Västergötland, troligen

⁴⁷¹ Hederström 1917 [1755], s. 12; Hallman 1917 [1759], s. 122.

⁴⁷² Åvall 1935 [1761], s. 13.

⁴⁷³ Elgh 1925 [1749], s. 31.

⁴⁷⁴ Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 80.

⁴⁷⁵ Salvius, 1741 s. 354.

⁴⁷⁶ Linné 2007 [1734], s. 232.

⁴⁷⁷ Alström 1747, s. 185.

hade de blivit inspirerade av Alströmers odlingar.⁴⁷⁸ Enligt Johan Fischerström ska de halländska bönderna ha börjat med potatisodling år 1749, men år 1761 noterade han att ”man ledsnade at fortfara. Nu är denna sköna jord-frukten mäst aldeles försummad”.⁴⁷⁹ När Linné noterade potatisodling på säterier i Skåne 1749, fick han höra att folket inte ville äta av dem, och han skriver att ”denna roten är just icke gjord för dem, som hava överflöd av tillräckelig säd”, däremot ansåg han att den kunde vara lämplig för att hindra hungersnöd och död.⁴⁸⁰

Vid säteriet Ekholmen i Uppland var torparna tidiga med att odla potatis i större utsträckning. Anders Gustaf Barchaeus noterade på 1770-talet att torparna hade kommit över lite potatis i säteriets trädgård och utifrån de här potatisknölarna hade torparna tydligen fått en rätt ansenlig potatisodling; enligt Barchaeus hade de kommit att föredra potatis framför kålrötter. Kammarherre B. Burenschöld, som var ägare till Ekholmen, ska enligt Barchaeus ha förundrat sig över torparnas odlingar, för själv var han inte så intresserad av potatisodling.⁴⁸¹

Genom sådana här korta noteringar går det att följa potatisodlingens introduktion.⁴⁸² Exempelen visar att det handlade om en trevande start, men att odlingen började få fäste under senare delen av 1700-talet.

Historikern Lars Nyström har visat att potatisodlingen under 1800-talet fick störst betydelse i områden med lätta jordmåner, eftersom potatisen växer bättre i sådan jord än på tunga lerjordar.⁴⁸³ Jordmånen var troligen också en viktig faktor vid potatisodlingens introduktion under 1700-talet. Exempelvis skriver prästen Carl Fredrik Qvistberg 1765 om Valla socken på Tjörn i Bohuslän, att ”Jordpäron winna oacktat alla föreställningar ingen smak i en så rik sädesbygd. Jorden är ock för styf”.⁴⁸⁴

Enligt en del av dagens litteratur ägde 1700-talets potatisodling rum i kålgårdar.⁴⁸⁵ Barchaeus, som år 1773 kommenterade potatisodlingen bland allmogen kring halländska säteriet Tjolöholm, skriver däremot att ”Mästa planteringen sker på vall”.⁴⁸⁶ I boken *En wälmående bonde* från 1789 berättar den fiktive bonden Håkan att ”Mor” odlade potatis i köksträdgården, men också att han själv ombesörjde potatisodling på åkern.⁴⁸⁷ Potatisodlingen förefaller därför

⁴⁷⁸ Linné 2007 [1734], s. 96; Den tidiga potatisodlingen i Älvdalen kommenterades också av Abraham Hülphers (Hülphers 1957 [1762–1763], s. 168); Linné 2005 [1747], s. 136.

⁴⁷⁹ Fischerström 1761, s. 234.

⁴⁸⁰ Linné 2005 [1751], s. 167 och s. 310.

⁴⁸¹ Barchaeus 1829 [1770-tal], s. 3.

⁴⁸² Fler uppgifter finns i Wiking-Faria 2009, ss. 214–215.

⁴⁸³ Nyström 1998, s. 253.

⁴⁸⁴ Qvistberg 1960 [1765], s. 49; Carl Carleson skriver att odling av potatis i gräsvall ”här i Sverige är försökt” (Carleson 1769, s. 588).

⁴⁸⁵ Till exempel Wiking-Faria 2009, ss. 214–215.

⁴⁸⁶ Barchaeus 1924 [1773], s. 43.

⁴⁸⁷ Anonym 1789, ss. 61–62.

inte enbart ha varit knuten till kålgårdar under 1700-talet, även om det är rimligt att odlingen under potatisens introduktion, när utsädet skulle förökas, skedde i trädgårdsbetonade land. De kålgårdar som hade styva leror kan där-
emot inte ha varit lämpliga för potatisodling.

Rovor

I den tidigare sammanställningen av citat från den topografiska litteraturen, framgick att det var mycket vanligt med rovodling under 1700-talet. Enligt Johan Brauner, 1751, ska rovor ha såtts ”allmänt och wid minsta torpstuga”. Men det förefaller inte ha varit lika vanligt med rovodling överallt. Pehr Kalm skriver 1746 att det inte förekom någon odling av rovor i kustnära områden i Bohuslän, däremot längre inåt landet, upp mot Dalsland.⁴⁸⁸ Enligt kyrkoherden Hans Hederström, 1755, odlades inte heller så mycket rovor i Näsby på den östgötska slättbygden.⁴⁸⁹

Rovorna odlades på flera olika sätt under 1700-talet. I litteraturen nämns rovodling på åkern, och då ofta på trädan, på upptagna land i ängsmarker, på svedjor i skogsmark och i köksväxtland. Magnus Mentzer berättar till exempel 1727 att den som ville ha tidiga rovor kunde odla lite grann i köksväxtlandet också.⁴⁹⁰ Tengborg hade uppfattning att odlingsplatsen för rovor hade förändrats över tiden, att de först började odlas i trädgårdar, sedan på åkrar och därefter på svedjeland. Odlingen på svedjor skulle vara den bästa enligt Tengborg, som skriver att rovor blev både större och sötare där.⁴⁹¹

Enligt Brauner fanns två olika typer av rovor: en platt med rött skal och en lång med vitt skal. Brauner skriver att det var de platta som hade bäst smak och därför älskades av upplänningen, medan de avlånga var beskare. Han beskriver också en liten rova med gult skal, vilken han kallade för smörrova, som hade den bästa smaken av alla men som inte odlades av så många.⁴⁹²

Samuel Krok, som var student i Uppsala och tillhörde Smålands nation, berättade 1749 att de rovor som bönder i Urshult odlade på svedjor var stora

⁴⁸⁸ Kalm 1746, s. 247.

⁴⁸⁹ Hederström 1917 [1755], s. 12.

⁴⁹⁰ Om trädesodling, till exempel Åvall 1935 [1761], s. 13; Om odling i ängsmarker, till exempel Hülphers 1957 [1762–1763], s. 50; Om odling på svedjor skriver Elgh: ”Rofwor brukar Smålännningen gierna till sitt uppehälle, men släpper intet till något stycke af sin Åkerjord att så dem uppå, utan tager häldre ett Skäppeland af sin skog, hwaraf han giör Swedjoland och sår där sitt rofwefrö med sprutande, som förr omrört är, samt krattar det neder på lika sätt som säden, then han sedan theri sår, som rätt nu sades” (Elgh 1925 [1749] ss. 31-32); Även Linné och Krok beskriver hur rovfröet sprutades ut på svedjorna (Linné 2005 [1751], s. 386; Krok 1922 [1749] s. 42); om odling i köksväxtland, till exempel Mentzer 1727, s. 148.

⁴⁹¹ Tengborg 1907 [1764], s. 65.

⁴⁹² Brauner, 1751, s. 81.

som tallrikar. De här rovorna kunde vara antingen röda eller vita, men det var de röda som ansågs bäst.⁴⁹³

Som nämndes här ovan ansåg flera av författarna till 1700-talslitteraturen att kålroten var att föredra framför rovan, men den uppfattningen förefaller inte ha delats av Linné. Linné kallade rovan för den förnämsta bland rotfrukter och beskrev den som mer lättsmält än kålroten. Linné framhöll särskilt den råa, gärna rivna rovan, som han beskrev som läskande, uppiggande och kurerande. Enligt Linné kunde rovor också stekas hela i spisen.⁴⁹⁴ Rovorna kunde också syras. Assessorn Israel Lannér skriver 1767: ”Det är i åtskilliga hushåll en så bekant som mycket nyttig sak, at, de år litet Kål wankar, sönderhacka Rofwor och insylta som surkål”.⁴⁹⁵

Krydd- och bladväxter

Genom 1700-talslitteraturen kan ett antal krydd- och bladväxter knytnas till bönders odlingar. Det handlade bland annat om kummin, dill och persilja.

Persilja användes både som rot- och bladgrönsak. Johan Fischerström skriver 1779 att persiljan ”är en af de almännaste, och mäst kända växter i kryddgårdar”.⁴⁹⁶ Enligt kyrkoherden Jöran Johan Öllers beskrivning av Jäms-hög i Blekinge, odlades persilja ”här och där”.⁴⁹⁷

Dill var en av de köksväxter som Linné noterade i Särna 1734. År 1788 skriver M. H. Brauner i sitt lantbrukslexikon att ingen lantman borde vara utan dill, inte bara för matlagningen, utan också för att den skulle göra att korna mjölkade bättre. Brauner noterade också att dillen som såtts i kålhagen kunde få stå och självså sig, för då ”continuerar den uti flere år”.⁴⁹⁸

En annan av de kryddväxter som Linné antecknade i Särna var *kyndel*. Enligt uppsalastudenten Jonas Carl Tengborg, 1764, ska kyndel ha varit mycket vanlig hos allmoget.⁴⁹⁹

Tengborg nämner också *krasse*, det vill säga det som idag kallas för *smör-gåskrasse* eller *kryddkrasse*. Han skriver att den var ganska vanlig bland bönder och att den brukade självså sig i odlingslanden.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Krok 1922 [1749], s. 42.

⁴⁹⁴ Linné 1907, ss. 169-170; Krok skriver att rivna rovor som upplöstes till ett mos fungerade som enskild rätt, att rovor stekta hela i ugnen fungerade som birätt, och att rovorna också kunde ingå i andra rätter (Krok 1922 [1749], s. 42).

⁴⁹⁵ Lannér 1767, s. 50.

⁴⁹⁶ Fischerström 1779, s. 143.

⁴⁹⁷ Öller 1996 [1800], s. 40.

⁴⁹⁸ Brauner 1788, ss. 41-42.

⁴⁹⁹ Tengborg 1907 [1764], s. 70.

⁵⁰⁰ Tengborg 1907 [1764], s. 69.

Trädgårdsmälla ska enligt botanikern Adam Afzelius, 1787, ha odlats allmänt i kålgårdar och kryddtäppor; han nämner både röd, vitaktig och grön mål-la. Enligt Afzelius självsådde sig trädgårdsmällan, och den spred sig från köks-växtlanden ut på åkrarna i Stockholmstrakten.⁵⁰¹

År 1764 skriver Tengborg att *mangold* inte längre odlades i samma ut-sträckning av de fattigare som tidigare. Istället hade de gått över till *spenat*.⁵⁰²

Kummin användes till brännvin och till bröd.⁵⁰³ En *kumminhage* kunde enligt major Anders Rosensten, 1744, ge skörd i fyra år efter att den hade anlagts, därefter var det dags att lägga om den igen. Rosensten berättar att det var särskilt vanligt med kumminodlingar kring Lund.⁵⁰⁴ Samma bild ges av Linné, som under sin resa till Skåne 1749, noterade att det i trakten av Lund odlades kummin ”mest vid alla gårdar i täporna”.⁵⁰⁵ Kumminodlingarna från den här trakten är också synliga i kartakterna. Bland kartorna i den övergripande kartstudien påträffades två noteringar om kumminhagar, varav båda i kartakter från 1700 och från byar strax utanför Lund: Värpinge i S:t Peders klosters socken och Gullåkra i Brågarps socken.⁵⁰⁶ Kumminodling förekom också i andra områden; Linné noterade kumminodling vid Simrishamn och enligt kyrkoherdarna Jöran Johan Öller och Nils Drysen ska kummin ha odlats i Jämshög i Blekinge 1800, respektive i Jungs socken i Västergötland 1787.⁵⁰⁷

5.1.5 Köksväxter i kål- och kryddgårdar

I sammanställningen här ovan nämndes ett stort antal olika köksväxtslag som tydligen ska ha förekommit i bönders köksväxtland, men frågan är i vilken kategori av köksväxtland de odlades – i kålgårdarna eller i kryddgårdarna – och om det ens var någon skillnad vad gäller vad som odlades i de här odlingslanden.

Genom 1700-talslitteraturen framgår att kålväxter av olika slag var givna inslag i kålgårdarna. Uppsalastudenten Karl Fridrik Bergman skriver 1759 att bönder i Vadsbo härad i Västergötland hade kålgårdar med vitkål och kålrot, och samma sak berättas i en avhandling från 1766 om Mistelås socken i Små-land.⁵⁰⁸ Enligt hälsingeprästen Olof Bromans *Glysisvallur* från omkring 1720,

⁵⁰¹ Afzelius 1787, s. 254.

⁵⁰² Tengborg 1907 [1764], s. 68.

⁵⁰³ Linné 2005 [1751], s. 153.

⁵⁰⁴ Rosensten 1744.

⁵⁰⁵ Linné 2005 [1751], s. 187, s. 287; Kummin nämns också i en beskrivning över Björke socken i Västergötland, men då i sammanhanget att det *inte* odlades kummin (Möller 1933 [1774], s. 300).

⁵⁰⁶ LSA L164-8:1; LSA L33-3:1.

⁵⁰⁷ Linné 2005 [1751], s. 153; Öller 1996 [1800], s. 40; Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 80.

⁵⁰⁸ Bergman 1759, s. 13; Trozelius 1766, s. 13.

innehöll ”bonda-kåhltäpporna” vitkål och grönkål.⁵⁰⁹ År 1734 noterade Linné ”kålgårdar med litet rotkål, näppeligen rovor” i området mellan Falun och Bjursås i Dalarna.⁵¹⁰ Där var tydligen kålrötter den huvudsakliga odlingsväxten, tillsammans med en del rovor.⁵¹¹

Även bondbönor kan knytas till kålgårdarnas odlingsväxter; tidigare nämndes att Linné såg bondbönor i en kålgård i Dalarna.⁵¹² Författaren M. H. Brauner skriver 1788 att dill såddes i kålgårdar och trädgårdar. Enligt naturforskaren Anders Jahan Retzius, 1806, odlades gräslök i kålgårdar.⁵¹³ I Skåne noterade Linné en kålgård som innehöll sängar med anis.⁵¹⁴

Från Halland och Skåne finns också uppgifter om att kålgårdar kunde innehålla blommor. Kyrkoherden Pehr Osbeck skriver 1788 att det växte brandgula liljor i bönders kåltäppor i Hasslöv i Halland.⁵¹⁵ När Linné passerade Fredshög i sydvästra Skåne 1749, kommenterade han en kålgård som hörde till en bonde och nämndeman. Enligt Linné var kålgården ”täck”, och den innehöll ruta, buxbom, lavendel, stjärnlök samt vita liljor ”till stor myckenhet”. Linné kommenterade att stjärnlöken var av ett slag som han trodde att han själv var ensam om att äga, vilket visar att även bönder kunde ha mera ovanliga växtslag i sina odlingsland.⁵¹⁶ Kålgårdarna kunde alltså innehålla såväl kålväxter som andra grönsaker, och även kryddväxter och blommor.

Kyrkoherden Daniel Sandberg i Falköpings församling skriver 1787 att de köksväxter, som var vanligast i odling i socknen, var vitkål, kålrot och potatis, vid sidan av ”några kryddgårdsväxter”, till vilka han förde morötter, palsternackor och persilja.⁵¹⁷ Kyrkoherden Lars Hallman nämner i sin beskrivning av Blacksta och Wassbro socknar i Södermanland, 1759, att ”rötter” såsom: kålrötter, morötter, palsternackor, rödbetor och flere höra til krydd-täppan”.⁵¹⁸ Även rovor kunde odlas i kryddgårdar. År 1727 skriver hushållningsförfattaren Magnus Mentzer i en beskrivning av rovodling på åkermark, att han utelämnade ”det Rofwefrö som sås i Kryddegårdar”.⁵¹⁹

I exemplen här ovan fördes rotfrukter till kryddgårdsväxterna. Det kan förklaras med att *krydda* hade en vidare betydelse under 1600- och 1700-talen än

⁵⁰⁹ Broman 1912–1954 [uå], s. 58.

⁵¹⁰ Linné 2007 [1734], s. 45.

⁵¹¹ Enligt SAOB kan *Näppeligen* översättas med *Nästan icke* och *Knappast ens*.

⁵¹² Linné 2007 [1734], s. 232.

⁵¹³ Brauner 1788, s. 42; Retzius 1806, i Svanberg 2006, s. 193.

⁵¹⁴ Linné 2005 [1751], ss. 223–224.

⁵¹⁵ Osbeck 1788, i Svanberg 2006, s. 199.

⁵¹⁶ Linné 2005 [1751], ss. 223–224.

⁵¹⁷ Sandberg 1933 [1787], s. 173.

⁵¹⁸ Hallman 1917 [1759], s. 123.

⁵¹⁹ Mentzer 1727, s. 77.

vad vi vanligtvis avser idag. Exempelvis noterade rikskanslern Schering Rosenhane kring mitten av 1600-talet att ”Morötter och pallsternacka ähre bekände krydder”.⁵²⁰ Men även kålväxter kunde kallas för kryddor. Prosten Reinerus Broocman kallar 1736 olika kålväxter som blomkål, savoykål och kålrot för ”kåhlkrydder”.⁵²¹ Det är därför inte konstigt att benämningen kryddgård kunde motsvara köksväxtland mer allmänt. När Pehr Kalms lärjunge Henric Lindstéen listar växter som lämpliga i kryddgårdar, nämner han bland annat sockerärter, sallat och olika slags rotfrukter, men också ”hvarjehanda slags kåhl”.⁵²² Manufakturisten Stephen Bennet skriver 1774 att han hade en kryddgård där han odlade ”alt hwad uti köket brukas af krydd-gårds saker”. Bennet nämner sockerärter, *wälska* bönor, *turska* bönor, morötter, potatis och kål.⁵²³ Även den ekonomiske skriftställaren Johan Risingh, 1671, använder kryddgård synonymt med köksväxtland.⁵²⁴ Men såväl Risingh som Bennet nämner också, förutom kryddgårdarna, odlingsland som användes specifikt för odlingen av kålväxter, vilka de kallade för kålgårdar.⁵²⁵

En slags definition av kål-, krydd- och trädgårdar gjordes av folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius på 1860-talet för Varend i södra Småland. Hyltén-Cavallius skriver att kålgården var odlingsplatsen för kål, ärter och bondbönor. Om det därutöver fanns kryddväxter som lök, pepparrot, kummin, senap och krasse, och välluktande blommor som liljor, isop, åbrodd och salvia, kallades odlingslandet för *kryddagård*. Fanns det dessutom några fruktträd kallades det för apalgård eller trädgård.⁵²⁶ Hyltén-Cavallius beskrivning antyder en glidande skala för hur odlingslanden benämndes, där kålgården var den enklaste formen, utan vare sig lök, kryddväxter, blommor eller fruktträd.

Exemplen här ovan överensstämmer med Hyltén-Cavallius beskrivning så till vida att benämningen kryddgård kunde användas om köksväxtland mer allmänt, medan kålgårdar framförallt innehöll kålväxter. Det här kan jämföras med de iakttagelser som det redogjordes för i kapitel 3, om att i de fall det fanns både en kålgård och en kryddgård till gården låg kålgårdarna på tyngre, mer vattenhållande jord, vilket är lämpligt vid kålodling. Kryddgårdarna låg på lättare jord, nära bebyggelsen. I de områden där det fanns ett behov av att ha olika köksväxtland för att anpassa odlingsplatsen efter köksväxternas krav, förefaller köksväxtlanden ha betecknats på olika sätt beroende på vilka köksväxter de innehöll. Men såväl kålgård som kryddgård motsvarade i vissa fall

⁵²⁰ Rosenhane 1944 [uå], s. 129.

⁵²¹ Broocman 1736, 4:e avd., s. 34.

⁵²² Kalm 1754, s. 7.

⁵²³ Bennet 1774, s. 57.

⁵²⁴ Risingh 1671, ss. 50-55.

⁵²⁵ Bennet 1774, s. 57; Risingh 1671, s. 54.

⁵²⁶ Hyltén-Cavallius 1922 [1868], ss. 118-119.

köksväxtland mer allmänt och då kunde kålgårdar även innehålla kryddväxter och blommor.

Det förefaller också som att benämningen av odlingslanden kunde växla mellan kålgård och kryddgård. På kartan från 1780 över Vräländ i Långelanda socken i Bohuslän, kallas odlingslanden för *träd- och kålgårdar* i början av kartakten, men i en senare del kallas de för *träd- och kryddhagar*.⁵²⁷ Det visar återigen att det inte behövde vara någon skillnad mellan en kålgård och en kryddgård, utan att begreppen ibland användes synonymt.

5.2 Andra odlingsväxter i köksväxtlanden

Kål- och kryddgårdarna användes ibland till mer än att odla köksväxter. I det här avsnittet görs en fördjupning i förekomsten av tobak, hampa, humle, frukt-träd och andra träd inom köksväxtlanden.

5.2.1 Tobak

Tre av kartakterna i den övergripande kartstudien av cirka 2 000 bebyggelseenheter innehåller uppgifter om att bönder hade odlingsland för tobak. Två av noteringarna gäller odlingsland som kallades för tobaksland, noteringar som ger intrycket att odlingslanden användes enbart, eller åtminstone i huvudsak, för tobaksodling. I kartakten från 1760 över Sånnebotomt i Ova socken i Västergötland nämns emellertid ett *kål- och tobaksland*.⁵²⁸ Det här är ett troligt men sällsynt belägg i kartakterna för att kålen och tobaken odlades tillsammans, inom samma täppa. Men troligen var detta betydligt vanligare än så. Enligt Hans Hederström beskrivning av Näsby socken i Östergötland från 1755, brukade ”Kål och Tobak skötes i plant-hagarne” och i lantbruksteoretikern Johan Fischerströms beskrivning av Halland från 1761 sägs till och med att ”Man finner denna kära örten [tobak] nästan i hvar Bonde-täppa”.⁵²⁹

5.2.2 Hampa

Hampa odlades för sina fibrer, som användes till rep och grövre textilier, men också för sina energirika frön. I kartakterna nämns hampaodlingar betydligt oftare än tobaksodlingar och inte sällan handlade det om hampa som odlades tillsammans med köksväxterna. Exempelvis fanns ett ”Kåhl och Hampland” i Forssa i Åkers socken i Södermanland 1725 (figur 58).⁵³⁰ Ett annat exempel

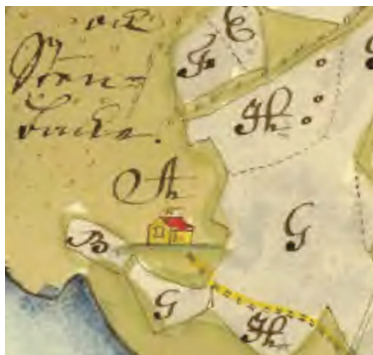
⁵²⁷ LSA N73-37:3.

⁵²⁸ LSA P165-17:1.

⁵²⁹ Hederström 1917 [1755], s. 13; Fischerström 1761, s. 235.

⁵³⁰ LSA C99-14:1.

ges från Karingagärde i Gnosjö socken i Småland, där det 1720 fanns kålgårdar ”hwar af een dehl undertiden brukas till hampeland”.⁵³¹

Figur 58. År 1725 fanns ett ”Kåhl och Hampland” (B) sydväst om bebyggelsen till gården Forssa i Åkers socken i Södermanland. Bokstäverna E, F, G och H betecknar åkermark. LSA C99-14:1.

Totalt sett nämns kombinationen av kål- och hampaodling för 46 av bebyggelseenheter i den övergripande kartstudien.⁵³² De flesta uppgifterna, 39 stycken, finns i kartakterna från perioden 1700–1750, merparten från 1720 och 1730. I kapitel 2 konstaterades att kålgårdar finns noterade i stor utsträckning på kartor från samma år och det förklarades med att de här kartorna är särskilt detaljrika, och förmodligen ska också de många uppgifterna om kål- och hampaland förklaras med att kartorna från de här åren har en större detaljrikedom. Merparten (34 av 46) av kartorna med uppgifter om kombinerade kål- och hampaland är från östra delen av undersökningsområdet: Södermanland (18 stycken), Uppland (8), Västmanland (4) och Östergötland (4). I Södermanland omnämns kål- och hampaland för ungefär 8 procent av bebyggelseenheter.⁵³³

Hampa har en allelopatiska effekt, det vill säga den hämmar groningen hos andra växtslag. Den minskar också ogrästrycket genom att den konkurrerar effektivt om vatten och ljus.⁵³⁴ Detta kan ha varit en känd effekt, för i M. H. Brauners lantbrukslexikon från 1788 finns kommentaren att hampa ”reder

⁵³¹ LSA E40-18:1.

⁵³² För de här 46 uppgifterna om kål- och hampaland framgår det av kartakterna att kålen och hampan odlades innanför samma hägnad; antingen genom att kartbilden visar att det rörde sig om ett enda odlingsland, eller genom noteringar om att det fanns *en* kål- och hamptäppa. Utöver dessa uppgifter finns flera noteringar om ”gårdens kål- och hampaland” och ”täppor för kål- och hampa”, men i sådana fall är det inte säkert att grödorna odlades tillsammans.

⁵³³ I många av de sömländska kartakterna nämns också hampaland, utan att det var i kombination med köksväxtodling. Totalt omnämns hampaodling, antingen i särskilda odlingsland eller i kombination med kålodling, för 24 procent av bebyggelseenheter från Södermanland. I undersökningsområdet i stort är hampaland redovisade för ungefär 12 procent av bebyggelseenheter.

⁵³⁴ Pudelko, Majchrzak & Narożna 2014.

jorden wäl och utrotar alt ogräs”.⁵³⁵ Hampans egenskap att minska förekomsten av ogräs kan ha bidragit till att den gärna odlades i kålgårdar. Den allelopatiska effekten bör inte ha hämmat kålodlingen eftersom kålen brukade förkultiveras på annan plats, vilket kommer att framgå av avsnitt 6.1.3.

I en beskrivning över Hångsdala pastorat i Västergötland av pastorn J. F. Arosin, 1784, framgår att hampa odlades i kålgårdar och andra små täppor, ”emedan hon fordrar en mycket god jord”.⁵³⁶ Såväl ämbetsmannen Esaias Fleischer, 1783, som riksdagsmannen Knut Pehrsson, 1800, förespråkade en fet, god, lite sidlänt (fuktig) och välbearbetad jord för både kål- och hampodling.⁵³⁷ Enligt ekonomen Karl E. Dahlman, 1743, skulle hamplandet också beredas så ”at han i allo liknar en wälhäfdad kålsäng”.⁵³⁸ De liknande kraven på växtplatsen kan ha varit ett annat skäl till att kålen och hampan ofta odlades inom samma odlingsland, men i avsnittet om skadedjursbekämning (6.1.6) kommer det att framgå att det också kan ha funnits andra anledningar.

5.2.3 Humle

Från gården Lillared i Breareds socken i Halland berättas i *Hallands landsbeskrifning 1729* att det fanns en kålgård med ”anseelige Humblestänger och några Fruckteträn utj”.⁵³⁹ Det här är en av många noteringar i landsbeskrivningen som visar att kålgårdarna kunde innehålla fruktträd och humlestöror. Särskilt många sådana uppgifter finns från Breareds socken; cirka 80 kålgårdar är redovisade för socknen varav 53 med noteringar om att de innehöll antingen fruktträd eller humlestöror; vissa innehöll både humlestöror och fruktträd (9 stycken), andra bara humlestöror (35) eller bara fruktträd (9).⁵⁴⁰ Humle- och fruktproduktion var tydligen en viktig del av kålgårdarnas funktion vid sidan av köksväxtodlingen i Breareds socken. I det här avsnittet kommer en fördjupning att göras av hur vanligt det var att kålgårdarna innehöll humlestöror, i nästa avsnitt kommer fruktträden i kålgårdarna att behandlas.

Genom Hallands landsbeskrivning kan det alltså beläggas att mer än hälften (44 av 80) av kålgårdarna i Breareds socken innehöll humlestöror, men för de flesta andra socknarna är det inte lika vanligt med sådana uppgifter i landsbeskrivningen. Av de drygt 3 000 kålgårdar som ingår i studien av Hallands landsbeskrivning, finns noteringar om humlestöror för cirka 5 procent. Men det är stor skillnad mellan socknarna. Det saknas till exempel uppgifter om humle i

⁵³⁵ Brauner 1788, s. 74

⁵³⁶ Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 76.

⁵³⁷ Till exempel Fleischer 1783, s. 72; Pehrsson 1800, s. 18.

⁵³⁸ Dahlman, 1743, s. 204.

⁵³⁹ Hallands landsbeskrifning 1729, Laholms fögderi 1984, s. 455.

⁵⁴⁰ Hallands landsbeskrifning 1729, Laholms fögderi 1984, ss. 440-499.

kålgårdarna för de tre socknar som låg närmast omkring Breared. Visserligen kan det ha odlats särskilt mycket humle just i Breared, för enligt Johan Fischerström, 1761, ska humlen därifrån ha varit välkänd för sin goda kvalitet.⁵⁴¹ Det förefaller ändå inte troligt att det helt skulle saknas humlestöror i kålgårdarna i de omgivande socknarna. Den rimliga tolkningen är därför att det inte gjordes systematiska noteringar i Hallands landsbeskrivning av om det förekom humle i kålgårdarna.

I sällsynta fall ges också belägg för humlestöror i kålgårdarna genom lantmäterikartorna. I den övergripande studien ingår kartor över 57 halländska bebyggelseenheter från 1700–1790, men bara i en av de här kartakterna, vilken visar Håfors i Gällinge socken 1730, finns en notering om en kålgård med humlestöror. Lantmätaren har antecknat att det inte fanns någon humlegård i Håfors, ”utan allenast finns 10 par stör uti en kåhlträppa”.⁵⁴² Kartan är i stort sett samtida med landsbeskrivningen från 1729, men faktiskt nämns ingenting i beskrivningen om att det ska ha funnits humlestöror i Håfors kålgård.⁵⁴³ Detta ger ytterligare stöd för att det troligtvis var vanligare att kålgårdarna innehöll humlestöror än vad som framgår av landsbeskrivningen.

Bland kartorna i den övergripande studien från resten av undersökningsområdet finns 12 uppgifter om att det ska ha funnits humlestöror i kålgårdarna, varav alla är från södra och västra delen av landet, däribland fem från Skåne. Ibland finns istället noteringar om odlingsland som kallades för *en kål- och humlegård*. Även detta var ett sätt att beteckna kombinerad köksväxt- och humleodling. Kartorna innehåller 24 sådana uppgifter varav 18 från den sydvästra delen av undersökningsområdet.

Enligt trädgårdshistorikern Marie Hansson hade 1700-talets skånska skogsbygds-bönder separata humlegårdar, medan bönder på slättbygden hade en mer begränsad humleodling som bara bestod av några få humlestöror inne i en kålgård.⁵⁴⁴ Hanssons konstaterande stämmer med flera andra studier som har visat att bönder i skogs- och mellanbygder hade mer omfattande humleodlingar än vad som förekom i slättbygderna.⁵⁴⁵ Däremot är det intressant att undersöka om det bara var i slättbygder som kålgårdar innehöll humlestöror. Genom lantmäterikartorna ges flera exempel på att kålgårdar som låg på slättbygden kunde innehålla humlestöror. Sådana uppgifter finns både på kartor från den skånska slättbygden; som Östra Strö och Allerums socknar, men också på kartor från

⁵⁴¹ Fischerström 1761, s. 234.

⁵⁴² LSA M20-11:1; Andra exempel från Halländska kartor: I Slätthall i Idala socken, 1725, fanns humlerötter till 20 par stänger i kålträppan, i Idalahult i Idala socken, 1725, fanns 12 par stänger i kålträppan (LSA M29-16:1; LSA M29-8:1).

⁵⁴³ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäre fögderi 1990, ss. 104-105.

⁵⁴⁴ Hansson 1997, ss. 102-103.

⁵⁴⁵ Campbell 1928; Nilsson 2010; Persson & Ströbeck 2013.

Västergötland; som Rådeneds och Hova socknar. Men kartorna ger också belägg för att det fanns humlestöror i somliga kålgårdar som låg i skogs- och mellanbygder. Sådana uppgifter finns från Udenäs socken i Västergötland, Foss, Skee och Hålda socknar i Bohuslän, Gällinge socken i Halland och Håglinge socken i Skåne. Lantmäterikartorna ger ungefär lika många belägg för att det fanns humlestöror i kålgårdar som låg i slättbygd som i kålgårdar i skogs- och mellanbygd. Inte heller i Hallands landsbeskrivning märks någon tydlig skillnad mellan skogs- och slättbygd. Det finns uppgifter om humlestöror i kålgårdarna såväl i slättbygdssocknar som Östra Karup och Eldsberga, som i skogsbygdssocknar som Ullared, Knäred och Breared. Det kan därför konstateras att det inte bara var i slättbygdsområden som det fanns humlestöror i kålgårdarna.

Antalet humlestöror i kålgårdarna varierade. Ofta rörde det sig bara om ett fåtal störor, men på en karta från 1701 över de kamerala gårdarna Fäxhult och Kiärsgerdet i Härryda socken i Västergötland, noterades kålgårdar med 100 respektive 200 humlestöror, vilket får betraktas som en rätt ansenlig mängd.⁵⁴⁶

Ett odlingsland som användes till både köksväxt- och humleodling kunde alltså kallas för en *kålgård med humlestöror* eller för en *kål- och humlegård*. Ett annat alternativ ges i kartakten från 1710 över Björkemon i Vislanda socken i Småland. På kartbilden syns ett odlingsland som var omslutet av en hägnad, varav en liten del, den som låg längst söderut, var avsett för köksväxter. Den större delen, den del som låg närmast bebyggelsen, innehöll humlestöror (figur 59). I kartans text berättas att Björkemon hade både en kålgård och en humlegård, men enligt kartbilden fanns det inte någon hägnad som skilde de båda funktionerna från varandra.⁵⁴⁷ Samma sak kan ses i kartakten från 1692 över Dyvik i Ängsö socken i Västmanland, i det fallet handlade det om en kryddgård och en humlegård (figur 60). Kartan visar att funktionerna kryddgård och humlegård hölls isär, men att det inte fanns någon hägnad där emellan.⁵⁴⁸ Det är egentligen inte förvånande att det inte fanns någon hägnad, för hägnader behövdes bara för att stänga ute djuren från odlingsytorna och fyllde inte någon egentlig funktion för att skilja humleodlingen från grönsakslandet, däremot är det intressant att begreppen kålgård, kryddgård och humlegård inte behövde innebära att det rörde sig om separata odlingsland som var omslutna av en egen hägnad. När källorna berättar att en gård hade både en humlegård och en kålgård, kan det i själva verket ha rört sig om en kålgård som innehöll några humlestöror.

⁵⁴⁶ LSA N45-2:1.

⁵⁴⁷ LSA F83-4:1.

⁵⁴⁸ LSA T10:14.

Figur 59. Enligt en karta från 1710 över Björkemon i Vislanda socken i Småland, förefaller humlegården (7) och kålgården (8) ha varit inom samma hägnad. På kartbilden syns ingen hägnadsmarkering mellan ytorna, istället har lantmätaren redovisat gränsen med en prickad linje. LSA F83-4:1.

Figur 60. År 1692 fanns en humlegård (E) och en kryddtäppa (F) i Dyvik i Ängsö socken i Västmanland. På kartbilden finns ingen hägnadsmarkering i gränsen mellan de båda ytorna. LSA T10:14.

Tydliggen kunde det finnas humlestörar i kålgårdarna, men källorna är inte lika tydliga när det gäller om det också odlades köksväxter i humlegårdarna. Det är ändå tänkbart att ett odlingsland där humleodlingen dominerade kom att kallas för en humlegård. Det skulle kunna vara en förklaring till att det i kartmaterialet för vissa gårdar nämns humleodling men ingen köksväxtodling.

Ett troligt exempel på att det kunde odlas köksväxter i en humlegård ges i kartakten över Julita kungsgård i Julita socken i Södermanland från 1735. I kartan finns en notering om en humlegård som hade en yta motsvarande knappt 4 000 kvadratmeter. I kommentaren finns det angivet att det var en humlegård med 2 000 stänger humle och ”der hoos ett litet Kåhlland”.⁵⁴⁹ Kållandet förefaller i det här fallet ha legat inne i humlegården.

Ett motsvarande exempel, som är från en bebyggelseenhet som var brukad av bönder, ges i kartakten från Frebro i Tierps socken i Uppland, 1760 (figur 61).⁵⁵⁰ Kartbilden visar två odlingsland, vart och ett med ett sammanhållet parti med täta rader av prickar, vilka förmodligen illustrerar raderna med humle-

⁵⁴⁹ LSA C35-62:1.

⁵⁵⁰ LSA B64-38:2.

störar. Inom varje odlingsland syns också tomma fält, utan prickar. Det ena av de båda odlingslanden kallas i protokollet för humlegårdar och kåltäppor; det kan därför antas att det odlades köksväxter inom den del som inte markerats med prickar. Det andra odlingslandet kallas bara för humlegårdar, vilket gör att det är oklart vilken funktionen var hos ytan som inte blivit prickad, förutom att det förmodligen inte var humleodling. Det kan ha rört sig om köksväxtodling, men Södergården, som humlegården hörde till, hade även kålgårdar som låg på en annan plats inom byns mark. Exemplet illustrerar i alla fall på ett tydligt sätt att odlingsland som kallades för humlegårdar inte behövde användas till humleodling inom hela ytan.

Figur 61. På kartan från 1760 över Frebro i Tierps socken i Uppland, syns Södergårdens humlegårdar (56) och Mellangårdens humlegårdar och kåltäppor (57). Humleodlingen redovisas på kartan med täta rader av prickar. Av kartbilden framgår att delar av ytorna inte var prickade, antagligen hade de här omarkerade ytorna en annan funktion än humleodling. LSA B64-38:2.

Det är således ont om tydliga belegg i kartorna för att det ska ha odlats köksväxter i humlegårdarna, men sådana uppgifter går att finna i 1700-talslitteraturen. Då handlar det framförallt om att köksväxterna växlade plats med humlen med ett antal års mellanrum. Det här kommer att beskrivas mer i nästa kapitel (6.1.7).

5.2.4 Frukträd

Som nämndes i förra avsnittet kunde kålgårdarna också innehålla fruktträd, i Hallands landsbeskrivning finns sådana uppgifter för omkring 15 procent av kålgårdarna. Från Svarträ och Frillesås socknar, i centrala respektive i norra delen av Halland, finns uppgifter om att närmare hälften av kålgårdarna innehöll fruktträd. I jämförelse med noteringarna om humlestörar är uppgifterna om

fruktträd i kålgårdarna mer jämnt fördelade; för de flesta halländska socknarna nämns kålgårdar med fruktträd för åtminstone någon av gårdarna, vilket antyder att fruktträden har redovisats mer systematiskt än humlestörarna.

De fruktträd som växte i kålgårdarna var enligt Hallands landsbeskrivning äpple/apel, päron, plommon, körsbär och krikon. Det är oklart om *apel* kunde beteckna domesticerade äppelträd eller om det rörde sig om vildaplar; det finns också uppgifter om att det fanns *willapel* och *surapel* i kålgårdarna i landsbeskrivningen.

I många kålgårdar fanns mer än en sorts fruktträd. I Rågelund i Landa socken fanns en kålgård med såväl ”kyrsebärs Plommen ock kreketrä En apel ock några små få pilar”.⁵⁵¹ I Köinge i Köinge socken fanns en kålgård med fyra gamla aplar, några krikonträd, ett päronträd, en hägg, en rönn, några nyligen satta körsbärsträd och två stora popplar.⁵⁵² Innehållet av popplar, pilar, hägg och rönn, visar att kålgårdarna även kunde innehålla andra träd än de vanliga fruktträden. Detta kommer att diskuteras mer i nästa avsnitt.

I de halländska kartorna som ingår i den övergripande studien saknas det uppgifter om att det fanns fruktträd i kålgårdarna, men i kartorna från andra landskap inom undersökningsområdet finns 17 sådana uppgifter. En av uppgifterna är från Blekinge och tre från Bohuslän, men merparten gäller byar eller gårdar i Skåne, varav nio i Malmöhus och fyra i Kristianstads län. Samtliga uppgifter är följaktligen från södra och västra delen av undersökningsområdet.

De studerade kartakterna från Mälardalen saknar uppgifter om att bönderna hade fruktträd i kålgårdarna, men i ett syneprotokoll från 1747 över akademiemmanet Eklunda i Dingtuna socken i Västmanland, berättas om ”En Kåhlgård med några små fruchtträn”. Samma år fanns vid ett akademiemman i Foreksta i samma socken ”En väl omlagad Kåhlgård, med några små trän planterad”.⁵⁵³ Det fanns tydligen fruktträd i somliga kålgårdar även i östra Mellansverige, men förmodligen var det inte lika vanligt som i de sydligaste landskapen.

Uppgifterna här ovan gällde fruktträd i de odlingsland som kallades för *kålgårdar*. Även *kryddgårdar* kunde innehålla fruktträd, vilket framgår av en kartakt över Knutstorp i Bankekinds socken i Östergötland, 1710. Där noterades ”en liten Kryddegård med 2 a 3 trän”.⁵⁵⁴ I syneprotokollen över Uppsala universitets gårdar berättas att det fanns fruktträd i alla de sex köksväxtland som synemännen betecknade kryddtäppa i Västmanlands län. I Oppgårdar i

⁵⁵¹ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäre fögderi 1990, s. 34.

⁵⁵² Hallands landsbeskrifning 1729, Varbergs fögderi 1988, s. 210.

⁵⁵³ Uppsala universitetsarkiv, FIIad:3.

⁵⁵⁴ LSA D6-24:1; Dessutom i kryddgården till ett torpställe under Torpa i Lönsås socken i Östergötland, 1770 (LSA D66-18:1).

Dingtuna socken ska det till exempel ha funnits en kryddtäppa med ”allenast nu förtiden några små frucht træn”, vilket kan tolkas som att fruktträd inte var något ovanligt inslag i de här odlingslanden.⁵⁵⁵ Kryddgårdar med fruktträd nämns också till de flesta av det tiotal kryddgårdar som finns noterade i Hallands landsbeskrivning, men merparten av de här kryddgårdarna hörde till högreståndsmiljöer som prästgårdar och kungsgårdar. Kartorna innehåller också sju uppgifter om odlingsland som lantmätaren betecknat *krydd- och trädgårdar* och 13 som är beskrivna som *kål- och trädgårdar*.⁵⁵⁶

De flesta kartuppgifter om såväl humlestöror som fruktträd i kål- och kryddgårdarna, finns i tidiga lantmäteriakter, från 1700–1750. Detta gäller för 27 av totalt 30 noteringar. Precis som i det tidigare resonemanget om hamp-landen kan detta förmodligen hänföras till en större detaljrikedom i kartakterna från den här tiden när det gäller de mindre odlingslanden. Det kan i sin tur hänga samman med att de här kartorna har en friare form, vilket gjorde att lantmätarna kunde redovisa viss information som låg utanför det som var huvudsyftet med karteringarna.⁵⁵⁷

Tidigare i det här kapitlet nämndes Hyltén-Cavallius uppgift om att ett köksväxtland kallades för trädgård eller apalgård om det också innehöll fruktträd. Som framkommit av det här avsnittet gällde inte detta generellt, det kunde finnas fruktträd även i odlingsland som benämndes kålgårdar och kryddgårdar. Det här blir ännu tydligare när det finns noteringar i Hallands landsbeskrivning om att det fanns fruktträd i kålgårdarna samtidigt som det finns uppgifter om att det saknades trädgårdar. En gård i byn Hjälms i Fjärås socken hade en kålgård med ”någre kierse- ock 1 krekonträ utj”, men ”ingen trä eller Humblegd”.⁵⁵⁸ I Berg i Ölmevalla socken fanns en kålgård med några krikonträ, men trädgård uppges ha saknats här också.⁵⁵⁹ Förekomsten av fruktträd var tydligen inte tillräckligt för att ett odlingsland skulle uppfattas som en trädgård. Här finns det därför anledning till en mindre fördjupning i frågan om vad som krävdes för att ett odlingsland skulle uppfattas som en trädgård under 1700-talet.

Enligt uppgifter i tidigare forskning kan det ha funnits en oförstående eller till och med nedlåtande inställning till bönders odlingsland bland dem som

⁵⁵⁵ Oppgårdar i Dingtuna socken i Västmanlands län, 1746, Uppsala universitetsarkiv, FIIad:3; En liknande kommentar finns i en karta från 1706 över Häller i Bro socken i Bohuslän, där det noterades en kålgård ”uthan några frucht bärande trä”, vilket kan tolkas som att det inte var något ovanligt med fruktträd i kålgårdarna i trakten (LSA N12-23:1).

⁵⁵⁶ Merparten av odlingslanden som kallades för antingen kål- och trädgårdar eller krydd- och trädgårdar, 15 av 20, finns noterade på kartorna från södra och västra delen av området.

⁵⁵⁷ Sporrang 2007, s. 75.

⁵⁵⁸ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäres fögderi 1990, s. 168.

⁵⁵⁹ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäres fögderi 1990, s. 13.

tillhörde högre samhällsskikt under 1700-talet.⁵⁶⁰ De här personerna var vana vid trädgårdar som var geometriskt och symmetriskt ordnade, och de kan därför ha förväntat sig mer av en trädgård än att den innehöll fruktträd. I jämförelse med de trädgårdar som de var vana vid kan böndernas odlingsland ha uppfattats som primitiva.⁵⁶¹ Den här inställningen kan, enligt tidigare forskning, ha gjort att bönders odlingsland inte kallades för trädgårdar.⁵⁶²

Ett möjligt exempel på att det förekom en nedlåtande inställning till bönders odlingsland ges från trakten mellan Malmö och Trelleborg, där Carl von Linné passerade under sin skånska resa, 1749. Linné noterade då att de flesta gårdarna ”hade sin trädgård”.⁵⁶³ Ett par år senare kommenterades de här uppgiften av häradshövdingen Carl Hallenborg, med att odlingslanden ”Förtiäna ej annat namn än kåhlgårdar”.⁵⁶⁴ Hallenborg ansåg tydligen inte att böndernas odlingsland svarade upp mot hans förväntningar på en trädgård. När han skriver att täpporna inte *förtjänade* att kallas för trädgårdar, antyder det att trädgårdarna hade en högre status.⁵⁶⁵ Däremot framgår det inte vad skälet var till att Hallenborg inte ansåg att odlingslanden kunde kallas för trädgårdar.

Ett av skälen till att bönders odlingsland inte uppfattades som trädgårdar kan enligt tidigare forskning ha varit att odlingslanden var oregelbundna.⁵⁶⁶ Den här beskrivningen får stöd i boken *En wälmående bonde* från 1789. Där berättar den fiktive bonden Håkan att han hade planterat sina fruktträd i raka rader istället för på det sätt som var ”wanligt i Bond-trädgårdarna, utan all ordning”. Håkan säger vidare att det inte var komplicerat att få till en ordnad plantering:

[...] när man ändå planterar träen, så är det ju enahanda arbete, om man sätter dem i rader eller intet; det ser dock bättre ut, då de stå i rader, och utomdessa får då hwart trä sit behöriga rum: En rätt linea kan wäl hwar och en se, så wäl som en Trädgårds-Mästare.⁵⁶⁷

Håkan tillägger också att bönders fruktträd ofta var krokiga, så även utseendet på träden ska ha skilt sig mot dem i högreståndsmiljöer. Även om förhållan-

⁵⁶⁰ Hansson 1993.

⁵⁶¹ Enligt Maria Flinck låg en viktig del av samtidens definition av trädgård i om odlingen var symmetrisk (Flinck 2010).

⁵⁶² Åsa Klintborg Ahlklo gör ett liknande konstaterande för 1800-talets odlingar; att begreppet trädgård hade ett annat, högre värde än beteckningen kålhage (Klintborg Ahlklo 2012, s. 153).

⁵⁶³ Linné 2005 [1751], s. 213.

⁵⁶⁴ Hallenborg 1913 [uå], s. 336.

⁵⁶⁵ Åsa Klintborg Ahlklo noterar att avsaknad av trädgård kan följas av konstaterandet "endast en kålhage" i besiktningssprotokoll från 1880-talet (Klintborg Ahlklo 2003, s. 62).

⁵⁶⁶ Flinck 2010.

⁵⁶⁷ Anonym 1789, s. 58.

dena kanske överdrivs i boken, kan det ligga någonting i beskrivningen. De flesta bönder hade säkert inte samma kunskaper i fruktträdsskötsel, till exempel vad gäller beskärning och användning av stödpinnar, som tidens trädgårds-mästare. Till exempel skriver provincialschäfern Johan Barck i sin berättelse om jordbruket i Malmöhus län från 1759 att böndernas fruktträd sköttes illa.⁵⁶⁸ Det är därför tänkbart att också utseendet på fruktträden kan ha inverkat på om odlingslandet skulle uppfattas som en trädgård.

En annan förklaring till att bönders kålgårdar inte alltid räknades som trädgårdar, trots att de innehöll fruktträd, kan vara att fruktträden inte var ympade utan rotäktade. När det står i Hallands landsbeskrivning att det inte fanns någon trädgård, samtidigt som det fanns fruktträd i kålgårdarna, bestod fruktträden i något fall av *suraplar*, annars av krikon, plommon eller körsbär.⁵⁶⁹ Över huvud taget gäller de flesta uppgifterna i landsbeskrivningen om fruktträd i kålgårdarna antingen stenfrukter eller vildaplar, eller också handlade det om enstaka eller ett fåtal päron- eller äppelträd.⁵⁷⁰ De odlingsland som benämndes trädgård i Hallands landsbeskrivning innehöll i de flesta fall antingen äppelträd eller päronträd.⁵⁷¹ Något av ett undantag ges från Hönhult i Drängsereds socken varifrån det noterades att ”Trädgård finns intet vidare än uti kåhl hagen några gamla suraplar”.⁵⁷² Det här exemplet visar att det var ett gränsfall om suraplar räckte för att odlingslandet skulle kallas för en trädgård. Exemplet antyder också att fruktträden inte behövde växa separat, skilt från köksväxtlandet, för att odlingsytan skulle räknas som en trädgård, vilket också konstaterades när det gäller humlegårdar i avsnittet om humleodling här ovan.

Sammantaget ger Hallands landsbeskrivning inte intrycket att de personer som samlade in uppgifter till beskrivningen undvek att använda sig av beteckningen trädgård när de beskrev bönders odlingsland. För att ett odlingsland skulle kallas för en trädgård i landsbeskrivningen krävdes att det innehöll äppel- eller päronträd, men det finns exempel på att det räckte med ett enda

⁵⁶⁸ Barck 1904–1908 [1759], s. 377.

⁵⁶⁹ Från prästgården i Vessige noterades emellertid: ”Finns ingen Trää eller humblegård ej heller lägenheet at anläggias. En kåhl hage hwartuj är några gamla aplar ock Päron Trän” (Hallands landsbeskrifning 1729, Halmstads fögderi 1986, s. 496).

⁵⁷⁰ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäre fögderi 1990, ss. 150-151; Hallands landsbeskrifning 1729, Varbergs fögderi 1988, s. 210.

⁵⁷¹ Körsbärsträdgårdar nämns däremot i flera kartakter, till exempel i Bjärby i S:t Ilians socken i Västmanland, 1690, där det fanns en ”Körsbärs Trädgård” och i Yttersöra i Bergs socken i Västergötland, 1700, där det noterades ”En liten Trädgård med några kyrsbärsträd utj ej at optimera” (LSA T50-3:1; LSA P9-100:1). I Eneby i Toresunds socken i Södermanland 1720 noterades en ”Trädgårdh bestående af några KirsbärsTrähn” (LSA C77-9:2). I Carl Hillebrandsson Ugglas beskrivning över Stora Malmns församling i Södermanland från 1749 sägs att bönderna hade små vilda trädgårdar med plommon och äpeltrod (Ugglas 1935 [1749], s. 15).

⁵⁷² Hallands landsbeskrifning 1729, Halmstads fögderi 1986, s. 566.

fruktträd för att ett odlingsland skulle kallas för en trädgård. I Trontetorp i Fjärås socken fanns en kålgård med några små unga ekar och dessutom ”En trädgård med ett äpleträ utj”.⁵⁷³ De odlingsland som kallades för kålgård trots att de innehöll fruktträd, innehöll antingen stenfrukter eller vildaplar, eller också bara enstaka äppel- eller päronträd, och det kan då antas att köksväxtodlingen dominerade odlingslandet.

Här ovan nämndes häradshövdingen Carl Hallenborgs invändning mot Linnés beskrivning av att bönder i södra Skåne hade trädgårdar. Förutom de förklaringar som nämndes ovan; att fruktträden var få, rotäkta, eller dåligt skötta eller att odlingslanden var osymmetriska, kan ett annat möjligt skäl anas när Linnés uppgift från Skåne jämförs med en notering som han gjorde vid Särna i Dalarna 1734. Linné skrev då att ”I trädgårdarna växte inga fruktträd, apel, päron eller körsbär”, istället räknade han upp ett antal köksväxter.⁵⁷⁴ Det krävdes tydligen inga fruktträd för att Linné skulle uppfatta ett odlingsland som en trädgård.

Tydligt var det vanligt att fruktträden i de halländska kålgårdarna bestod av olika slags stenfrukter. En intressant parallell till detta ges i den nyss nämnda boken *En wälmående bonde*. I boken berättar bonden Håkan att det i trädgården, där han planterat äppelträd i raka rader, inte hade fått plats några körsbärs- eller plommonträd. Istället hade han planterat de här träden i kålgården; dels runt om, dels med en rad mitt inne i odlingslandet. Håkans kommentar var att träden visserligen skuggade något, men att de å andra sidan också gav lä.⁵⁷⁵ Argumentet kan ha haft relevans även för andra trädarter som kunde finnas i kålgårdarna, vilka kommer att diskuteras i nästa avsnitt.

5.2.5 Andra träd

Som framgick här ovan kunde kålgårdarna också innehålla andra träd än fruktträd. En gård i Fagared i Ölmevalla socken hade enligt Hallands landsbeskrivning en kålgård med en ek, några askar, aspar och pilar. I en kålgård till en gård i Josberg i Fjärås socken växte ek, ask, pil, rönn och körsbärsträd. Andra träd, som ska ha funnits i kålgårdar enligt landsbeskrivningen, var lönn, bok, hägg, al, alm, björk, lind och hassel, samt i några fall även barrträd; både gran och tall nämns.⁵⁷⁶ De träd för vilka det finns flest uppgifter om att de ska ha vuxit i kålgårdar, är ask, pil och rönn. Noteringar om träd i kålgårdarna förekommer i varierande utsträckning för olika socknar. Från Breareds socken

⁵⁷³ Hallands landsbeskrifning 1729, Fjäre fögderi 1990, s. 140.

⁵⁷⁴ Linné 2007 [1734], s. 118.

⁵⁷⁵ Anonym 1789, s. 61.

⁵⁷⁶ Hallands landsbeskrifning 1729, Laholms fögderi 1984, s. 146; Hallands landsbeskrifning 1729, Varbergs fögderi 1988, s. 270.

finns uppgifter om det som i beskrivningen kallas för *vilda* träd för cirka en tredjedel av kålgårdarna, men för många socknar saknas sådana uppgifter.

Även kartakterna ger i sällsynta fall belägg för att köksväxtlanden ska ha innehållit andra träd än fruktträd. Sådana uppgifter finns i lantmätaren Erik Kuus kartor från åren kring 1700. I Ängås i Västra Frölunda socken i Västergötland fanns 1694 en kålgård med ekar, pilar och al, och i Käga i Lyse socken i Bohuslän fanns 1711 en kålgård som innehöll en oxel.⁵⁷⁷ I Amundö i Askims socken i Västergötland, 1694, och i Olsnäs i Stenkyrka socken i Bohuslän, 1695, fanns kålgårdar med aspar.⁵⁷⁸ En kålgård med asp omnämns också 1780 från Kyrketorp i Rystad socken i Östergötland. I samband med att ett källand bytte ägare, fick den tidigare ägaren rätt att ta 20 unga aspar som stod inne i källandet för att plantera på ett annat ställe.⁵⁷⁹ Detta visar att ägaren ansåg att det låg ett värde i asparna.

Figur 62. Fotografiet visar en kålgård i Stamnareds socken i Halland, fotograferad av Märten Sjöbeck, 1930. Sjöbecks bildtext lyder: ”Kålhage av oregelbunden, rundad form, allttjämt nyttjad till grönsaksodling. Det höga trädet t. v. (lönn) som såväl som fruktträden ha planterats i sen tid.” Även om träden sägs ha planterats i sen tid, överensstämmer förekomsten av träd med innehållet i halländska kålgårdar under första hälften av 1700-talet enligt uppgifter i *Hallands landsbeskrivning 1729*. Källa: Sjöbeck, 1932.

⁵⁷⁷ LSA N1:65; LSA N71-27:1.

⁵⁷⁸ LSA N1:64; LSA N1:43.

⁵⁷⁹ LSA D86-16:1.

I den halländska landsbeskrivningen förekommer ibland kommentaren ”en Kåhlgård utan Trän”.⁵⁸⁰ Eftersom det behövde göras en kommentar när det *inte* fanns träd i kålgårdarna, måste det i vissa trakter ha ansetts normalt att odlingslanden innehöll ett eller flera träd.

Anledningen till träden i kålgårdarna kan ha varit att köksväxtodlingarna skulle få lä, på samma sätt som bonden Håkan beskrev om körsbären ovan, men träden kan också ha fyllt många andra viktiga funktioner, som att bidra med ved, virke, material till korgar och lövfoder till djuren. Förmodligen ska träden i kålgårdarna ses i sammanhanget av att det rådde stor brist på skog i delar av landet.⁵⁸¹ För att komma till rätta med bristen på skog uppmuntrades allmogen till trädplantering.⁵⁸² Bland annat sägs i skogsordningen från 1734 att allmogen i slättbygden och i andra skoglösa områden skulle plantera minst tolv träd per matlag och år.⁵⁸³ De här trädplantorna kan ha dragits upp i kållandet, åtminstone rekommenderade assessorn Jacob Richardson i sin beskrivning av Halland från 1752, att ekar skulle dras upp från ekollon i kålgårdar och i trädgårdar. Där skulle både ekollonen och de unga trädplantorna få stå i fred för betande djur. När plantorna blivit lite större kunde de flyttas ut på något annat ställe.⁵⁸⁴ Troligtvis ska den ovannämnda kålgården i Rystads socken, som innehöll 20 unga aspar, tolkas som en plantskola.

Kyrkoherden Herman Möller, som år 1774 författade en beskrivning över Björke församling i Västergötland, ger ett annat skäl till att plantera träd i odlingslanden. Möller hade en idé om att humle skulle kunna klättra på unga aspar och pilar som planterats i rader, det vill säga träden skulle fungera som levande humlestötar. Enligt Möller skulle detta möjliggöra odling av humle i slättbygderna, där det var svårt att få tag på stötar eftersom det rådde brist på skog. Frågan är om metoden fungerade, om humlen producerade humlekottar i konkurrens med träden om vatten, näring och ljus. Troligen ska den här idén föras till de mer opraktiska förslagen i lantbrukslitteraturen.⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Till exempel Hallands landsbeskrifning 1729, Laholms fögderi 1984 ss. 203, 204, 206, 209, 213, 214, 215, 218 och 219.

⁵⁸¹ Olsson 2012, s. 210.

⁵⁸² Gyllenstierna 1980, ss. 19-22.

⁵⁸³ Olsson 2012, ss. 210-211.

⁵⁸⁴ Richardson 1752, s. 36.

⁵⁸⁵ Möller 1933 [1774], s. 300; Förslaget kan också tyda på att Möller hade klassisk bildning. En liknande uppgift, om att använda levande träd istället för stötar, ges av den romerske författaren Lucius Junius Moderatus Columella omkring år 0. Det rörde sig då om träd som skulle fungera som ett stöd för vinrankor att klättra på, men som dessutom kunde bidra med lövfoder (Columella 2009, ss. 158-159).

5.3 Sammanfattande diskussion

Frågeställningen i kapitlet har varit vad som odlades i 1700-talets bönders köksväxtland, både vad gäller köksväxter och andra odlingsväxter, som fruktträd, humle och hampa. Det här är en fråga som inte kan ges ett entydigt svar, för som framgått i kapitlet skilde sig innehållet mellan olika bönders odlingsland, både beroende på skilda odlingsförutsättningar men också på olika intresse för odling; bönder kunde odla också mer ovanliga växtslag i sina köksväxtland. Uppsättningen av olika växtslag förändrades också över tid, inte minst genom potatisens genombrott under andra hälften av 1700-talet. Studien gav ändå en översikt som i stora drag visar vilka växter som var vanliga i odling och hur detta skilde mellan olika regioner.

Bland bönder i Skåne, Blekinge, Halland och västra Västergötland visade sig grönkål vara den viktigaste köksväxten, medan vitkål och kålrot dominerade i resten av undersökningsområdet. Härutöver nämner den topografiska litteraturen bland annat morötter och palsternacka, men de sägs ofta ha odlats i liten omfattning. I viss mån odlades rovor och bondbönor i bönders kål- och kryddgårdar, men mycket av den här odlingen skedde också på åkern. Delvis kan det ha rört sig om olika sorter på åkern och i köksväxtlanden, men som framgick i kapitlet kan odlingen inom köksväxtlanden också ha motiverats av en önskan om en skörd vid en annan tid. Indikationer gavs för att flera ytterligare köksväxter odlades, till exempel dill, trädgårdsmålla och smörgåskrasse. Skälet till att de sällan omnämns i sockenbeskrivningarna kan vara att de odlades i liten omfattning.

Inom köksväxtlanden kunde också andra växtslag odlas, som till exempel humle, fruktträd, hampa och tobak. Troligtvis var det vanligare med de här växtslagen i köksväxtlanden än vad som framkommer i källmaterialen. Fruktträd och humle i köksväxtlanden kunde framförallt beläggas från den sydvästra delen av landet, alldeles särskilt från Skåne, Halland och Bohuslän. Fruktträden kunde vara av olika slag, men rotäktade träd som applar, plommon, körsbär och krikon förefaller ha dominerat. I och med att delar av ytan innanför hägnaden kunde ha en annan funktion än köksväxtodling är inte storleken på odlingslandet direkt överförbart till hur mycket köksväxter som odlades, vilket också noterades i kapitel 4.

Begreppen kål- och kryddgård kunde i vissa fall användas synonymt för odlingsland med kålväxter, rotfrukter och kryddväxter samt även blommor. När båda typerna av odlingsland nämndes i samma texter motsvarade emellertid kålgårdar odlingsland för kål, medan en kryddgård betecknade köksväxtland med främst rotfrukter och kryddväxter. Detta överensstämmer med resultaten från kapitel 3, där det framgick att kål- och kryddgårdar ofta hade olika lokalisering. Sannolikt beror det på att bönderna anpassade platsen för köksväxt-

odlingen efter de olika växtslagens krav: rotfrukter, lök och kryddväxter växer bra på lättare och mer dränerad jord, vilket var den typ av jord som kryddgårdarna brukade vara belägna på, medan kålväxter av olika slag trivs på tyngre och fuktigare jordar.

Två olika typer av kålgårdar har utkristalliserats. För det första de som låg intill husen och kunde innehålla fruktträd och humle förutom köksväxter. I de här kålgårdarna var jorden mullrik efter lång användning och eftersom de låg i anslutning till bebyggelsen är det möjligt att det fanns estetiska ambitioner med odlingarna.⁵⁸⁶ Denna variant av kålgård var särskilt vanlig i västra och södra delen av undersökningsområdet; i Skåne, Halland, Bohuslän, västra Småland och Västergötland. I östra Mellansverige kallades motsvarande odlingsland ofta för kryddgård istället för kålgård, men i Halland, Skåne och Bohuslän var benämningen kryddgård däremot sällsynt. Den andra typen av kålgård kunde ligga långt från tomten och var ofta gemensam för hela byn, vid valet av plats var vattentillgången avgörande. Odlingslandet användes framförallt till kålväxter, men det kunde också innehålla hampa, däremot innehöll den här sortens kålgård inga fruktträd. Den här typen var särskilt vanlig i östra Mellansverige.

I det här kapitlet har flera olika slag av köksväxter kunnat knytas till 1700-talets bönders köksväxtland, liksom bland annat hampa. Men hur odlingen gick till, till exempel om de olika växtslagen odlades tillsammans eller genom en växling mellan olika år, har inte diskuterats. Det är en av de frågor som kommer att behandlas i nästa kapitel som handlar om den praktiska skötseln av köksväxtodlingarna.

⁵⁸⁶ Osbeck 1788, i Svanberg 2006, s. 199; Linné 2005 [1751], s. 223.

6 Odlingen och odlarna

I avhandlingens inledande kapitel framgick att köksväxtodlingen var en arbetsintensiv del av 1700-talets jordbrukssystem. I det här kapitlet ges en översikt över hur odlingens olika arbetsmoment utfördes enligt 1700-talets litteratur, samt även när arbetet utfördes i relation till jordbrukets övriga verksamheter. Som avslutning på kapitlet behandlas vem i hushållet som arbetade med att odla köksväxterna.

6.1 Arbetsmoment

Lantbruks- och trädgårdslitteraturen som gavs ut under 1700-talet var framförallt inriktad på odlingar vid större gårdar, men den ger också en viss förståelse för vilket arbete som krävdes vid bönders köksväxtodling. Här presenteras varje arbetsmoment för sig, med början i gödslingen.

6.1.1 Gödsling

Gödsling gör att odlingslandet tillförs näring och att jordens struktur förbättras. Eftersom flera köksväxtslag är näringskrävande och beroende av en god jordstruktur, fordrar odlingen av köksväxter som regel rikligt med gödsel. Men som nämndes i avhandlingens inledning var gödseln en begränsad resurs i 1700-talets jordbrukssystem, frågan är därför hur bristen på gödsel hanterades. I det här avsnittet behandlas vilka gödselmedel som användes vid köksväxtodlingen, hur gödslingen gick till och om köksväxtodlingen var prioriterad vid fördelningen av gårdens gödselresurser.

Gödselmedel

Att döma av de utförliga utläggningarna i 1700-talets lantbrukslitteratur, var gödslingen av gårdens odlade marker inte en enkel fråga. Författarna utbreder sig bland annat om hur ofta jorden skulle gödslas och vilken gödsel som passade till vilka jordar och till vilka grödor. Särskilt är det spannmåls-

odlingen som behandlas, men flera författare berör också gödslingen av kål- och kryddgårdar.

Reinero Broocman skriver 1736 att en kålgård som bestod av svartmylla eller andra mullrika jordmåner skulle gödslas med god häst- eller färgödsel.⁵⁸⁷ År 1794 förordade riksdagsmannen och arméofficeren Carl Gustaf Boije istället att källanden skulle gödslas med ris- eller spångödsel eller med myrstackar. I brist på sådan gödsel gick det enligt Boije att använda brunnen kogödsel.⁵⁸⁸ I Jacob Strangs lantbruksbok från 1749 avråds däremot från kogödsel vid kålodling; det påstås att den ledde till angrepp av kålfjärilslarver.⁵⁸⁹

Om kålsängen låg på lerjord rekommenderade ekonomen Karl E. Dahlman, 1743, antingen hästgödsel, väl brunnen spåndynga eller ”mull efter gamla hus”.⁵⁹⁰ Dahlman förklarade inte vad han menade med sådan mull, men kanske kan han ha syftat på gammal takmull och mull som fanns under husen och som kunde tas till vara efter att husen hade tagits ner; sådana gödselmedel rekommenderades för kryddgårdar av Magnus Mentzer 1727.⁵⁹¹

Enligt Johan Risingh, 1671, var gödsel från hundar, människor och fåglar, både vilda och tama, passande till kålgårdar. Risingh nämner också gödsel från duvor, änder, gäss, sjöfågel, höns, kalkoner och påfåglar. Duvgödseln var ”hetsig” enligt Risingh eftersom den brinner hastigt. Enligt Risingh var den lämplig dels på humlegårdar, dels på de ”nedriga, kalla grunder” där kålgårdar brukade anläggas. Däremot skriver Risingh att duvgödseln inte var användbar på torrare jordar.⁵⁹²

Som framgick här ovan ansåg Johan Risingh att ”Mansgödsel” var lämplig i kålgårdar och även Carl Carleson, som var riksdagsledamot och lagman, förespråkade latrin som gödsel vid köksväxtodlingen. År 1756 skriver han att latrinet var ”den kraftigaste gödsel”, och en god hushållare skulle därför se till att denna ”härliga balsam icke förfäres”. Den hade en ”fetma” som passade till både kål- och kryddgårdarna.⁵⁹³

Risingh rekommenderade fär- och getgödsel för kryddsängarna. Även hästgödsel kunde användas om den var finstött och om hästarna hade fått korn eller

⁵⁸⁷ Broocman 1736, s. 32; Magnus Elgh skriver att ”Fär- och Getgiödslen förslår litet och brukas på magraste ställen öfwer Åkren och elljest i Trägården” (Elgh 1925 [1749], s. 24).

⁵⁸⁸ Boije 1794, ss. 145-146.

⁵⁸⁹ Strang 1749, s. 10.

⁵⁹⁰ Dahlman 1743, s. 215.

⁵⁹¹ Mentzer 1727, s. 86.

⁵⁹² Risingh 1671, ss. 20-21 och s. 54.

⁵⁹³ Carleson 1769 (andra upplagan), s. 484; Arkeobotanikern Jens Heimdahl skriver att samtida trädgårdsböcker undviker frågan om latrin, vilket således inte stämmer helt och hållet. Heimdahl ger arkeologiska belägg för att latrin användes i stadsodlingar, och diskuterar om latrinet var så tabubelagt att det bara användes vid tobaksodlingen, eller om även köksväxterna gödslades med latrin (Heimdahl 2013a, s. 81).

havre som foder. Svingödsel var däremot inte bra vid köksväxtodlingen enligt Risingh, men han skriver att den kunde räknas som den bästa om den blandades med löv, barr, ris eller sopor.⁵⁹⁴ Botanisten Engelbert Jörlin, 1796, och prästen Tiburtz Tiburtius, 1755, skriver istället att kålgården aldrig skulle gödslas med någonting annat än svingödsel.⁵⁹⁵

Gödseln från kreaturen kunde drygas ut med annat organiskt material. Det finns inte så många uppgifter om kompostering i lantbruks- och trädgårdslitteraturen; de växtrester och det ogräs som kom från köksväxtodlingen skulle enligt somliga författare användas som foder till ”boskap” och ”småskap”.⁵⁹⁶ G. T. Dahlman skriver emellertid 1728 att han kände till att somliga hade kompost inne i kålgården, men själv avrådde han från det eftersom komposten ledde till frö, ohyra och ormar.⁵⁹⁷ En form av kompostering rekommenderades ändå av Linnélärjungen och veterinären Peter Hernquist under senare hälften av 1700-talet. Hernquist skriver att gatusopor och ogräs skulle samlas i gropar, där det ”ruttnade samman” till en bra gödsel. Varje månad behövde innehållet röras om.⁵⁹⁸ En liknande beskrivning ges 1782 av kommersrådet Anders Lissander, som menade att olika typer av organiskt material skulle samlas ihop och läggas på hög; granris, kärrjord, förruttnat trä, otjänligt gräs med mera, vilka genom ”förruttnelse” gav en god jord som var lämplig för att förbättra en mager jordmån. Enligt Lissander skulle särskilt torpare kunna förbättra sin jord på det här sättet.⁵⁹⁹ Författaren Fredric Mozelius skriver 1777 att kryddgården skulle gödslas med sådant som samlades nedanför gödselstället; ”jord, halmwruk, sopor, smått ris och allehanda affträden, byk-aska, disk-watn, urin, myrstackar m m”. Tillsammans med lakvattnet från gödseln skulle detta ”ruttna tilhopa” och bli en ”skön gödsel” som förutom till köksväxtodlingar också kunde användas för odling av vete.⁶⁰⁰

I litteraturen föreslås också användningen av mullhaltig jord som gödsel. Enligt boktryckaren Lars Salvius var den jord som grävts upp från alkärr och som fått ligga och brinna, lämplig vid kålodling.⁶⁰¹ Magnus Mentzer skriver att jordmassan som grävts upp vid dikningen var ”oumgängelig” för träd-, krydd- och humlegårdar.⁶⁰²

⁵⁹⁴ Risingh 1671, ss. 20-21.

⁵⁹⁵ Jörlin 1796, s. 6; Tiburtius 1755, s. 195.

⁵⁹⁶ Fischerström 1779, uppslagsord Affträde, affall; Brauner 1788, s. 1.

⁵⁹⁷ Dahlman 1728, s. 115.

⁵⁹⁸ Hernquist 1992b [uå], s. 5.

⁵⁹⁹ Lissander 1782, s. 46.

⁶⁰⁰ Mozelius 1777, s. 3.

⁶⁰¹ Salvius 1741, s. 355.

⁶⁰² Mentzer 1727, s. 92.

Den här sammanställningen visar att det fanns en uppsjö av möjliga gödselmedel till köksväxtlanden. Åsikterna om vilket gödselslag som var det bästa vid köksväxtodlingen förefaller ha gått isär vilket kan ha hängt samman med att författarna hade erfarenhet av olika typer av jordar. Dessutom varierade förmodligen tillgången till olika gödselslag, där naturligtvis påfågel- och duvgödsel inte kan ha förekommit i bondemiljö. Men alla författare var inte så kategoriska att de menade att bara en sorts gödsel dög. Peter Hernquist noterade att gödselslagen hade olika egenskaper och att det därför kunde vara en fördel att ha olika sorters gödsel olika år.⁶⁰³

Gödseltillgång

Som nämndes i avhandlingens inledningskapitel var gödseltillgången begränsad under 1700-talet och det kan ha blivit en alltmer accentuerad gödselbrist under århundradet. Enligt ekonomhistorikern Gustaf Utterström var gödselbristen särskilt akut i slättbygderna, där de knappa gödselresurserna ledde till en sjunkande avkastning inom jordbruket.⁶⁰⁴ En samtida bild av läget ges av lantbruksreformatorn Anders Gustaf Barchaeus, som noterade att vissa åkrar vid Altomta i Uppland inte hade fått någon gödsel i mannaminne. Skälet var att de små ängsarealerna i förhållande till åkerarealen gav ont om foder och därmed otillräckliga gödselmängder.⁶⁰⁵ Kyrkoherden Zacharias Westbeck berättar i en sockenbeskrivning från Österlövsta i Norduppland från 1740, att somliga åkrar inte hade blivit gödda på 50 år.⁶⁰⁶ Exemplet visar att gödselbristen kunde vara problematisk även utanför slättbygderna. Lantbrukslitteraturens listor på udda material som kunde komma till nytta som gödsel, ska därför ses i relation till ett behov av att komplettera den begränsade gödseln från fähusen.

När gödselmängderna var begränsade uppstod en konkurrens mellan olika verksamheter.⁶⁰⁷ Barchaeus skriver till exempel 1772 från Västmanland, att det inte fanns några humlegårdar för ”Här är utvägar med större nytta för gödseln”.⁶⁰⁸ Av samma anledning skriver kyrkoherden Lars Hvalström 1786, att det inte odlades så mycket tobak i Stora Mellby församling i Västergötland ”emedan den växten fordrar mycket gödsel, och anses för den orsak, såsom

⁶⁰³ Hernquist 1992b [uå].

⁶⁰⁴ Utterström 1957, s. 78.

⁶⁰⁵ Utterström 1957, s. 78 med not till Barchaeus' reseanteckningar, s. 34, p. 203 och s. 36 UUB.

⁶⁰⁶ Westbeck 1740, s. 479.

⁶⁰⁷ På Häringe säteri i Södermanland gödslades trädgården med gödseln från vagnshästarna, medan gårdsfogden fick använda gödseln från gårdens hästar, dragare och boskap för att gödsla åkrarna (Sundberg 2001, s. 210); Trädgårdshistorikern Åsa Ahrland beskriver en långdragen tvist om gödseln från det akademiska stallet i Uppsala, vilken skulle räcka både till akademiträdgården och slottsträdgården (Ahrland 2006, s. 54).

⁶⁰⁸ Barchaeus 1923 [1772], s. 36.

skadelig för den öfriga jorden”.⁶⁰⁹ Landshövdingen i Västernorrland, Per Abraham Örnsköld, klagade över bönders hampaodling som dels upptog den bästa åkern, dels krävde mycket gödsel.⁶¹⁰ Den danske ämbetsmannen Esaias Fleischer 1783 och Karl E. Dahlman 1743, ansåg att lin- och hampaodling sög ut jorden.⁶¹¹ Såväl Örnsköld som Fleischer och Dahlman skriver att bönderna borde använda gödseln till spannmålsodling istället. Motsvarande kommentarer ges sällan om köksväxtodlingen, men rikskanslern Schering Rosenhane skriver i sin *Oeconomia* från mitten av 1600-talet, att det inte skulle läggas för mycket gödsel på frukt- och grönsaksodlingarna i trädgården, eftersom det i så fall skulle ske på bekostnad av åkerns behov och då skulle åkern ”fördärfwass”.⁶¹²

Men hur prioriterad var köksväxtodlingen vid gödslingen? I hovrättsassessorn Carl August Grevesmöhrens beräkning av gödselmängder från 1803, uppskattade han att en gård i ett tvåsadesområde med en åkerareal på 10 hektar hade tillgång till cirka 210 lass gödsel. Av den här gödselmängden behövdes enligt Grevesmöhren 20 lass till kryddtjappan och humlegården, medan återstoden av gödseln bara räckte till att gödsla en tiondel av åkern varje år.⁶¹³ I det här exemplet känner vi inte till något om arealerna för de mindre odlingslanden, men eftersom åkerarealen motsvarade en förhållandevis normal bondgård kan det ändå uppskattas att köksväxtarealen upptog omkring 500 kvadratmeter. Om gödseln delades lika mellan köksväxter och humle skulle det innebära att köksväxtlandet fick tio gånger så mycket gödsel som åkern per areal. Ett annat och mer extremt exempel ges 1772 av Anders Gustaf Barchaeus, när han från Nyby i Gamla Uppsala socken i Uppland konstaterar att ”Gödning på åkern veta ingendera utav”. Enligt Barchaeus användes gödseln bara till tjäppor och trädgårdar.⁶¹⁴ Trots de små arealerna avsattes tydligen en betydande del av gödseln till köksväxtlanden.

Det är tydligt att köksväxtlanden hade en högre näringsstatus än åkrarna. Enligt Johan Risingh, 1671, kunde en kålgård som var ordentligt skött avkasta mer än tio lika stora åkerland.⁶¹⁵ Som jämförelse skriver Risingh att en välskött humlegårds ”nytta” var på mellan fem och tio gånger en åkers.⁶¹⁶ Ett belysande exempel på köksväxtland med hög näringsstatus ges av Anders Gustaf Barchaeus från säteriet Signildsberg i Uppland. Vid säteriet hade en gärdesgård rätats ut varvid två källand hade hamnat inne i åkergårdet och

⁶⁰⁹ Hvalström 1973 [1786], s. 47.

⁶¹⁰ Örnsköld 1993 [1765], s. 85.

⁶¹¹ Dahlman 1743, s. 210; Fleischer 1783, s. 72.

⁶¹² Rosenhane 1944 [uå], s. 90.

⁶¹³ Grevesmöhren 1803, s. 119.

⁶¹⁴ Utterstöm 1957, s. 78 med not till Barchaeus' reseanteckningar, s. 34, p. 203 och s. 36 UUB.

⁶¹⁵ Risingh 1671, s. 54.

⁶¹⁶ Risingh 1671, s. 58.

blivit besådda med råg. Vid skörden hade det ena åkerstycket gett 40 gånger utsädet, det andra 64 gånger.⁶¹⁷ Som jämförelse låg en god spannmålsskörd på omkring sju gånger utsädet vid den här tiden i Mälardalen.⁶¹⁸ Vi vet inte om Barchaeus uppgifter stämmer, men de antyder ändå att kålgårdar hade ett mycket högt näringsinnehåll.

Ibland avsattes nya platser till köksväxtland i samband med olika lantmäteriförrättningar varvid de nya platserna saknade den höga näringsstatusen som jordar kan få efter en långvarig och riklig gödsling. I en kartakt från 1790 över Kålsta i Tortuna socken i Västmanland, berättar lantmätaren att de fem byborna hade utsett en åkeryta på 2 000 kvadratmeter (13 kappland) till en ny kåltäppa. För att odlingslandet skulle bli lämpligt för köksväxtodling bestämde byborna att de gemensamt skulle gödsla kållandet med 36 lass ren gödsel under kommande höst.⁶¹⁹ I en kartakt från Klingekärr i Habo socken i Västergötland från 1790, berättas att bonden Nils Jöransson blev tilldelad en markyta som tidigare hade använts som kålgård av kapten Jöran Ehrenpreus. Jöransson fick då lämna sex lass gödsel som kompensation; gödsel som Ehrenpreus förmodligen skulle lägga på sitt nya, cirka 460 kvadratmeter (3 kappland) stora kålland.⁶²⁰ I de här båda fallen saknas uppgifter om hur mycket gödsel som gårdarna hade totalt sett, men gödslingen av de nya odlingslanden måste ha inverkat på möjligheten att göda åkern.

Tillvägagångssätt vid gödslingen

Gödslingen av köksväxtlanden kunde gå till på olika sätt. Kyrkoherden Zacharias Westbeck i Österlövsta i Uppland påstod 1740 att bönder kring Öregrund inte gödslade hela kålsängarna, utan att de istället lade en slev med gödsel till varje kålplanta i samband med planteringen.⁶²¹ Enligt en avhandling från 1766 skulle den som inte hade ”lägenhet at tillräckeligen göda den jord” som skulle användas till kålodling, istället kunna vattna kålplantorna med en näringsrik gödselblandning av sot, kärrvatten, hönsgödsel och färgödsel.⁶²² Den vanligaste metoden förefaller ändå ha varit att gräva ner gödseln i landet. Enligt författaren Jacob Strang, 1749, var den bästa tiden att föra ut gödseln under vintern, i december eller januari. Strang skriver att hästgödseln då skulle

⁶¹⁷ Barchaeus 1828 [1770-tal].

⁶¹⁸ I början av 1800-talet var avkastningen cirka 5,5–6 tunnor efter avdrag för nästa års utsäde (Gadd 2000, s. 155).

⁶¹⁹ LSA T63-11:3.

⁶²⁰ LSA P74-49:1.

⁶²¹ Westbeck 1740, s. 479.

⁶²² Trozelius 1766, s. 13.

bredas ut på källandet i ett lager som var lika tjockt som tre fingerbredder, och där fick gödseln sedan ligga tills landet grävdes under våren.⁶²³

Enligt somliga författare skulle köksväxtlanden inte gödulas varje år, utan bara det året när kål odlades. Enligt uppgifter i litteraturen handlade det om vartannat eller vart tredje år, eller två år av fyra.⁶²⁴ Kommentarna förutsätter att köksväxterna odlades i en växtföljd. I ett senare avsnitt i det här kapitlet kommer det att diskuteras om växtföljd också tillämpades i bönders köksväxtland.

Kålrötter har inte samma höga näringskrav som vitkål och detta framgår också av 1700-talets lantbrukslitteratur. Carl Gustaf Boije skriver 1756 att kålrotslanden ”fordrar i förstene någon gödsel; men sedan är det ock för alltid”. Efter denna första gödsling tillförde han bara ”spångödsel”. Sedan kålrötterna hade blivit skördade lät han också fälla sina kreatur på kålrotslandet under åtta dagar så att jorden kunde gödulas av djuren.⁶²⁵

Sammanfattningsvis kräver köksväxtodlingen mycket gödsel, samtidigt som gödseln i de flesta fall var en bristvara på landsbygden under 1700-talet. Det framstår ändå som att köksväxtlanden var prioriterade, vilket gjorde att de fick en hög näringsstatus och en god struktur. I brist på stallgödsel kunde även olika alternativa gödselmedel användas.

6.1.2 Jordbearbetning

Jordbearbetningens funktion är både att skapa en god struktur på odlingsbädden och att bekämpa ogräs. En vanlig och säkert helt riktig uppfattning i dagens litteratur om 1700-talets köksväxtodling, är att köksväxtlanden vanligtvis bearbetades genom grävning.⁶²⁶ Det är också grävning som är den jordbearbetningsmetod som nämns i de flesta av de titlar från 1700-talet som nämner jordbearbetning av köksväxtland, men det fanns också andra metoder.⁶²⁷ Den norske författaren Oluf Næve skriver 1767 att odlingslandet skulle bearbetas med ”hakker eller jernspader”.⁶²⁸ Karl E. Dahlman skriver 1743 att landsbygdsbefolkningen antingen brukade gräva sin kål- och kryddgård, eller

⁶²³ Strang 1749, s. 10.

⁶²⁴ Salvius 1741, s. 356; Dahlman 1743, s. 218; Strang 1749, s. 10; Grevesmöhlen 1803, s. 60; Hernquist 1992a [uå], s. 1; Hernquist 1992b [uå], s. 6.

⁶²⁵ Boije 1756, s. 261; Metoden att använda betesdjur för att gödsla odlingslanden nämns också av trädgårdsmästaren Petter Lundberg, 1780. I hans beskrivning av humlegårdsskötsel anges att kreaturen kunde släppas in i humlegården efter skörden. Djuren skulle ”ligga på Humle-gården, ty af des urin och gödsel styrkes han” (Lundberg 1780, s 182).

⁶²⁶ Trädgårdshistorikern Åsa Klintborg Ahlko skriver att trädgårdssodlande sedan lång tid tillbaka har definierats som den del av egendomens jord som bearbetas med spade (Klintborg Ahlko 2012, s. 46).

⁶²⁷ Till exempel Dahlman 1728, s. 115; Dahlman 1738, s. 3.

⁶²⁸ Næve 2003 [1767], s. 174.

”träda op henna”, det vill säga bearbeta odlingsytan med årder.⁶²⁹ Johan Fischerström skriver 1780 att oringade svin kunde släppas ut i kålgården. Svinen bearbetade inte bara jorden utan gav också en effektiv ogräsbekämpning. Svinen skulle släppas in när alla köksväxterna hade skördats på hösten, men Fischerström skriver att det bara kunde göras i kålgårdar där det inte fanns några fruktträd eller andra perenna växter.⁶³⁰

Enligt uppgifter i litteraturen skulle kål- och kryddgårdsjorden bearbetas riktigt fint. Jordklumpar skulle hackas sönder och jorden krattas helt slät.⁶³¹ Somliga 1700-talsförfattare framställer kål- och kryddgårdsjordens struktur som den allra bästa och som något att sträva efter också för åkerjorden.⁶³² Bland annat skriver Israel Lannér 1773, att en välskött åker skulle likna en ”väl tilredd Kål- eller Krydd-Säng”.⁶³³

Enligt vissa författare skulle odlingsytan delas in i sängar som var åtskilda av gångar i samband med grävningen.⁶³⁴ Bergmästaren och mineralogen Axel Fredrik Cronstedt skriver 1764 att bönder i Dalarna hade ”uphöjde hvitkåls-sängar”.⁶³⁵ När det gäller storleken på sängarna framgår av Johannes Colerus *Oeconomia* från 1694, att de skulle vara jämbreda och jämnlånga.⁶³⁶ Knut Pehrsson skriver 1800 att bredden på sängarna skulle anpassas ”efter omständigheterna, och efter växtens frodighet”. Även enligt G. T. Dahlman kunde sängarnas utformning variera, både vad gäller form och storlek.⁶³⁷ En återkommande uppgift i litteraturen är emellertid att ogräset på sängarna skulle gå att nå från gångarna.⁶³⁸ Det kan noteras att vid trädgårdsarkeologiska undersökningar i städer, av såväl medeltida som tidigmoderna trädgårdar, har odlingsbäddarna i de flesta fall varit drygt en meter breda, motsvarande ungefär två alnar, vilket kan vara en lämplig bredd för att komma åt ogräset från båda hållen.⁶³⁹

⁶²⁹ Dahlman 1743, s. 216.

⁶³⁰ Fischerström 1780, s. 34.

⁶³¹ Till exempel Dahlman 1743, s. 216.

⁶³² Till exempel Kalm 1904 [1753], s. 72: ”Derpå *rakas åkren* [...] til dess han blifver så slät, som en kryddsäng”.

⁶³³ Lannér 1773, s. 16; Jämför Klintborg Ahlko 2012, om att jordbruket hade trädgården som förebild.

⁶³⁴ Till exempel Bruno 1767, s. 224.

⁶³⁵ Cronstedt 1764, s. 276.

⁶³⁶ Colerus 1696, s. 151.

⁶³⁷ Dahlman 1728, s. 116.

⁶³⁸ Till exempel Colerus 1694, s. 147; Dahlman 1728, s. 116; Broocman 1736, 4:e avd., s. 11; Det samma sägs av biskopen Peder Månsson under tidigt 1500-tal (Månsson 1983, s. 259).

⁶³⁹ Lindeblad & Nordström 2014, s. 40.

6.1.3 Sådd och plantering

Köksväxtfröet kan antingen sås direkt på köksväxtlandet, eller förkultiveras, varefter plantorna sätts ut på odlingslandet några veckor efter sådden. Förkultiveringen gör att växtsäsongen förlängs, vilket är särskilt viktigt för de köksväxter som har en lång utvecklingstid, och den möjliggör också en tidigare skörd än vid direktsådd. En uppgift som förekommer i litteraturen är att den som ville ha en tidigare rovskörd än den som gavs vid odlingen på åkern, kunde förkultivera rovor på samma sätt som kålen för att sedan sätta ut plantorna på grönsakslandet.⁶⁴⁰

Enligt biskopen Peder Månssons *Bondakonst* från början av 1500-talet, skulle kålfröet sås i baljor eller andra kar inomhus.⁶⁴¹ Författarna till 1700-talets handböcker beskriver istället förkultivering utomhus; vanligtvis handlar det om förkultivering i drivbänkar av olika slag. Det kunde vara drivbänkar med glas, vilket framförallt förekom hos trädgårdsmästare, eller enklare drivbänkar som kallades för ”plantlavar” eller ”plantbänkar”.⁶⁴² De enklare varianterna kunde i vissa fall täckas med ett oljat papper.⁶⁴³

Plantlavarna/bänkarna kunde vara konstruerade på olika sätt. När Linné reste i Dalarna, 1734, såg han plantbänkar som stod på ben av trästolpar; en typ av plantbänk som levde kvar i Dalarna in på 1900-talet enligt etnologiska uppteckningar (figur 63).⁶⁴⁴ En annan variant noterades av mineralogen och kemisten Anders Tidström i Hassle socken i Västergötland, 1760. Där handlade det om en plantlave ovanpå en stor, hög sten. Tidström skriver att ”deras plantor skal trifwas öfwermåttan wäl”.⁶⁴⁵ En liknande anordning tycks ha setts av Linné, i Stenby i Närke 1746. Här låg plantlaven på en stenklippa som var cirka tre och en halv meter hög och som lutade åt söder. Den här plantlaven var en konstruktion bestående av två lager stockar som bildade en fyrkant och som var fylld med en god mylla. Linné konstaterade att det var en ”artig invention” att anlägga odlingsland på stenhällar, vilket antyder att den här formen inte var vanlig på andra håll.⁶⁴⁶ Troligen var den här plantlaven svåra att komma åt för kreaturen. I en avhandling från 1762 förordades istället plantbänkar som hade

⁶⁴⁰ Mentzer 1732, s. 148; Carleson 1769, s. 611; Både Mentzer och Carleson refererade emellertid till den tyske prästen Johannes Colerus skrift från slutet av 1500-talet och inte till egna erfarenheter, så det är oklart i vilken utsträckning detta tillämpades i Sverige; Enligt Modeer 2001 [1783] skulle också rovor som odlades på åkern förkultiveras.

⁶⁴¹ Månsson 1983, s. 259.

⁶⁴² Dahlman 1743, s. 216.

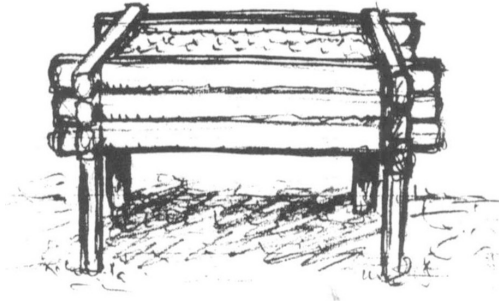
⁶⁴³ Trozelius 1762, s. 16.

⁶⁴⁴ Linné 2007, s. 240.

⁶⁴⁵ Tidström 1978 [1760], s. 122.

⁶⁴⁶ Linné 2005 [1747], ss. 27-28; Linné kallade de här odlingslanden för både *plantlavar* och *kryddtäppor*, vilket antyder att de inte bara var till för plantupptragning.

grävts ner i jorden. Fördelen med den här varianten ska ha varit att den inte blev upptorkad så lätt och den ska därför ha varit bättre än sådana plantbänkar som bestod av jordfyllda timmerkonstruktioner.⁶⁴⁷ En timrad plantbänk kan också ses i figur 64; här rör det sig om en avbildning från mitten av 1800-talet.

Figur 63. Bilden visar en timrad drivbänk, eller plantbänk, för förkultivering av kålplantor, vilken är från en uppteckning från Gagnef i Dalarna, 1915. Bänken påminner sannolikt om de plantbänkar som Linné såg i Dalarna 1734, vilka också ska ha haft ben av trästolpar. Ur Gagnér, 1999.

Figur 64. Folklivsforskaren Nils Månsson Mandelgrens blyertsteckning av ett nybygge i Nennesmo i Reftele socken i Småland är daterad 7 september 1864. Till höger i bilden syns en "kålbänk" som förmodligen användes för förkultivering av kålplantor. Folklivsarkivet i Lund. Acc. nr: 1:6-55.

År 1749 noterade Linné ett annat slag av plantbänk, också det i Närke. I det här fallet handlade det om en gödselstack som hade blivit utjämnad på toppen så att den hade blivit helt slät, varefter ett cirka 15 centimeter tjockt lager mullrik jord hade brets ut över gödseln.⁶⁴⁸ Den här metoden för plantupptragning

⁶⁴⁷ Trozelius 1762, s. 15.

⁶⁴⁸ Linné 2005 [1751], s. 41.

beskrivs också av kyrkoherden Gustaf Hedin från Kräklinge socken i Närke, 1754, och enligt Karl E. Dahlman, 1743, ska det här sättet att förkultivera kålplantor ha varit särskilt vanlig bland bönder.⁶⁴⁹ Anledningen till att förkultiveringens gjordes ovanpå gödseln var att småplantorna skulle få ett bra klimat. Under 1700-talet brukade gödselns värme utnyttjas av trädgårdsmästarna genom att de använde så kallade varmbänkar eller dyngbänkar, men tydligen användes en liknande metod av bönder.⁶⁵⁰ Ett annat alternativ vid förkultiveringens ska enligt Dahlman ha varit att så kålfröet i brända myrstackar eller på en plats där ris hade eldats upp.⁶⁵¹

För att skydda småplantorna under förkultiveringen kunde platsen för plantuppdragningen behöva omgärdas av en tillfällig hägnad.⁶⁵² Hägnaden kunde gärna kompletteras med ”gamla not-trasor”, det vill säga fisknät, som hängdes upp på stänger över odlingslandet för att inte höns skulle ge sig upp och sprätta i plantlaven.⁶⁵³

I 1700-talslitteraturen är metoden att använda plantlavar den som oftast är beskriven för bönders förkultivering, men uppdragningen av plantorna kunde också ske på ett odlingsland. Från Kleva by i Kinne-Kleva församling i Västergötland, berättar prostens Magnus Carlmark på 1770- eller 1780-talet om ett ”plantland”, som byborna i Kleva använde vid uppdragning av vitkåls- och kålrotsplantor. Plantlandet var samfällt, det var beläget mitt i byn och det hade en storlek på 2 600 kvadratmeter (17 kappland).⁶⁵⁴ Plantlandet går också att identifiera på kartor från 1749 och 1792 (figur 65).⁶⁵⁵ Kartan visar att det förutom plantlandet fanns kål- och kryddgårdar i anslutning till alla de tjugo gårdarna i Kleva och dessutom fanns det två ytterligare kålgårdar vilka var samfälliga för hela byn.

Gemensamma plantuppdagningsplatser, liknande den i Kleva, nämns också av Linnélärjungen och veterinären Peter Hernquist i slutet av 1700-talet. Hernquist noterade att plantorna brukade dras upp i ett land i fågatan för att sedan sättas ut på odlingsland inne på tomten. Skälet till att använda fågatan var enligt Hernquist att plantorna blev mindre angripna av jordloppor, vilket gjorde att plantuppdragningen kunde lyckas bättre där än i drivbänkar.⁶⁵⁶ Även i Danmark fanns samfälliga plantuppdagningsplatser liknande dem som beskrivs av Hernquist och Carlmark. Enligt den danske ämbetsmannen Esaias Fleischer,

⁶⁴⁹ Hedin 1916 [1754], s. 13; Dahlman 1743, s. 216.

⁶⁵⁰ Till exempel Dahlman 1728, s. 116.

⁶⁵¹ Dahlman 1743, s. 216.

⁶⁵² Hedin 1916 [1754], s. 13

⁶⁵³ Colerus 1694, s. 151; Bruno 1767, s. 225.

⁶⁵⁴ Carlmark 1778 [uå], s. 66.

⁶⁵⁵ LSA P110-3:2 och P110-3:3.

⁶⁵⁶ Hernquist 1992a [uå], s. 4.

1782, brukade bönder förkultivera sitt kålfrö på en del av ”gadepladsen”. Liksom Hernquist motiverade Fleischer odlingsplatsen med att jorden var fri från jordloppor. Dessutom ska jorden varken ha varit för fet eller för mager, vilket enligt Fleischer gjorde den lämplig för plantuppdragning.⁶⁵⁷

Figur 65. Kartan från 1792 över byn Kleva i Kleva socken i Västergötland visar att det låg ett samfällt plantland (203) centralt i byn. I plantlandet förkultiverade byborna sina kålplantor. Varje gård i Kleva hade dessutom en kål- och kryddgård i anslutning till den egna gårdsbebyggelsen (till exempel 25, 36, 57, 63 och 72), och det fanns också två samfällda kålgårdar i byn (204). LSA P110-3:3.

Det är oklart hur vanligt det var med sådana här samfällda plantuppdragningsplatser inom undersökningsområdet. Kanske handlade det om ett relativt lokalt fenomen inom Västergötland, för Peter Hernquist var bosatt i Skara och Kleva by ligger cirka 15 kilometer norr om Skara. Samma typ av odlingsland kan

⁶⁵⁷ Fleischer 1782, ss. 68-69; Enligt den danske trädgårdshistorikern Johannes Tholle användes de gemensamma köksväxtlanden till plantuppdragning av grön- och vitkålsplantor. Vissa plantor kunde få stå kvar och växa sig stora, resten kunde enligt Tholle planteras om på andra odlingsland. Odlingslandet kunde enligt Tholle vara cirka 200 kvadratmeter stort, det vill säga betydligt mindre än det som omnämns i Kleva, och det indelades i så många delar som det fanns brukare. Enligt Tholle fanns flera regler kring hur odlingslanden skulle skötas; det fick inte slarvas med rensningen och det gällde att hålla sig till överenskommelser kring när kålen skulle tas upp. När odlingslandet inte längre innehöll några köksväxter hölls det öppet så att svinen kunde komma in. Enligt Johannes Tholle blev det förbjudet att köra över de gemensamma plantbäddarna 1781. Det talar för att de här platserna utnyttjades återkommande (Tholle 1931, ss. 130-131).

också ha funnits i Dimbo i Dimbo socken i Västergötland, cirka 30 kilometer sydost om Skara. På en karta från 1790 syns ett samfällt plantland markerat inne på Dimbos bytomt.⁶⁵⁸ Dimbos plantland hade en storlek av omkring 230 kvadratmeter (1,5 kappland); det var således betydligt mindre än det i Kleva. Ett möjligt exempel från en annan del av undersökningsområdet ges på kartan från 1780 över Funghult i Hässleby socken i Småland som nämndes i kapitel 4. Förutom att det fanns kålgårdar inne vid bebyggelsen i Funghult, fanns även en liten samfäll kålgård i fågatan på 150 kvadratmeter (1 kappland).⁶⁵⁹ Det kan ha varit där som byborna drog upp sina kålplantor. En annan uppgift som tyder på att kålplantor drogs upp i ett odlingsland och inte i en drivbänk, ges från Gläsbacka i Ullareds socken i Halland, där det enligt Hallands landsbeskrivning fanns två kålhagar och därutöver ”2ne små täppor i gården till kåhlplantor”.⁶⁶⁰

Flera av författarna till trädgårds- och lantbrukslitteraturen rekommenderade att fröet skulle förbehandlas före sådden. Officeren och överlantshållaren Carl Johan von Holthusen skriver 1782 att rovföröet blev ”uppskrädat” om det lades på ett ugnsvarmt bröd.⁶⁶¹ Andra förordade att fröet skulle lägga i antingen vatten, mjölk, vitlöksaft, aft som hade pressats ur huslöksrot eller i skorstenssot. På det viset ansågs det att plantorna bättre skulle stå emot skadegörare, som jordloppor.⁶⁶² Enligt Jacob Strang, 1749, gavs samma skyddande effekt av att vinterförvara vitkålsfröet tillsammans med några sönderskurva vitlöksklyftor.⁶⁶³

Enligt Linnélärjungen Carl Peter Thunberg såddes kålfröet ut ”helt tätt” i plantlaven.⁶⁶⁴ I en avhandling från 1762 sägs att det var viktigt att kålen blev sådd tidigt, för att plantorna skulle kunna planteras ut på köksväxtlandet innan jordlopporna blev alltför aktiva.⁶⁶⁵ Jordlopporna påverkade också när det var lämpligt att så rovorerna på åkern. Enligt kommersrådet Johan Brauner

⁶⁵⁸ LSA P32-5:3.

⁶⁵⁹ LSA E55-12:4.

⁶⁶⁰ Hallands landsbeskrifning 1729, Varbergs fögderi 1988, s. 118.

⁶⁶¹ Holthusen 1782, s. 3; Värmebehandling av utsäde har visat sig ha effekt mot utsädesburna smittor, framförallt svampsjukdomar (Bergman & Forsberg 2000). Det är oklart om det var sådana effekter som Holthusen syftade på när han skrev att fröet friskades upp.

⁶⁶² Trozelius 1762, s. 16; Mentzer 1727, s. 98 och 111-112; Lannér 1767, ss. 38-39; Kommersrådet Johan Brauner knöt in rovförön i ett tygstycke och lät dem ligga i gödselvatten blandat med salpeter i ett dygn innan de harvades ner (Brauner 1751, s. 82).

⁶⁶³ Strang 1749, s. 11.

⁶⁶⁴ Enligt Carl Peter Thunbergs reseberättelse från Japan liknade den japanska risodlingen den svenska kålodlingen: ”Risgrynen sås alltid först på et stycke land, helt tätt, lika som kålfrö uti lafva. Sedan när det upvuxit til et quarters högd, upryckes det och planteras, lika som kålplantor, på Ris-åkrarne” (Thunberg 1793, s. 80).

⁶⁶⁵ Trozelius 1762, s. 16.

skulle rovsådden inte äga rum förrän efter midsommar då risken för angrepp blivit mindre.⁶⁶⁶

Vid tidig sådd riskerade kålplantorna att skadas av frost och därför kunde plantlavarna behöva täckas under nätterna. Bönderna i Hälsingland använde sig enligt prästen Olof Broman, 1720, av täcken, mattor eller fällar.⁶⁶⁷ Enligt Oluf Næve, 1767, var ett alternativ att täcka med halm eller riskvistar ovanpå stänger som bundits fast ovanpå plantlaven.⁶⁶⁸ Behovet av att täcka plantorna var inte lika stort om kålen förkultiverades ovanpå en gödselstack; rådmannen och notarien Georg Fredrik Bruno skriver 1767 att ”Desse plantor kunna icke skadas af frost; emedan dyngan wärmer och afhåller frosten”.⁶⁶⁹

En annan metod för att förhindra plantorna att skadas av frost, vilken ska ha tillämpats av bönder i Västergötland, var att sätta en bunke med vatten bland plantorna som skulle dra till sig kylan. Anders Tidström skriver 1756 att bunken skulle placeras på pinnar, cirka femton centimeter från marken.⁶⁷⁰ Samma metod användes av bönder i Småland. Magnus Elgh, som var kurator vid Smålands nation vid Uppsala universitet, berättar 1749: ”inbillar sig Bondgumman att förekomma förfrysningen, om hon i Linlandet sätter några skålar wattn på samma sätt som i plantlandet”.⁶⁷¹

När det var dags att sätta ut plantorna på kållandet, lossades de försiktigt ur plantlaven så att en liten jordklump följde med. Före planteringen skulle plantorna enligt flera författare sättas i en vällingtjock gödselblandning.⁶⁷² Någon dag efter utplanteringen vattnades plantorna med samma blandning.⁶⁷³ Anders Tidström skriver 1756 att somliga brukade låta plantorna stå länge och förkultiveras för att de sedan skulle växa bättre efter att de hade planterats ut på kålsängen.⁶⁷⁴ Georg Fredrik Bruno skriver istället att plantorna skulle sättas ut i kålgården så snart de hade fått sitt andra blad. Kålgården skulle då vara färdiggrävd och lagd i sängar med gångar emellan.⁶⁷⁵

⁶⁶⁶ Brauner 1751, s. 82; Enligt Mentzer skulle emellertid rovorna sås straxt efter att tjälen hade gått ur jorden (Mentzer 1727, s. 77).

⁶⁶⁷ Broman 1912–1954 [uå], s. 58.

⁶⁶⁸ Næve 2003 (1767) s. 176.

⁶⁶⁹ Bruno 1767, s. 224.

⁶⁷⁰ Tidström 1978 [1756], s. 23.

⁶⁷¹ Elgh 1925 [1749], s. 32.

⁶⁷² Tiburtius 1755, s. 195; Brauner 1765, s. 69; Trozelius 1766, s.13; Grave 1778, ss. 37-38; Strålenhielm 1751, s. 36.

⁶⁷³ Brauner 1765, s. 69; Grave 1778, s. 37.

⁶⁷⁴ Tidström 1978 [1756], s. 23.

⁶⁷⁵ Bruno 1767, s. 225.

Vitkålsplantorna sattes ut med 30–60 centimeters avstånd.⁶⁷⁶ Kålrotsplantorna sattes tätare.⁶⁷⁷ Oluf Næve skriver 1767 att kålplantorna skulle sättas i förband, det vill säga så att varannan rad var förskjuten så att det blev samma avstånd mellan plantorna, men riksdagsmannen Knut Pehrsson noterade att det vanliga var att varje kålsäng bara innehöll en rad med kålplantor.⁶⁷⁸ Med bara en rad bör odlingsbäddarna ha varit smala. Enligt Carl August Grevesmöhlen, 1803, som förespråkade odling av köksväxter på trädan, skulle det sättas en rad med bondbönor mellan varje rad med kål för att odlingsytan skulle utnyttjas bättre.⁶⁷⁹

Rådsmannen och notarien Georg Fredrik Bruno poängterade 1767, att plantorna skulle sättas med handen och inte med en pinne, för att jorden skulle tryckas till ordentligt om roten. Användningen av en pinne var emellertid det vanligaste enligt Bruno.⁶⁸⁰

Direktsådden är inte lika utförligt beskriven i litteraturen som förkultiveringen och planteringen. I G. T. Dahlmans trädgårdsbok från 1738 rekommenderades i alla fall att sådden på odlingslandet skulle göras genom bredsådd. Den som inte hade så gott handlag kunde ta en käpp och rita rutor på odlingsytan, då skulle det bli lättare att se om sådden blev jämn.⁶⁸¹ Det är oklart om det här var en metod som tillämpades av bönder.

Varifrån kom utsädet? Prästen Olof Broman i Hälsingland skriver 1720, att vissa bönder hade egen fröodling av kålfrö, men att de flesta ska ha köpt frö. Fröet kom enligt Broman söderifrån, från Uppsala, Stockholm eller Sala.⁶⁸² Enligt Johan Fischerström, 1785, kom det bästa kålfröet från Enköping.⁶⁸³

Det var inte bara i städerna det gick att få tag på utsäde, bönder kunde också köpa eller byta till sig fröer och plantor, bland annat från herrgårds-trädgårdar. Enligt prästen Tiburtz Tiburtius, 1755, sådde bönder i Vreta kloster i Östergötland inte något kålfrö själva, de skaffade sig istället kålplantor från någon närbelägen större trädgård.⁶⁸⁴ Bönderna i Blacksta och

⁶⁷⁶ 1/2 aln enligt Dahlman (1743, s. 217); 3/4 aln enligt Tidström (1978 [1756], s. 23); Enligt en byordning från Björklinge socken i Uppland, 1775, skulle kålplantorna sättas ”til minstone en aln ifrån hwarandra” (Ehn 1982, s. 395); Enligt Bruno skulle kålplantorna sättas på ett avstånd motsvarande ett ämbars bredd (Bruno 1767, s. 225); Enligt Lissander borde torpare sätta kålen ”på 5 quarters afstånd istället för en aln och en rad Jord-Päron imellan hwar rad Kålplantor” (Lissander 1782, s. 52).

⁶⁷⁷ Grevesmöhlen 1803, s. 58.

⁶⁷⁸ Næve 2003 [1767], s. 177; Pehrsson 1800, s. 75. Sängarna för potatis och rovor kunde däremot innehålla fyra rader enligt Pehrsson.

⁶⁷⁹ Grevesmöhlen 1803, s. 58.

⁶⁸⁰ Bruno 1767, s. 225.

⁶⁸¹ Dahlman 1738, s. 6.

⁶⁸² Broman 1912–1954 [uå], s. 58.

⁶⁸³ Fischerström 1969 [1785], s. 416.

⁶⁸⁴ Tiburtius 1755, s. 195.

Vassbro socknar i Södermanland skaffade sig tobaksplantor på samma sätt.⁶⁸⁵ Det skedde också utbyten av plantor mellan bönder. De plantor, som enligt prosten Magnus Carlmark fanns i Kleva by i Västergötland, ska inte bara ha täckt den egna byns behov av kålplantor, utan även ha försett hela Kinne härad med plantmaterial”.⁶⁸⁶ Klevabornas handel med köksväxter kommer att presenteras mer ingående i nästa kapitel.

6.1.4 Vattning

Vid köksväxtodlingen var det nödvändigt med vattning, både under förkultiveringen och efter att plantorna hade satts ut på kålgården.⁶⁸⁷ Litteraturen berättar inte så mycket om hur arbetet med vattningen gick till rent praktiskt, men den innehåller flera uppgifter om när på dagen som vattningen borde utföras. Enligt vissa uppgifter skulle vattningen göras på morgonen, enligt andra på kvällen, medan flera författare var överens om att vattning mitt på dagen var skadligt.⁶⁸⁸ Somliga föreslog ändå vattning mitt på dagen för att minska problemen med jordloppor.⁶⁸⁹

Det vatten som rekommenderades var hopsamlat regnvatten och vatten från sjöar och åar. Källvatten och brunnsvatten skulle inte användas annat än i nödfall eftersom det kunde vara salt- och kalkhaltigt.⁶⁹⁰ Dessutom var brunns- och källvattnet alltför kallt. Om inget annat vatten fanns att tillgå så rekommenderades att brunnsvattnet östes upp i ett kar så att det fick värmas av solen, för då ansågs det åtminstone användbart.⁶⁹¹ För att underlätta vattningen sågs i litteraturen att vattnet skulle finnas inne i köksträdgården eller åtminstone nära intill.⁶⁹² Av kapitel 3 framgick att det ofta var mark intill öppet vatten som användes till kålgårdar, och att kålgårdar också kunde ligga i anslutning till källor.

Som ett komplement till bevattningen kunde landen skuggas för att minska avdunstningen. En anonym författare till en artikel som trycktes 1785 i tidskriften *Hushållnings Journal*, noterade att de nyplanterade kålplantorna skulle

⁶⁸⁵ Hallman 1917 [1759], s. 123.

⁶⁸⁶ Carlmark 1978 [uå], s. 66.

⁶⁸⁷ Vissa författare nedtonade behovet av vatten, de angav att det räckte att plantorna fick lite vatten i samband med planteringen, till exempel genom att de då doppades i en vatten- och gödselblandning (Jörlin 1796, s. 9; Strålenhielm 1751, s. 36; Tiburtius 1755, s. 195; Brauner 1765, s. 69; Grave 1778, s. 37).

⁶⁸⁸ Till exempel Broocman 1736, 1:a avd., s. 88; Dahlman 1728, s. 122; Dahlman 1743, s. 217.

⁶⁸⁹ Bergius 1790, s. 108; Hernquist 1992b [uå], s. 6.

⁶⁹⁰ Hernquist 1992b [uå], s. 6; Leche 1758, s. 61; Enligt Catarina Svala rekommenderade Hernquist rinnande vatten framför brunnsvatten eftersom den grävda brunnen kunde sina, men detta är inte ett skäl som anges i den samtida litteraturen (Svala 2008, s. 85).

⁶⁹¹ Kammecker 1731, ss. 44-45; Broocman 1736, 1:a avd., s. 88; Kalm 1754, s. 7.

⁶⁹² Hernquist 1992b [uå], s. 6.

täckas med en grankvist som skydd mot solen.⁶⁹³ Carl von Linné såg under sin resa genom Orsa i Dalarna 1734, att det satt björkris på södra sidan av kålgårdarna. Linné skriver att ”Vid husen stodo kålgårdar på sandjorden, som lätteligen av solens värme skolat förtorkas, om icke björkriskor, satta på södra sidan, hade gjort en behaglig skugga emot heta middagssolen”.⁶⁹⁴ Möjligen fanns en annan orsak till björkriset än att det skulle fungera som ett solskydd för plantorna, vilket kommer att framgå längre fram i kapitlet i avsnittet om skadedjursbekämpning.

6.1.5 Ogrärensning och kupning

Ogräs har naturligtvis alltid varit ett problem vid köksväxtodling. Vad ogräsfloran beträffar beskriver Linné ett antal växter som särskilt typiska i kålgårdar. Vårlok kunde till exempel växa i källanden i en sådan mängd att ”han dem aldeles förgår och med sina gula blommor täcker”.⁶⁹⁵ Om kirskål skriver han att den växer övermåttan ymnigt i frukt- och köksträdgårdar.⁶⁹⁶ Linné nämner också kålmalke, men inte i negativa ordalag. Tvärtom ansåg han att kålmalken var det ”förmämsta” ogräset i träd- och kålgårdar, eftersom dess blad kunde användas som ”grönkål”.⁶⁹⁷ Eftersom kålmalken kunde ge föda tidigt på säsongen kan den ha setts med visst överseende.⁶⁹⁸

Kyrkoherden Hans Hederström listar 1755 följande ogrässlager i kryddgårdar i Näsby socken i Östergötland: ”Kattost. Svinmålla. Hundkaxa af bägge slagen. Nässlor. Gråbo. Narf. Qvickhvete [kvickrot]. Snärjegräs [snärjmåra]. Vildpersilja. Sonchus [molke]. Lamium [plister] och Euphorbia [törel]”.⁶⁹⁹ Det här är växter som vanligen påträffas på marker med höga näringsnivåer vilket återigen visar att köksväxtlanden var välgödslade.

I 1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur beskrivs ogrärensningen som nödvändig, och det sägs att rensningen skulle ske så snart ogräset syntes för att odlingsväxterna inte skulle ”förkvävas”.⁷⁰⁰ Vissa författare lade också in moraliska aspekter i rensningsarbetet. Enligt den danske ämbetsmannen Esaias Fleischer, 1783, var ett orensat köksväxtland att anse som en stor skam för gården, och kokboks författarinnan Anna Maria Rückerschöld skriver 1797 att om

⁶⁹³ Anonym 2001 [1785], s. 15.

⁶⁹⁴ Linné 2007 [1734], s. 71.

⁶⁹⁵ Linné 1757.

⁶⁹⁶ Linné 1986 [1755], s. 85.

⁶⁹⁷ Linné 1757.

⁶⁹⁸ Jämför Cleveland & Soleri 1987, s. 260.

⁶⁹⁹ Hederström 1917 [1755], s. 23.

⁷⁰⁰ Broocman 1736, 1:a avd., s. 86 och s. 90; Dahlman 1728, s. 123.

täppan är ”orenlig och full af förtwinade växter, tro de [vägfarande] sig snart weta, huru det står til inom huset”.⁷⁰¹

Flera av syneprotokollen över Uppsala universitets hemman innehåller kommentarer om att köksväxtlanden var välrensade. Till exempel berättas 1749 från Hubby i Danmarks socken i Uppland om kål- och kryddtäppor som var ”till hemmanets behof tilräckel. och väl omsasade”.⁷⁰²

I lantbruks- och trädgårdslitteraturen finns ett fåtal beskrivningar av hur rensningsarbetet gick till rent praktiskt, men de är inte särskilt ingående. Hushållningsförfattaren Magnus Mentzer skriver i alla fall att humlekuporna ”liksom Kryddsängar med händerna rensas”.⁷⁰³ I riksdagsledamoten och lagmannen Carl Carlesons hushållslexikon från 1769 sägs att det enklaste sättet att hålla potatislandet rent från ogräs var att rensa med händerna.⁷⁰⁴ Livdrabanten Carl Bleckert Lybecker skriver emellertid 1797, att vid potatisodlingen var ”ogrässets upryckande med händerna” så arbetsintensivt, att han på grund av brist på arbetskraft hade låtit tillverka ett rensjärn med vilket ogrässets rötter kunde skäras av. Rensjärnet bestod av en tunn, 70 centimeter lång, stålkantad järnskiva, som skulle fästas på ett skaft, så att skivan kunde föras parallellt med, men strax under jordytan.⁷⁰⁵ Johan Brauner förordade 1765 att ogrärensning och myllning av jorden mellan bönor, kål och rötter skulle göras med en gångskyffel.⁷⁰⁶ Det är oklart om, och i så fall i vilken utsträckning, som bönder hade tillgång till särskilda redskap för rensningen, eller om rensningen helt och hållet utfördes för hand.

Integrerat i arbetet med ogräsbekämpningen låg också kupningen av kålplantorna. Genom kupningen minskade risken för att de tunga kålhuvudena skulle få plantorna att välta.⁷⁰⁷ Anders Tidström skriver 1756, att i Västergötland kupades kålplantorna när ogräset blivit en tvärhand högt. Jorden skulle kupas upp så högt mot kålplantan så att den nästan nådde upp till nedersta bladet.⁷⁰⁸ Enligt boktryckaren Lars Salvius skulle jorden ”tryckas väl omkring Stockarne”.⁷⁰⁹

⁷⁰¹ Fleischer 1783, s. 136; Rückerschöld 1797, s. 18.

⁷⁰² Uppsala universitetsarkiv, FIIad:2

⁷⁰³ Mentzer 1727, s. 101.

⁷⁰⁴ Carleson 1769, s. 590.

⁷⁰⁵ Lybecker 1797, ss. 77-78.

⁷⁰⁶ Brauner 1765, s. 69.

⁷⁰⁷ Bruno 1767, s. 225.

⁷⁰⁸ Tidström 1978 [1756], s. 23.

⁷⁰⁹ Salvius 1741, s. 356.

6.1.6 Skadedjursbekämpning

Problemen med torra och ogräs behandlas ganska översiktligt i litteraturen. Desto mer ingående är beskrivningarna av olika sätt att bekämpa skadegörare. Särskilt handlar det om metoder för att minska problemen med jordloppor och kålfjärilslarver.

Jordloppor är små svarta skalbaggar som gnager hål på plantorna, särskilt på korsblommiga växter som kål. Angreppen kan vara besvärliga under varma och torra vårar, då gnagandet kan leda till att plantan dör. Skadorna brukar vara särskilt svåra i östra Mellansverige, där det ofta råder en utpräglad försommartorka.⁷¹⁰ Senare på säsongen kan kålfjärilens larver orsaka stor förödelse; de kan kaläta kålplantor på kort tid (figur 66).

Figur 66. Kålfjäril och larver på blommande krasse, målad av Charles De Geer, 1740–1760. Uppsala universitetsbibliotek 5830.

⁷¹⁰ Forsberg 1991.

Uppgifter i 1700-talslitteraturen visar att angreppen av skadegörare var ett stort problem vid köksväxtodlingen. Carl Gustaf Boije skriver 1756 att ”Ej sällan plägar det hända, at matken [kålfjärilslarverna] åter up och förderfwar all hwitkålen, och således beröfvar Hushållaren des förmämsta spis öfwer wintern”.⁷¹¹ När Pehr Kalm reste i Bohuslän 1742 noterade han att ”Masken gjorde detta år stor skada på kålen, så att det var ganska litet de kunde få därav”.⁷¹² Linné konstaterade samma sak i trakten av Insjön under sin dalaresa 1734: ”Kålen var vid Räcksbodarna mest av mask uppäten”.⁷¹³ Det var naturligtvis bekymmersamt när de resurser som lagts på köksväxtodlingen inte gav någonting, eller mycket litet, tillbaka.

1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur innehåller en mängd förslag på hur skadegörarnas angrepp skulle minska. Vissa av metoderna har nämnts redan tidigare i avhandlingen, som att kålen ansågs bli mindre angripen om den odlades på ett visst avstånd från tomten, liksom att det fanns erfarenhet av att vattning av odlingslanden minskade angreppen av jordloppor. Ett annat vanligt råd var att kålfjärilarnas larver och ägg skulle plockas för hand.⁷¹⁴ Ofta rekommenderades också användning av aska, som antingen skulle siktas över larver som angripit kålen, eller strös på odlingssängarna där det var problem med jordloppor.⁷¹⁵ Det här är en metod som också brukar omnämnas i dagens trädgårdslitteratur.⁷¹⁶ Enligt 1700-talslitteraturen ska även skorstenssot ha varit effektivt mot jordloppor och det rekommenderades också inblandning av kolstybb i kålgårdsjorden.⁷¹⁷

En vanlig uppgift i litteraturen är att halm och ris skulle brännas ovanpå det odlingsland där kål eller rovor skulle odlas; det kunde vara i kålgården eller på åkern.⁷¹⁸ Enligt Karl E. Dahlman, 1743, skulle halmen eller riset brännas någon vecka innan kålplantorna sattes ut.⁷¹⁹ Förslaget om bränning saknar inte relevans. I sentida studier har bränning av ris och halm ovanpå odlingsytorna visat sig ta död på skadeinsekter, nematoder, ogräs och ogräsfrön, samt på svamp som orsakar olika svampsjukdomar.⁷²⁰ Bränningen innebär också att jorden tillförs näring genom askan.

⁷¹¹ Boije 1756, s. 385; Enligt Grave, 1778, skulle kålfjärilslarverna ”ofta så afäta den bästa och finaste kål, at man om hösten har litet eller intet för sin möda” (Grave 1778, s. 85).

⁷¹² Kalm 1746, s. 247.

⁷¹³ Linné 2007 [1734], s. 256.

⁷¹⁴ Dahlman 1743, s. 219; Trozelius 1762, s. 23; Samling af Hushålls och andre Rön 1795, s. 94-95; Nelin 1763, citat i Swederus 1907, s. 25.

⁷¹⁵ Broocman 1736, 1:a avd., s. 84 och 88-89; Dahlman 1728, s. 123.

⁷¹⁶ Till exempel Forsberg 1991.

⁷¹⁷ Stridsberg 1727, s. 61.

⁷¹⁸ Dahlman 1743, s. 215; Trozelius 1762, s. 18; Risingh 1671 s. 61; Linné 2007 [1734], s. 71.

⁷¹⁹ Dahlman 1743, s. 215.

⁷²⁰ Hardison 1976.

Litteraturen innehåller också mer udda förslag. År 1769 förespråkade Carl von Linné utsättning av käppar överstrukna med terpentin och honung i kålgårdarna. Kålfjärilarna skulle då dras till käpparna och fastna.⁷²¹ G. T. Dahlman rekommenderade 1728 att lägga ut etternässlor ovanpå kålplantorna. Det skulle göra att fjärilarna undvek att lägga sina ägg på kålen.⁷²² År 1783 skriver istället den norske kyrkoherden Hans Strøm, att alkvistar lagda på kål och rovor, hindrade kålfjärilar och jordloppor. Enligt Strøm hade alen också effekt på de skadegörare som gick på mjöl och gryn, och den ska också ha skyddat mot vägglöss.⁷²³ Enligt en svensk-norsk bondepraktika från 1778 brukade alkvistar också sättas ut kring kornåkrarna omkring mitten av juni, som skydd mot både rost, mask och annan skada.⁷²⁴ En liknande metod var att sätta björkkvistar i hörnen på källandet. Tidigare i kapitlet citerades Linné, som tolkade björkkvistar i källandet som att det var ett sätt att skänka plantorna skugga.⁷²⁵ När Pehr Kalm fick se samma sak strax utanför Uppsala 1742, fick han förklaringen att det skulle lura kålfjärilarna att lägga sina ägg på lövruskorna istället för på kålen.⁷²⁶ År 1743 skriver Karl E. Dahlman istället att det gick att minska problemet med kålfjärilar genom att sticka ner granruskor i landet här och där.⁷²⁷

Ett av de mer fantasifulla förslagen på hur man skulle bli av med kålfjärilslarver, var att resa upp galgar bland kålen, i vilka larver skulle hängas upp som avskräckande exempel.⁷²⁸ Andra förslag var att anlägga en myrstack i kålgården för att myrorna skulle äta upp larverna.⁷²⁹ Litteraturen beskriver också flera metoder som inbegriper kräftor; i prästen Isaco Ericis försvenskade version av Johannes Colerus *Oeconomia* från 1694, sägs att döda kräftor som slängdes i kålen skrämde bort kålfjärilslarverna:

Kräffweter hafwa een synnerlig Natur til at fördrifwa thesse Matkar, ty the fruchta sig för tjem såsom Diefwulen sielff, fast the än woro döde och kastade ibland kålen, så hielper thet doch likwäl.⁷³⁰

⁷²¹ Linné 1908 [1769], s. 318.

⁷²² Dahlman 1728, s. 138.

⁷²³ Strøm 1783, s. 157.

⁷²⁴ Grave 1778, s. 50; Enligt folklivsforskaren Gunnar Olof Hyllén-Cavallius beskrivning av seder i Varend i södra Småland vid mitten av 1800-talet, blev årsväxten god om lövkvistar sattes i kålgårdslanden på midsommarafton (Hyllén-Cavallius 1921 [1863], s. 184).

⁷²⁵ Linné 2004 [1734], ss. 29-30.

⁷²⁶ Kalm 1746, s. 1.

⁷²⁷ Dahlman 1743, s. 219.

⁷²⁸ Dahlman 1743, s. 219; Mentzer 1732, s. 126.

⁷²⁹ Carleson 1769, s. 482; Mentzer 1732, ss. 126-127; Colerus 1694, s. 152.

⁷³⁰ Colerus 1694, s. 152.

Peder Månsson skriver i sin *Bondakonst* från början av 1500-talet att kräftor skulle läggas i ett kar med vatten, som sedan skulle ställas i solen under några dagar, varefter vattnet skulle stänkas över kålen.⁷³¹ Liknande uppgifter finns också i flera av 1700-talets texter. Författarna antog att det var lukten från de ruttnande kräftorna som skrämde bort fjärilarna.⁷³²

I litteraturen finns också förslag som gäller användningen av olika starkt luktande växter. Bland annat rekommenderade prästen Clas Bjerkander 1780 att kvistar av pors eller malört skulle sättas i plantbänkarna för att skydda kålen mot rotskadegörare. Bjerkander föreslog också användningen av vitlök.⁷³³

Andra medel mot skadegörare var taklökssaft, kalk, hönsgödselvatten, vitt senapsfrö, vatten kokt med kålfjärilslarver och dill, vatten kokt med kålfjärilslarver och avföring, vatten med mycket salt i, samt gammal urin.⁷³⁴ I Colerus *Oeconomia* sägs att en fårvåm i kålgården skulle dra till sig insekterna, som då kunde slås ihjäl.⁷³⁵ Även denna metod återfinns i Peder Månssons *Bondakonst*. Eftersom Månsson till stor del baserade sin text på antika skrifter är det möjligt att uppgiften kan föras ännu längre tillbaka.⁷³⁶ En annan, rent vidskeplig uppfattning som sägs ha varit spridd, var att kålgården skulle gödslas med gödsel från tredjedag jul, vilket skulle göra att kålen inte blev angripen av kålfjärilar.⁷³⁷

Kräftor rekommenderades tydligen mot kålfjärilslarver, men också mot mullvadar. Metoden gick ut på att kräftorna grävdes ner i mullvadsgångarna. Enligt en artikel från 1778 i *Hushållnings Journal*, vilken var skriven av en anonym författare, hade detta försökts, men det hade visat sig att det inte fungerade.⁷³⁸ Mot mullvadar föreslogs också illaluktande köksavfall, ramslök och svingödsel, liksom användning av fällor (figur 67).⁷³⁹ Enligt bergmästaren och mineralogen Axel Fredric Cronstedt, 1764, kände ”gemene man” till att det enda som hjälpte mot mullvadar var att stampa hårt i marken.⁷⁴⁰

⁷³¹ Månsson 1983, ss. 267-268.

⁷³² Mentzer 1727, s. 126; Holthusen 1782 s. 14; Poll 1777, s. 59; Risingh 1671 s. 66; Colerus 1694, s. 152.

⁷³³ Bjerkander 1780, s. 196.

⁷³⁴ Dahlman 1728, s. 124; Brauner 1788, s. 104; Bröms 1775, s. 148; Carleson 1769, s. 478.

⁷³⁵ Colerus 1694, s. 153; Även i Mentzer 1732, s. 127.

⁷³⁶ Månsson 1983, s. 268; Lundquist 2009, s. 597.

⁷³⁷ Grave 1778, s. 85

⁷³⁸ Anonym 2001 [1778], s. 107.

⁷³⁹ Lundberg 1780, ss. 7-8; Trozelius 1762, s. 23; Cronstedt 1764, s. 281.

⁷⁴⁰ Cronstedt 1764, s. 281.

Figur 67. Bilden visar en ritning av en mullvadsfälla, som enligt beskrivningen skulle gillras med morötter. När mullvadarna kröp in slog luckan igen, och eftersom luckan hade vassa järntaggar hindrades mullvadarna att gå tillbaka. Ur Bondestolpe, Wulfschmidt 1783.

En annan metod mot mullvadar, som också byggde på att skapa vibrationer och oljud, var att gräva ner en tunna i odlingslandet. Enligt Magnus Mentzer, 1727, skulle tunnans botten i var ände, varav den översta med ett hål i sig. Genom hålet sattes en lång stång och vid stången fästes en vindsnurra, som med tunnans resonanslåda skapade ett sådant oljud att mullvadarna gav sig av.⁷⁴¹ Medicine doktorn Alexander Blackwell föreslog istället förgiftning av mullvadarna med arsenik och rävkaka.⁷⁴² För att bli av med sniglar rekommenderade G. T. Dahlman användningen av aska.⁷⁴³ Ett annat sätt ska ha varit att ha kalkoner i kålgården.⁷⁴⁴

Som framgått här ovan visar litteraturen på en stor uppfinningsrikedom när det gällde att hitta olika sätt för att bli av med skadegörare, men det är oklart om metoderna hade någon spridning. Ett sätt som verkligen var spritt, som omnämns i skrifter och syns i kartmaterialet, var däremot att odla hampa tillsammans med kålen i kombinerade kål- och hamptäppor.⁷⁴⁵

År 1756 förespråkade Carl Gustaf Boije att kållandet skulle omges av en dryg meter (två alnar) bred list besädd med hampa, eftersom det skulle minska angreppen av kålfjärilslarver.⁷⁴⁶ En samtida förklaring till hampans effekt var att fjärilarna skydde hampans lukt.⁷⁴⁷ Hampa har nämligen en intensiv och obehaglig lukt, vilket kommenterades av Linné i samband med hans skånska resa 1749. Linné noterade att många av gårdarna mellan Lund och Malmö hade

⁷⁴¹ Mentzer 1727, ss. 139-140; Hederström 1761, s. 327.

⁷⁴² Blackwell 1746, s. 10.

⁷⁴³ Dahlman 1728, s. 123.

⁷⁴⁴ Trozelius 1762, s. 23.

⁷⁴⁵ Dahlman 1743, s. 219; Törnsten 1770, s. 2.

⁷⁴⁶ Boije 1756, s. 385.

⁷⁴⁷ Boije 1756, s. 385; Törnsten 1770, s. 3.

hampland, och han skriver att ”hon [hampan] borde icke växa nära intill husen; ty hon giver en stark och skadlig lukt ifrån sig”.⁷⁴⁸

Enligt lantmätaren Olof Gerdes, som skrev en artikel i *Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar* 1771, låg hampans effekt inte i lukten, utan i att hampfröet lockade till sig småfåglar som hämplingar och bofinkar. Enligt Gerdes åt fåglarna inte bara upp hampfröet, utan också kålfjärilslarverna.⁷⁴⁹ I anslutning till Gerdes artikel kommenterade Linné att han ansåg Gerdes förklaring som ”ganska sannolik”. Linné var överens med Gerdes om att det nog inte var hampans lukt som fungerade repellerande på kålfjärilarna, men å andra sidan noterade han att det inte alltid hjälpte med hampa för att slippa kålfjärilslarver. Linné kände till några bönder som hade fått sin kål alldeles förstörd av larver, trots att en hampåker låg tätt intill kållandet så att hampan till och med hängde ut över kålen, och trots att det hade funnits ett oräkneligt antal hämplingar.⁷⁵⁰ År 1781 skrev också en anonym författare till en artikel i *Hushållnings Journal* att han var tveksam till hampans effekt på kålfjärilar: ”Herr Boije råder i sin hushållsbok att så hampa runt kållandet för att hindra fjärilarna. Detta har ingen verkan.”⁷⁵¹

Sammanfattningsvis ger 1700-talslitteraturen en mängd förslag på olika strategier för att bli av med skadegörare. Till de återkommande rekommendationerna hörde att använda starkt luktande växter och olika illaluktande substanser, som köksavfall, svingödsel och ruttnande kräftor. Andra vanliga metoder gick ut på att använda aska och att täcka plantorna med kvistar, samt att plocka bort larverna manuellt.

6.1.7 Växtföljd och alternativ till växtföljd

Vid långvarig odling med samma växtslag på samma plats finns en stor risk för att skadegörarna uppförökas och det kan resultera i att skörden minskar eller helt uteblir. En skadegörare som riskerar att uppförökas vid ensidig kålodling och som då kan förorsaka stora problem, är svampsjukdomen klumprotsjuka. Klumprotsjuka går på korsblommiga växter, både vilda och odlade, och

⁷⁴⁸ Linné 2005 [1751], s. 187.

⁷⁴⁹ Gerdes 1771. Gerdes gjorde försök där han ömsom odlade hampa i lister kring kållandet, ömsom lät bli, och han noterade att när fåglarna vant sig vid att komma till kållandet behövde hampan inte odlas varje år.

⁷⁵⁰ Linnés kommentar i Gerdes 1771.

⁷⁵¹ Anonym 2001 [1781], s. 189; Även under tidigt 1900-tal var samodling med hampa en spridd metod för att minska kålfjärilarnas angrepp på kålen i många länder i Europa, trots att det enligt entomologen John Feltwell inte har blivit utrett om och i så fall varför detta skulle ge en effekt. Det har getts olika förklaringar till de minskade angreppen, som att hampa växer högre än kålen så att fjärilarna inte kan känna lukten av eller se kålplantorna, men också att det är hampans lukt som verkar avskräckande (Feltwell 1982, s. 489).

drabbar bland annat kålrot, vitkål och rova. Den leder till att rötterna blir missbildade och att plantorna tynar bort.⁷⁵² Ett sätt att undvika klumprotsjuka och andra motsvarande skadegörare, är att tillämpa växtföljd, vilket innebär att växtslagen byter plats inom odlingslandet varje år. För att undvika klumprotsjuka rekommenderas idag att ett sjuårigt uppehåll görs mellan odlingen av korsblommiga grödor.⁷⁵³ I det här avsnittet undersöks om 1700-talets bondehushåll tillämpade växtföljd i sina köksväxtland eller om de använde andra metoder för att undvika de problem som kan uppstå vid ensidig odling.

Växtföljd i köksväxtodlingen

I större delen av Götaland och Svealand fick växtföljder inom åkerbruket genomslag först ett stycke in på 1800-talet, men i köksväxtodlingen kan växtföljder ha slagit igenom tidigare, åtminstone i vissa miljöer. År 1803 använde Carl August Grevesmöhlen köksväxtland i sin argumentation för införandet av växtföljder på åkern. Enligt Grevesmöhlen var det onödigt att träda åkerjorden på det sätt som gjordes inom de regelbundna trädessystemen två- och tresåde. Istället för att hälften eller en tredjedel av arealen skulle lämnas obrukad varje år förespråkade han odling på trädan; därigenom skulle åkern kunna användas mer effektivt. I sin argumentation hänvisade han till att kryddgårdarna odlades utan träda. Grevesmöhlen skriver att kryddgårdar kunde odlas årligen eftersom de gödslades varje år, men också att den nödvändiga vila som odlingsjorden behövde gick att åstadkomma genom en växling mellan olika grödor: ”ombyte af växter utgöra äfwen en verklig hwila, likwäl utan att produktionen någonsin afstadnar”.⁷⁵⁴

I 1700-talslitteraturen beskrivs olika varianter av växtföljder för köksväxtland. År 1782 beskriver kommersrådet Anders Lissander en treårig växtföljd, med kål första året, med purjolök och olika slags rotfrukter, som morötter, persiljerötter, palsternackor, kålrötter och selleri det andra året, samt med ärter och potatis det tredje.⁷⁵⁵ Peter Hernquist rekommenderade i slutet av 1700-talet en fyraårig växtföljd, med kål första året, kål, selleri eller gurka det andra, rovor och lök det tredje samt ärter det fjärde.⁷⁵⁶ Kål var enligt Hernquist den enda gröda som kunde odlas två år i rad.⁷⁵⁷

I litteraturen ges också exempel på kortare växtföljder. Jacob Strang nämner i sin skrift *Rön uti lanthushållningen* från 1749 att kål skulle planteras vart-

⁷⁵² Wallenhammar 1997.

⁷⁵³ Rölin 2003, s. 3.

⁷⁵⁴ Grevesmöhlen 1803, s. 28.

⁷⁵⁵ Lissander 1782, s. 31; Samma beskrivning ges i Høegh 1799, s. 203.

⁷⁵⁶ Hernquist 1992a [uå], s. 1.

⁷⁵⁷ Hernquist 1992b [uå], s. 33.

annat år, när kål inte odlades skulle odlingslandet användas till hampa eller ”jord-frukter”.⁷⁵⁸ Trädgårdsmästaren Peter Lundberg skriver att kålland med vitkål behövde ”bytas om” för att jorden inte skulle bli ”ofrisk”, men efter ett eller två år med andra jordfrukter, kunde det återigen användas till kål.⁷⁵⁹

I växtföljder brukar ordningen på grödorna vara anpassade efter de olika växtslagens behov av gödsel. Kålväxter är gödselkrävande och odlas därför direkt efter att jorden gödslats, rotfrukter kräver mindre gödsel och kan odlas året därpå, medan baljväxter är kvävefixerande och de kan därför odlas utan tillförsel av gödsel. Den här grundidén finns också i de växtföljder som beskrivs i 1700-talslitteraturen. Enligt Lissander, som nämnde en treårig växtföljd, skulle köksväxtlanden bara gödglas det år då kål planterades. Strang nämnde en tvåårig växtföljd och noterade att kållandet skulle gödglas vartannat år.⁷⁶⁰ Enligt Hernquist skulle odlingslandet gödglas de båda första åren, när kål, gurka och selleri odlades.⁷⁶¹

Även i litteratur där det inte är uttalat att författarna beskrev köksväxtland där det tillämpades växtföljd, talas det ibland om att odlingslandet inte gödslades varje år. Enligt boktryckaren Lars Salvius, 1741, och ekonomen Karl E. Dahlman, 1743, skulle kål- och kryddsängarna gödglas vart tredje år.⁷⁶² Det tyder på växtföljd även i dessa fall.

Metoden att odla köksväxterna i en växtföljd var således välkänd, åtminstone under den andra hälften av 1700-talet och i de delar av samhället där författarna till lantbruks- och trädgårdslitteraturen rörde sig. Däremot är det mer oklart om metoden var spridd bland bönder. I boken *En Wälmående bonde* från 1789, säger bonden Håkans dotter Anna att hon inte skulle glömma det som hennes far hade lärt henne, ”at lägga Trägården uti wissa afdelningar. Förut wille han ej bära något, wi måtte göda honom, huru wi wille; men nu, sedan wi ombyta med Wäxterna, växer all ting däruti.”⁷⁶³ Efter Håkans rekommendation om att införa växtföljd i köksväxtlandet hade det tydligen blivit bättre tillväxt på grönsakerna och mindre behov av gödsel. Här framställs det som att växtföljd var en ny metod på frammarsch inom bönders köksväxtland.

⁷⁵⁸ Strang 1749, s. 10.

⁷⁵⁹ Lundberg 1780, s. 33.

⁷⁶⁰ Strang 1749, s. 10.

⁷⁶¹ Hernquist 1992a [uå], s. 1; Hernquist 1992b [uå], s. 6; I dagens trädgårdsböcker föreslås ofta fyraåriga växtföljder, där odlingslandet gödglas rikligt under det första året, och används för näringskrävande grödor som kålväxter, purjolök och squash. De följande åren kan gödselmängderna minskas, och växter med allt mindre gödselkrav odlas. Det fjärde året odlas kvävefixerande växter som ärter och bönor, och då behövs ingen gödsel alls. Hernquists förslag om att odla kål två år i rad rekommenderas inte idag.

⁷⁶² Salvius 1741, s. 356; Dahlman 1743, s. 218.

⁷⁶³ Anonym 1789, s. 107.

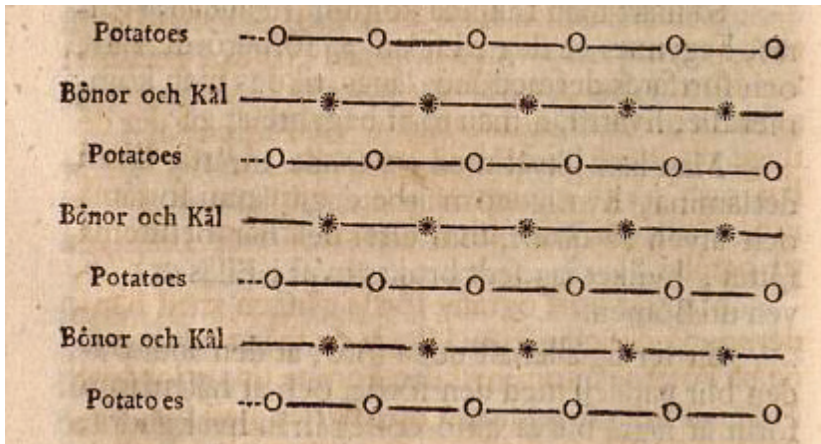
En avgörande fråga för att förstå om bönder kan ha tillämpat växtföljd, är vad som i så fall kan ha odlats det eller de år då odlingsytan inte innehöll kål. Exempelen här ovan rör två-, tre- och fyraåriga växtföljder, vilket innebär att det måste ha odlats andra grödor inom köksväxtlandet som upptog åtminstone samma areal som kålodlingen. Strang nämner en växling mellan kål och jordfrukter, där jordfrukter öppnar för alla möjliga slag av köksväxter. Det kan till exempel ha rört sig om något slags rotfrukter, eller om bondebönder, som var ett annat av de växtslag som kunde knytas till kålgårdar i förra kapitlet. Lissander nämner flera olika rotfrukter, bland annat kålrötter, morötter, palsternacka, rotpersilja och potatis. Hernquist nämner selleri, gurka, rovor, lök och ärter.

I förra kapitlet gavs ett fåtal exempel på bönders odling av persilja, lök och gurka, men däremot inga för selleri, och när det gäller ärter gavs bara något enstaka belägg för att de odlades i kålgårdar. De här växtslagen kan ändå ha odlats i viss omfattning, men frågan är om de kan ha tagit upp ett odlingsland av samma storlek som kållandet. I förra kapitlet presenterades också flera citat där det hävdades att bondehushållen inte odlade morötter och palsternackor i någon större omfattning. Det skulle i så fall tala för att den här odlingen inte kan ha tagit upp samma yta som kålodlingen. Här kan emellertid en parallell dras till det som framkom tidigare i avhandlingen, i undersökningen av köksväxtodlingens omfattning, vilken byggde på ekonomihistorikern Mats Morells studie av livsmedelskonsumtionen på Enköpings hospital i slutet av 1700-talet (4.6). Hospitalhjonerna konsumerade både vitkål, kålrötter, morötter och palsternackor. Vid beräkningen av vilken storlek som bör ha krävts för att odla köksväxterna framgick att arealen för den vitkål och de kålrötter som konsumerades var i samma storleksordning som arealen för morötter och palsternackor; 11 kvadratmeter per person respektive 14 kvadratmeter. Vid en köksväxtkonsumtion motsvarande den vid Enköpings hospital kan morötter och palsternackor ha odlats omväxlande med kålväxterna. Det är emellertid svårförklarligt varför de präster som författade ortbeskrivningar skulle skriva att morötter och palsternackor odlades i liten omfattning om de här grödorna upptog samma areal som kålen. Det är därför troligt att bönders odling av de här köksväxtslagen ofta var mindre i förhållande till kålen än på Enköpings hospital.

Ett växtslag som odlades i stor utsträckning vid sidan av kålen var rovor, och rovor var en av de grödor som Peter Hernquist menade att kålen skulle växla med. Flera uppgifter från 1700-talet antyder att rovorna odlades tillsammans med kålen. I en landshövdingeberättelse från Halland från 1771, sägs till exempel att allmogens jordfrukter utgjordes av "föga annat än kol och rofwer till eget behof", uppsalastudenten Johan Gustaf Sandahl skriver 1783 att bönder i Askers socken i Närke odlade rovor, kålrötter och vitkål, och år 1736

behandlar prosten Reiner Broocman skötseln av kål och rovor.⁷⁶⁴ Rovor hör emellertid till släktet *Brassica*, precis som huvudkål, kålrot och grönkål, och drabbas av i stort sett samma skadegörare och sjukdomar, så fördelen med att växla med rova måste ha varit begränsad.

En annan möjlighet är att det var potatis som ingick i växtföljden, åtminstone under senare delen av 1700-talet. Som nämndes här ovan var potatis en av de växter som Lissander ansåg att kålen skulle växla med. I samma skrift behandlade Lissander också hur torpare borde odla köksväxter, men då rekommenderade han odling av kålen och potatisen i samma odlingsland, varannan rad av varje (figur 68).⁷⁶⁵ I det sammanhanget nämnde inte Lissander att grödorna skulle växla mellan olika år.

Figur 68. Somliga författare rekommenderade att potatis skulle platseras omväxlande med rader av kål för att åkerstycket skulle utnyttjas maximalt. Bilden ovan är hämtad från en artikel av generalmajoren Jakob Albrekt von Lantingshausen (Lantingshausen 1747, s. 198).

Enligt Jacob Strang kunde kål odlas i en tvåårig växtföljd med hampa. Kyrkoherden Olof Törnsten skriver 1770 att en tvåårig växling med hampa var det vanliga i kålhagar i Baltikum.⁷⁶⁶ De här uppgifterna är intressanta med tanke på att kartorna ibland innehåller uppgifter om kål och hampland. Det är tänkbart att de båda grödorna odlades omväxlande. Exempelvis berättas på en karta över de två ensamgårdarna Öнна och Gröv i Bro socken i Bohuslän 1712, att de hade var sin kålgård, men lantmätaren noterade att ”sämblige åhr sås hampa

⁷⁶⁴ Landshövdingeberättelser från Hallands län 1998, s.173; Sandahl 1922 [1783], s. 51; Broocman 1736, 1:a avd., s. 45.

⁷⁶⁵ Lissander 1782, s. 52.

⁷⁶⁶ Törnsten 1770, s. 2.

och Lijn utij”.⁷⁶⁷ Kombinationen av kål och hampa nämns också i en beskrivning av jordbruket i Odensvi socken i Västmanland från 1755, där det sägs att ”Hampa sås icke mer än på källandet, när thet intet bär hwitkål”.⁷⁶⁸ Tydligt odlades inte vitkål varje år och hampa ansågs som en lämplig gröda att växla med. Det kan ha rört sig om en regelbunden växtföljd.

Även om växtföljd inom köksväxtodlingen rekommenderades i 1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur, är det inte säkert att det tillämpades av bondehushållen. Men om växtföljd *inte* tillämpades måste bönderna ha haft en annan strategi för att hantera de problem som kunde uppstå om samma växtslag odlades länge på samma plats, så vida de inte accepterade en lägre skörd. I de kommande avsnitten diskuteras möjliga alternativ till växtföljd: trädessystem, byte av plats för odlingslandet och lindbruk vid köksväxtodlingen.

Trädessystem i köksväxtodlingen

Som nämndes här ovan användes trädessystem som två- och tresäde i delar av landet innan de moderna växtföljderna slog igenom på åkern, men enligt Carl August Grevesmöhlen ska köksväxtlanden däremot ha odlats varje år, det vill säga i ensäde.⁷⁶⁹ Samma uppgift ges av Karl E. Dahlman, 1743, som skriver att ”en kålsäng är kringstängd och nyttjas årligen”.⁷⁷⁰ Landshövdingen Magnus Cronborg i Uppsala län skriver 1726 att ensäde tillämpades både vid trädgårdsodlingen och i kål-, lin- och hampåkrar, och att de ”jämt måste gödas, eftersom jorden ej får vila”.⁷⁷¹

I vissa fall går det att utläsa köksväxtlandens trädessystem av kartakterna och det vanligaste är då att det framgår att odlingslandet brukades i ensäde. I byn Fageräng i Lekeryds socken i norra Småland, 1775, var åkern brukad i tresäde, men en notering i kartans protokoll berättar att kålgården och hamplandet ”städse gagnas”, det vill säga de användes varje år.⁷⁷² Även i Tissered i Gullereds socken i Västergötland, 1780, berättas att åkern brukades i tresäde men kålgården i ensäde.⁷⁷³ I en kartakt från 1750 över torpet Grytvik i Oppeby

⁷⁶⁷ LSA N12-58:1.

⁷⁶⁸ Strang 1755, s. 10.

⁷⁶⁹ Grevesmöhlen 1803, s. 28.

⁷⁷⁰ Dahlman 1743, s. 216.

⁷⁷¹ Cronborg 1726, i samband med ekonomikommissionen, 1725, citat i Ehn 1991, s. 62.

⁷⁷² LSA E71-10:3.

⁷⁷³ LSA O58-20:1; Även i Lillefall i Trehörna socken i Östergötland, 1730, samt i de småländska byarna Rävlinge i Skörstads socken, 1730, Strömsholm i Svarttorps socken, 1725 och Valls-torp i Linderås socken, 1725, fanns tresädesåkrar medan kålgårdarna ska ha varit av ”ensädes sandmyllejord” respektive av ”ensädes mull” (D117-34:1; LSA E104-63:1; LSA E108-34:1; LSA E73-62:1).

socken i Östergötlands tvåsädesområde, omnämns en åkerlycka som brukades ”årligen til Kåhlland”.⁷⁷⁴

För byn Örsta i Stenkvista socken i Södermanland, 1775, har trädessystemet i köksväxtlandet inte redovisats med samma tydlighet, men här rörde det sig förmodligen om en odling i tvåsäde. I kartbilden har ”Byns Kålland och Hampeland” markerats ute på åkern med ett land i vardera av de två åker-gårderna (figur 69). På kartan syns ingen hägnad som kan ha skilt de olika odlingslanden från resten av åkern. Såvida det inte fanns hägnader i verkligheten, vilka inte ritats in på kartan, måste köksväxtlanden ha följt åkerns trädesrytm och varit besådda och legat i träda samtidigt som resten av åkern inom gårdet. Antagandet om att de båda landen odlades i tvåsäde bekräftas av kartans protokoll, i vilket det framgår att kållandet och hamplandet bestod av totalt 20 kappland, men att bara 10 kappland odlades varje år.⁷⁷⁵

Figur 69. På kartan över Örsta i Stenkvista socken i Södermanland har byns två kål- och hampland markerats med bokstaven K. Det låg ett odlingsland i varje gård och uppgifter i protokollet antyder att landen odlades i tvåsäde. Det syns ingen hägnad mellan kål- och hamplanden och resten av åkern. LSA C68-46:3.

⁷⁷⁴ LSA D78-15:2.

⁷⁷⁵ LSA C68-46:3.

Tolkningen av att Örstas kål- och hampland odlades i tvåsåde stärks också av en liknande uppgift från Gystad i Bälinge socken i Uppland. I en kartakt från 1770 noterade lantmätaren att det fanns kålsängsåkrar i båda gårderna. Kålsängsåkrarna är också markerade på storskifteskartan, som visar att det handlade om åker som låg ungefär 300 meter från bytomten, i anslutning till ängsmark (figur 70). De låg intill och på båda sidor om tvåsädeshägnaden, och de var fördelad mellan byborna i tegar.⁷⁷⁶ Gystads åkerodling av köksäxter nämndes även i kapitel 2, för en av gårdarna i byn ägdes av Uppsala universitet. I syneprotokollet finns noteringen ”Lijn, Hampe och Kåhlland finnes af ordinaire Äkren tagne”.⁷⁷⁷

Figur 70. På storskifteskartan från 1770 över Gystad i Bälinge socken i Uppland, finns kålsängsåkrar noterade med nummer 15. Kålsängsåkrarna var fördelade i de båda åkergårderna, vilka på kartan färgats med gult och rosa. Mellan gårderna löpte en tvåsädeshägnad, men däremot syns ingen hägnad mellan kålsängsåkrarna och den övriga åkern. LSA B10-23:1.

Ett annat möjligt exempel på tvåsädessodling finns på kartan över Eneby i Tore-sunds socken i Södermanland, 1720. På kartan redovisas två kål- och hampland, varav det ena färgats med samma gula färg som sädesgårdet, det andra med grått liksom trädesgårdet (figur 71).⁷⁷⁸ Detta talar för att de följt samma trädesrytm som åkern.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ LSA B10-23:1.

⁷⁷⁷ Uppsala universitetsarkiv, FIIad:1.

⁷⁷⁸ LSA C77-9:1.

⁷⁷⁹ De här tre exemplen rör kombinerade kål- och hampland. Några som gäller för bara kålland har inte påträffats, däremot ett par för rena hampland. Från Blacksta och Wassbro socknar i Södermanland, berättas 1759 att det fanns odlingsland för hampa på åkern, där hampan såddes vartannat år när åkern inte låg i träda (Hallman 1917 [1759], s. 123). En uppgift på kartan över

Figur 71. Gården Eneby i Toresunds socken i Södermanland hade 1720 två kål- och hampland, söder respektive väster om tomten. Båda har betecknats med bokstaven B på kartan. Odlingslanden kan ha odlats i tvåsåde, precis som åkern, för det ena odlingslandet har färgats på samma sätt som sädesgårdet, det andra som trädsgårdet. Odlingslanden var emellertid särhågnade från åkergårderna. LSA C77-9:1.

Redan i kapitel 2 framkom att bönder i tvåsådesområden ibland odlade köksväxterna i samma trädessystem som åkern (2.2.2). Det som är speciellt med exemplen i det här avsnittet är att de visar att det var samma delar av åkern som användes återkommande för köksväxtodling.

Uppgiterna som har framkommit här ovan antyder att köksväxtodlingen kunde anpassas till åkerns trädessystem. Oftast förefaller emellertid köksväxtlanden ha brukats med ensåde och odlats varje år, åtminstone ger kartorna få exempel på att gårdarna hade mer än en kålgård.

Byte av plats för odlingslandet

Ett alternativ, såväl till växtföljd inom köksväxtlandet som till att låta odlingslandet ingå i ett regelbundet trädessystem, var att regelbundet flytta köksväxtodlingen till en ny plats. Detta var en metod som förespråkades av assessorn Israel Lannér 1767, och även i en avhandling framlagd 1762 av Magnus Lund under ekonomen Clas Blechert Trozelius inseende.

Enligt Lannér blev ett odlingsland ”unket” och överväxt med mossa efter en långvarig odling med kål, och Lund konstaterade att ”Gamla Kålsängar äro sällan duglige”.⁷⁸⁰ Både Lund och Lannér beskriver därför metoder för att ”friska upp” gamla kålland; Lannér genom inblandning av myrstackar eller olika sorters mullrik jord i odlingslandet och Lund genom bränning av ris och halm ovanpå odlingsytan, vilket skulle minska problemen med skadegörare.

Bredåker i Gamla Uppsala socken i Uppland 1762, berättar att byn hade två hampland på åkern, ett i ”ena årvägen” och ett i den ”andra årvägen” (LSA B22-4:4). I Ekeby i Bälinge socken i Uppsala län, 1770, bestod hamplandet av 26 kappland åker, men enligt protokollet besåddes bara 13 kappland varje år. Delar av hamplandet låg i linda, vilket skulle kunna vara en förklaring till att inte hela ytan besåddes i det här fallet (LSA B10-12:1).

⁷⁸⁰ Lannér 1767, s. 37; Trozelius 1762, s. 18.

Men enligt både Lannér och Lund var det bästa sättet att få god tillväxt på kålväxterna att växla plats för odlingsytan.

Lannér skriver att platsen för köksväxtodlingen skulle växla mellan olika delar av åkern.⁷⁸¹ Enligt Lund skulle nya kålland istället tas upp ur gräsmarker (figur 72). Han skriver att gräsytan på det tilltänkta odlingslandet skulle torvas av under försommaren, och att kålen sedan kunde planteras nästkommande vår, efter att landet plöjts och harvats och sängarna grävts.⁷⁸² Tillfälliga köksväxtland i ängsmark av det slag som Lund förespråkade, noterades av topografen Abraham Hülphers under hans resa genom södra Dalarna 1757: ”Kål- och rof-land woro här [vid Garpenberg] anlagda i ängarna och berättas, at sådana platser årligen ombytas”.⁷⁸³ Enligt Hülpher växlade köksväxtlandet plats varje år, enligt Lannér borde det ske åtminstone vart fjärde år.⁷⁸⁴

Figur 72. De vandrande kålland i ängsmarker som topografen Abraham Hülphers och Lunda-studenten Magnus Lund beskrev vid mitten av 1700-talet, kan ha påmint om de här kållanden som fotograferades av folklivsforskaren Nils Keyland i Värmland 1912. Nordiska museet, NMA 0065105.

⁷⁸¹ Lannér 1767, s. 37.

⁷⁸² Trozelius 1762, s. 18.

⁷⁸³ Hülphers 1957 [1762–1763], s. 50.

⁷⁸⁴ Lannér 1767, s. 37.

För köksväxtodlingen i kål- och kryddgårdar fanns följaktligen två huvudalternativ; antingen att köksväxtlandet brukades årligen, förmodligen då med en växtföljd, eller också att odlingsytan fick växla med korta intervaller. De historiska kartorna kan ge en viss ledning till vilken av strategierna som var vanligast bland 1700-talets bönder.

Kartakterna redovisar den markindelning som rådde när lantmätaren var på plats, men ibland ges också ett längre tidsperspektiv. Särskilt storskiftesakterna kan innehålla mer eller mindre tydliga indikationer på om köksväxtlanden hade använts under en längre tid. Vid storskiftet 1775 i Mjölsta i Fasterna socken i Uppland, berättas i kartakten att byborna valde att behålla indelningen av kålsängarna ”hädanefter som hittills” och i Gränsbo i Tärna socken, också i Uppland, 1775, behöll byborna de lotter som de haft i kålgårdarna ”efter gammalt”.⁷⁸⁵

Kommentarerna i kartorna ger också exempel på köksväxtland med kortare varaktighet. Vissa hade nyligen omvandlats till kål- eller kryddgårdar. På kartan över Hökaberg i Rådeneds socken i Västergötland, 1700, berättas om ett köksväxtland som förut varit humlegård. Det återstod fortfarande 30 humlestänger, men eftersom humlen växte dåligt hade resten av ytan börjat användas till köksväxtodling.⁷⁸⁶ Samma förvandling nämns också i kartakten från Håsentorp i Fredsbergs socken i Västergötland, 1777, där det fanns ”En till kåhlland förvandlad Humlegård”.⁷⁸⁷ Från Lustorp i Köinge socken i Halland, nämns 1750 en kåltäppa som just tagits upp ur betesmarken.⁷⁸⁸

Det omvända, att kålgårdar slutade brukas som köksväxtland, nämns till exempel i Tuna i Tuna socken i Småland, där det 1700 fanns en ”Ödelagd kålgårdstompt” som istället börjat användas till slätter och i Skårdal i Nödinge socken i Västergötland, där det 1710 fanns en öde kålgård som brukades till äng.⁷⁸⁹ I Sparesta i Lids socken i Södermanland fanns 1750 en yta som ”Har varit kåltäppa men brukas nu til höslätter el. kalfbete” och i Stora Väring i Värings socken i Västergötland berättas 1770 om en tidigare kålgård som övergått till hage.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ LSA A26-23:2; LSA T64-10:1.

⁷⁸⁶ LSA P171-9:1.

⁷⁸⁷ LSA P51-19:1.

⁷⁸⁸ LSA M36-9:1.

⁷⁸⁹ LSA G97-45:1; LSA O132-13:1; Ett annat exempel är kartan över Kviström i Foss socken i Bohuslän, 1712, där det berättas om en ”Kåhlgårds Platz som nu ligger för fåfoth” (LSA N23-32:1). Från Tegneby i Tanums socken inom samma landskap berättas 1694 att ”Kåhlgårdh [...] och derjempte är dee andra gårdernas Kåhlgårdz Plattzer, men ingen deera i bruuk, meer än denna allenna” (LSA N1:24).

⁷⁹⁰ LSA C44-14:2; LSA P252-8:3.

Här ovan gavs exempel på att odlingen av humle och köksväxter kunde växla inom samma yta. Förmodligen ska växlingen ses som en del i att odlingen av humle krävde omläggning med ett antal års mellanrum. Enligt medicine doktorn Alexander Blackwell, 1746, behövde humlegårdarna läggas om efter ungefär tio år. Han föreslog att odlingsytan i humlegården användes till köksväxtodling under en period innan nya humlerötter planterades ut.⁷⁹¹ En växling mellan humlegård och köksväxtodling var emellertid inte oproblematisk eftersom humlen kan vara svårutrotad. Hushållningsförfattaren Magnus Mentzer skriver 1727:

Det man har förfarit, enär antingen Humble-gårdar blifwit af wanskötzel ödelagde, eller man welat med flit utrota dem, och använda platzen til Trägård, Kryddesängar eller också til åkerland, då hafwa rötterna wist sig i många åhr därefter, ehuru man både gräfwit och flitigt opkiört sielfwa landet, som är skedt med Konungens egna Hummelgård på Ladugårdslandet [...] ⁷⁹²

De ovanstående exemplen handlar om köksväxtodlingar som nyligen hade börjat eller slutat att användas. De belyser det faktum att en yta som är markerad som köksväxtodling på en karta, inte nödvändigtvis hade samma funktion året innan eller året efter lantmätarens kartering. Landskapet hade visserligen en inneboende tröghet; hägnader kunde till exempel behålla samma sträckning i generationer, men det fanns också en dynamik i odlingslandskapet.⁷⁹³

För att komma åt förändringarna i landskapet behöver flera kartor från samma plats jämföras med varandra. För att få ett så långt tidsspänn som möjligt jämförs här de äldre geometriska kartorna på vilka kålgårdar har markerats, med senare kartor fram till och med 1800-talets laga skifteskartor. Här följs 45 kålgårdsplatser redovisade på 42 äldre geometriska kartor från hela undersökningsområdet, majoriteten från Västergötland.⁷⁹⁴ Det motsvarar ungefär hälften av de äldre geometriska kartorna som redovisar kålgårdar.⁷⁹⁵

För 13 av de 45 kålgårdsplatserna i de äldre geometriska kartorna, kan köksväxtland eller trädgårdsodling beläggas på samma plats vid två eller flera tid-

⁷⁹¹ Blackwell 1746, s. 9.

⁷⁹² Mentzer 1727, ss. 102-103.

⁷⁹³ Kulturgeografen Ädel Vestbø-Franzén har visat att det kunde ske omfattande förändringar av landskapsutnyttjandet mellan olika år (Vestbø-Franzén 2004, ss. 198-205); För att komma åt variationer i landskapsutnyttjandet kan kartorna kombineras med andra källmaterial. Agrarhistorikern Anna Dahlström visar på korttidsvariationer i betesmarksutnyttjandet genom kombinationen av lantmäterikartor och bondedagböcker (Dahlström 2010).

⁷⁹⁴ Två av kartorna innehöll två respektive tre kålgårdar.

⁷⁹⁵ Övriga har inte kunnat följas upp, antingen för att det saknas senare kartor att jämföra med, eller för att läget för kålgårdarna inte har markerats i kartbilden, bara noterats i protokollet. Det är i första hand kartor i lantmäteristyrelsens arkiv som har använts vid jämförelsen.

punkter (tabell 19). Antingen benämndes odlingsytan för kålgård vid alla karteringstillfällen, eller också växlade benämningen till plantland, kryddgård, potatisland eller trädgård. På vissa kartor har platsen för en tidigare kålgård markerats som tomt, eller som en täppa vars användning inte framgår av kartan. Det gäller för elva av kartorna som följer på de äldre geometriska kartorna. Totalt kan det därför röra sig om samma markanvändning för 24 av de 45 kålgårdsplatserna. För de övriga kålgårdsplatserna var det tre som övergick till humlegård och en som blev till ett hampland. Av de återstående var det åtta som omvandlades till åker och nio som hade blivit till gräsmark vid en senare kartering. Gräsmarken kunde vara kalvtäppor, grästäppor, ängsmark eller utmark.

På samma sätt undersöks här också 59 köksväxtland till 46 bebyggelseenheter, där en eller flera gårdar ägdes av Uppsala universitet. Här ingår de bebyggelseenheter för vilka det redovisades ett köksväxtland vid en tidig kartering och där det också finns en senare karta att jämföra med.⁷⁹⁶ För 26 av de här 59 köksväxtlanden kunde en köksväxt- eller trädgårdsodling beläggas på samma plats vid en senare kartering, för 13 redovisades markytan som tomt vid nästa kartering. Totalt kan det därför röra sig om samma markanvändning för 39 av de 59 köksväxtlanden till akademiemmanen. Två av akademiemmanens köksväxtland övergick till hampland, 16 till åker och två till gräsmark.

Tabell 19. Tabellen visar vilken markanvändning som karterade köksväxtland hade vid en senare kartering. Dels undersöks köksväxtland som noterats i de äldre geometriska kartorna, dels sådana som tillhörde gårdar som ägdes av Uppsala universitet.

	Äldre geometriska (n=45)		Akademiemman (n=59)	
	Antal	Andel	Antal	Andel
Oförändrad markanvändning	13	29 %	26	44 %
Tomtmark eller täppa, eventuellt oförändrad markanvändning	11	24 %	13	22 %
Humlegård och hampland	4	9 %	2	3 %
Åker	8	18 %	16	27 %
Gräsmark	9	20 %	2	3 %

Den här genomgången visade att den plats som redovisades som ett köksväxtland i en kartakt, i somliga fall hade en annan funktion vid en tidigare eller en senare kartering. Men bara för att lantmätaren har angav en ny markanvändning, behöver det inte betyda att platsen hade fått en ny funktion. I Vesterlisa i

⁷⁹⁶ Även andra gårdars köksväxtland som är redovisade i samma kartakter, ingår i studien.

Länna socken i Uppland, fanns en yta som redovisades som en hamptäppa 1696, men som ett källand 1751, därefter som en hampåker 1777, för att återigen redovisas som ett källand 1805.⁷⁹⁷ Detta skulle kunna vara ett exempel på en omfattande dynamik i odlingslandskapet, där odlingslanden för kål och hampa flyttade omkring inom byns mark, men i Vesterlisa redovisades emellertid inte någon kålgård inom någon annan del av byns ägor när odlingsytan betecknades som ett hampland 1699 och 1777. En möjlig tolkning är därför att täppan användes till både kål- och hampaodling vid alla fyra karteringstillfällena, och i så fall skedde ingen förändring av markanvändningen.

Figur 73. Kålgårdarna i byn Kila i Hycklinge socken i Östergötland finns redovisade i en kartakt från 1779 (nummer 6). Köksväxtlanden låg i samma läge 1913, när de fotograferades av etnologen Sigurd Erixon, och de är därför ett exempel på att platsen för köksväxtodlingen kunde återfinnas i samma läge under lång tid även efter 1700-talet. LSA D37-17:2; Erixon 1946, s. 6.

Enligt resonemanget här ovan borde det uppstå nya köksväxtland på någon annan plats inom byns mark om platsen för köksväxtlandet redovisades med en annan markanvändning, men de här båda undersökningarna gav bara ett sådant exempel. I Viksjö i Häggeby socken i Uppland hade en kålgård markerats invid bebyggelsen vid en tidig kartering 1690, och utanför vid en senare, 1759. I det

⁷⁹⁷ A60-41:1; A60-41:2; A60-41:3; A60-41:5.

här fallet hade en linda, det vill säga en gräsbevuxen odlingsyta, tagits upp till kålgård.⁷⁹⁸ I och med att det är ont om exempel på att lägena för kål- och kryddgårdar flyttade omkring, är det svårt att belägga att det verkligen brukade ske en omflyttning av köksväxtlanden.

Här ovan kunde mer än en tredjedel av köksväxtlanden med säkerhet beläggas på samma plats på två karteringar i rad. Den årligen återkommande grävningen och gödningen, som gav en bättre jordstruktur och en god närings-tillgång, måste ha motiverat till att odlingsytan behölls på samma plats år efter år. Härtill kommer också investeringen i hägnaderna kring odlingslandet, där särskilt mer arbetskrävande hägnader, som stenmurar, kan ha bidragit till fortsatt odling på samma plats.

I ett tidigare kapitel diskuterades åkerodling av köksväxter, och om det kan vara en förklaring till att kål- och kryddgårdar inte alltid har markerats på kartorna. I den här genomgången har naturligtvis bara de kålgårdar som har redovisats i kartbilden kunnat följas. Det kan därför tänkas att en växling av platsen för köksväxtodlingen var vanligare än vad som kan visas genom en jämförelse mellan olika kartor.

Lindbruk i köksväxtlandet

Ett alternativ till att byta plats för köksväxtodlingen genom att ta upp ett nytt odlingsland på en annan del av byns mark, kan ha varit att växla plats för odlingen inom köksväxtlandets hägnad. Det här var en metod som Peter Hernquist föreslog i slutet av 1700-talet. Hernquist skriver att en del av köksväxtlandet kunde läggas igen under en period om gödseln inte räckte till för hela odlingsytan. Antingen kunde den bästa eller den sämsta delen läggas igen.⁷⁹⁹ Det han beskriver är användningen av lindbruk inom köksväxtlandet.

Knut Pehrsson ger 1800 ett liknande förslag. Pehrsson skriver att trädgården redan från början skulle delas in i två lika stora delar, varav hälften skulle besås med gräs och klöver, resten med köksväxter. Efter några år, när klövervallen började gå ut, skulle köksväxterna växla plats med vallen.⁸⁰⁰ Kål och gräs i samma odlingsland rekommenderades också av kommandören och hushåll-

⁷⁹⁸ LSA A14:57-8; LSA B33-17:1; Ett av de övriga exemplen på att kålgårdarna fick ett nytt läge, ges i kartakterna över Finnekumla i Finnekumla socken i Västergötland. År 1648 finns en bebyggelsenära kålgård redovisad. År 1715 hade denna övergått till trädgård, och en ny kålgård hade tagits upp i andra änden av tomtens, där det tidigare varit humlegårdar (Torpa:117-118; LMA 15-fin-4). I Vardala i Närtuna socken i Uppland hade 1639 års kålgård övergått till åker vid följande kartering, medan nya kålsängar tagits upp på tidigare hagmark och åkermark. Härfter omvandlades det första kålgårdsläget till trädgård, medan det andra läget återgick till åker (LSA A6:57; A73-33:1; A73-33:2; A73-33:3).

⁷⁹⁹ Hernquist, 1992b [uå], s. 9.

⁸⁰⁰ Pehrsson 1800, s. 70.

ningsförfattaren Johan Adam Heldenhielm 1766. Heldenhielm skriver att bönder och torpare borde utöka sina kålgårdar för att de också skulle rymma gräsytor.⁸⁰¹ Tydligt rekommenderades lindbruk vid köksväxtodlingen, men frågan är om det förekom i bönders köksväxtland.

Somliga lantmäterikartor berättar om kål- och kryddgårdar som till viss del var bevuxna med gräs. På en karta från 1775 över Sundby i Dunkers socken i Södermanland, visas ett kål- och kryddland som var ovanligt stort, 3 700 kvadratmeter (24 kappland). Enligt kartans beskrivning användes ungefär hälften till köksväxtodling, resten, 13 kappland, bestod av ”gräsmark”.⁸⁰² I Lillefall i Trehörna socken i Östergötland 1730, ska kålgården ha innehållit en ”God och Bördig Hårdvall som åhrligen bergas”. I Björstorp i Reslareds socken i Västergötland ska det enligt en kartakt från 1720 ha funnits ”gräswall i Kåhlgården”.⁸⁰³ Ytterligare ett exempel ges 1775 från Simundö i Börstils socken i Uppland, där det ska ha funnits ett källand som gav tre fjärdedels sommarlass hö (cirka 160 kilo). Landet hade en storlek på 850 kvadratmeter (5,5 kappland), och förutom att källandet innehöll ”en liten kåhsäng” innehöll det också ”ymnigt bärande sidvall med starr”, det vill säga det var en starrbeväxt mark som var fuktig och rikgivande. Hömängden var inte stor i jämförelse med att det totalt sett skördades 234 sommarlass hö på byns mark, men källandet var den yta som gav mest hö per areal.⁸⁰⁴

I de exempel som gavs här ovan är det oklart om de partier som var gräsbevuxna var lämpliga för köksväxtodling. Ibland inkluderades sådan mark som inte var odlingsvärd innanför köksväxtlandets hägnad eftersom gärdesgårdsträckningen i viss mån fick anpassas efter terrängen. Det var inte alltid möjligt eller lämpligt att bara hägna in den odlingsbara jorden. I en kartakt över Vettsten i Solberga socken i Bohuslän, 1709, berättas att en av de tre gårdarna

⁸⁰¹ Heldenhielm 1766, s. 4.

⁸⁰² LSA C12-81:2.

⁸⁰³ LSA D117-34:1; LSA O136-4:1; Andra exempel: I Raglås i Valtorps socken i Västergötland, fanns 1700 en kålgård med mossvall, det vill säga en fuktig gräsmark (LSA P238-4:1); I småländska Högebo, Mortorps socken, bestod källandet 1770 av sidvall, det vill säga av en blötare ängsmark (LSA G64-8:1); Kryddtärpan i Skedicka i Hökhuvuds socken i Uppland, bestod enligt kartan från 1750 av hårdvall, det vill säga en torrare ängsmark, på vilken 1/8 sommarlass hö kunde skördas. Även de två humlegårdstomterna till byn beskrivs som hårdvall, däremot inte kål- och hamptärpan som istället redovisas på samma sätt som åkern (LSA A46-17:1); Vänörp, Arby socken, Småland, fanns 1770 en kryddgård som enligt beskrivningen bestod av en hård och fast vall (LSA G3-15:2).

⁸⁰⁴ LSA 13-30:2; Om hela ytan hade använts för höskörd hade hömängden varit drygt 4 sommarlass per tunnland. Det fanns andra, nästan lika rikgivande småytor på bytomten, medan övriga ängsmarker i Simundö gav 2 lass hö per tunnland eller mindre.

hade en något större kålgård än de övriga. Den innehöll ”gräaswall, som till Kåhlsättiande icke dugel’ är”.⁸⁰⁵

Som framgick här ovan kunde gräsyterna i kålgårdarna fungera som foderresurser, men de kunde också användas som blekeytor, där textilier breddes ut på marken för att blekas av solen. Exempelvis berättas i en kartakt från 1720 över Munkarp i Gudmuntorps socken i Skåne, att flera av gårdarna hade varsin ”Kåhl och Blekehage”.⁸⁰⁶

Oftast framgår det vare sig av protokollet eller av kartbilden hur stor andel av kålgården som var uppodlad respektive gräsbevuxen, men ett sådant exempel ges emellertid i kartakten från 1734 över Torresta i Kalmar socken i Uppland. På kartbilden har tre kåltäppor markerats (figur 74). De tre odlingsytorna är färgade med samma rosa färg som åkern, men hägnaden omsluter också en grönfärgad yta som i protokollet redovisas som ängsmark.⁸⁰⁷ Täppornas totala yta innanför hägnaden var 650 till 1 200 kvadratmeter (4 till 8 kappland), varav bara en mindre del, cirka 150 kvadratmeter (1 kappland) utgjordes av köksväxtland.

Figur 74. På kartan från 1734 över byn Torresta i Kalmar socken i Uppland, har tre kåltäppor markerats (19, 23 och 26). Innanför de hägnader som omslöt täpporna fanns också stora partier med ängsmark (11). LSA B37-19:1.

Ett liknande exempel ges från Bräckbol i Skäfthammars socken i Uppland 1760. I byn fanns en ”Kåhlsengs hage” som anges ha varit 2 400 kvadratmeter (15 $\frac{3}{4}$ kappland), men det framstår som att inte mer än omkring 75 kvadratmeter ($\frac{1}{2}$ kappland) odlades (figur 75).⁸⁰⁸ I och med att kål- och kryddgårdarna kunde inkludera stora arealer av gräsmarker, visar detta återigen att den areal som finns angiven i kartakterna inte går att översätta till hur mycket köksväxter som odlades.

⁸⁰⁵ LSA 103-60:1.

⁸⁰⁶ LSA L66-18:1; För blekning användes även gräsytor i trädgårdarna. Uppsalastudenten Johan Gustaf Sandahl skriver 1783 att gräsgångarna i trädgårdarna gav mycket skadeinsekter, men eftersom de ansågs vara ”oumbärliga till väveblekning, lära de icke kunna avskaffas, fastän annan plats därtill väl kunde fås” (Sandahl 1922 [1783], s. 52).

⁸⁰⁷ LSA B37-19:1.

⁸⁰⁸ LSA B55-3:2

Figur 75. I Bräckbol i Skäfthammars socken i Uppland fanns 1760 en kålsängshage (17) som enligt kartbeskrivningen bestod av hårdvall på vilken det kunde skördas ½ lass hö. Större delen av hagen är grönfärgad på kartbilden, men i hagens nedre del, intill brunnen, syns en liten yta med samma gula färg som åkern. Förmodligen var detta den egentliga kålsängen medan resten av ytan var gräsbevuxen. LSA B55-3:2.

Gräsytor inom kål- och kryddgårdarna kan jämföras med de så kallade *grästäpporna*, *gräshagarna* och *grästomterna* som ibland är noterade i kartakterna.⁸⁰⁹ Precis som kålgårdarna redovisas de ofta på eller i anslutning till tomten, men de kunde också ligga på större avstånd. När lantmätarna noterade grästäppor i 1700-talets kartakter rörde det sig förmodligen om gräsbevuxna ytor, men här finns en osäkerhet eftersom gräs också kunde avse de gröna växtdelarna på köksväxter.⁸¹⁰ För medeltida förhållanden har grästäppor ibland tolkats som *örtagårdar*.⁸¹¹ För flera av de grästäppor som nämns i kartmaterialet framgår emellertid att de användes för slåtter eller bete. I Ingeberga i Badelunda socken i Västmanland fanns 1690 en inhägnad yta som var grästäppa

⁸⁰⁹ Benämningen grästomt kan också ha en annan innebörd. I områden där solskifte tillämpades utgjorde tomten ett juridiskt dokument för gårdens jordäggande, men i vissa fall låg bebyggelsen på annan plats, eller också representerade grästomten en utjord (Sporrong 1985, ss. 113-114; Roeck Hansen 2010, s. 91). Men benämningen grästomt kunde också användas på samma sätt som grästäppa och gräshage om mindre, oregelbundna, inhägnade gräsytor. År 1690 fanns till exempel i Berga i Badelunda socken i Västmanland en oregelbunden grästomt som låg i utkanten av byns mark, 280 meter från bytomten där de tre gårdarnas bebyggelse låg samlad. Enligt kartbeskrivningen bestod grästomten av myrvall som kunde ge 2 lass hö (LSA T4-2:1). Även i Stav i Lilla Mellösa socken i Södermanland fanns 1725 en avskilt belägen oregelbunden grästomt; det var en "Liten Skiön gräästompt för Kalfwen" (LSA C46-60:1).

⁸¹⁰ Om att gräs kunde avse gräsytor: Lindeblad 2006, s. 305; Larsson, I. 2009, s. 56; Om att *gräs* kunde avse de gröna växtdelarna på grönsaker och kryddväxter: Larsson, I. 2009, s. 25; SAOB, uppslagsord *Gräs* och *Gräsgård*; Colerus 1694, s. 148; Rosenhane 1944 [uå], s. 127; Anonym 1748, s. 147.

⁸¹¹ Lundquist 1997, s. 43; SAOB, uppslagsord *Gräs* och *Gräsgård*; Johan Fischerström skriver 1781 att "Forn tidens skrifter omtala Gräsgårdar eller Kryddgårdar, der Kål, Rofwor, Bönor, Lök och Angelika woro planterade" (Fischerström 1781, s. 62).

eller kalvtomt, i ett torp under Kronobergs kungsgård i Växjö socken i Småland fanns 1725 en grästappa till kalvbete.⁸¹²

Ibland berättar kartorna om *kål- och grästappor* eller om *kål- och gräs-hagar*. När det handlar om *en* kål- och grästappa är det rimligt att delar av den användes för köksväxter men att en viss del också var gräsbevuxen. Till exempel fanns det i Lädja i Bergs socken i Småland 1725 ”En liten Kåhl och Grästappa”, och till ett par av gårdarna i Kärreberga i Kvidinge socken i Skåne, hörde samma år varsin ”Kåhl- och gräshage”.⁸¹³

Genom kartorna ges flera exempel på en växling mellan köksväxtodling och att odlingsytorna var gräsbevuxna. Från Meljäng i Hjorteds socken i Småland, berättas 1775 om ”någre små kålgårdstappor som till äng brukas”. Hela ytan innanför kålgårdshägnaden användes tydligen till gräsproduktion, men tapporna kallades ändå för kålgårdar.⁸¹⁴ I Vålsta i Skepptuna socken i Uppland, fanns 1770 en kåltappa bestående av 1 100 kvadratmeter (7 kappland), men drygt hälften ska enligt kartbeskrivningen ha legat i linda.⁸¹⁵ Tidigare i kapitlet nämndes också ödelagda kålgårdstomter i Småland och Västergötland som hade börjat användas till slätter och kalvbete.⁸¹⁶

Ett annat exempel ges från Vallby i Vallby socken i Södermanland. På den äldre geometriska kartan från år 1646 redovisas en yta som kålgård, i en senare kartakt från 1721 kallas samma yta för en grästappa som ”gifwer Hårdwallz Höö”, men 1759 redovisas den återigen som kåltappa.⁸¹⁷ Här växlar ytan mellan köksväxtland och grästappa mellan kartorna. Detta antyder att grästapporna, åtminstone i vissa fall, var tidigare kålgårdar, som växlade funktion i ett mer eller mindre utvecklat lindbruk.

Inhägnade gräsytor kunde också kallas för *gräsländ*, till exempel på kartan över Åhlö i Västra Vingåkers socken i Södermanland från 1780, där det redovisas humle-, kål- och gräsländ vid ladugårdstomten.⁸¹⁸ Att gräset växte på ett *länd* tyder återigen på att ytan växlade mellan odling och gräsväxt.

Somliga köksväxtland innehöll således större eller mindre partier med gräsytor, vilka antingen bestod av obrukbar mark, men det kunde också röra sig om

⁸¹² LSA C1:130-131; LSA C90-22:1; LSA T4-14:1; LSA F88-7:1.

⁸¹³ LSA K69-20:1; LSA F10-20:1.

⁸¹⁴ LSA G36-34:1.

⁸¹⁵ LSA A91-29:1; I Bredåker, Gamla Uppsala, Uppsala län, fanns 1806 ”källand med lindor i en täppa” (LSA B22-4:6); Även hampland kunde emellanåt läggas igen i linda. I Bäckeby i Kumla socken i Västmanland, fanns 1749 en hamptäppa som till en del användes som hampland, men ”en del stundom lägges i linda och åter upptages” (LSA T26-5:1).

⁸¹⁶ LSA G97-45:1; LSA O132-13:1; LSA C44-14:2.

⁸¹⁷ LSA C1:130-131; LSA C90-22:1; LSA C90-22:2.

⁸¹⁸ LSA C96-192:1.

lindor, och möjligen kan det ha handlat om ett mer utvecklat lindbruk. Gräsytorna användes för höskörd och kunde ge stora mängder hö på en liten yta.

Sammanfattningsvis framgick av det här avsnittet att de två huvudalternativen för att minska de problem som kan uppstå om köksväxter odlas länge på samma plats, var att odla köksväxterna i en växtföljd respektive att växla plats för odlingsytan; ett specialfall var att ha en växling inom odlingsytans hägnad. Det är svårt att bedöma hur spridda de olika metoderna var bland bönder. När det gäller alternativet med växtföljd är frågan vilka andra grödor som kålen i så fall kan ha växlat med. Det kan ha rört sig om en växling med morötter, palsternackor, lök och bondebönor, men enligt den samtida litteraturen odlades de växtslagen inte i någon större mängd. Det kan också ha handlat om en växtföljd med rovor, men en sådan växling ger inte några stora fördelar eftersom samma skadegörare som drabbar rova även går på grönkål, vitkål och kålrot. Däremot kan det i vissa fall ha rört sig om en växling med hampa, vilket skulle kunna förklara de kål- och hampland som ibland syns i kartorna. Alternativet att byta plats för odlingsytan visade sig förekomma på vissa platser, men av kartstudien framkom att en stor del av de odlingsland som är redovisade i kartakterna hade en oförändrad markanvändning med åtskilliga decenniers mellanrum.

I avsnittet diskuterades också trädssystem vid köksväxtodlingen, och möjliga exempel gavs på kålland som följt en tvåsådesrytm. Som framgått i tidigare avsnitt kan det ha varit vanligare med köksväxtodling som en del av åkerns tvåsådesbruk än vad som redovisas i kartorna, särskilt i Mälardalen. Det normala förefaller ändå ha varit att kål- och kryddgårdarna odlades varje år. Ett annat sätt att hålla somliga skadegörare i schack, till exempel jordloppor, men kanske också olika typer av svampsjukdomar och nematoder, var som tidigare nämnts att bränna ris och halm på odlingslanden. Detta är en återkommande kommentar i litteraturen, vilket talar för att det förekom också i bönders odlingsland.

6.1.8 Skörd och beredning av landen inför vintern

Efter odlingssäsongens många moment av sådd, plantering, vattning, ogrärensning och ohyresbekämpning, blev det så småningom dags för skörden och konsumtionen av köksväxterna. Häri låg en av köksväxtodlingens stora fördelar i förhållande till spannmålen, eftersom köksväxterna har en kort väg från jord till bord. Som Schering Rosenhane uttrycker det i sin *Oeconomia* från första hälften av 1600-talet, så kräver spannmålen mycket arbete innan den är skuren, tröskad, malen, och bakad, bryggd eller kokad, ”Däremot man i trögården kan haffwa thet strax färdigt adt ätat antingen i rötter, gräs eller frucht”.⁸¹⁹

⁸¹⁹ Rosenhane 1944 [uå], s. 89.

Skörden startade redan under sommaren. Det fanns en föreställning om att kålen skulle växa bättre om en del av bladen plockades bort under växtsäsongen. I en bondepraktika, tryckt 1772, sägs det att ”Man bör hantera sin Skog såsom en Kåhlgård, där man til kålens bättre växt plockar bort et blad här, et annat där”.⁸²⁰ Också de yttre, grövre bladen på huvudkålen kunde plockas under säsongen. De användes som foder till svin och nötkreatur, men enligt Karl E. Dahlman, 1743, brukade de också plockas för att ätas av ”fattigt Folk på Landet”. Dahlman ansåg att de också var en lämplig mat för tjänstefolket.⁸²¹ Även rödbets- och kålrotsblad plockades, såväl som föda som för att användas som foder till djuren.⁸²²

I litteraturen poängteras att köksväxterna skulle skördas i klart och torrt väder för att de skulle få en lång hållbarhet. Dahlman hade också uppfattningen att köksväxterna skulle plockas när månen var i nedan.⁸²³ Ibland överraskades odlaren av frost innan grönsakerna hunnit skördas, men Hans Hederström skriver att om vitkålen blivit frusen kunde den ändå räddas om den lades i kallt vatten en stund, för att därefter rinna av och torka till.⁸²⁴

Grönkålen är inte känslig för frost. Tvärtom skriver M. H. Brauner 1788 i sitt handlexikon för svenska jordbrukare, att den inte dög till mat förrän den hade frusit.⁸²⁵ Från Halland berättar lantbruksreformatorn Anders Barchaeus 1773, att grönkålen kunde stå kvar utomhus under vintern.⁸²⁶ Men detta gällde inte överallt. I Göteborg fick Pehr Kalm veta att det ostadiga vintervädret, med omväxlande tö och kyla, gjorde att grönkålen blev seg och vissen om den lämnades ute. Istället vinterlagrades grönkålsbladen uppe på vindar, där de breddes ut luftigt ovanpå käppar eller stänger.⁸²⁷ Anders Lissander skriver 1768 att den ”Blå eller Brunkål” som odlades i Jönköping brukade hängas upp och torkas.⁸²⁸

⁸²⁰ I Raab 1772, s. 80; Johan Fischerström hade invändningar mot ”den plägseden at då Rotkålen under växandet har många och stora blad, låta aflåda desse”. Fischerström skriver att det gjorde att rötterna växte sämre och att de lättare gick upp i stock (Fischerström 1781, s. 80).

⁸²¹ Dahlman 1743, s. 179; s. 217.

⁸²² Fischerström 1779, ss. 513-515 och 1781, s. 80; Enligt kokboksförfattaren Anna Maria Rückerschöld skulle kålrotsbladen torkas för att sedan användas när andra livsmedel började tryta (Rückerschöld 1797, s. 19).

⁸²³ Dahlman 1728, s. 124.

⁸²⁴ Hederström 1917 [1755], s. 16; Samma beskrivning ges också av andra författare (Wimmermark 1751, s. 75; Fischerström 1781, s. 65).

⁸²⁵ Brauner 1788, s. 41.

⁸²⁶ Barchaeus 1924 [1773], s. 93.

⁸²⁷ Kalm 1904 [1753], ss. 37-38.

⁸²⁸ Lissander 1768, s. 308.

Ett vanligt sätt att vinterlagra rotfrukter, men också vitkål, var att lägga dem i en stuka.⁸²⁹ Ett exempel på en sådan stuka ges av Carl von Linné under hans resa i Skåne 1751. Linné skriver att stukan utgjordes av en 2,5 till 3 meter (4 eller 5 alnar) djup grop, som var grävd på torr mark. Kålhuvudena skulle läggas uppochnedvända på botten av gropen, men inte så att de rörde vid varandra, och först efter att de yttersta kålbladen hade skurits bort. Efter att kålhuvudena täckts med sand, lades ytterligare lager med kål i gropen. När gropen fyllts tills knappt två meter (en fann) återstod, fylldes resten upp med jord. När vintern kom behövdes ytterligare täckning av stukan, med halm eller med brädor.⁸³⁰ Det kan tyckas konstigt att stukan grävdes så djup. Häradshövdingen Carl Hallenborg, som kommenterade Linnés uppgifter något år senare, hade emellertid ingen synpunkt på uppgiften om djupet, men noterade att gropen skulle grävas in i en sandbacke.⁸³¹

Enligt den svensk-norska bondepraktikan som nämndes tidigare, kunde kålen lagras i ett "kål-hus". Det förklaras inte hur kålhuset såg ut, men det berättas att vitkålen då skulle tas upp med rötterna och sättas rättvänd med roten i jord. Mellan kålhuvudena sattes grankvistar för att huvudena inte skulle ligga an mot varandra.⁸³² En liknande beskrivning ges 1785 av kokboksförfattarinnan Anna Maria Rückerschöld, som skriver att vitkålen skulle grävas upp ur landet på hösten, utan att rötterna skadades, för att därefter planteras ut i en sandbädd i källaren. Enligt Rückerschöld höll sig kålen frisk hela vintern om den lagrades på det här viset. Men förmodligen var inte det här något vanligt sätt att lagra kål, Rückerschöld beskriver det själv som ett försök.⁸³³

Lagring av köksväxter i källare nämns annars ganska ofta, men då handlade det om att vitkålen hängdes uppochner, medan rotfrukterna lagrades i torr sand.⁸³⁴ För den som inte hade källare, men var bosatt vid en havsstrand, rekommenderade Johan Fischerström istället att vitkålen bäddades in med blåstång och täcktes med ett brädtak mot regnet.⁸³⁵ Mineralogen och kemisten Anders Tidström skriver 1756 att han hade "hört berättas" att vitkålen kunde lagras i hö i höladan, vilket skulle göra att kålen höll sig särskilt bra. Men det här var nog inte något vanligt sätt att lagra vitkål, för Tidström skriver att han

⁸²⁹ Rovor "bibehållas nästan öfwer hela året uti jorden eller så kallade rofgrafwar" (Krok 1922 [1749], s. 42).

⁸³⁰ Linné 2005 [1751], s. 207; Från Dalarna skriver Linné om laxöring som "gömmes till vintern, nedgrävd i skogen och jorden som kål" (Linné 2007 [1734], s. 106).

⁸³¹ Hallenborg 1913 [uå].

⁸³² Grave 1778, s. 76.

⁸³³ Rückerschöld 1785, ss. 59-60.

⁸³⁴ Till exempel Rückerschöld 1797, s. 18.

⁸³⁵ Fischerström 1781, s. 65

varken mindes vem som hade berättat för honom om den här metoden eller var den tillämpades.⁸³⁶

Förvaringen av vitkålen i källare eller stuka gjorde det möjligt att få färsk vitkål under vintern, och dessutom kunde de övervintrade kålhuvudena användas till fröodling under nästa odlings säsong. Bankokommissarien Bengt Bergius skriver 1765 att kommande års fröodling var den främsta anledningen till att kålen lades i stukor.⁸³⁷ Ett annat sätt att lagra vitkålen var att hacka och syra den till surkål, varefter den förvarades i tunnor.⁸³⁸

Vissa köksväxter lämnades kvar i odlingslandet över vintern; förutom grönkålen gällde det bland annat persiljerötter, jordärtskockor och palsternackor. Antingen kunde de sköras under vintern eller under nästkommande vår.⁸³⁹ Pehr Kalm noterade 1747 i trakten av Göteborg, att kålstockarna, som hade blivit kvar efter skörden av grönkålsbladen och kålhuvudena, lämnades kvar på odlingslandet över vintern. När det blev vår fick stockarna nya späda skott som kunde sköras in på sommaren.⁸⁴⁰ Antagligen var inte det här en metod som förekom längre inåt landet, för övervintring av vitkål på friland kräver ett mildt klimat.

6.2 Arbetets fördelning över tid

Här ovan har de huvudsakliga arbetsmomenten inom 1700-talets köksväxtodling presenterats, men frågan är om momenten krockade tidsmässigt med *flaskhalsarna* i jordbruket, det vill säga de perioder då bondehushållen var mest pressade av arbete. Det här är en fråga som är viktig för förståelsen av köksväxtodlingens del i jordbrukssystemet. I det här avsnittet förs ett översiktligt resonemang utifrån vad lantbrukslitteraturen berättar om arbetets fördelning över tid.

Till de mest arbetsintensiva perioderna inom jordbruket hörde sådden, slåttern och skörden.⁸⁴¹ Tidpunkten för de olika momenten varierade inom undersökningsområdet beroende på olika odlingsförutsättningar, och skilde också mellan olika år beroende på årsmån. Huvudarbetet med vårsådden bör emellertid ha skett i april-maj, medan slåttern varade under juli och en bit in i

⁸³⁶ Tidström 1978 [1756], s. 23.

⁸³⁷ Bergius 1765, s. 210.

⁸³⁸ Till exempel Broccman 1736, s. 93; Fischerström 1781, s. 66; Rückerschöld 1785, ss. 61-62.

⁸³⁹ Till exempel Dahlman 1728, s. 125.

⁸⁴⁰ Kalm 1904 [1753], s. 38.

⁸⁴¹ Myrdal 1999, s. 275; Vestbö-Franzén 2004, ss. 170-179.

augusti. Spannmålskörden inleddes i slutet av juli och varade till slutet av september. Merparten av höstsådden kunde ske från augusti till september.⁸⁴²

Prosten Reinero Broocman ger 1736 en översikt över arbetsåret inom jordbruket. Broocman skriver att plantlaven, det vill säga den enkla drivbänken för förkultiveringen av kålplantorna, skulle göras i ordning och besås i mars, så snart det blev varmt väder. I april, eller så snart jorden redde sig, var det dags för vårbruket på åkern att sätta igång, och under samma period skulle också köksväxter som morötter och palsternackor sås på köksväxtlandet. I maj var enligt Broocman vårbruket över, och det var dags att rensa köksväxtlanden. I juni skulle kålplantorna sättas, och under juni och juli behövde köksväxtlanden vattnas, ogräset rensas och skadegörarna bekämpas. Från slutet av juni var det också tid för slätter. I augusti startade skörden av spannmålen, och i slutet av månaden skördades löken. I september såddes höstsådden, och det var dags att skörda kålen och rotfrukterna, och i oktober skulle köksväxtlanden gödslas.⁸⁴³ Även grävningen skulle enligt Broocman göras under hösten.⁸⁴⁴

I stort sett samma tidsangivelser ges också i annan litteratur. Rådmannen och notarien Georg Fredrik Bruno skriver 1767 att plantlaven skulle iordningställas så snart snön smält bort och jorden blivit något upptorkad.⁸⁴⁵ Enligt prästen Johannes Colerus *Oeconomia* från 1694, skulle plantlaven göras i ordning i april.⁸⁴⁶ Anders Tidström anger en senare tid för sådden. Under sin resa i Västergötland 1756, skriver han att kålen hade såtts i maj, och han noterade att plantorna sattes ut 25 juni. Vad gäller planteringen skriver han att den var ovanligt sen, i vanliga fall brukade den ske tidigare i juni.⁸⁴⁷ Karl E. Dahlman anger å andra sidan en betydligt tidigare tid för kålplanteringen, i början på maj.⁸⁴⁸ Skörden av kålen skulle enligt Colerus ske i slaktmånaden oktober.⁸⁴⁹

Grävningen, som tillsammans med gödslingen var tunga och tidskrävande arbeten, kunde utföras på hösten, men en vanlig kommentar i litteraturen är att köksväxtlanden skulle grävas och beredas lagom till planteringen.⁸⁵⁰ Bland annat skriver Jacob Strang 1749 att källandet skulle grävas på våren, och dessförinnan, under vintern, skulle gödseln ha brets ut på odlingslandet.⁸⁵¹ I

⁸⁴² Vestbö-Franzén 2004, ss. 170-179.

⁸⁴³ Broocman 1736, 1:a avd., ss. 81-95.

⁸⁴⁴ Broocman 1736, 4:e avd., s. 39.

⁸⁴⁵ Bruno 1767, s. 224; Colerus 1694, s. 151.

⁸⁴⁶ Colerus 1694, s. 83.

⁸⁴⁷ Tidström 1978 [1756], s. 23.

⁸⁴⁸ Dahlman 1743, s. 217.

⁸⁴⁹ Colerus 1694, s. 355.

⁸⁵⁰ Till exempel Colerus 1694, s. 147.

⁸⁵¹ Strang 1749, s. 10; Även Dahlman 1743, s. 216.

riksrådet Pehr Brahes *Oeconomia*, skriven i slutet av 1500-talet men tryckt 1677, sägs att gödseln skulle bredas ut på källandet i juni, i samband med planteringen.⁸⁵²

Tidsuppgifterna i 1700-talslitteraturen är relativt få, men tiden för de olika momenten kan antas vara rimliga. Så hur förhöll de sig till åker- och ängsbrukets arbetstoppar? Beredandet av plantlaven och förkultiveringen låg i början av vårbruket, eller innan vårbruket hade startat. Direktsådden av till exempel morötter och palsternackor, gjordes emellertid ungefär samtidigt som sådden på åkern. Tiden för gödsling och grävning av köksväxtlanden varierade, men låg ofta på hösten, efter spannmålsskörden, eller på försommaren, efter det hektiska vårbruket. Kålplantering och rovsådd förefaller oftast ha utförts i juni som var en förhållandevis lugn mellanperiod, medan arbetet med ogrärensning och ohyresbekämpning var fördelat över en lång tidsperiod, såväl före som samtidigt med slåttern. Kålen skördades när spannmålsskörden var avklarad. Utifrån de refererade uppgifterna bör därför arbetet med köksväxtodlingen ha kunnat utföras utan att det skedde några allvarliga krockar med åker- eller ängsbruket. Detta konstateras också av Carl August Grevesmöhlen, som noterade att ”kålrötter äga ock det företräde, att de ej planteras förr än omkring midsommarstiden, hwilket medförer den förmon, att de icke öka det tidigare wårarbetet”.⁸⁵³ Men om arbetet krockade eller inte med andra arbetsmoment berodde också på vem i hushållet som utförde arbetet, vilket kommer att diskuteras här nedanför.

6.3 Könsarbetsdelning

För att förstå köksväxtodlingen i jordbrukssystemet behöver det också redas ut hur arbetat med att odla köksväxterna var fördelat inom bondehushållen. Ändå behandlas den här frågan bara helt kort i avhandlingen, eftersom källmaterialen inte ger särskilt mycket information kring könsarbetsdelningen.

Arbetet i bondehushållen var till stor del fördelat efter ålder, civilstånd och kön. Åkerbruket, skogen och fisket var huvudsakligen manliga ansvarsområden, till de kvinnliga hörde bland annat matberedning, klädestillverkning och omsorgen om barn och gamla, samt även arbetet i fähuset. Karaktäristiska kvinnoarbeten var sådana som inte krävde så stor muskelstyrka och som utfördes i och nära hemmet.⁸⁵⁴ Ibland har arbetsfördelningen förklarats med att kvinnors ansvar för småbarnen gjorde att de fick ta hand om arbeten i hemmets närhet, men könsarbetsdelningen grundade sig också i maktstrukturer, vilka

⁸⁵² Brahe 1677, s. 108.

⁸⁵³ Grevesmöhlen 1803, s. 36.

⁸⁵⁴ Simonton 1998, ss. 30-36.

hindrade kvinnorna från att utföra andra arbeten.⁸⁵⁵ Samtidigt innebar de hierarkiska strukturerna inom familjerna att de kvinnliga arbetena var näst intill omöjliga att utföra för männen. Kvinnan var underordnad mannen, och det medförde att hennes arbetsuppgifter också hade en låg status.⁸⁵⁶ Särskilt brödbakning och mjölkning hade en stark könsladning, och uppfattades som i stort sett omöjliga att utföra för en man.⁸⁵⁷

Gränserna mellan vad som uppfattades som manligt och kvinnligt var i vissa fall rigida, men det fanns också en flexibilitet i arbetsdelningen. Flexibiliteten kunde gälla på kortare eller längre sikt, så att mannen eller kvinnan kunde rycka in i eller ta över arbeten som uppfattades som tillhörande det andra könet, antingen tillfälligt eller för längre perioder. När männen var frånvarande från hemmet för kolning, fiske eller flottning, förekom det att kvinnorna tog över det manligt kodade arbetet på åkern och ången.⁸⁵⁸ I trakten av Borås och i Hälsingland, där gårdarna hade en omfattande textilproduktion för avsalu under tidigt 1800-tal, satt även männen vid spinnrockarna.⁸⁵⁹ Gårdens ekonomiska inriktning påverkade de olika sysslornas status och hur de var fördelade mellan könen.

Enligt forskning kring förhållanden under 1800- och tidigt 1900-tal, kunde kvinnorna vara mer gränsöverskridande i sitt arbete än männen. Särskilt yngre, ogifta kvinnor fick vid behov gå in i traditionellt manliga arbetsuppgifter.⁸⁶⁰ Kvinnornas arbete i typiska mansarbeten ansågs inte påverka deras kvinnlighet, medan män däremot riskerade sin manlighet och rent av förnedrades om de arbetade med kvinnligt könskodade arbeten.⁸⁶¹ I viss mån var det ändå möjligt för pojkar och äldre män att utföra traditionellt kvinnliga arbetsuppgifter.⁸⁶² Äldre män som skötte kor, *kogubbar*, hade emellertid ingen hög status.⁸⁶³

Den lantbruks- trädgårdslitteratur som skrevs under 1700-talet är i huvudsak odlingsteknisk, och det är därför komplicerat att använda den i en undersökning av könsarbetsdelning. Visserligen beskrivs vissa arbetsmoment vid köksväxtodlingen utförligt, men bara ett fåtal av författarna går närmare in på vem i hushållet som utförde arbetet. Istället anges ofta mer vagt att *man* skulle

⁸⁵⁵ Ågren 2004, ss. 3-4; Ogilvie 2003, ss. 7-15.

⁸⁵⁶ Lövkrona 2001, s. 32; Flygare 1999, ss. 221-222.

⁸⁵⁷ Löfgren 1982; Flygare 1999, ss. 221-222; Israelsson 2005, s. 251.

⁸⁵⁸ Löfgren 1982; Fiebranz 2011, s. 125; Fairchilds 2007, s. 133.

⁸⁵⁹ Utterström 1957, s. 123; Fiebranz 2002, ss. 155-156; Från Boråstrakten finns också uppgifter om att männen frigjorde tid för kvinnornas arbete med textilierna genom att ta över vissa arbeten i fähuset och i hushållet (Utterström 1957, s. 123).

⁸⁶⁰ Löfgren 1982; Flygare 1999, s. 225.

⁸⁶¹ Löfgren 1982; Flygare 1999, ss. 221-222; Israelsson 2005, s. 251.

⁸⁶² Löfgren 1982; Flygare 1999, s. 226.

⁸⁶³ Flygare 1999, s. 196 och 222; Israelsson 2005, s. 249.

sätta ut kålplantorna när det var dags, och att *man* behövde vattna, rensa ogräs och plocka bort larver.⁸⁶⁴ En annan beskrivning är att *smålänningen* eller *allmogen* odlade på ett visst sätt. Dessutom är litteraturen normativ, vilket innebär att den ger författarens bild av hur det borde vara, vilket inte behöver ha avspeglat de verkliga förhållandena.

De författare som anger vem i hushållet som arbetade med köksväxtodlingen, nämner främst bondehushållens kvinnor. Bland annat skriver M. H. Brauner 1788 att trädgården med fruktträd, kål och rötter skulle skötas av ”Bondens hustru och smärre barn”.⁸⁶⁵ I riksdagsmannen Knut Pehrssons åkerbruks-cateches från 1800, sägs att matmodern skulle lägga sin drift och omsorg på att sköta trädgården, ”för at derigenom kunna förse hushållet med hwarjehanda trädgårdsaker”.⁸⁶⁶ Anna Maria Rückerschöld skriver i sin *Fattig Mans Wisthus och Kök* från 1797, att det var bondhustruns händer och armar som såg till att kryddgården och kåltäppan gav ”alla möjelig betalning”.⁸⁶⁷ Ett exempel från Danmark ges genom prästen Hans Jørgen Christian Høegh, 1799, som skriver att sedan trädgårdssängarna lagts i ordning skulle matmodern ta hand om grönsakssådden ”ty sjelf bör hon wänja sig wid denna skötsel”.⁸⁶⁸

I boken *En wälmående bonde* från 1789 berättar den fiktive bonden Håkan att han brydde sig ganska lite om köksträdgården, för det arbetet överlämnade han åt sin hustru. I praktiken innebar det att hon såg till att jorden blev uppgrävd i rätt tid, besådd, planterad och ogräsrensad, samt att hon ansvarade för skörden, och även beredandet av eventuellt överskott för försäljning.⁸⁶⁹ Det sägs inte uttryckligt att det var hustrun själv som till exempel grävde köksväxtlandet, det står att hon ”besörjde” att det blev gjort.⁸⁷⁰ Bonden Håkan ska däremot ha skött arbetet med fruktträden.⁸⁷¹

Ibland går det också att ana en manlig köksväxtodlare i lantbruks- och trädgårdslitteraturen; dels eftersom litteraturen vände sig till en manlig läsekrets, dels eftersom författarna till trädgårdslitteraturen i somliga fall var trädgårdsmästare som hade köksväxtodling som sin profession. Köksväxtodlingens två sfärer; den professionella, manliga, respektive den vardagliga, kvinnliga, synliggörs i en kommentar av Karl E. Dahlman 1743. Dahlman skriver att den bästa metoden för att så kålfrö var att använda ”mullbänkar” så som trädgårdsmästarna gjorde, men han noterade att ”landtqwinnorna” ändå kunde lyckas

⁸⁶⁴ Till exempel Broocman 1736, 1:a avd., ss. 86-90.

⁸⁶⁵ Brauner 1788, s. 136.

⁸⁶⁶ Pehrsson 1800, s. 192.

⁸⁶⁷ Rückerschöld 1797, s. 18.

⁸⁶⁸ Høegh 1799, s. 199.

⁸⁶⁹ Anonym 1789, s. 10.

⁸⁷⁰ Anonym 1789, s. 91.

⁸⁷¹ Anonym 1789, s.11 och s. 91.

bättre med odlingarna, trots att de var hänvisade till att så sitt frö på dynghögar och uppbrända myrstackar.⁸⁷² Uppdragningen av kålplantor sågs tydligen som en kvinnlig arbetsuppgift i vanliga fall, men den kunde också utföras av trädgårdsmästare, som använde sig av vad som Dahlman framställer som en mer avancerad odlingsteknik, med drivbänkar.

Köksväxtodling är inte den enda syssla som när den professionaliserades övergick till att bli en verksamhet för män. Exempelvis var vävning ett specialiserat hantverk som enligt historikern Christopher Pihl dominerades av män under 1500-talet, även om det traditionellt utfördes av kvinnor.⁸⁷³ Enligt Pihl kan en manlig yrkesutövare i ett yrke som hade en stark koppling till kvinnornas sfär, ha ansetts som mindre manlig. Den kvinnliga könskodningen vid vävning kan ha gjort att det ansågs som ett sämre hantverk, i delar av Europa har hantverket att väva till och med ansetts ohederligt enligt Pihl.⁸⁷⁴

Även om trädgårdsmästarna utförde delvis samma arbetsuppgifter som kvinnor, hade de enligt trädgårdshistorikern och hortonomén Åsa Ahrland en relativt stark social ställning under 1700-talet. En trädgårdsmästare som hade sin tjänst på en herrgård kunde ha en nära kontakt och en rak kommunikation med ägarfamiljen.⁸⁷⁵ Trädgårdsmästaren hade dessutom förhållandevis hög lön jämfört med de flesta övriga anställda.⁸⁷⁶ Det tycks därför som att arbetet inte innebar någon prestigeförlust för en man att utföra.⁸⁷⁷

Det var inte bara trädgårdsmästare som hänvisade till egna erfarenheter av köksväxtodling i litteraturen. Prästen Tiburtz Tiburtius skriver 1755 om kålplantering, och han uttrycker sig som att han själv var aktiv i arbetet. Tiburtius omtalar särskilt den gödselvälling som han beredde till plantorna. Han skriver att ”När *jag* vil sätta mina plantor så tager *jag* förut et ämbar, slår deri något vatten och hönseträck”.⁸⁷⁸ Det kan förstås inte uteslutas att det i själva verket var någon annan som utförde de olika momenten, Tiburtius kan ha syftat på att det var han som var ansvarig för hela gårdens arbete och familjens försörjning. Formuleringen antyder ändå att han var engagerad i arbetet. Det hänvisas också till egna erfarenheter i prästen Isaco Ericis försvenskade version av Johannes Colerus *Oeconomia* från 1694. I boken berättas att vid förkultiveringen på våren söker ”*iagh* upp then torraste, fetaste och lösaste Jord *iagh* kan finna, och

⁸⁷² Dahlman 1743, s. 216.

⁸⁷³ Pihl 2012, s. 89.

⁸⁷⁴ Pihl 2012, s. 90.

⁸⁷⁵ Ahrland 2006, ss. 270-271.

⁸⁷⁶ Enligt trädgårdshistorikern Åsa Ahrland var trädgårdsmästarna ofta noterade direkt efter inspektörerna i lönelistan, även om skillnaden dem emellan kunde vara ganska stor (Ahrland 2006, ss. 125-126).

⁸⁷⁷ Bengt Arvidsson beskriver trädgårdsmästaryrket som *ansett* (Arvidsson 1991, s. 95).

⁸⁷⁸ Tiburtius 1755, s. 195, mina kursiveringar.

låter bära henne på Dyngekasten. Sedan gårder *iagh* och uthslår Frööt”. Det sägs också att ”*iagh*” använder en gammal not till skydd mot hönsen.⁸⁷⁹ Om ogräsrensningen i köksväxtodlingarna berättas däremot att en ”flitigh Hustru” ser till att rensa så snart något ogräs syns i odlingssängarna.⁸⁸⁰

Uppgiften att ogräsrensningen framförallt sköttes av kvinnor går igen i flera av texterna. Enligt boken *En wälmående bonde* från 1789 hörde ansningen av köks- och kålgården till ”hustrun ensam”, Reinero Broocman skriver 1736 att rensningen av kålen och rovarna hörde till husmoderns uppgifter, och enligt Anna Maria Rückerschöld, 1797, var det bondhustrun som höll kryddgården och kåltäppan rensad.⁸⁸¹ Den danske ämbetsmannen Esaias Fleischer skriver 1783 att ”den bondhustru som håller sin krydd- och trögård ren och snygg, hon skulle bli både ansedd och aktad för en flitig och husaktig qwinna”.⁸⁸² Enligt livdrabanten Carl Bleckert Lybecker, 1797, ska det ha varit svårt att få till handrensning av potatisodlingarna på landsbygden eftersom det inte fanns tillräckligt med kvinnor och barn som kunde utföra arbetet.⁸⁸³ Rensning av ogräs kräver noggrann uppmärksamhet och fingerfärdighet, och sådana arbeten har enligt den brittiska historikern Deborah Simonton ofta utförts av kvinnor inom olika agrarsamhällen.⁸⁸⁴

Enligt M. H. Brauner, 1788, kunde kvinnorna sköta arbetet med köksväxtodlingen ”wid mellanstunder”.⁸⁸⁵ Boken *En wälmående bonde*, är mer precis. Där sägs att mor i huset såg om grönsakslandet på eftermiddagen, efter att middagsbestyren var över och middagsmjölkningen var avklarad, och innan hon behövde ta itu med att laga kvällsmaten.⁸⁸⁶ Det framställs som att köksväxtodlingen kunde passas in utan att det egentligen tog någon tid från det övriga hushållsarbetet. En förutsättning måste då ha varit att köksväxtlandet låg i nära anslutning till bebyggelsen.

I kapitel 3 i avhandlingen framkom att kålgårdarna i vissa fall var lokaliserade på stora avstånd från tomten, till exempel i borte änden av byns åkergårde. Det lyfter frågan om vilken betydelse rummet hade för arbetsdelningen. Flera traditionellt kvinnliga sysslor, som matlagning, textilarbete och kreaturskötsel, utfördes i och nära gårdscentrum, medan det mansdominerade arbetet

⁸⁷⁹ Colerus 1694, s. 151, mina kursiveringar.

⁸⁸⁰ Colerus 1694, s. 149.

⁸⁸¹ Anonym 1789, s. 10; Broocman 1736, 1:a avd., s. 45; Rückerschöld 1797, s. 18.

⁸⁸² Fleischer 1783, s. 136.

⁸⁸³ Lybecker 1797, s. 77; Lybecker nämner *handrensning*. Historikern Cissie Fairchilds, som behandlar kvinnoarbete i Europa 1500–1700, skriver att: ”hoeing weeds was masculine, pulling them up by hand, feminine” (Fairchilds 2007, s. 134).

⁸⁸⁴ Simonton 1998, s. 127.

⁸⁸⁵ Brauner 1788, s. 136.

⁸⁸⁶ Anonym 1789, s. 93.

inom åker- och skogsbruket, till stor del låg på större avstånd. Det handlade inte om fysiskt åtskilda sfärer för män och kvinnor, de var snarare överlappande. Också kvinnorna arbetade på större avstånd från hemmet emellanåt, bland annat under skörden och slåttern. Ofta arbetade män och kvinnor då sida vid sida, om än med olika arbetsuppgifter, som att kvinnorna band kärvarna när männen skar säden med lic.⁸⁸⁷

Avståndet kan ha haft inverkan på vem i hushållet som ansvarade för en arbetsuppgift.⁸⁸⁸ Karl E. Dahlman skriver 1743 att hampaodlingen inte var en självklar del av kvinnornas arbetsområde, för ”qvinnan borde aldrig beblanda sig med utesysslorna, som endast och allenast höra en karl till”.⁸⁸⁹ En intressant fråga som återstår att undersöka är därför om ett läge på större avstånd från bebyggelsen hade inverkan på vem i hushållet som ansvarade för skötseln av kålgården.

Rovorna odlades ibland på större avstånd från bebyggelsen, på åkern eller i svedjor. I 1700-talslitteraturen behandlas rovorna ofta tillsammans med spannmål och andra grödor som odlades på åkern, vilket talar för att de hörde till männens ansvarsområde. Ett exempel på att män arbetade med rovodlingen är en notering som Carl von Linné gjorde i Småland 1749, om en man som sådde rovor på en svedja.⁸⁹⁰ Som noterades tidigare ansåg emellertid Broocman att rensningen av rovorna hörde till kvinnornas arbete.⁸⁹¹ Även kålrotsodlingen framställs ibland som männens ansvarsområde. Om kålroten skriver Carl Bleckert Lybecker att den efter plantering, vattning och ogrärensning, ”ej begär Landtmannens arbete förr, än den är färdig at upryckas och af den rofgirige människan förtäras”.⁸⁹²

Några av uppgifterna ovan visar att också barnen omtalas som en arbetskraft i arbetet med köksväxterna. De kunde arbeta med ogrärensningen, men också i ohyrebekämpningen.⁸⁹³ I plockandet av kålfjärilarnas ägg och larver från kålplantorna ansågs barn kunna göra lika stor nytta som en vuxen, och även små barn kunde delta.⁸⁹⁴ Pehr Adrian Gadd vid Åbo akademi i Finland, skriver 1785 om potatisodling, att det var ett så lätt arbete, att barn och

⁸⁸⁷ Gräslund Berg 2011; Lövkrona 2001, s. 32; Vid fäbodbruket arbetade emellertid kvinnor på stora avstånd från hemmet utan närvaro av män (Larsson, J. 2009).

⁸⁸⁸ Jämför Reyes-Garcia m.fl. 2010, som visar att arbetsdelningen mellan könen varierar med avståndet mellan boningshuset och hemträdgården i modern kontext på Iberiska halvön.

⁸⁸⁹ Dahlman 1743, s. 203.

⁸⁹⁰ Linné 2005 [1751], s. 386.

⁸⁹¹ Broocman 1736, 1:a avd., s. 45.

⁸⁹² Lybecker 1797, s. 92

⁸⁹³ Nelin 1763, citat i Swederus 1907, s. 25.

⁸⁹⁴ Samling af Hushålls och andre Rön 1795, s. 94.

gammalt folk kunde sköta det mesta av odlingen.⁸⁹⁵ Även äldre personer sågs tydligen som en lämplig arbetskraft vid köksväxtodlingen. När det gäller ogräsrensningen skriver Reinero Broocman 1736, att det var "Bättre bruka gamla käringar ther til, än ungt folck".⁸⁹⁶ Vad anledningen var till att de yngre inte skulle rensa ogräs framgår inte, men kanske kunde de göra större nytta genom annat arbete.

Figur 76. I den halländske bonadsmålaren Johannes Nilssons "Bondens år" från 1811–1815, syns mannen som gräver kållandet iförd skor, medan kvinnan, som är barfota, sätter ut kålplantorna. Det går inte att se att hon använder något planteringsredskap. Av bilden framgår inte heller någon indelning av landet i sängar eller att plantorna skulle ha satts i raka rader. Kålplanteringen gjordes enligt bilden under *Höhoften*, det vill säga under försommaren. Museet i Halmstad. Inv. nr: HM 19.337. Foto: Jan Svensson, Halmstad.

Kunde bondehushållens män arbeta i kålgårdarna? Åtminstone kan de knytas till vissa av arbetsuppgifterna. I sockenbeskrivningen över Ålhems socken i östra Småland från 1759, skriver matematiklektorn Anders Wijkström om en bonde som gödslat sin kålgård med bykaska.⁸⁹⁷ I lantmäterikartor berättas om bonden Matts Mattson som skulle få ta bort mulden ur sin kålsäng, om bonden Anders Andersson som skulle ta ner en kålgårdsgårdesgård, och om en Sven

⁸⁹⁵ Gadd 1785, s. 19.

⁸⁹⁶ Broocman 1736, 4:e avd., s. 11.

⁸⁹⁷ Wijkström 1759, s. 255.

Berndtsson som planterat träd i sin kålgård.⁸⁹⁸ I bonadsmålaren Johannes Nilssons bild av kålplantering från 1810-talet, syns mannen bereda jorden med spade och kvinnan sätta kålplantor (figur 76).⁸⁹⁹ Exempelen rör männens arbete med jord, gödsel, hägnader och trädplantering, vilka var traditionellt manliga arbeten. Om de också hanterade kålgårdarnas köksväxter, med sådd, plantering, kupning och skörd, är oklart.

Sammanfattningsvis ger 1700-talets lantbrukslitteratur flera exempel på att hushållens kvinnor utförde en stor del av arbetet vid köksväxtodlingen, åtminstone vad gäller sådden och ogräsrensningen. Även barn och gamla sägs ha varit delaktiga.

6.4 Sammanfattande diskussion

I kapitlet har de praktiska momenten inom köksväxtodlingen behandlats, från jordbearbetning och gödsling, till sådd, plantering och skörd. En del av syftet med genomgången har varit att belysa de resurser som lades på köksväxtodlingen vad gäller tid och gödsel.

Två moment inom köksväxtodlingen som behandlas mer utförligt i lantbruks- och trädgårdslitteraturen, är valet av gödselmedel och problemet med skadegörare. Flera olika varianter av gödselmedel beskrivs i litteraturen, förutom stallgödsel även latrin, myrstackar och förmultnade växter. De många olika alternativen ska ses i sammanhanget av att gödseln i de flesta fall var en stor bristvara, men i och med de kompletterande gödselmedlen fanns en möjlighet att tänja systemet. Köksväxtlanden förefaller ha varit prioriterade vid fördelningen av gödseln; i extrema fall sägs åkern inte ha fått någon gödsel alls, utan all gödsel användes till de mindre täpporna.

Litteraturen innehåller en uppsjö av olika idéer för hur problemen med skadegörare, framförallt kålfjärilar och jordloppor, skulle minskas, men det är oklart i vilken utsträckning de tillämpades av 1700-talets bönder. Flera av författarna kommenterade att det var ett problem med ensidig odling av köksväxter, de rekommenderade växtföljd eller en omflyttning av odlingslanden. I kapitlet kunde inga säkra belägg ges för att växtföljd tillämpades i bönders odlingsland och det är också oklart vilken gröda som i så fall kan ha odlats omväxlande med kålen. I vissa fall kan det ha handlat om en växling med hampa, som dessutom ansågs minska problemen med kålfjärilar och ogräs. I kapitlet framkom också att en växling av odlingsytan förekom på vissa håll, liksom

⁸⁹⁸ Finnbo i Västfärnebo socken i Västmanland, 1790, LSA T68-16:1; Gråfålerud i Bolstads socken i Västergötland, 1790, LSA O15-17:2; Hanatorp i Örby socken i Västergötland, 1790, LSA O223-24:1.

⁸⁹⁹ Museet i Halmstad, inv. nr: HM 19.337.

användningen av träda. Ett annat sätt att minska problemen med skadegörare där kål odlats under en lång tid, ska enligt uppgifter i litteraturen ha varit att bränna ris och halm på odlingslanden.

I kapitlet diskuterades också hur arbetet med köksväxtodlingen var fördelat över tid och i relation till jordbrukets mer arbetsintensiva perioder: vårsådd, slåtter och spannmålsskörd. I huvudsak tycks arbetet med köksväxterna ha legat före och efter de här perioderna.

I kapitlet fördes ett resonemang kring vem i bondehushållet som arbetade med köksväxtodlingen. Enligt de uttryckliga kommentarerna i 1700-talslitteraturen var köksväxtodlingen ett kvinnligt ansvarsområde. Vissa manliga författare hänvisade emellertid till egna odlingserfarenheter, vilket talar för att de själva upplevde att det var arbetsuppgifter som kunde utföras av män. Ogräsrensningen kan utgöra ett undantag; den framställdes som i det närmaste omöjlig att få utförd i brist på kvinnlig arbetskraft. Ogräsrensningen är tillsammans med iordningställandet av landet, direktsådden och gallringen, moment som nämns i relativt få skrifter. Antingen sågs de som så okomplicerade att de inte behövde förklaras eller också handlade det om arbetsuppgifter som författaren inte var engagerad i, till exempel för att de ansågs höra till kvinnornas arbetsuppgifter.

7 Inställningen till köksväxtodlingen

I det här kapitlet redogörs för vilken inställningen var till bönders köksväxtodling enligt det använda källmaterialet. Det handlar om hur odlingarna motiverades och värderades. Som avslutning på kapitlet diskuteras också om köksväxtodlingen enbart var till för gårdens egen konsumtion eller om bönder också ägnade sig åt en handel med köksväxter.

7.1 Argument för köksväxtodling

I 1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur framförs ett antal skäl för varför bönder skulle odla köksväxter. Ett av de återkommande argumenten är att köksväxterna främjade hälsan, flera författare beskrev köksväxter som allmänt nyttiga och hälsosamma. Riksdagsledamoten och lagmannen Carl Carleson skriver 1769 att ”om swenska landmannen wande sig wid at äta mera gröna saker och jordfrukter, så mådde han bättre”.⁹⁰⁰ År 1671 skriver den ekonomiske skriftställaren Johan Risingh, att rotfrukter och kryddväxter, som morötter, palsternackor, rättikor och persilja, gav både föda, styrka och hälsa, och enligt officeren och överlantushållaren Carl Johan von Holthusen, 1782, var rödlök både hälsosamt och stärkande för en arbetare.⁹⁰¹ Den danske kyrkoherden Hans Jörgen Christian Høegh beskriver 1799 trädgårdens produkter som en ”högst helsosam” föda.⁹⁰²

Andra författare noterade att köksväxterna var särskilt bra för dem som var krassliga. Kommendören Johan Adam Heldenhielm skriver 1766 att köksväxter vederkvicker den trötte och uppfriskar den sjuke, och enligt Johan Brauner kunde köksväxterna ”bota den ohelsa, som Wintern sammandragit”;

⁹⁰⁰ Carleson 1769, s. 484.

⁹⁰¹ Risingh 1671, s. 53; Holthusen 1782, s. 15.

⁹⁰² Høegh 1799, s. 192.

förmodligen syftade han på skörbjugg.⁹⁰³ En köksväxt som beskrevs som särskilt hälsosam var grönkålen. Som nämndes i kapitel 5, frågade Pehr Kalms i trakten av Göteborg varför det var just grönkål som odlades varvid han fick till svar att den var hälsosammare än vitkål och nästan ansågs som en ”medicine”.⁹⁰⁴ I en avhandling från 1762 sägs att grönkålen var särskilt lämplig för dem som ”ligga under Fält skjärare hand”.⁹⁰⁵

Enligt Anna Maria Rückerschölds innehöll kålgårdar ”ymnigt växande nödtorfts waror”.⁹⁰⁶ Det här är ett exempel på de uppgifter där köksväxtodlingen framställdes som att den minskade problemen med brist på föda. I förlängningen ansågs köksväxterna kunna förhindra svält, bland annat genom att de kunde dryga ut och ersätta andra livsmedel.⁹⁰⁷ I förhållande till olika slags nödföda ansågs köksväxterna vara ett ”naturligt”, och därmed bättre alternativ.⁹⁰⁸ Enligt Adam Johan Raab, som var landshövdingen i Kronobergs län, skulle bönders mat kunna ”utblandas och förökas” med hjälp av potatis, vitkål, grönkål, kålrötter, palsternackor ”och flere sådane gröna saker”.⁹⁰⁹ Friherren och arkitekten Carl Hårleman noterade 1749 under en resa i trakten av Diö i Småland, att köksväxter och frukt borde användas som en ersättning för mjölkprodukter och kött. Noteringen ingick i ett resonemang om att boskapspesten minskade tillgången till animalier i födan. Enligt Hårleman visade emellertid bönderna inte något intresse för ”jord- och träfrukts skötande”, vare sig i trakten av Diö, eller på de andra platser som han rest igenom på sin väg från Stockholm.⁹¹⁰ Eftersom det i kapitel 2 i den här avhandlingen framgick att köksväxtodlingen var utbredd under 1700-talet, måste Hårleman ha avsett att bönder borde odla mer köksväxter än de redan gjorde i sina kål- och kryddgårdar.

Kålroten framställdes som särskilt dryg och mättande, den ansågs kunna förhindra svält och sågs därför som en lämplig föda för fattigt folk.⁹¹¹ Det samma gällde naturligtvis också potatisen, som allt mer kom att beskrivas som en lösning på födobristen och svälten under senare delen av århundradet. Det ansågs att potatis, och i viss mån även andra *jordfrukter*, kunde stå emot missväxt i större utsträckning än spannmål.⁹¹² Exempelvis beskriver Pehr Adrian

⁹⁰³ Heldenhielm 1766, s. 3; Brauner 1765, s. 66.

⁹⁰⁴ Kalm 1904 (1753), s. 37.

⁹⁰⁵ Trozelius 1762, s. 24.

⁹⁰⁶ Rückerschöld 1785, s. 58.

⁹⁰⁷ Grave 1778, s. 37.

⁹⁰⁸ Høegh 1799, s. 192; Brauner 1788, ss. 136-137; Hagelin 1769.

⁹⁰⁹ Kungörelse från 1771 om att inrätta en provincialträdgårdsmästare i Kronobergs län, i Raab 1772.

⁹¹⁰ Hårleman 1749, s. 21.

⁹¹¹ Fischerström 1781, s. 81.

⁹¹² Anonym 1747.

Gadd, 1785, att potatisen var en robust gröda, som till skillnad från spannmålen alltid gav skörd, eftersom den varken skadades av mask, köld, hagel, torka eller väta. Enligt Gadd drabbades däremot spannmålen av missväxt mellan vart fjärde och vart sjätte år.⁹¹³ Gadds positiva beskrivning av potatisens egenskaper är naturligtvis överdriven, bland annat kan frost och hagel få allvarliga konsekvenser för potatisodlingen.⁹¹⁴ Uppgiften visar istället på den samtida tilltron till, och kanske på den bristande erfarenheten av, potatisen som gröda.

I argumenten för köksväxtodling framfördes också att odlingen gav mycket föda utan att ta så mycket mark i anspråk. Till exempel skriver Pehr Kalms lärjunge Henric Lindsteen 1754 att ”ingen jord kastar så mycket af sig” som ett köksväxtland.⁹¹⁵ Köksväxtodling sågs därför som särskilt betydelsefull för dem med små markresurser, till exempel torpare.⁹¹⁶ Enligt överpostdirektören och statssekretären Matthias Benzelstierna, 1788, var en fördel med köksväxter, och framförallt rotfrukter, också att de inte tog upp areal som annars behövdes för spannmålen. Dels kunde de odlas på trädesåkern, dels kunde ”större eller mindre jordstycken” användas som inte var uppodlade sedan tidigare. Benzelstierna skriver att det gick att hitta sådana stycken på alla gårdars ägor.⁹¹⁷ Livdrabanten Carl Bleckert Lybecker använder samma argument om bondeböner, vilka enligt Lybecker kunde odlas på åkerrenar i sädesgårdet, och därför inte ”borttaga någon til annat tjenlig mark”.⁹¹⁸ Uppfattningen under 1700-talet, att köksväxtodlingen gav en stor skörd från mark som inte behövde vara lämplig för spannmålsodling, avspeglar de förhållanden som har påvisats tidigare i avhandlingen.

Enligt M. H. Brauners handlexikon för jordbrukare från 1788, var det inte heller något problem med att få till arbetet som krävdes för köksväxtodlingen. Odlingen kunde skötas av bondens hustru och små barn på mellanstunder.⁹¹⁹ Sammantaget argumenterade författarna för att köksväxtodling inte konkurrerade med spannmålsodling, utan att odling av köksväxter gjorde att gårdens mark- och arbetsresurser kunde användas mer effektivt.

Köksväxternas smak var sällan det som författarna tryckte hårdast på i argumentationen för köksväxtodling. Kanske var det alltför uppenbart, eller också var smaken av mindre betydelse när det för en stor del av befolkningen handlade om att få tillräckligt med mat för dagen. I en bondepraktika från 1767 sägs i alla fall att en inblandning av olika köksväxter i maten skulle smaka

⁹¹³ Gadd 1785, s. 19.

⁹¹⁴ Olofsson 1993.

⁹¹⁵ Kalm 1754, s. 9.

⁹¹⁶ Hagelin 1769, s. 10.

⁹¹⁷ Benzelstierna 1788, s. 12.

⁹¹⁸ Lybecker 1797, s. 72.

⁹¹⁹ Brauner 1788, ss. 136-137.

tjänstefolket, och kommandören Johan Adam Heldenhielm skriver 1766 att produkterna från trädgården tillförde både syn, lukt och smak till maten.⁹²⁰ Ibland framhölls vissa köksväxter som särskilt goda; arméofficeren och riksdagsledamoten Carl Gustaf Boije beskriver kålrötter var välsmakande och söta som socker, och enligt M. H. Brauner var morötter och palsternackor goda och smakliga.⁹²¹ Som nämndes tidigare menade kyrkoherden Nils Drysén 1787, att sockerärter och bondbönor hörde till allmogens delikatesser.⁹²² Men i litteraturen förekommer också kommentarer om att bönderna inte hade någon smak för köksväxter.⁹²³ Bland annat sägs att allmogen ansåg att köksväxterna var ”grismat och ej folk-föda”.⁹²⁴

Trots allt måste bönder ha uppskattat köksväxter som föda. Det märks genom att kål ofta nämns som mat för helger och högtider. Enligt kronobefallningsmannen Petter Åhstrand, 1768, ingick kål i den rätt som den öländska allmogen serverade på bröllop.⁹²⁵ Från Bohuslän noterade prästen Johan Ödman, 1746, att de flesta dagarna serverades gröt, välling, makrill och sill, men på söndagarna och helgdagarna vankades kål, eller möjligen ärter, med kött och fläsk.⁹²⁶ Knut Pehrsson skriver 1800 att ”folk och arbetare” skulle serveras kokt kål på söndagen, uppvärmd kål på måndagen, och resten av veckan välling, ärter och ölsupa.⁹²⁷

Författarna till lantbruks- och trädgårdslitteraturen beskriver också ett antal hinder för att bönder skulle ägna sig åt en utökad köksväxtodling, eller åt en köksväxtodling över huvud taget. Bland annat lyfter de moraliska aspekter. Lindstéen skriver att det handlade om allmogens ”vårdslöshet, jag törs ei säja lätja”.⁹²⁸ Høegh skriver istället att bönderna hindrades av sin ovana vid köksväxter, och att de därför inte hade någon smak för dem.⁹²⁹ Enligt M. H. Brauner var det böndernas ”inrotade gamla vana” som hindrade dem att ägna sig mer åt köksväxtodling, men så snart de blivit vana och insett nyttan, skulle odlandet gå av sig självt. Den enda utvägen Brauner såg för att få bönder att odla mer köksväxter, var att låta odlingen bli lagstadgad.⁹³⁰

⁹²⁰ I Raab 1772, s. 75; Heldenhielm 1766, s. 3.

⁹²¹ Boije 1756, ss. 260-261; Brauner 1788, s. 105 och s. 113; Fischerström 1781, s. 81; Lybecker 1797, s. 91.

⁹²² Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 80.

⁹²³ Høegh 1799, s. 192.

⁹²⁴ Grave 1778, s. 37.

⁹²⁵ Åhstrand 1768 [1768], s. 175.

⁹²⁶ Ödman 1746 [1746], s. 65.

⁹²⁷ Pehrsson 1800, s. 187.

⁹²⁸ Kalm 1754, s. 9. Det är den finska allmogen som beskrivs, men Lindstéen skriver att förhållandena var desamma i Sverige.

⁹²⁹ Høegh 1799, s. 192.

⁹³⁰ Brauner 1788, s. 137.

Det kan också tilläggas att alla lantbruksförfattare inte beskrev köksväxtkonsumtionen i samma positiva ordalag. År 1773 argumenterade prästen Axel Laurell starkt för odling av potatis i Tavastland i södra Finland, och i relation till potatisen framställde han kålen som en mager och närmast osund föda:

Här i Tawastland nära bönderna sig om Sommartiden mäst med ganska swag spis af kål och åtskilligt slags gräs, dem de koka med ganska litet, allenast några njupon mjöl uti och salt. Däraf äta de och deras barn flere gånger om dagen med mjölk, så at barnens magar stå på sned, och uphöge som bälgor.⁹³¹

Det här förefaller vara ett extremt exempel på en mycket hög konsumtion. De svältsymtom som skildras i citatet skulle, enligt Laurell, minska genom att bönderna övergick från kål och andra bladväxter till potatis.⁹³² Barnen skulle då bli friskare, och ”taga til i styrcka, blifwa wigare och raskare folck”. Potatis är ett mer energirikt livsmedel, och det kan vara en förklaring till Laurells uppfattning. Assessorn Israel Lannér jämför istället kål med ärter, år 1767 skriver han att ”Man håller i allmänhet före at en ärt-gryta ger så mycket blod som 6 kål-grytor”.⁹³³ Även i det här fallet kan energiinnehållet ha spelat in, även om ärter inte ger så mycket som sex gånger så mycket energi som kål, dessutom innehåller ärter mer protein. En liknande kommentar ges av Linnés student Hieronymus von der Burg, som år 1756 skriver att grönsaker passade för ”hovmän och stillasittare”, medan lantmän behövde fett fläsk för att hålla sig vid god hälsa. Om man bjöd kroppsarbetare på grönsaker skulle de enligt von der Burg förtvina av brist på tillräcklig näring.⁹³⁴ Enligt en annan av Linnés studenter, Adolph Fredric Wedenberg, medförde en kost på enbart grönsaker att kroppen blev förvekligad och sjuklig.⁹³⁵

Sammanfattningsvis argumenterade flera av författarna för att köksväxtodlingen borde vara en viktig del i allmogens hushållning, även om somliga också menade att de var ett energi- och näringsfattigt livsmedel. Det var vanligt att författarna framhöll köksväxterna som bra för hälsan, och som en möjlig hjälp för att klara brist på andra livsmedel, men också att odlingen inte konkurrerade med spannmålsodlingen. Å andra sidan framställs det i flera fall som att bönders lättja, avoga inställning och ovana vid köksväxter utgjorde ett hin-

⁹³¹ Laurell 1773, s. 19.

⁹³² Enligt citatet äts kålen under *sommartiden*. Möjligen avsåg Laurell *kål* i bemärkelsen ätliga gröna blad.

⁹³³ Lannér 1767, s. 50.

⁹³⁴ Linné 2008 [1756], s. 6.

⁹³⁵ Linné 2008 [1767], s. 13; En återkommande kommentar gäller också att vitkålen kan vara svårsmält. Kokboksförfattaren Anna Maria Rückerschöld skriver till exempel att vitkål kan skapa ”olägenhet för swaga magar” (Rückerschöld 1785, s. 60).

der för odlingen. Författarna måste då ha avsett en odling utöver den som bönderna redan ägnade sig åt, och frågan är därför vilken den samtida inställningen var till de odlingar som bönder bedrev i sina kålgårdar och kryddgårdar. Detta behandlas i nästa avsnitt genom en sammanställning av de värderande kommentarerna som finns i lantmäterikartor och syneprotokoll.

7.2 Omdömen om odlingslanden

Som framgått tidigare i avhandlingen hände det att lantmätarna noterade och kommenterade kål- och kryddgårdarnas jordkvalitet och storlek, men det förekom också att de gav en kort värderande och beskrivande kommentar om köksväxtlanden som sådana.⁹³⁶ Ett exempel ges i en kartakt från 1700 över Wijk och Svensered i Skallsjö socken i Västergötland, i vilken lantmätaren dels redovisar en ”Tarfveligh Kåhlgårdh”, dels ”Nödtorftige Kåhlgårdar”.⁹³⁷

Idag har uttrycken *tarvligt* och *nödtorftigt* en negativ klang, men det var inte så som de uppfattades under 1700-talet.⁹³⁸ Om någonting var *tarvligt* motsvarade det vad som tarvades, det vill säga det var tillräckligt för gårdens behov.⁹³⁹ Detsamma gällde beskrivningen att något var *nödtorftigt*, då fanns tillräckligt för gårdens nödtröft men inte mer.⁹⁴⁰ Genom lantmätaren Erik Kuus kartakter är det särskilt tydligt att det var den här betydelsen som avsågs med *nödtorftigt*, för i hans kartakter beskrivs kålgårdar som ömsom *nödtröftiga* och *nödvändiga*, de båda uttrycken förefaller ha använts synonymt. Andra liknande kommentarer är *kålgård till husbehov*, *kålgård till förnödenhet* samt *behållen* respektive *hjälpelig kålgård*. Alla innebar att odlingen motsvarade vad som behövdes för gårdens försörjning; det fanns tillräckligt för att man skulle reda sig.⁹⁴¹

I de flesta fall när lantmätarna gav en beskrivning eller värdering av kålgårdarna, användes något av uttrycken som berättade att kålgårdarna var till hushållets behov. I tabell 20, som innehåller en sammanställning över förekomsten av värderande och beskrivande kommentarer i kartorna, har de här

⁹³⁶ De flesta värderande kommentarer finns på kartorna från perioden 1700–1730, men det förekommer också enstaka noteringar om *nödtröftiga* kålgårdar och *kålgårdar till husbehov* på kartorna från slutet av 1700-talet.

⁹³⁷ LSA O152-31:1.

⁹³⁸ Helmfrid 1962 s. 24; Nilsson 2010 s. 235; Dahlström 2006 s. 175; Kardell 2004 s. 192.

⁹³⁹ Enligt SAOB: ”behövlig, erforderlig; som inskränker sig till det nödvändiga”. Jämför Dahlström 2006, s. 175.

⁹⁴⁰ Enligt SAOB: ”behövlig, nödig, erforderlig, nödvändig”.

⁹⁴¹ Enligt SAOB översätts *behållen* med ”som reder sig”, ”som har det bra”, ”som har sin nödtröft”. *Hjälpelig* översätts med ”varmed man kan reda sig eller draga sig fram”. *Behållen* står ofta i kombination med *hjälpelig*, till exempel ”ähr dess Kåhlgårdh, hielpelig behållen”.

uppgifterna bedömts som positiva.⁹⁴² De kan jämföras med en del mer negativa kommentarer i kartakterna. I några av Johan Bosson Kempenskölds kartakter från Bohuslän från åren kring 1700, hävdas att det fanns kålgårdar som inte var att räkna och i en kartakt från 1730 över Svenshult i Godegårds socken i Östergötland, har en humlegård och ett litet kålgårdsland redovisats med uppgiften att de hade ett ”ringa värde”.⁹⁴³

Tabell 20. I tabellen finns en sammanställning över kartmaterialets värderande och beskrivande kommentarer om kålgårdar, kryddgårdar, trädgårdar och humlegårdar, 1690–1790.

	Kålgård (1 244)	Kryddgård (87)	Trädgård (286)	Humlegård (787)
Positiva kommentarer:				
Nödortlig	35	-	1	1
Tarvlig	7	-	-	-
Hjälplig	17	-	-	2
Till husbehov	17	3	2	18
God, behållen, bärande	14	-	1	4
Skön	-	-	1	1
Negativa kommentarer:				
Inget eller ringa värde, ej att räkna	4	5	28	43
Förfallen, ödelagd, ofruktsam	4	-	10	48

Även trädgårdarna och humlegårdarna har ibland getts positiva omdömen i kartakterna. Exempelvis har en körsbärsträdgård i Nyckelby i Västra Stenby socken i Östergötland, beskrivits som ”skön” i en kartakt från 1700.⁹⁴⁴ För relativt många humlegårdar sägs att de var till husbehov; ofta var det då med kommentaren att humlegården inte gav *mer* än till husbehov, vilket innebär att det inte odlades så mycket humle att det blev ett överskott som kunde säljas. I

⁹⁴² På några östgötska kartor som upprättades av lantmätaren Johan Ekebon, finns kommentaren ”Kåhlgård på bygningtomten, men icke wijdare”. Troligen avsågs att det inte fanns några andra ägor än de som lantmätaren redan hade noterat. På de här kartorna är kålgården den sista nyttigheten som är redovisad. På andra kartor av samma lantmätare finns liknande avslutande kommentarer, till exempel ”men icke wijdare till särskilte ägor at beskrifva” eller ”Intet mehra här till”. Blackstad i Väderstads socken i Östergötland, 1710, LSA D134-2:1; Perstorp i Västra Ny socken i Östergötland, 1710, LSA D140-45:1; Sundsjö i Västra Ny socken i Östergötland, 1710, LSA D140-58:1.

⁹⁴³ Skärje i Skee socken i Bohuslän, 1700, LSA N97-116:1; Hustyft i Skee socken i Bohuslän, 1700, LSA N97-49:1; LSA D27-65:1; I Bresätter i Skönbergs socken i Östergötland, 1720, fanns en ”liten kalgård af intet stort värde” (LSA D100-8:1); I Yxeltorp i Skällviks socken i Östergötland, 1725, fanns en kåltäppa av ”ringa värde” (LSA D97-41:1).

⁹⁴⁴ LSA D142-19:1.

tabellen har de här uppgifterna ändå betecknats som positiva. Uppgifter om nödtorftiga och hjälpliga humlegårdar och trädgårdar är däremot ovanliga.

De negativa omdömena om humlegårdar och trädgårdar är desto fler. Om flera humle- och trädgårdar sägs att de var utan eller med ett litet värde, vissa ska ha varit dåligt bärande, andra beskrivs som förfallna och i behov av förbättring. År 1730 i Hult i Jälluntofta socken i Småland, ska till exempel en humlegård ha varit överväxt med ogräs, i Trullsten i Björkviks socken i Södermanland, 1710, ska humlegården ha varit illa medfaren.⁹⁴⁵ Sådana här kommentarer ger en bild av trädgårdar och humlegårdar i olika stadier av förfall och ödeläggelse.

Kommentarerna i tabellen syftar på odlingslanden, det vill säga om *odlingslanden* var bärande, hade ett värde eller var fruktsamma. Härutöver innehåller kartorna flera uppgifter om *fruktträd* som hade ett ringa värde och om *humlestörar* som inte var bärande. De här uppgifterna har inte tagits med i tabellen, eftersom syftet är att jämföra köksväxtlanden med humle- och trädgårdarna.

I kartorna finns också ett fåtal omdömen om kryddgårdarna. Några berättar om kryddgårdar som var till husbehov, men de flesta anger att kryddgårdarnas värde var litet.⁹⁴⁶ Sammanfattningsvis har kålgårdarna beskrivits i mer positiva ordalag i kartakterna än träd-, humle- och kryddgårdar.

I syneprotokollen över Uppsala universitets gårdar finns liknande beskrivande omdömen om odlingslanden som i kartakterna (tabell 21). Bland annat finns uppgifter om kålgårdar som var väl omlagda, väl ansade, väl hävdade, i gott stånd eller som var till hemmanets behov, och i något fall omtalas en kålgård som vacker. Negativa omdömen saknas. Även kryddgårdarna nämns i samma positiva ordalag.⁹⁴⁷

⁹⁴⁵ LSA E58-7:1; LSA C5-160:1.

⁹⁴⁶ Ibland åsyftar lantmätaren köksväxtlandets jordmån eller gräsytor i sin kommentar, då ingår den inte i sammanställningen. I Simundö i Börstils socken i Uppland, 1775, fanns till exempel ett källand ”af ymnigt bärande sidvall med starr” (LSA A13-30:2). Även trädgårdar och humlegårdar beskrivs ofta efter sin förmåga att producera gräs. I kommentarer om en ”hjälpilig jordmån” förefaller lantmätaren avse att det var en god jord i odlingslandet (till exempel i Forsby i Forsby socken i Västergötland, 1700, LSA P49-3:1). Med noteringar som ”Kåhlgård hielpelig god jordmon” är det oklart om lantmätaren syftade på jordmänen eller kålgården som sådan (Plomåsen i Gökheims socken i Västergötland, 1710, LSA P69-15:1). Totalt innehåller 13 av kartorna uppgifter om hjälpilig jordmån, elva gällor kålgårdar och två humlegårdar, merparten finns i kartakter från Västergötland 1710 och 1720.

⁹⁴⁷ Syneprotokollen har bundits in i tre delar efter vilket område de behandlar. Antagligen var det olika synemän i de tre områdena, för kommentarerna skiljer sig mellan de tre delarna. I den andra delen sägs om nästan alla kålgårdar att de var till hemmanets behov, men den här kommentaren förekommer sparsamt i del ett och tre. I del tre beskrivs de flesta kålgårdarna som väl hävdade. Även lantmätarna använde ofta samma uttryck i flera kartakter.

Tabell 21. I tabellen finns en sammanställning över de värderande och beskrivande kommentarerna om kålgårdar, kryddgårdar, trädgårdar och humlegårdar, som finns i syneprotokollen över Uppsala universitets gårdar, omkring år 1750. En del kommentarer har tagits med i flera av kategorierna, till exempel kunde odlingslanden beskrivas som både välhävdade och till gårdens förnödenhet.

	Kål- gård (239)	Krydd- gård (31)	Humle- gård (251)	Träd- gård (19)
Positiva kommentarer:				
Till gårdens nytta, behov eller förnödenhet	95	22	11	-
Till nödortf	2	-	-	-
I gott stånd eller bruk	71	5	38	-
Väl anlagd eller omlagad	71	11	27	-
Väl ansad eller hävdad	20	7	8	1
Bärande	-	-	29	-
Vacker	1	-	-	3
Negativa kommentarer:				
Ofruktbar, inte bärande	-	-	19	-
Oduglig	-	-	4	-
Inget eller ringa värde	-	-	1	-
Bör utvidgas, få störar	-	-	16	-
Ska eller bör förbättras	-	-	27	-
Tagit skada, förskämd, förfallen	-	-	6	-
Behov av ansning, ogräsöverväxt	-	-	5	-
Utdöd	-	-	5	-

Precis som i kartorna är syneprotokollens omdömen om humlegårdarna mer negativa än vad de är för kålgårdarna. Till gårdarna i Pasta i Romfartuna socken hörde humlegårdar som var förväxta av gräs, en humlegård i Åloppe i Bälinge socken var i behov av ansning, och åboen i Körlinge i Vänge socken fick lova att humlegården skulle vara rensad innan hösten.⁹⁴⁸ Bonden i Tuna i Bälinge socken hade fått problem med mullvadar och var därför tvungen att flytta humleodlingen till ett annat ställe.⁹⁴⁹

En vanlig kommentar i syneprotokollen gäller att humlegårdarna inte uppfyllde de lagstadgade kraven på antalet humlestörrar, ibland saknades humlegård helt. Åbon skulle då anlägga 40 störrar varje år till dess att

⁹⁴⁸ Pasta, Romfartuna socken 1747, Uppsala universitetsarkiv, FIIad:3; Åloppe, Bälinge socken 1749, FIIad:1; Körlinge, Vänge socken 1748, FIIad:1.

⁹⁴⁹ Tuna, Bälinge socken 1748, FIIad:1.

humlegården blivit laglig, det vill säga tills den innehöll 200 humlestöror per mantal. Om bonden inte förbättrade humlegården kunde han få ”plikta efter lag vid nästa syn”.⁹⁵⁰ Han kunde också riskera att mista gården: ”Humblegården [...] tilsades at förbättras, om denna åbon skulle blifva här längre”.⁹⁵¹ Ofta försvarade bönderna bristen på humlegård med att jordmånen inte var lämplig och att humlen inte ville växa. De kunde då bli befriade från lagkravet, för detta gällde under förutsättning att det var möjligt att odla humle på platsen. Exempelvis intygade synemännen i Väsby i Lagga socken att ”wid byn hvarest är 2 a 3 gånger försökt til anläggande ej är tienlig”.⁹⁵² Likafullt var en vanlig kommentar att bönderna skulle byta plats på humlegården: ”Dhe hafva många gånger skolat ömsat och giödt på åtskillige ställen, men intet velat växa, tillsades dock at än vidare giöra flit ther med”.⁹⁵³

Trädgårdarnas tillstånd har inte kommenterats mer än i ett fåtal syneprotokoll. Vissa trädgårdar beskrevs emellertid som vackra och i något fall noterades att en trädgård var väl hävdad. Härutöver innehåller syneprotokollen ytterligare ett antal kommentarer som gäller om *fruktträden* var fruktbärande eller inte, men liksom i den förra tabellen har sådana uppgifter sorterats bort.

Av kommentarerna i kartakterna och syneprotokollen att döma uppfattades kålgårdar som att de var till stor nytta för hushållet och att odlingen var förhållandevis problemfri. Kålgårdarna hölls ansade och välbrukade, medan humleodlingarna, och i viss mån även trädgårdarna, i många fall var dåligt bärande och ogräsöväxta.

Delvis handlar de skilda kommentarerna förmodligen om att humle och köksväxter är olika typer av grödor. De flesta köksväxterna skördades samma säsong som de blev planterade eller sådda på odlingslandet, medan den fleråriga humlen förväntades ge skörd flera år efter planteringen. Ibland gick humleplantorna ut, och då krävdes en nyinvestering med nya, friska humlerötter och en omläggning av kuporna. En humlegård där en del av humlen hade gått ut, kunde antagligen beskrivas som förfallen och förskämd. En del av skillnaden kan också ligga i att humleodlingen var lagstadgad, vilket innebar att det fanns ett regelverk för synemän och lantmätare att förhålla sig till och utgå ifrån i kommentarerna. Dessutom inverkade förmodligen lagen på bönders inställning till odlingen. Humlen var en påtvingad gröda, och många tycks på sin höjd ha upprätthållit det lagstadgade antalet störor men inte lagt ner mer arbete på odlingen än nödvändigt. Till skillnad från humleodlingen var odlingen av köks-

⁹⁵⁰ Forkarby, Bälunge socken 1748, FIIad:1.

⁹⁵¹ Norsta, Balingsta socken 1746, FIIad:1.

⁹⁵² Väsby i Lagga socken, 1745, FIIad:2.

⁹⁵³ Baggebo, Nora socken, 1750, FIIad:1.

växter inte lagstadgad, det måste därför ha legat i hushållens egna intressen att sköta om kålgårdarna.

Slutsatsen av den här genomgången är att bönders kålgårdar beskrevs på ett annat, mindre kritiskt sätt än de övriga trädgårdsbetonade odlingslanden. Även om skillnaderna i kommentarerna kan ligga i att köksväxterna inte var perenna grödor och att de inte var lagstadgade, visar kommentarerna också att köksväxtlanden var välfungerande odlingar som fyllde sitt syfte och som lantmätare och synemän sällan fann anledning att kritisera. Det framstår som att samhällets inställning till hur bönder bedrev sin köksväxtodling var mer positiv än vad den var till bönders humle- och fruktodling.

7.3 Självhushåll och marknad

I det förra avsnittet gavs exempel på att kålgårdarna beskrevs som att de var tarvliga, till husbehov och till nödtorften. De här uppgifterna talar för att köksväxterna odlades till gårdens behov. I det här avsnittet behandlas om 1700-talets bönder också använde köksväxter som en handels- eller bytesvara, samt vilken den samtida inställningen var till en kommersiell inriktning på bönders köksväxtodling.

Humle är en trädgårdsbetonad gröda som det är känt att bönder producerade för avsalu; handeln ska ha varit utvecklad redan under 1600-talet. Såväl kulturgeografen Ulf Jansson som arkeologen Pia Nilsson har båda använt 1600-talets lantmäterikartor för att belägga att storleken på och förekomsten av humlegårdar varierade under 1600-talet, både inom byarna och mellan regioner, med mest humleproduktion i skogs- och mellanbygder. Båda förklarar den regionala variationen med att det förekom en arbetsdelning.⁹⁵⁴ Kulturgeografen Ådel Vestbö-Franzén jämför 1600-talskartor med samtida tullängder från Jönköping, och visar att de landsbygdsregioner, varifrån humle fördes in till staden, framförallt var sådana där humle producerades i stor mängd enligt de historiska kartorna.⁹⁵⁵

Genom den topografiska litteraturen ges flera belegg för att det förekom en regional specialisering av humleodlingen också under 1700-talet. Exempelvis antog Carl von Linné 1751, att hans födelsesocken Stenbrohult och grannsocknen Virestad i södra Småland var de som producerade mest humle i landet, och han skriver att humlen såldes till hela södra Sverige och också upp till Stockholm.⁹⁵⁶ Uppsalastudenten Samuel Krok anförde 1749 i ett tal på Smålands nation, att Urshultsbönderna i Småland sålde humle till bland annat Lund och

⁹⁵⁴ Nilsson 2010; Jansson 1998 s. 37 och s. 221.

⁹⁵⁵ Vestbö-Franzén 2012, ss. 100-105.

⁹⁵⁶ Linné 2005 [1751], s. 75.

Malmö.⁹⁵⁷ Andra centrum för humleodling ska enligt topografiska beskrivningar ha funnits i bland annat Blekinge, södra Västergötland och norra Uppland.⁹⁵⁸ Flera av beskrivningarna nämner också bönders lin-, hampa- och tobaksodling till försäljning.⁹⁵⁹ I vissa fall producerade tydligen 1700-talets bondehushåll trädgårdsbetonade grödor i större omfattning än vad som behövdes för den egna gårdens konsumtion.

Det finns en viktig skillnad mellan å ena sidan köksväxter mot å andra sidan bland annat humle, lin, hampa och tobak, liksom även mot spannmål, örter och bönor. Skillnaden ligger i att köksväxter har en relativt kort hållbarhet; de klarar sig på sin höjd från höst till vår. Köksväxter är också ömtåliga och skrymmande, de lämpar sig därför inte för några längre transporter i ett samhälle med enkla transportmedel.⁹⁶⁰

Tidigare i avhandlingen nämndes den tyske nationalekonomen Johann Heinrich von Thünen och hans klassiska modell från första hälften av 1800-talet. Modellen gäller dels fördelningen av olika funktioner kring en gård, dels hur jordbruksproduktionens inriktning varierade i förhållande till avståndet från en stad, bland annat beroende på hur lämpade produkterna var att transportera. Den närmaste omgivningen kring städerna skulle enligt modellen vara inriktad på produktionen av köksväxter och mjölk, medan bland annat spannmål kunde produceras på gårdar på ett större avstånd.⁹⁶¹

Avståndets betydelse för köksväxtodlingen belystes av agrarhistorikern Inger Olausson i hennes avhandling som handlar om det tidiga 1900-talets trädgårdsföretag. Olausson visade att handelsträdgårdarna även under den här perioden i de flesta fall låg nära städerna, alternativt inom ett väl utvecklat transportnät. Det var då nära till konsumenterna och trädgårdsföretagen kunde

⁹⁵⁷ Krok 1922 [1749], s. 43.

⁹⁵⁸ Enligt kyrkoherden Jöran Johan Öller, 1800, odlade invånarna i Jämshög i Blekinge humle som såldes till göingar och smålänningar, vilka i sin tur sålde humlen vidare till andra delar av landet (Öller 1996 [1800], s. 39). Ölänningar bytte enligt Modeer ull mot humle av bönder i sydöstra Kalmar län (Modeer 1767, s. 187). Hallänningarna skaffade humle från Småland och södra Älvsborgs län (Tidström 1980 [1756], s. 13); I flera landshövdingberättelser från Halland sägs att humlen köptes från angränsande län. År 1751 noterades till exempel: "Han [humlen] växer ej heller här til den myckenhet, som swarar emot Inwånarnes behof, utan måste ifrån Småland och en del af Elfsborgs Län årligen köpas" (Landshövdingeberättelser från Hallands län 1998, s. 89 och s. 204); Enligt Tiburtz Tiburtius såldes humlen från den norra skogsbygden i Östergötland till Stockholm (Tiburtius 1761, s. 9); Olof Grau nämner humleförsäljning från Tegelsmora i norra Uppland (Grau 1919 [1748], s. 15).

⁹⁵⁹ Till exempel Bergman 1759, s. 14 (Vadsbo härad i Västergötland); Tiburtius 1755, s. 196 (Vreta klostrets socken i Östergötland); Enligt Åhstrand, 1768, brukade ölänningarna byta till sig lin och hampa av smålänningarna (Åhstrand (1979 [1768]), s. 120).

⁹⁶⁰ Hoppe & Langton 1994, s. 14.

⁹⁶¹ Chisholm 1962, ss. 28-35.

också dra nytta av städernas överskott av växtnäring.⁹⁶² Avståndets betydelse framgår också av etnologen Börje Hanssens studie över vilka varor som fördes in till Simrishamn 1798. Hanssens studie visar att det fördes in stora mängder av bland annat vitkål, rödlök, morötter och rödbetor från den omgivande landsbygden, men att merparten hade producerats inom två mils radie från staden.⁹⁶³

En del av köksväxterna som konsumerades i städerna hade odlats på landsbygden, men mycket hade också odlats på stadsjord. Till städerna hörde jordar där borgarna odlade såväl spannmål som köksväxter, både för husbehov och till försäljning.⁹⁶⁴ Till viss del täcktes Stockholmsborgarnas behov av köksväxter under 1700-talet av odlingar inom Stockholms stads gräns, men en betydande del kom också från odlingar i andra städer i Mälardalen. Enligt historikern Kekke Stadin var köksväxtodlingen mest utvecklad i Enköping. Hösten 1702 fraktades enligt Stadin närmare 700 tunnor morötter till Stockholm från Enköping, dessutom cirka 500 tunnor vitkål, 100 tunnor palsternackor och 72 tunnor rödbetor, samt persiljerötter, kålrötter, rovor, pepparrötter och surkål.⁹⁶⁵ Enköping ligger inte inom Stockholms närmaste omgivning enligt von Thürens modell, men varorna kunde transporteras däremellan med båt. Bland borgarna i Enköping hade cirka en femtedel jordbruk och köksväxtodling som huvudsyssla 1715; i andra städer i Mälardalen var jordbruket och trädgårdsodlingen inte lika utvecklad enligt Stadin, utan mest en bisyssla.⁹⁶⁶

Bönder hade rätt att sälja köksväxter i städerna, enligt kungörelser från 1749 och 1773 gällde rätten vissa dagar i veckan; onsdagar och lördagar, samma regler gällde såväl i Stockholm som i andra städer.⁹⁶⁷ Enligt Stadin var emellertid bönders försäljning av köksväxter högst begränsad under 1700-talet. Till skillnad från borgarna i Enköping, som i flera fall hade köksväxtodling som sin huvudsysselsättning, var bönder inte specialiserade mot att odla köksväxter. För bönders del handlade det enligt Stadin om en husbehovsodling och en eventuell försäljning av överskottet.⁹⁶⁸ Enligt Börje Hanssen ska försäljning av köksväxter inte ha förekommit alls bland bönder i trakten av Simrishamn i

⁹⁶² Olausson 2014, ss. 199-202.

⁹⁶³ Hanssen 1952, ss. 204-207 och ss. 362-380.

⁹⁶⁴ Björklund 2010.

⁹⁶⁵ Stadin 1979, s. 180; Enligt historikern Kekke Stadin hade Enköpings produktion av köksväxter med inriktning på Stockholmsmarknaden utvecklats i samband med att Stockholm expanderade under 1600-talet (Stadin 1979, s. 105).

⁹⁶⁶ Stadin 1979, s. 61; Enligt ekonomen och lantbruksteoretikern Johan Fischerström, 1785, hade borgarna i Västerås specialiserat sig på odling av gurkor medan borgarna i Strängnäs odlade kålrötter på trädsgårderna för försäljning i Stockholm (Fischerström 1969 [1785], ss. 403, 408, 415).

⁹⁶⁷ Nordin 2009, s. 63.

⁹⁶⁸ Stadin 1979, s. 61.

slutet av 1700-talet. Han skriver att ”Rotfrukter och grönsaker för avsalu förekom över huvud taget inte i böndernas hushållning”. Istället såldes de här varorna av herrgårdar i trakten.⁹⁶⁹ Det enda som såldes från bondgårdar var en del potatis som kom från gårdar i skogs- och mellanbygder norr om Simrishamn, enligt Hanssen.⁹⁷⁰

Kekke Stadin har beskrivit att det fanns ett motstånd under 1700-talet mot att bönder ägnade sig åt kommersiell köksväxtodling och att försäljning av köksväxter istället sågs som en stadsnäring.⁹⁷¹ Enligt ekonomhistorikern Gustaf Utterström fanns ett motstånd under århundradet mot att bönder ägnade sig åt handel i någon form. Bönder från den närmsta landsbygden kring Stockholm sålde bland annat mjölk, kalvar och hö, men enligt Utterström var handeln inte väl sedd. Det klagades över att gårdarna bröt sin näringscykel, varvid förutsättningar att gödsla åkrarna försämrades.⁹⁷²

Uppfattningen att kommersiell köksväxtodling inte var en lämplig sysselsättning för bönder märks i M. H. Brauners lantbrukslexikon från 1788. Där sägs visserligen att allmogen borde ägna sig mer åt köksväxtodling och vänja sig vid mera grönsaker och rotfrukter i födan, men Brauner noterade att det inte skulle vara ”i högre grad än dess eget behof tarfwar”.⁹⁷³ En motsatt uppfattning hade emellertid den kunglige sekreteraren Carl Leuhusen, som var en förespråkare för allmän konkurrens. Till skillnad från många samtida skribenter i ekonomiska frågor såg han ingen risk i att olika yrkesgrupper skulle inkräkta på varandras områden.⁹⁷⁴ Den kommersiellt inriktade odlingen av köksväxter, fruktträd, tobak och färgväxter, skulle därför inte vara förbehållen städerna enligt Leuhusen. År 1761 skriver han:

[...] at såsom somlige påstå, det en stad allenast skall idka planteringar, därför at orten heter stad, en bonde sköta åkerbruk men ej planteringar därför at han är bonde eller landtman, är ingen regla; ty en landtman kan omkring Stockholm med fördel idka wissa planteringar, och en stadsbo eller borgare i en annan stad sköta med winning åkerbruket.⁹⁷⁵

Även friherren Carl Hårleman var positivt inställd till att landsbygdsbefolkningen ägnade sig åt kommersiell köksväxtodling. År 1751 skriver han att

⁹⁶⁹ Hanssen 2010 [1948], s. 211.

⁹⁷⁰ Hanssen 1952, ss. 204-207; Herrgårdarnas försäljning av köksväxter behandlas också i Ahrland 2006, ss. 152-188.

⁹⁷¹ Stadin 1979, s. 106; Bönder sålde grönsaker i Stockholm under tidigt 1800-tal enligt ekonomhistorikern Christine Bladh (Bladh 1991, s. 47).

⁹⁷² Utterström 1957, s. 500.

⁹⁷³ Brauner 1788, s. 136.

⁹⁷⁴ Runefelt 2011, s. 259.

⁹⁷⁵ Leuhusen 1761.

kyrkoherdarna skulle kunna föregå med gott exempel genom att anlägga en odling intill kyrkan som bönderna skulle ha för ögonen varje söndag. Hårleman menade också att intresset för kommersiell odling kunde väckas hos bönderna om de blev skickade till städerna för att sälja köksväxterna.⁹⁷⁶

Flera av de citat som har diskuterats tidigare i avhandlingen, har beskrivit en köksväxtodling för den egna gårdens konsumtion. Förutom uppgifterna om att odlingslanden var tarvliga och till nödtröft som diskuterades tidigare i det här kapitlet, kan också kommentarerna i kapitel 6, om att grönkålen skördades året runt och att vitkålsblad plockades under en stor del av säsongen för att kokas till dagens mål mat, tolkas som att det rörde sig om en husbehovsodling. Detta framgår också av kyrkoherden Sven Tranas beskrivning av Dimbo socken från 1784, där han skriver att ”Planteringar af Jordfrukter [...] ske endast til Husbehof”.⁹⁷⁷ Kyrkoherden Carl Lidiin i Odensåkers församling i Västergötland noterade under andra hälften av 1700-talet: ”Kålrötter, Rofvor och Potatoes, hvilkas plantering så högt drifves, som jorden och behofverna befalla”.⁹⁷⁸ I de här båda uppgifterna är det tydligt att köksväxterna odlades för att motsvara konsumtionen inom de egna hushållen.

Ibland ger den topografiska litteraturen besked om att bönder odlade mer köksväxter än vad som behövdes för gårdens behov. Anders Gustaf Barchaeus skriver 1772 att Västerås gurkan hade startat hos en trädgårdsmästare Bonsack, men flera hade blivit inspirerade att följa hans exempel. Sedan början av 1760-talet hade inte bara stadsbor, utan också landsbygdsbefolkningen, börjat odla gurkor för att sälja i Stockholm.⁹⁷⁹ År 1785 berättar pastorn Eric Östman att bönderna i Trässbergs socken i Västergötland odlade pepparrot till försäljning. Östman skriver att jordmånen inte var så bördig i socknen, vilket förmodligen gav sämre förutsättningar för åkerbruket, men tack vare pepparrotsodlingen kunde bönderna ändå ”bestrida sina utskylder”.⁹⁸⁰

Ett särskilt intressant exempel på att bönder kunde inrikta sin köksväxtodling mot försäljning, ges i den tidigare nämnda beskrivningen över Kinne-Kleva församling i Västergötland, vilken författades av prosten Magnus Carl-

⁹⁷⁶ Hårleman 1959 [1751], s. 13.

⁹⁷⁷ Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 51.

⁹⁷⁸ Lidiin 1976 [uå], s. 31.

⁹⁷⁹ Barchaeus 1923 [1772], s. 48.

⁹⁸⁰ Skara stifts- och landsbibliotek, Sundholmska samlingen 102; Pepparrotsförsäljning nämns också i en beskrivning av Skofteby socken i Västergötland från andra hälften av 1700-talet. Pepparrotterna från trakten ska ha varit ”ryktbara för sin godhet”. I samma beskrivning sägs också att det inom socknen planterades jordfrukter till husbehov, men också ”något litet til Salu” (Anonym 1978 [uå], ss. 43-44). Det är emellertid oklart om uppgiften syftar på bönders odling eller på odling inom säteriet i socknen. Detsamma gäller uppgiften från 1783 om Askers socken i Närke av uppsalastudenten Johan Gustaf Sandahl som berättar att rovor, kålrötter och vitkål ”brukas allmänt till eget behov; men mycket litet till salu” (Sandahl 1922 [1783], s. 51).

mark under 1770 eller 1780-talet. I byn Kleva fanns, som redan nämnts, ett stort plantland på 2 600 kvadratmeter (17 kappland), vilket användes för uppdragning av kålplantor. Carlmark berättar att plantorna inte bara drevs upp för den egna byns behov, utan också åt hela Kinne härad och dessutom åt de socknar som gränsade till häradet. Byborna i Kleva handlade också med stora kvantiteter av kålrötter. Kålrötterna såldes på höstmarknaden i Lidköping och användes också i byteshandel mot bland annat ved, kol, gärdesgårdsvirke, lin och humle. Motsvarande specialisering mot köksväxtodling ska enligt Carlmark inte ha funnits i andra byar i trakten. Skälet till att just Klevaborna hade kunnat inrikta sig på kommersiell kålrotsodling var enligt Carlmark att jordmånen var särskilt lämplig, vilket gjorde att kålrötterna fick en god smak och ett bra ”utseende”.⁹⁸¹ Klevabornas kommersiella köksväxtodling gällde bara kålväxterna; om odlingen av potatis, morötter och palsternackor skriver Carlmark att den inte översteg det som ”i hvarje Hushåll årligen consumeras”.⁹⁸²

Som visades i exemplet från Kleva by behövde marknaden för köksväxter inte vara i städerna, även bönder i närliggande byar och socknar kunde köpa och byta till sig köksväxter och plantor. Detsamma framgår också av den tidigare nämnda sockenbeskrivningen från Ålem i Kalmar län, enligt vilken bönderna skaffade den kål och de rötter som de behövde från andra ställen.⁹⁸³ Från Älvdalen berättade Linné 1734 att bönder planterade stora volymer *Johannislök*, som såldes till kringliggande socknar där löken inte växte lika bra.⁹⁸⁴

Enligt etnologen Börje Hanssen var det sannolikt bara de välsituerade bland borgerskapet som köpte köksväxter.⁹⁸⁵ I exemplen från Kleva och Älvdalen var det emellertid bönder som stod för både försäljning och införskaffande, genom handel eller bytesaffärer.

År 1727 förbjöds all införsel av utländsk frukt och grönsaker till Sverige.⁹⁸⁶ År 1751 noterade Carl Hårleman att det trettio år tidigare, före importförbudet, var vanligt att såväl borgare som allmoge köpte kål, lök och morötter av holländare i de svenska sjöstäderna.⁹⁸⁷ Kommentaren visar att allmogen också köpte köksväxter i städerna och inte bara av andra bönder. Även från Norge berättas att bönder köpte grönsaker i städerna. Oluf Næve skriver 1765 att han

⁹⁸¹ Carlmark 1978 [uå], s. 66.

⁹⁸² Carlmark 1978 [uå], s. 66.

⁹⁸³ Wijkström 1759, s. 256.

⁹⁸⁴ Linné 2007 [1734], s.109.

⁹⁸⁵ Hanssen 2010 [1948], s. 211.

⁹⁸⁶ Påbud at ingen utländsk Fruckter eller Confiturer i Riket måge införas (21/11 1727), i *Modée* 1742, s. 734; Förbudet gällde ”jord- som trä-fruckter”, men ”Citroner, Lemoiner, Pommerancer och Appelciner” samt torkad frukt som sviskon undantogs.

⁹⁸⁷ Hårleman 1959 [1751], s. 9; Samma kommentar ges också av Johan Fischerström (Fischerström 1969 [1785]), s. 386; se också Ahrland 2006, s. 152.

hade förundrats över att ”baade bønder folk og andre har aarlig Kiøbt Kaal og MadRøder, meget Dyre, fra Kiøpstæderne, særlig i Christiania”. Næve skriver att med tanke på markpriserna i städerna borde det omvända förhållandet råda; bönderna borde sälja grönsaker till städerna istället.⁹⁸⁸ Bönders köp av köksväxter nämns också i den danske kyrkoherden Hans Christian Høeghs trädgårdsbok från 1799, i vilken det berättas att bönder gärna köpte några vitkålshuvuden för att använda vid högtidliga tillfällen.⁹⁸⁹

Som framgick i exemplet från Kleva förekom det att bönder köpte kålplantor för att sätta ut i sina egna köksväxtland. Ett sådant exempel ges också av prästen Tiburtius Tiburtius, 1755, som berättar att bönder i Vreta kloster i Östergötland införskaffade kålplantor vid närliggande större trädgårdar. Ibland bytte de till sig plantorna mot smör och ägg.⁹⁹⁰ Valet mellan att förkultivera på egen hand eller att köpa plantor diskuterades av Oluf Næve 1767:

”Hvor man kan faae kiøbt gode kaalplanter hos andre, der har man da ikke nødig at bemøye sig selv med deres opklekkelse i drivbænke, men hvor man kan faa solgt nogle tusend af adskillige slags kaalplanter til andre, der lønner det nok umagen”.⁹⁹¹

Tydiligen var plantuppdragning ett område där det ofta förekom en specialisering. Det tycks som att många föredrog att köpa kålplantor framför att lägga ner arbete på egen förkultivering, medan den som drog upp plantor lätt kunde utöka odlingen och odla mer än till det egna behovet.

År 1757 kom trädgårdsmästare att räknas till de hantverkare som hade tillstånd att utöva sitt yrke på landsbygden. Beslutet motiverades med att trädgårdsmästare ansågs ”oundgängelige för Allmogen och de på Landet boende”.⁹⁹² Det framgår inte på vilket sätt allmogen ansågs behöva trädgårdsmästare, det kan ha haft betydelse att bönder kunde köpa fröer, plantor och grönsaker.⁹⁹³

⁹⁸⁸ Næve 1996 [1765], s. 20.

⁹⁸⁹ Høegh 1799, s. 196.

⁹⁹⁰ Tiburtius 1755, s. 195.

⁹⁹¹ Næve 1767, s. 177.

⁹⁹² Kongl. Majts Resolution uppå Städernas allmänna Besvär wid sist öfverståndne Riksdag (19/1 1757 § 31), i Modée 1761, s. 4544; Ahrlund 2006, s. 152.

⁹⁹³ En gård med kommersiell trädgårdsodling finns redovisad på kartan över Slamby i Landvetters socken i Västergötland. År 1780 bodde Hanna Landin, som var dotter till en trädgårdsmästare, i skattegården. Kartbeskrivningen berättar att en del av hennes åker var planterad med fruktträd i raka rader, att stenar hade brutits bort, jord fyllts på, jordvallar hade anlagts, och att det fanns trädgårdssängar med olika grönsaker. Förrättningen gällde en delning av gården, och lantmätaren konstaterade att motsvarande investeringar inte hade gjorts på den andra gårdshalvans andel av marken. Hanna Landin fick därför behålla sin trädgård, ”för hvar njuter sitt i så måtto

Det förekommer således uppgifter i 1700-talslitteraturen om bönders handel med bland annat kål, lök och morötter, men en betydligt vanligare uppgift är att rovor fungerade som en handelsvara. Framförallt förefaller rovor ha producerats i överskott i skogsbygderna och det kan därför ha rört sig om rovor odlade på svedjor. Provinsialschäfern Johan Barck nämner 1755 att bönder som var bosatta i skogsbygderna i nordöstra Malmöhus län odlade rovor både till husbehov och till försäljning.⁹⁹⁴ Bönder i skogsbygden i södra Kalmar län ska enligt ekonomen och lantmätaren Adolph Modeer, 1767, ha odlat rovor som de använde som en bytesvara: ”En skäppa Råg och en Tunna Rofvor, anses i ond och god tid för lika värda, då man vil göra byte”.⁹⁹⁵ Uppsalastudenten Samuel Krok berättar 1749 om Urshults socken i Småland, att det knappt fanns någon bonde som inte förde några ”klöf eller hästlass rofwor till nästliggande städerne”.⁹⁹⁶ I gengäld berättas 1755 av kyrkoherden Hans Hederström om Näsby socken på östgötaslätten, att bönderna i socknen inte brydde sig om att odla rovor utan att de hellre köpte dem av andra.⁹⁹⁷

Den topografiska litteraturen innehåller också uppgifter om bönders försäljning av frukt. Ett exempel finns i Adolph Modeers sockenbeskrivning från södra Kalmar län från 1767, där det berättas att en del bönder hade trädgårdar som var så ”rika af fruktbärande träd, at Bonden med deras afkastning kan betala hela sin Skatt. [...] Bönderne sälja sin frukt merendels på Landsbygden, och få 1 à 1 1/2 Dal. för en sköppa goda Päron eller Äplen”.⁹⁹⁸ Topografen Abraham Hülphers noterade under sin resa i Dalarna 1757, att många bönder kring Hedemora hade trädgårdar, och han skriver att ”Allmogen årligen försälja frukt”.⁹⁹⁹ Det tycks som att fruktförsäljningen var utbredd i vissa regioner. Frukt är minst lika skrymmande och känslig för stötar och kyla som grönsaker, men tydligen hindrade inte det bönderna från att ägna sig åt fruktförsäljning.

nedlagde arbete och kostnad tillgodo”, det vill säga om någon hade gjort investeringar i en markyta så kunde inte de andra i byn kräva ersättning för att de hade fått sämre mark (LSA N64-28:1).

⁹⁹⁴ Barck 1904–1908 [1759], s. 376.

⁹⁹⁵ Modeer 1767, s. 185.

⁹⁹⁶ Krok 1922 [1749], s. 42.

⁹⁹⁷ Hederström 1917 [1755], s. 12.

⁹⁹⁸ Modeer 1767, s. 187, gäller Halltorps och Voxtorps socknar.

⁹⁹⁹ Hülphers 1957 [1762–1763], s. 395; Assessorn Jacob Richardson skriver 1752 att det vore önskeligt att ”menige man blefwe wahne wid at skiöta allehanda slags frukte-trän” som skulle användas både i ”enskild hushåldning, och til försäljning” (Richardson 1752, ss. 249-250); Enligt kyrkoherden Daniel Sandberg hade bönder i Falköpings församling inga fruktträd, ”emedan allmogen använder sin tid vid åkerbruket, såsom mer lönande och endaste utvägen till sin bärgning och kronoutlagors betalande” (Sandberg 1933 [1787], s. 173); Agrarhistorikern Pia Nilsson skriver att vissa bönder kan ha specialiserat sig på fruktodling redan under 1600-talet, för de äldre geometriska kartorna antyder stora trädgårdsarealer i bondemiljöer på vissa av Mälåarna. Frukten kan ha fraktats in till Stockholm (Nilsson 2010, s. 143).

Det problem som målades upp tidigare, om att köksväxternas känslighet hindrade transporter, ska därför inte överdrivas.

Som nämndes tidigare fungerade även kummin som en handelsvara, åtminstone för en del skånska bönder.¹⁰⁰⁰ Den såldes för att användas som krydda, bland annat till brännvin och bröd. Enligt Linné, 1751, såldes stora kvantiteter till Karlskrona.¹⁰⁰¹ Kummin kan inte jämföras med försäljningen av färska köksväxter och färsk frukt, för de torkade kumminfröna var lagringsdugliga och inte särskilt skrymmande, vilket möjliggjordes långa transporter. Men också för frukt- och grönsaker kunde processande göra att hållbarheten förbättrades. Enligt Anders Gustaf Barchaeus brukade bönderna i Västerås *sylta* gurkorna innan försäljningen, och ingenjörsofficeren Carl Knutberg skriver 1762 att ”Utur trä- och krydd-gårdar kunna idoge Jordbrukare, som bekant är, samla allahanda i hushåll nyttiga ämnen, hvaraf en del förvalde och torkade, til salu om Vintertider skulle kunna användas”.¹⁰⁰²

Sammanfattningsvis fanns en utbredd inställning under 1700-talet om att bönder inte borde ägna sig åt kommersiell köksväxtodling, men det förekom också en motsatt uppfattning, att försäljning av köksväxter borde uppmuntras. Exempelen här ovan har visat att somliga bönder anpassade sin köksväxtproduktion för att även täcka en efterfrågan. Det har också framgått att vissa bönder lät bli att odla köksväxter om förutsättningarna för odling var dåliga och om det fanns möjlighet att införskaffa det som behövdes på något annat sätt. Det vanligaste förefaller emellertid ha varit att bönders köksväxtodling var inriktad på hushållens egna behov.

7.4 Sammanfattande diskussion

I kapitlet har inställningen till 1700-talets bönders köksväxtodling behandlats; genom en undersökning av hur samtida författare argumenterade för en utökad köksväxtodling, genom en granskning av beskrivande omdömen om bönders kålgårdar och kryddgårdar, och dessutom genom en undersökning av om bönder ägnade sig åt handel med köksväxter. Det visade sig att de samtida författarnas argument för att bönder skulle ägna sig åt köksväxtodling till största delen handlade om att köksväxter var viktiga för hälsan, att köksväxterna kunde förhindra svält genom att ersätta sådana livsmedel som det var brist på, samt att köksväxtodlingen inte konkurrerade med spannmålsodlingen, vare sig vad gäller utrymmet eller när det gäller arbetskraften. Argumenten gällde främst för en tänkt utökad odling, för enligt flera av författarna var

¹⁰⁰⁰ Barck 1904–08 [1759], s. 375.

¹⁰⁰¹ Linné 2005 [1751], s. 153.

¹⁰⁰² Barchaeus 1923 [1772], s. 48; Knutberg 1762, s. 18.

bönders köksväxtodling otillräcklig, men samma motiv bör ha kunnat gälla också för bönders existerande köksväxtland. Köksväxternas smak användes sällan som argument, men kan ändå ha varit ett viktigt skäl för bönder i deras odling med tanke på att kål ingick i helg- och festmåltider.

De värderande och beskrivande kommentarerna om kålgårdarna och kryddgårdarna, vilka finns i lantmäterikartorna och i syneprotokollen över Uppsala universitets gårdar, handlar i de flesta fall om att köksväxtlanden var tillräckliga för gårdens behov och att odlingslanden var välskötta. Humle- och fruktodlingarna beskrivs i mer negativa ordalag. De här odlingslanden sägs ofta ha varit utan värde och det framgår att många humlegårdar och trädgårdar var i olika grader av förfall. Köksväxtodlingen framstår som förhållandevis välfungerande och problemfri.

Under 1700-talet fanns uppfattningen att bönder inte borde ägna sig åt handel med köksväxter, eftersom det var en näringsgren som hörde till städerna, men det fanns också mer liberala inställningar. Exempel i kapitlet visade att bönders kål- och kryddgårdar i de flesta fall var till för hushållens egna behov, men att det också förekom att bönder kunde agera både säljare och köpare av köksväxter. På vissa håll fanns också en utbredd handel med kålplantor.

8 Sammanfattande diskussion och slutsatser

Syftet med avhandlingen – att undersöka köksväxtodlingens betydelse i 1700-talets jordbrukssystem – bröts ner i ett antal frågeställningar: hur vanligt det var med köksväxtodling bland 1700-talets bönder; hur stora köksväxtlanden var; var köksväxtlanden låg; vad som odlades; hur odlingen gick till samt vilken inställningen var till bönders köksväxtodling. I det här kapitlet sammanfattas slutsatserna av tidigare kapitel och avslutningsvis förs ett resonemang kring köksväxtodlingen i jordbrukssystemet.

8.1 Förekomst av köksväxtland

I tidigare forskning har det antagits att det var vanligt att 1700-talets bönder hade köksväxtland, men det har inte studerats systematiskt i någon större omfattning. I den här avhandlingen gjordes en systematisk kartläggning av förekomsten av kål- och kryddgårdar vid cirka 2 000 bebyggelseenheter från större delen av Götaland och Svealand. I studien framgick att köksväxtodlingar är noterade i drygt hälften av 1700-talets kartakter. Flest uppgifter om köksväxtland finns i kartakter från ett par decennier in på 1700-talet liksom i kartakter från den sydvästra och inre delen av det studerade området.

De färre uppgifterna i kartorna från den östra delen av området kan inte förklaras med att köksväxtland var ovanliga, i de flesta fall handlade det istället om att odlingslanden hade utelämnats vid karteringarna; detta framgick när kartakter som saknade uppgifter om köksväxtland jämfördes med andra källmaterial. En slutsats av studien är därför att odlingen av köksväxter var mycket spridd inom undersökningsområdet under århundradet.

Tidigare forskning har fört fram tre alternativa förklaringar till varför det är ont om uppgifter om kålgårdar i lantmäterikartorna: att kålgårdarna var kvinnliga miljöer som lantmätarna inte intresserade sig för; att odlingslanden inte hade någon större betydelse för gårdarnas ekonomi samt att det saknades per-

manenta kålgårdar eftersom köksväxterna odlades på åkern.¹⁰⁰³ De två förra alternativen kan inte förklara varför kålgårdar skulle redovisas i mindre utsträckning i den östra delen av undersökningsområdet, däremot kan detta möjligen förklaras genom åkerodling av köksväxter. I den här studien påträffades flera uppgifter som talade för att köksväxter odlades på åkern istället för i kålgårdar under 1700-talet, de flesta härstammade från östra Mellansverige, några också från Bohuslän. Enligt källmaterialens uppgifter odlades köksväxterna antingen på trädesgårdet eller inom samma gårde som spannmålen.

Åkerodling av köksväxter är inte hela förklaringen till att kålgårdar är redovisade i mindre utsträckning i den östra delen av området. Av avhandlingen framgick att området med färre uppgifter om kålgårdar i kartakterna överensstämmer med den region där solskifte tillämpades, vilket tycks ha medfört att lantmätarna prioriterade att mäta in tomtens gränser framför sådana landskapselement som var belägna inne på tomten. Lantmätarna gav också företräde för byns åker- och ängsmark framför de enskilda gårdarnas täppor.

1600-talets kartakter innehåller mycket få uppgifter om kålgårdar, det har i tidigare forskning lett till spekulationer om att köksväxtodlingen genomgick en omfattande förändring omkring år 1700; från att ha haft formen av tillfälliga odlingsland på åkern, vilka inte blev karterade av lantmätarna, till att bli permanenta odlingsland i gårdsnära lägen.¹⁰⁰⁴ I avhandlingen granskades det här påståendet genom en jämförelse av kartor från 1600- och 1700-talen. Det framgick då att platserna för senare tiders köksväxtland oftast lämnades okarterade på 1600-talet. Detta visar att avsaknaden av uppgifter om kålgårdar i 1600-talets kartor inte kan ses som ett belegg för att permanenta odlingsland saknades. Troligen har förekomsten av kålgårdar underskattats i tidigare forskning, för med största sannolikhet fanns permanenta odlingsland för köksväxter även under 1600-talet. I vilken utsträckning det förekom sådana odlingsland är emellertid oklart. Kanske kan framtida närstudier, där kartor kombineras med trädgårdsarkeologi, komma att ge ytterligare kunskap om köksväxtlandets förekomst och varaktighet under såväl 1600- som 1700-talen.

8.2 Köksväxtlandens lokalisering

I den här studien bekräftades en tidigare bild av att 1700-talets köksväxtland framförallt var belägna i bebyggelsens närhet, vilket var en naturlig lokalisering med tanke på köksväxtodlingens arbetsintensiva karaktär. I tidigare forskning har det också getts exempel på att kålgårdar kunde ha ett läge på större avstånd från tomten och det har föreslagits att sådana lägen motiverades av till-

¹⁰⁰³ Gräslund Berg 2007; Nilsson 2014.

¹⁰⁰⁴ Nilsson 2014.

gången till öppet vatten.¹⁰⁰⁵ I den här studien framgick att mer perifera lägen också kunde motiveras av att bondehushållen föredrog en något fuktig mark vid köksväxtodlingen, samt att ett läge på ett större avstånd, ute på öppna fält, ansågs minska skadedjurstrycket. Även tillgången till odlingsbar jord påverkade odlingslandens lokalisering.

Avlägset belägna odlingsland visade sig vara särskilt vanliga i Uppland och Västmanland. Anledningen kan vara kombinationen av ett torrt klimat, vilket gjorde att det fanns ett behov av att använda en vattenhållande jord, samt av att tomtlägena i Uppland och Västmanland ofta var på ursvallade moränbackar, där förutsättningarna för att odla köksväxter, och framförallt kålväxter, inte var de bästa. Det var visserligen möjligt att förbättra jordkvaliteten genom tillförsel av mullämnen, men detta var inte alltid rimligt med tanke på arbetsinsatsen.

Jorden i kålgårdarna var i de flesta fall den högst värderade eller en av de högst värderade som fanns på gårdarna. Detta var delvis ett resultat av att den rika gödningen gav en bättre jordstruktur. Det visade sig också att köksväxtodlingen hade företräde på goda jordar i bebyggelsenära lägen. Däremot handlade det inte alltid om en konkurrens gentemot spannmålsodlingen i och med att köksväxterna ofta odlades på något fuktigare jordar och inträngda ytor som inte var lämpliga att använda för spannmål.

Köksväxtlanden kunde antingen vara särbelägna, så att varje bondehushåll hade sitt odlingsland separat i förhållande till övriga i byn, eller ligga samlat, ibland inom en gemensam hägnad. Samlade kålgårdar var särskilt vanliga i östra Mellansverige, och ofta var då gårdsbrukens andelar fördelade efter byamålet. Således skilde sig många av kålgårdarna i östra Mellansverige från köksväxtland i andra delar av undersökningsområdet, både vad gäller läget inom byns mark och den rumsliga organisationen.

8.3 Köksväxtlandens storlek

Storleken på bönders kål- och kryddgårdar under 1700-talet har inte studerats systematiskt i tidigare forskning. Av den här undersökningen framgick att köksväxtarealen var cirka 500 kvadratmeter (drygt 3 kappland) per gårdsbruk, baserat på ett genomsnitt av storleksuppgifter från 150 bebyggelseenheter inom hela undersökningsområdet i början och slutet av 1700-talet. Det var emellertid stora skillnader mellan olika bebyggelseenheter. Större kålgårdar påträffades i Halland och Skåne, även om köksväxtlanden inte var genomgående större där, medan kålgårdarna i genomsnitt var mindre per gårdsbruk i de områden där det fanns samfälliga kålgårdar som alla i byn hade del i. De minsta kålgårdarna var då ner mot 60 kvadratmeter per gårdsbruk. Exempel visade att när byborna

¹⁰⁰⁵ Gräslund Berg 2014.

hade samfällda kålgårdar kan det ha funnits ytterligare köksväxtland inne på tomtorna som inte blev redovisade i kartakterna.

Köksväxtlandens storlek per gårdsbruk visade sig vara i stort sett oförändrad i Västergötland under 1700-talet i genomsnitt. Studien talade därmed därför för att köksväxtlandens betydelse för hushållen inte förändrades nämnvärt. I byarna som helhet skedde emellertid en ökning av kål- och kryddgårdsarealen, för hemmansklyvningar gjorde att gårdsbruken blev fler under århundradet och då avsattes ny mark till köksväxtodling. Köksväxtarealen utökades på bekostnad av humlegårdar, hamptäppor och gårdsnära åker- och betesmark, vilket visar att odlingen av köksväxter hade högre prioritet.

I avhandlingen ställdes storleken på köksväxtlanden mot den areal som kan ha krävts för att odla ett hushålls behov av köksväxter; här antogs att bönderna konsumerade köksväxter motsvarande livsmedelstilldelningen på ett hospital i Enköping i Uppland under slutet av 1700-talet.¹⁰⁰⁶ Det framgick då att det skulle krävas en köksväxtareal på cirka 140 kvadratmeter för ett normalstort bondehushåll. Köksväxtlanden var betydligt större i genomsnitt, vilket kan tyda på att betydligt mer köksväxter odlades, antingen en större mängd eller fler grödor, eller på att delar av odlingslandet användes till annat än köksväxtodling.

8.4 Köksväxtlandens innehåll

I den här studien bekräftades den tidigare bilden att grönkål var en betydelsefull köksväxt i de sydligaste landskapen. I tidigare forskning har det påståtts att vitkålsodlingen främst fick utbredning bland bönder i Skåne, men avhandlingen visade att också bönder i bland annat Västmanland, Småland, norra Västergötland och Närke odlade vitkål under 1700-talet.¹⁰⁰⁷ Även kålrot var en vanlig köksväxt i kålgårdarna. Bönder odlade också morötter och palsternackor, men enligt uppgifter från 1700-talet odlades de här grödorna i mindre omfattning. Bönders kål- och kryddgårdar kunde också innehålla rovor och bondeböner. I viss 1700-talslitteratur finns också uppgifter om att flera andra köksväxtgrödor ska ha varit vanligt förekommande i bönders odlingsland, till exempel dill, smörgåskrasse och trädgårdsmålla. De här grödorna omnämns emellertid sällan i ortbeskrivningarnas redogörelser för vilka köksväxter som socknens bönder odlade, förmodligen eftersom de odlades i liten skala. I och med att de här köksväxterna har kunnat beläggas i åtskilliga stadsarkeologiska undersökningar av trädgårdar i 1600- och 1700-talskontext, talar det för att de kan ha varit vanliga också i bönders köksväxtland. Framtida trädgårdsarkeologiska undersök-

¹⁰⁰⁶ Morell 1987, s. 154.

¹⁰⁰⁷ Bringéus 1979, s. 199.

ningar i landsbygdscontext kan komma att ge mer kunskap om hur vanliga de var i bönders kål- och kryddgårdar.

Studien av 1700-talslitteraturen visade att de två termerna kålgård och kryddgård kunde användas synonymt under 1700-talet, och då beteckna köksväxtland mer allmänt. I de fall en gård hade både en kålgård och en kryddgård, låg kålgården ofta på tyngre jordar, ibland på ett visst avstånd från bebyggelsen, medan kryddgården låg på lättare jordar i bebyggelsens närhet. Termen kålgård betecknade då ett odlingsland för i huvudsak kålväxter, medan kryddgården användes för olika rotfrukter och kryddväxter.

Förutom att kålgårdar och kryddgårdar användes för köksväxtodling, kunde de också innehålla odlingar av bland annat tobak, hampa, humle och fruktträd, och det kunde också finnas andra träd än de vanliga fruktträden inom köksväxtlanden. Genom en studie av *Hallands landsbeskrifning 1729* framgick att humlestörrar, fruktträd och andra träd till och med var normala inslag i kålgårdarna i vissa halländska socknar. Även i kartorna finns en del uppgifter om humlestörrar och fruktträd i köksväxtlanden, men i stort sett bara från den sydvästra delen av undersökningsområdet. En förklaring till de i vissa fall mycket stora kålgårdarna i Skåne och Halland, kan därför vara att delar av ytan upptogs av humle- och fruktodling. Genom syneprotokoll över Uppsala universitets gårdar kunde det emellertid beläggas att även kålgårdar och kryddgårdar i östra Mellansverige innehöll fruktträd i vissa fall.

I tidigare forskning har det diskuterats varför bönders odlingsland inte kallades för trädgårdar, om det berodde på att samtiden hade en nedlåtande inställning till bönders köksväxt- och fruktodlingar.¹⁰⁰⁸ Frågan är relevant för de kålgårdar och kryddgårdar som innehöll fruktträd. I den här studien framkom att de fruktträd som fanns i kålgårdar enligt *Hallands landsbeskrifning 1729* främst bestod av rotäktade träd: körsbär, krikon och vildapel, eller bara av enstaka päron- eller äppelträd. Studien talar därför för att det var både en kvalitets- och en kvantitetsskillnad mellan de kålgårdar som innehöll fruktträd och de odlingsland som betecknades trädgårdar.

8.5 Odlingen och odlarna

I avhandlingen gjordes en översiktlig beskrivning av de olika arbetsmomenten vid bönders köksväxtodling under 1700-talet, särskilt när det gäller gödsling och skadedjursbekämpning, vilka var moment som också behandlades utförligt av de olika författarna till lantbruks- och trädgårdslitteraturen.

Enligt uppgifter i 1700-talslitteraturen var köksväxtlanden prioriterade när det handlade om hur gödseln skulle fördelas mellan gårdens odlingar. Den be-

¹⁰⁰⁸ Flinck 2010, s. 23.

gränsade stallgödseln kompletterades också med andra gödselmedel, som förmultnade växter och kärrjord. För skadedjurens bekämpning redovisade 1700-talslitteraturen ett stort antal alternativa metoder, däribland bränning av ris och halm på kållanden samt användningen av olika illaluktande substanser. Det fanns också en spridd uppfattning under 1700-talet att problemen med kålfjärils-larver minskade om kålen odlades tillsammans med hampa. Eftersom avhandlingens kartstudie gav flera exempel på kombinerade kål- och hampland kan det antas att det här var en växtskyddsstrategi som tillämpades av vissa bönder.

Vid långvarig och ensidig odling på samma plats finns risk för att växtskadegörare uppförkas. Detta kan undvikas genom att grödorna odlas i en växtföljd. I 1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur finns flera olika varianter av växtföljder för köksväxtodling beskrivna, både två-, tre och fyraåriga, vilket visar att det var en metod som var välkänd vid den här tiden. Inga säkra belägg kunde emellertid ges för att växtföljd tillämpades av bönder. I 1700-talslitteraturen finns också rekommendationer om att odlingsytan skulle växla plats, antingen inom köksväxtlandets hägnad eller genom en växling till en helt ny plats inom åker- eller ängsmarken. Ett fåtal sådana exempel kunde ges i avhandlingen. En jämförelse mellan flera kartor från samma plats visade emellertid att det var vanligt att köksväxtlanden hade samma lokalisering vid flera karteringstillfällen. Det antyder att odlingslanden kunde användas under långa perioder, även om det inte utesluter att det varit en annan markanvändning mellan de olika karteringarna. Genom kartstudien kunde köksväxtodling med regelbunden träda beläggas i några fall, men det framkom också flera uppgifter, såväl i lantmäterikartorna som i 1700-talslitteraturen, om att bönders köksväxtland odlades årligen. En långvarig odling på samma plats talar för att någon form av växtföljd tillämpades, såvida bönderna inte accepterade en sänkt skörd.

Om bönder tillämpade växtföljd är frågan vilka växter kålen kan ha växlat med, eftersom de flesta köksväxterna utöver kålen, till exempel morötter och palsternackor, ska ha odlats i mindre omfattning än kål. Möjliga alternativ var en växling med rovor, bondbönor, ärter eller hampa, och i slutet av 1700-talet med potatis.

De mer arbetsintensiva momenten inom köksväxtodlingen, såsom beredande av plantbänkar, grävning av odlingsland, sättande av plantor samt skörd, låg till största delen utanför arbetstopparna inom åker- och ängsbruket. Genom köksväxtodlingen blev därför arbetet inom jordbrukssystemet mer fördelat över tid. I tidigare forskning kring potatisens introduktion har det föreslagits att en viktig framgångsfaktor var att arbetsmomenten vid potatis-

odlingen inte krockade med jordbrukets arbetstoppar.¹⁰⁰⁹ Samma förhållande gällde också i den köksväxtodling som bedrevs innan potatisen började odlas.

I avhandlingen bekräftades bilden som har getts i tidigare forskning av att köksväxtodlingen till största delen sågs som en del av kvinnornas ansvarsområde under 1700-talet. Även barnen beskrevs som en viktig arbetskraft vid köksväxtodlingen i litteraturen från århundradet. Särskilt ogrärensningen tycks ha varit en uppgift för kvinnor och barn, men när det gäller bland annat sådden, planteringen, vattningen och ohyresbekämpningen, skrev emellertid somliga av de manliga författarna om sina egen erfarenhet av de här momenten. Det talar för att författarna upplevde att arbetsuppgifterna även kunde utföras av män.

Enligt beskrivningarna i 1700-talslitteraturen var det lätt för kvinnorna att passa in arbetet med köksväxtlanden under lediga småstunder. I huvudsak gällde detta förmodligen de köksväxtland som låg i nära anslutning till bebyggelsen, inte sådana som låg flera hundra meter från tomten. Ett avstånd på några hundra meter tog visserligen inte mer än några minuter att gå, men gjorde det svårare att inflika en stunds ogrärensning eller ohyresbekämpning mellan andra sysslor. Emellertid kan skötselbehovet ha varit mindre för de här avlägset belägna odlingslanden, just för att deras lokalisering hade valts med omsorg. Med ett läge på en något fuktig jord minskade behovet av vattning, och med en lokalisering ute på ett öppet fält var inte heller trycket från skadegörare och behovet av att plocka bort kålfjärilarnas ägg och larver lika stort. Möjligen kan ett större avstånd ha påverkat vem i hushållet som utförde arbetet med köksväxtlanden, men litteraturstudien gav inte någon information kring arbetsdelningen för de här mer avlägset belägna odlingslanden.

8.6 Inställningen till köksväxtodlingen

De främsta argumenten för köksväxtodling i 1700-talets lantbruks- och trädgårdslitteratur, var att köksväxterna var hälsosamma och att de kunde ersätta andra livsmedel då missväxt och boskapssjukdomar minskade tillgången till spannmål och animalier. Köksväxtodlingen framställdes också som resurseffektiv, eftersom den varken tog upp mark eller arbetsresurser som annars skulle användas för spannmålsodling. Författarna till handbokslitteraturen ansåg därför att köksväxtodlingen borde ha en viktig funktion för bönder, och de beklagade böndernas ointresse för att odla köksväxter. Den här inställningen är intressant med tanke på att köksväxtodlingen, enligt vad som har framkommit i den här studien, var mycket spridd, författarna måste ha avsett en köksväxtodling utöver den som bönderna ägnade sig åt.

¹⁰⁰⁹ Gadd 1983, s. 254.

I avhandlingen gjordes en granskning av värderande kommentarer om trädgårdsbetonade odlingsland i syneprotokoll och i lantmäterikartor. Det framgick då att köksväxtlanden i de flesta fall beskrevs i positiva ordalag. Kålgårdarna sades vara välsköta och tillräckliga för hushållens behov. Humlegårdarna, och i viss mån trädgårdarna, fick mer negativa kommentarer; de beskrevs ofta som utan värde, otillräckliga eller förfallna. Delvis kan skillnaderna bero på att humleodlingen var lagstadgad och att fruktträd och humlegårdar var fleråriga växter, men kommentarerna antyder att köksväxtodlingen var förhållandevis problemfri. Återigen visar detta att köksväxtodlingen var en prioriterad del inom jordbrukssystemet och att den fyllde en viktig funktion för bondehushållen.

En vanlig kommentar i källmaterialen är således att köksväxtodlingen var till husbehov, och detta är också den bild som har dominerat i tidigare forskning.¹⁰¹⁰ I den här studien framkom emellertid exempel på att bönder också kunde ägna sig åt handel med köksväxter. Enligt somliga exempel bedrevs en handel mellan bönder i ett närområde, medan andra uppgifter berättade om en försäljning till städer, men också att bönder själva köpte plantor och färdiga köksväxter i städer eller av trädgårdsmästare. Även om köksväxter är relativt känsliga och svårtransporterade, hindrade det inte att 1700-talets bönder i vissa fall specialiserade sig mot köksväxtodling eller förlitade sig på att kunna köpa köksväxter från andra, även om det vanligaste säkert var att köksväxtodlingen bland 1700-talets bönder motsvarades av den egna konsumtionen.

8.7 Köksväxtodlingens betydelse i 1700-talets jordbrukssystem

Den övergripande frågan för avhandlingen var om köksväxtodling var en viktig verksamhet i jordbrukssystemet. Slutsatsen i det första kapitlet – att köksväxtland var mycket vanligt förekommande bland 1700-talets bönder – är därför ett viktigt resultat. Däremot var odlingslanden inte enhetliga; de varierade vad gäller utformning, organisation och innehåll, bland annat med olika odlingsföretsättningar, med olika traditioner för hur mark fördelades mellan byinvånarna, men också med hur hågade olika bondehushåll var för trädgårdsbetonad odling. Men även om köksväxtlanden såg delvis olika ut, hade de ändå det gemensamt att de hade en betydelsefull del i 1700-talets jordbrukssystem. Bland annat förefaller odlingarna ha haft en funktion som överensstämmer med den teoretiska beskrivningen av att självhushållande gårdar strävade efter att sprida gårdarnas risker. Köksväxtodlingen var en del i att bondehushållen hade en varierad produktion vid sidan av bland annat spannmålsodling och boskapskötsel. Genom att flera grödor odlades var odlingssystemet i sin helhet mindre utsatt för att växtsjukdomar och växlingar i temperatur- och nederbördsförhållanden

¹⁰¹⁰ Stadin 1979, s. 61; Hanssen 2010 [1948], s. 211.

skulle slå ut gårdens alla odlingar. Dessutom kunde bönderna vara förhållandevis säkra på att det skulle bli en skörd från köksväxtlanden, för av handlingen framgick att hushållen lade ett intensivt arbete på bland annat ogrärensning, ohysesbekämpning och vattning av odlingarna, vilket minskade risken för missväxt. Odlingslanden tilldelades också en betydande del av gårdens gödsel och kunde därigenom ge en stor skörd per areal. Köksväxtlanden kunde därmed bidra till hushållens föda på ett ansenligt sätt.

I och med att köksväxtodlingens arbetsmoment till största delen låg utanför de perioder då hushållen var pressade av mycket arbete inom jordbruket, medförde odlingen att arbetet inom bondehushållen blev mer fördelat över tid. Köksväxtodlingen bidrog också till att arbetet med gårdens odlingar fördelades inom hushållen, eftersom även den marginella arbetskraften, som de små barnen, deltog i arbetet. Även härigenom kan köksväxtodlingen beskrivas som att den medförde en spridning av gårdens risker.

Den här avhandlingen har belyst en komponent i 1700-talets jordbruksystem som inte har varit särskilt uppmärksammat i tidigare forskning, och även om mycket återstår för att förstå bönders köksväxtodling i sin helhet har ändå bilden av 1700-talets jordbruk och agrara landskap blivit mer komplett. I och med att avhandlingen har visat att odlingen av köksväxter hade stor betydelse i jordbrukssystemet, är det viktigt att det finns en medvetenhet om den här verksamheten också i framtida studier om 1700-talets agrarsamhälle och agrarlandskap.

9 Summary

The Swedish peasantry and agriculture in 18th century have been thoroughly researched and described, resulting in an increasingly detailed picture of the pre-modern agrarian landscape and the more or less self-sufficient agricultural system. This is a picture of a system shaped by grain and milk production, and of an agrarian landscape with fields, meadows and grazing lands. However, to get a complete picture of the agricultural system, it is important to include the cultivation of vegetables, a component of the 18th century agricultural system that has not been described to any significant degree. As a result, there is uncertainty about basic issues like the frequency of vegetable cultivation among peasants, the size and location of vegetable gardens, what was cultivated and how vegetable gardens were managed. These issues need to be answered to make the picture of the agricultural system more complete. The aim of the PhD thesis was therefore to investigate the role of vegetable growing in the total agricultural system of the 18th century. The research questions examined were:

- How common was it for peasants to grow vegetables?
- Where were their vegetable gardens located?
- What size were these vegetable gardens?
- What vegetables were grown?
- How were the vegetables cultivated?
- How was vegetable growing by peasants perceived by the contemporary agrarian society?

This thesis examined vegetable growing by 18th century peasants. Peasants are defined as persons without rank, farming land-taxed farms. The study area constituted most of the regions of Götaland and Svealand in the south of Sweden, which corresponds to the region where the majority of the Swedish population lived at that time.

There are few comprehensive sources of information on everyday matters such as how peasants grew vegetables. Furthermore, unlike grain cultivation, the peasants did not have to pay taxes for their vegetables and, unlike hop cultivation, vegetable cultivation was not a legal requirement. To deal with the scarcity of data sources, a source pluralistic method was used in this thesis, combining intensive scrutiny of source materials with many records that are not very detailed and of sources that have few, but more circumstantial, notes about vegetable growing by peasants.

The principal source material for the analysis was cadastral maps. The Swedish cadastral maps have recently been digitized and have thus become more easily accessible, which facilitated research involving this source material. In the present thesis, all large-scale maps of the study area for every 10th year from 1690 to 1790, comprising around 1900 maps showing approximately 2300 settlement units, were used. In addition, information from all the approximately 12,000 maps from 1630 to 1655 were examined, which was possible since all these maps have also been transcribed and made searchable. More detailed records were taken from garden and agriculture literature from the 18th century, as well as topographical literature (mainly parish descriptions and travelogues). The literature provides some insight into peasants' gardening although the authors themselves belonged to other social strata.

9.1 Frequency

Chapter 2 of this thesis examined how common it was for peasants to have vegetable gardens. The vegetable gardens were called *kålgårdar* (cabbage gardens) or *kryddgårdar* (herb gardens). Vegetables could also be cultivated in part of the type of garden known as *trädgårdar* (orchard), but most of these were probably just used for fruit production.

Overall, vegetable gardens (*kålgårdar* and *kryddgårdar*) are recorded in about 60 per cent of the cadastral maps from the 18th century. Most of the records provided in the maps are from the southern and western part of the study area, for which vegetable gardens are registered for 80 per cent of the settlements. Most of these records of vegetable gardens in southern and western areas are from the first half of the 18th century, featuring in more than 90 per cent of the maps from 1700 to 1750 for this region. In the maps from the late 18th century most of which were produced in connection with the great land reform (*storskifte*) records of vegetable gardens are less common. In the eastern part of the study area in particular, the land surveyors did not note gardens to the same extent as in the southern and western part, with vegetable plots recorded on average in 40 per cent of the maps. Just like in the southern

and western part of the study area, there are more records from the first decades of the 18th century.

Vegetable growing seems to have been widespread in the south-western part of the study area in the first part of the 18th century. The scarcity of data from the eastern part of the study area is interesting, and in Chapter 2 of this thesis there is a discussion on whether vegetable plots were less common in this region, or whether they were registered to a lesser degree.

The map files give just a small amount of explicit evidence that vegetable plots were absent. Most of these refer to the eastern part of the region, but some are also from Bohuslän in the western part. When there are no data about vegetable plots in the map documents, such plots may not have been present in reality. On the other hand, a comparison between maps and contemporary inspection protocols of homesteads owned by Uppsala University shows that it was common for vegetable plots to be left out when making maps. In addition, several of the parish descriptions used as source material in the thesis report that vegetable growing was ubiquitous, even in regions where the maps show little evidence of vegetable plots. This indicates that vegetable growing must be substantially under-represented in the contemporary maps.

This thesis found that the boundary between the areas for which data about vegetable plots are common and less common in the maps roughly coincided with the boundary of two other zones: between regions where the land tenure system *solskifte* (sun division) was and was not applied; and also relatively well with the limit of occurrence of the two-field system. These factors were tested in further analysis as explanations for why fewer vegetable plots are reported in some areas of the maps.

The land surveyors seem to have been less inclined to register vegetable plots in areas where the tenure system *solskifte* was applied. In such areas the tofts were geometrically regular and the width of each homestead's toft was proportional to the share of arable land available. The toft was therefore an important legal document. Examples show that land surveyors gave priority to marking the boundary of the tofts and left out details such as kitchen gardens, situated inside the boundary. In east-central Sweden, village fields and meadows also seem to have been prioritised over individual pieces of land such as vegetable plots.

The agricultural literature from the 18th century indicates that farmers in the two-field system tended to grow their vegetables in the fields, instead of in permanent gardens. Evidence of field cultivation of vegetables is available in some maps and inspection protocols and most of this evidence is from areas with a two-field system, but some also refers to the province Bohuslän in western Sweden where a one-field system was applied. However, in maps the

evidence of a relationship between the two-field system and field cultivation of vegetables is weak, since vegetable plots are registered for over 90 per cent of the units in the part of the province of Västergötland where the two-field system was applied. Furthermore, the data on vegetable plots are scarce for some regions with a three-field system, such as in the eastern part of the province of Småland and in the southern part of the province of Öland. Hence there is no clear correlation between the two-field system and cultivation of vegetables as field crops, and the lack of data on vegetable cultivation in the maps cannot be explained by the presence of a two-field system. Thus the explanation for why there are fewer records about vegetable plots in the eastern part of the study area is probably a combination of vegetable plots located on the regular tofts not being mapped with any detail and vegetables being cultivated in the fields and not in permanent plots.

Earlier maps, from the mid-17th century, show little evidence of vegetable plots, with such plots being registered in less than 1 per cent of these maps. In previous research it has been suggested that this lack of data provides evidence that there were no such plots, with claims that vegetable plots would have been registered if they had existed. However, this thesis showed that the areas of land where the vegetable plots were located according to later maps were rarely mapped in the mid-17th century. Thus lack of data about vegetable plots cannot be taken as proof that such plots were absent and it is probable that vegetable plots existed in most places, but that the land surveyors of the time did not register them in their maps.

9.2 Location

Chapter 3 of this thesis investigated the location of peasants' vegetable plots in the 18th century. An unsurprising finding was that most of the plots were located in the immediate surroundings of the homestead, as it was the natural location given the labour-intensive nature of vegetable growing. However, especially in east-central Sweden, it was common for vegetable plots to be separated from the home toft by 100 metres or more. These plots at greater distance from the homestead were often located on slightly damp ground or adjacent to open water. The reason why such vegetable plot positioning was particularly common in the provinces of Uppland and Västmanland is probably the combination of a dry climate, which meant that there was a need to use a water-holding soil, and the topography, since the building sites for homesteads in Uppland and Västmanland tended to be located on moraine hills, where conditions for growing vegetables such as cabbage were not optimal.

In the studied Swedish hamlets, there were two main patterns to how vegetable gardens were located in relation to each other. They were either scattered, often next to the individual farm buildings, or gathered in one place, sometimes within the same fence. The latter system was particularly common in east-central parts of the country, which represents another difference between this region and the rest of the study area.

The soil in 18th century vegetable gardens was in most cases among the highest quality soil on the farm. The contemporary maps describe soils that were good, rich in organic matter and slightly moist. The conclusion drawn in Chapter 3 was that the kitchen garden had priority on good soils in the close vicinity of settlements. However, this did not necessarily create competition with grain growing, as the moister garden soils were not suitable for most cereals.

9.3 Size

Chapter 4 investigated the issue of the size of 18th century vegetable plots. It was found that the area averaged just over 500 square metres per peasant household, but there were large differences between settlements. The provinces of Skåne and Halland in the south-west part of Sweden had the largest average size per household. In the areas where there were joint vegetable plots shared by every household in the village, the size of each farm's plot was usually smaller.

Chapter 4 also investigated whether the size of the vegetable plots changed at a number of farms in the province of Västergötland during the 18th century. It was found that the plot size per household remained almost unchanged in average. However, since there was an increase in the number of households during the century, the total acreage used for vegetable growing increased in the hamlets. The vegetable garden area was expanded at the expense of plots for hop and hemp, so the cultivation of vegetables and fruit must have had a higher priority among the peasants of the time. The vegetable plots expanded at the expense of former arable land in close proximity to the built environment.

A comparison was made between the size of the gardens and the area that would have been required to grow the household's requirement of vegetables, based on data about vegetable consumption at a hospital in Enköping in Uppland in 1780. It was found that a normal-sized peasant household would require a vegetable garden of about 140 square metres. Since the vegetable gardens in Uppland were found to be approximately double that size (about 300 square metres), significantly more vegetables may have been grown, as a larger area of each crop or a greater number of crops, or part of the garden may have had another use than vegetable gardening.

9.4 Crops

Chapter 5 examined the crops grown in the vegetable plots, including vegetables and of other crops. According to the 18th century topographical literature, kale was an important vegetable in the southernmost provinces. Swede and cabbage dominated in the rest of the study area. Peasants at the time also grew carrots and parsnips, but to a lesser extent. Turnips and beans were grown in the vegetable plots, or in the field. Moreover, in the agricultural literature, other vegetables such as dill, cress and garden orache (mountain spinach) are reported to have been common in peasants' vegetable plots, but they are not mentioned or mentioned very rarely by the priests who wrote parish descriptions. On the whole, the vegetables that are self-sowing and thus could grow more or less wild in the vegetable plots are seldom mentioned, nor are perennial herbs or other crops that were probably grown to a lesser extent. However, seeds from several such vegetables have been found in urban archaeological investigations of settlements from the 17th and 18th centuries.

Within the vegetable plots there were sometimes fruit trees, hop poles, hemp and tobacco. Some peasants also grew trees other than the usual fruit trees in their vegetable gardens. According to Hallands landsbeskrifning 1729, a description of the province of Halland, hop poles and fruit trees occurred in around half of the vegetable plots in some parishes. Evidence of fruit trees and hop poles in the vegetable gardens is also seen in some maps, especially in the southern and western part of the study area. It is possible that the larger vegetable plots in the provinces of Skåne and Halland can be explained by part of the area being occupied by cultivation of crops other than vegetables. However, hop poles and fruit trees were grown in some vegetable plots in other provinces too, e.g. in Uppland as shown by the inspection protocols of Uppsala University's farms.

Both the terms *kålgård* (cabbage garden) and *kryddgård* (herb garden) could be used to denote vegetable plots more generally, but the term *kålgård* could also refer to a plot used mainly for cabbage, while herb gardens could be used for various root vegetables and herbs. In areas where farms had both a cabbage garden and a herb garden, the cabbage plot was commonly situated on heavier soil, sometimes at a distance from the homestead, while the herb garden was located in the vicinity of the farm buildings.

9.5 Cultivation practices

Chapter 6 of this thesis provides an overview of the methods used in vegetable growing in the 18th century according to the contemporary literature. Particular attention is devoted to fertilisation and pest control, issues also dealt with in detail by the authors of the horticultural and agricultural literature of the time.

The 18th century agricultural literature shows that vegetable plots were prioritised when manure was being divided between the farmer's crops. However, the limited amount of farmyard manure had to be supplemented with other fertilisers such as compost and other organic matters.

The most common of the various methods recommended in the contemporary literature to reduce pest problems, especially with cabbage white butterfly and flea beetle, are summarised in Chapter 6. Several of the methods included the use of noxious substances. However, some of the descriptions in the literature were probably transcribed from older writings from the continent, and it is therefore unclear to what extent they were applied by 18th century vegetable growers in Sweden.

One way to reduce problems with pests was to burn straw and brushwood on the ground before sowing and planting. This is mentioned by several contemporary authors, which indicates that it was a widespread method. To reduce problems with cabbage white butterfly, it was suggested that the cabbage be grown together with hemp. Some authors noted that the butterflies shunned the smell of hemp, others that the hemp seed attracted small birds that ate the larvae. As the maps also contain information about combined cabbage and hemp plots, this may have been a pest management strategy applied by 18th century farmers.

The 18th century literature gives various examples of crop rotations in vegetable plots, with two-, three- and four-year rotations being suggested. Apparently crop rotation was a method that was well known among the authors of the agricultural and horticultural literature of that time. However, it is unclear to what extent 18th century peasants applied these rotations, as the written sources give no clear evidence on this point. Chapter 6 therefore examined whether possible alternatives to crop rotation were applied. One option which was recommended in some writings was shifting the cultivation site every few years. To investigate whether this was a common method, several maps of the same places were compared. However, it appeared from such comparisons that the vegetable plots usually remained in the same position for several decades or even for centuries. Another approach might have been to recurrently let part of the plot lie fallow for a period of a few years. A few such examples were revealed by the maps and the literature. However, there are also data indicating that peasants' vegetable plots were

cropped annually. This suggests that the peasants must have had a strategy for handling the build-up of pathogens and pests that usually occurs when species are continuously cropped. It is probable that they grew the vegetables in a crop rotation to keep the plots productive; otherwise they must have accepted a lower yield.

If peasants were applying crop rotation methods, the question is which plants they used other than Brassicas, because most other vegetable plants, such as carrots and parsnips, seem to have been grown to a very limited extent. Possible options may have been a shift to growing turnips, broad beans, peas, hemp and, in the late 18th century, potatoes.

There is little information in the 18th century literature on which members of the household performed the work in the kitchen garden, but some authors state that it was a duty of the women, often with the help of children and elderly family members. Weeding in particular appears to have been strongly female-coded. For the work of sowing, planting and watering, some of the almost exclusively male authors wrote about their own experiences of how they performed the work, which indicates that these activities did not have an equally strong gender coding as weeding. This may be partly due to some of the literature being written by and for gardeners, but some other writers also included descriptions of their gardening.

According to the descriptions in the 18th century literature, it was easy for women to fit in the working activities in the vegetable plots in vacant time between other duties. This statement was probably valid for the vegetable plots, which were situated close to the buildings, but not for those that were located several hundred metres from the homesteads. While walking a distance of a few hundred metres took no more than a few minutes, the greater distance probably made it more difficult to interweave the garden work with other chores. However, management needs were probably less intensive in these remote gardens, since their location was chosen with care. A slightly moist soil reduced the need for watering, while in a location out in the open field the pressure of pests was not as great. Whether the greater distance also changed the gender coding is unclear, as the literature does not provide information about the division of labour for these more remote vegetable growing areas.

In Chapter 6 it was concluded that the more labour-intensive work in the kitchen garden, i.e. preparation of the hotbeds, digging, planting, weeding and harvesting, did not directly coincide with work peaks in agriculture. Instead, the activities within the vegetable plot extended the work in the agricultural system over time.

9.6 Contemporary attitudes to peasants' vegetable gardening

According to chapter 7 the main arguments for vegetable gardening in the 18th century agricultural and horticultural literature were that vegetables were healthy food and that they could replace other food when crop failure and livestock diseases decreased the food supply. Kitchen gardens were also described as not occupying land resources or labour that could otherwise be used for grain cultivation. However, the authors of the 18th century literature had the view that cultivation of vegetables was insufficient among farmers.

In contrast, in most cases the inspection protocols and the cadastral maps describe vegetable plots in positive terms. The plots are said to be well maintained and sufficient for household needs. Hop gardens, and to some extent orchards, received more negative comments, often being described as worthless, insufficient or in a dilapidated condition. In part, the differences may be due to hop cultivation being a legal requirement at the time and to hops and fruit trees being perennials, but the comments indicate in all cases that the kitchen gardens were relatively trouble-free. Again, this shows that the kitchen garden had an important role in the agricultural system and for peasant households.

A frequent comment in the source materials is that the kitchen garden was for domestic use, but the topographical literature also provides a handful of examples that vegetables could be an important commodity for peasants. Particularly extensive sales and barter in swedes and cabbage plants appear to have occurred e.g. in the village of Kleva in the province of Västergötland. Cabbage plants were sold to other farmers, both within and outside the village. A report from a parish in the province of Småland states that peasants bought vegetables from the neighbouring parishes, while reports from the province of Dalarna indicate that peasants specialised in the cultivation of onions, probably potato onions. These examples show that trade sometimes occurred between the farmers in a neighbourhood. Other examples indicate sales to towns, but also that farmers themselves bought seedlings and vegetables in towns or from other gardeners. Vegetable plants are relatively fragile and difficult to transport, but that did not stop the 18th century farmers from trading in vegetables, or from relying on the possibility of buying vegetables from other peasants. However, in normal circumstances households' own consumption needs seems to have been the main purpose of the vegetable growing.

9.7 Conclusions

One of the main conclusions of this thesis work was that vegetable growing was widespread among peasants during the 18th century. However, vegetable gardens differed in terms of spatial organisation and in the crops grown. The

food production in vegetable gardens seems to have played an important role in the agricultural system, which is consistent with the theoretical concept that peasants strive to spread the food security risks. Most importantly, kitchen gardens increased food security through more diversified cultivation. Varying the crops produced made the cultivation system less susceptible to plant diseases, pests and harmful weather. If some crops were wiped out, others could hopefully provide a reasonably stable harvest. In addition, the harvest from the vegetable plots was relatively safe. Intensive pest control and watering involved a lot of work, but also provided insurance against crop failure. In addition, the vegetable plots could give a high yield per unit area.

Vegetable growing in gardens extended the period that members of peasant households could use for food production, because the work mostly lay outside the periods when much work had to be done on grain cultivation and the hay harvest. Therefore, vegetable growing also involved diversification of the work in the agricultural system over time. Moreover, vegetable cultivation led to a diversification in space, as land areas that would otherwise not have been cultivated were sometimes used as vegetable plots, although these vegetable gardens were small in relation to the fields. The kitchen garden also employed the labour available within households. Even the marginal labour force, such as little children and the elderly, took part in the garden work. This meant that the household labour resources were used more efficiently.

As the kitchen garden was a significant component of the Swedish agricultural system in the 18th century, it is important that there is awareness of this part of the history of agriculture in future studies of 18th century agrarian society and landscapes.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Historiska kartor i Lantmäteriets digitala arkiv Arken, dels i Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), dels i Lantmäterimyndighetens arkiv (LMA).
- Historiska kartor (äldre geometriska kartor) i Riksarkivets digitala arkiv GEORG.
- Mantalslängder i Riksarkivets digitala arkiv SVAR.
- Ortbeskrivningar i Sundholmska samlingen, Skara stifts- och landsbibliotek.
- Syneprotokoll över akademihemman i Uppsala universitetsarkiv, FIIad:1-3.

Tryckta källor

- Afzelius, Adam (1787). Anmärkningar vid Svenska Växternas kännedom. *Kongl. vetenskaps akademins nya handlingar*, vol. 8 (4), ss. 241-275.
- Alström, Patrick (1747). Berättelse, Angående Potatoes eller JordPärons Plantering och nyttjande. *Kongl. Svenska vetenskaps akademins handlingar*, vol. 8 (3), ss. 185-191.
- Anonym (1747). *Wälmente tankar, om hemmanens klyfwande och sammansläende uti stora gårdar, samt om miszwäxten, eller brist på säd uti the norra lands-orterne*. Stockholm:
- Anonym (1748). Medel, At öka Gödslen til Landt-brukets bättring. *Kongl. svenska vetenskaps akademins handlingar*, vol. 9 (2), ss. 145-149.
- Anonym (1781). At förekomma Getters och Fårs håppning uti Trä- eller Kålgårdar. *Göthiska Hushållaren*, n:o 22.
- Anonym (1789). *En wälmående bonde. Eller Samtal öfwer det lyckeliga bonde-ståndet och landt-hushållningen, i synnerhet hwad enstaka bonde-gårdar beträffar. Det allmänna bästa och särdeles det hederwärda bonde-ståndet tilägnat*. Stockholm.
- Anonym (1978 [uå]). Beskrivning över Norra Härenes församling. I: Sallander, Hans (red.) *Beskrivningar från 1700-talet över Källbys, Larvs, Norra Härenes, Rångedalas, Sjögerstads och Tådenes församlingar: efter manuskript i Sundholmska samlingen i Skara stifts- och landsbibliotek*. Göteborg: Komm. för utgivande av beskrivning över Västergötland.
- Anonym (2001 [1778]). Anmärkningar angående mullwader och jordpäron. I: Sandén, Gudrun (red.). *Journal/Ny journal uti hushållningen. D. 1*. Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut. s. 107.

- Anonym (2001 [1781]). Om Hvit-kåls plantering. I: Sandén, Gudrun (red.) *Journal/Ny journal uti hushållningen. D. 1*. Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut. s. 189.
- Anonym (2001 [1785]). Sätt att få stor vitkål. I: Sandén, Gudrun (red.) *Journal/Ny journal uti hushållningen. D. 2*. Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut. s. 15.
- Anonym (2001 [1802]). Något til uplysning om kål-maskars utrotning. Sandén, Gudrun (red.) *Journal/Ny journal uti hushållningen. D. 2*. Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut. s. 214.
- Barchaeus, Anders Gustaf (1828). *Utdrag utur profszoren Anders Gustaf Barchaei. Antekningar i landthushållningen, under resor, så wäl innom, som utom fäderneslandet. Åren 1772 till och med 1778*. Uppsala.
- Barchaeus, Anders Gustaf (1923 [1772]). *A. G. Barchæi resa genom Västmanlands län 1772: berättelser angående landthushållningen*. Västerås: Västmanlands fornminnesförening.
- Barchaeus, Anders Gustaf (1924 [1773]). *Underrättelser angående landthushållningen i Halland: samlade under en resa, som, efter höglofl. Kongl. Wetenskaps-Academiens instruction, anträdde ifrån Stockholm den 26 Jun. 1773*. Lund: Gleerup.
- Barchaeus, Anders Gustaf (1959 [1775]). *En studieresa genom Kalmar län anno 1775: A. G. Barchaeus berättar om jordbruk med binärningar i Östsmåland och på Öland*. Kalmar: Kalmar läns Fornminnesförening.
- Barck, J. (1904-08 [1759]). En berättelse om jordbruket i Malmöhus län år 1759. Meddelad af C. G. Weibull. *Historisk tidskrift för Skåneland*, band 2, ss. 372-380.
- Bennet, Stephen (1774). *Sten Björnsons Jord-märg, eller Trogna bonde-lära, huru åker och äng bättre böra skötas, ödemarken och wretar uptagas, hägn och stägn hjälpas, afwel och boskap ökas; grundad på sanfärdige egne rön och försök, och nu vårt kära Sverige, men i synnerhet, allmogent til nytta, framgifwen*. Västerås.
- Benzelstierna, Matthias (1788). *Tal, om vissa hushållsmått at ständigt vidtagas, til at minska landtmannens förlägenhet vid påkommande missväxter, och med detsamma öka jordens årliga afkastning och värde; hållet för kongl. vetenskaps academiens, vid præsidiij nedläggande*. Stockholm.
- Bergius, Bengt (1765). Hvitkåls-svampen beskrifven och framgifven. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 26 (3), ss. 208-213.
- Bergius, Peter Jonas (1790). Bot mot loppmaskens skadeliga inverkan på rotkålsplanter. I: Sandén, Gudrun (red.) *Journal/Ny journal uti hushållningen. D. 2*. Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut, s. 108.
- Bergman, Carl Fridrik (1759). *Oeconomisk beskrifning öfver Wadsbo härad uti Westergöthland och Skaraborgs höfdingedöme, med den vidtber. juridiska facultetens samtycke, under [...] Anders Berchs [...] inseende, den 28 maji 1759*. Uppsala.
- Bjerkander, Clas (1780). Beskrifning på tvenne slags maskar, som funnits på Rotkål, Napobrassica. *Kongl. vetenskaps academiens nya handlingar*, vol. 1 (3), ss. 194-196.
- Blackwell, Alexander (1746). *Kongl. maj:ts lif-medici doct. Alexander Blackwells upgifne rön I. Om humlegårds plantering och bruk, samt at fördrifva mullvadar. II. Recept at göda kalftar. III. Huru at fördrifva jord-måssa. IV. Huru en hårdvals äng förbättras til: ymnig gräsväxt, som är utmagrad och måsslupen*. Stockholm.

- Boije, Carl Gustaf (1756). *Säkra rön och påliteliga medel til wälmågo och förmögenhet*. Stockholm.
- Boije, Carl Gustaf (1794). *Säkra Rön och Påliteliga Medel til Wälmåga och förmögenheter, eller den Gjenom många års egna försök Förfarna Swenska Landthushållaren. Andra uplagan*. Stockholm.
- Brahe, Per (1677). *Gamble grefwe Peer Brahes, firdom Sweriges rijkes drotzetz, Oeconomia, eller Huuszholdz-book, för ungt adels-folck skrifwin anno 1581*. Visingsborg.
- Brauner, Johan (1751). *Tankar om åkerns och ängens rätta anläggning, skötsel och såning, samlade genom försök, jämte beskrifning på allehanda dertil nödiga åker och andra redskaper, med behörige kopparstycken*. Stockholm.
- Brauner, Johan (1765). *Systematisk indelning af all landtmannens brukbara jord, til ständig afkastning utan hwila; med twänne bifogade tabeller, til uplysning*. Stockholm.
- Brauner, Johan (1782). Några strödda lärdomar för Landtmän, utdragne utur några Bref ifrån framledne Cammar-Rådet Baron Brauner, til en dess Män. *Almanach för året efter vår frälsares Christi födelse, 1783. Til Lunds horizon, eller 55 grad. 42 min. pol-högd, och 17 2/3 tids min. meridian-skilnad wester om Upsala observatorium. Efter hans kongl. maj:ts nådigste stadgande, utgifwen: af desz wetenskaps academie*. Stockholm.
- Brauner (möjligen Brummer), M. H. (1788). *Project til et oeconomiskt hand-lexicon för svenska jordbrukare, sammanhämtadt af utkomne hushålls- skrifter, innehållandes: åtskillige för en landtman nödige underrättelser, til större delen försökte af B - - - r. Göteborg*.
- Broman, Olof Johansson (1912–1954 [uå]). *Olof Joh. Bromans Gylisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland. Del 3*. Uppsala: Gestrike-Helsing Nation.
- Broocman, Reinerus (1736) *En fulständig swensk hus-hålds-bok om swenska land- hushåldningen i gemen och i synnerhet, så in- som vtom huset*. Norrköping.
- Brummer, Magnus Henric (1789). *Försök til et swenskt skogs- och jagt-lexicon*. Göteborg.
- Brun, Anders (1973 [1788]). Beskrivning över Ods församling. I: Sallander, Hans (red.). *Beskrivningar från 1700-talet över Götenes, Ods, Stora Mellbys och Österplanas församlingar av dess prästerskap*. Skara, ss. 19-38.
- Bruno, Georg Fredrik (1767). *Den kloka och husaktiga gumman, hwilken, igenom egen och andras förfarenhet, uptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga hus-curer, så wäl för människor, som kreatur, jämte hwad eljest nödwändigt och nyttigt pröfwat at weta, uti et hushåll, så i städerna, som på landet*. Stockholm.
- Brusenius, Daniel (1776). Försök til en Beskrifning öfver Löt och Alböke Församlingar på Öland. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 37 (1), ss. 38-48.
- Bröms, Pehr (1775). *Den sluga och förståndiga gubben, som lärer de oförfarna både i städerna och på landet, at igenom hwarjehanda hus-curer, hela och bota mångfaldiga sjukdomar, så wäl hos människor, som fånad; jämte mycket annat, som kan tjäna til förmon*. Stockholm.
- Carleson, Carl (1769). *Hushållslexicon hwaruti Det förnämsta, som angår Jordens behöriga skötande, efter Alphabetisk ordning är sammanletat*. Nyköping.
- Carlmark, Magnus (1978 [uå]). Beskrivning över Kinne-Klevas församling. I Sallander, Hans (red.). *Beskrivningar från 1700-talet över Ekby, Husabys och Kinne-Klevas församlingar: efter manuskript i Sundholmska samlingen i Skara stifts- och landsbibliotek*. Göteborg: Komm. för utgivande av beskrivning över Västergötland, ss. 39-92.

- Colerus, Johannes (1694). *J. Coleri oeconomia, thet är huushåldz underwijsningz andra dehl, som handlar om allehanda slagz creatur och boskap, samt deras natur och skiötzel*. Stockholm.
- Cronstedt, Axel Fredrik (1764). *Berättelse om jord-pärons eller potatoes plantering i Dalarne och Bergslagen*. Stockholm.
- Dahlman, Carl (1743). *Swenska red-dejan eller wälöfwada hushållerskan, huru den må skiöta och wårda den boskap och de foglar, som hon är ansvarig före; styra sina inne-syszlor, och draga omsorg för lin och hampa, kål och krydder*. Stockholm och Uppsala.
- Dahlman, G. T. (1728). *Den färdige trädgårds-mästaren, eller Nödige wettenskaper för trädkiöks- humble- och orangerie-gårds arbetare, allom dem til dienst som äro älskare deraf, och willia sig i sådane saker närmare kunnoge giöra, lemnat af G.T. Dahlman*. Stockholm.
- Dahlman, G. T. (1738). *Krydde- eller kiöks-gårds arbetares nödige wettenskapers ytterligare beskrifning*. Stockholm.
- Ehn, Wolter (red.) (1982). *Byordningar från mälarlänen: Stockholms, Södermanlands, Uppsala och Västmanlands län*. Uppsala: Lundequistska bokh.
- Elgh, Magnus (1925 [1749]). *Om åkerbruket i Småland*. Stockholm: Björck & Börjesson.
- Ericsson, Gustaf (1989). *Folklivet i Åkers och Rekarne härader. 1, Arbete och redskap: anteckningar för 1830–1840-talen*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Faggot, Jacob (1741). Tankar om fäderneslandets känning och beskrifwande. *Kongl. svenska wetenskaps academiens handlingar*, vol. 2 (1), ss. 1-29.
- Fant, Eric Michael (1984 [1788]). *Topografisk avhandling om Flundre härad i Västergötland: [Dissertatio topographica de territorio Vestrogothiae Flundre]*. Facsimileutgåva av den latinska avhandlingen från 1788 Vänersborg: Älvsborgs länsmuseum.
- Fischerström, Johan (1761). *Anmärkningur om Södra-Halland*. Stockholm.
- Fischerström, Johan (1779). *Nya swenska economiska dictionnairen. Eller Försök til et almänt och fullständigt lexicon, i swenska hushållningen och naturläran. Del 1*. Stockholm.
- Fischerström, Johan (1780). *Afhandling om swin-kreaturens rätta och fördelaktigaste skötsel; jämte bifogade underrättelser, huru de kunna födas och gödas, äfwen utom säd och drank; huru deras fläsk och skinkor böra handteras, samt all behörig förmån winnas af desze så nyttige som afwelsame djur*. Stockholm.
- Fischerström, Johan (1781). *Nya swenska economiska dictionnairen. Eller Försök til et almänt och fullständigt lexicon, i swenska hushållningen och naturläran. Del 3*. Stockholm.
- Fischerström, Johan (1969 [1785]). *Utkast til beskrifning om Mälaren*. Stockholm: Rediviva.
- Fleischer, Esaias (1782). *Forsög til en Dansk Haugebog. Atlerunderdanigst tilskrevet Hans Kongelige Høiheid Kronprints Friderich af Esaias Fleischer*. Kiøbenhavn: Gyldendendals Forlag.
- Fleischer, Esaias (1783). *Åkerbruks cateches, eller Handbok och underwisning uti landt-hushållningen; författad på danska språket af herr Esaias Fleischer ... efter kongl. wetenskaps academiens anmodan, på swenska öfwersatt med förbättringar af Peter Wäsström*. Stockholm.
- Gadd, Pehr Adrian (1785). *Afhandling, om medel til allmogens bärgning under säd- och foderbrist; jämte upgift af enskilda och allmänna anstalter, som därtill tyckes fordras*. Åbo:

- Gerdes, Olof (1771). Förklaring, Huru vida Luckt af Hampa fördrifver Kål-mask. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 32 (1), ss. 89-91.
- Grau, Olof (1919 [1748]). *Hushålds anmärkningar under resan igenom Upsala och Stockholms län år 1748: tillika med socknekyrkior uti Upsala och Stockholms läner, aftecknade wid deras förbiresa år 1748*. Uppsala.
- Grave, Christian (1778). *En gammal försökt svensk och norrsk patriots- och landtmans hushålls- och åkerbruks-almanach, som kan tjena til en ny, tilförlätelig och med vårt climat öfverensstämmande bonde-praktika. Andra uplagan. Mycket tilökt och förbättrad*. Västerås.
- Grevesmöhlen, Carl August (1803). *Försök till beswarande af kongl. svenska patriotiska sällskapets uppgifne pris-fråga om förmonligaste sättet att använda trädesjorden, m.m. Belönt med det utsatta priset och författadt af Carl August Grevesmöhlen ... Andra upplagan tillökt och förbättrad af författaren*. Stockholm:
- Hagelin, Jonas (1769). *Oeconomiskt nota bene, eller Oskyldig genwäg til fädernes-landets ömrogare bördighet och wälsignelse*. Uppsala.
- Hallands landsbeskrifning 1729. Laholms fögderi*. (1984). Halmstad: Hallands museiförening.
- Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi*. (1986). Halmstad: Hallands museiförening.
- Hallands landsbeskrifning 1729. Varbergs fögderi*. (1988). Halmstad: Hallands museiförening.
- Hallands landsbeskrifning 1729. Fjäre fögderi*. (1990). Halmstad: Hallands museiförening.
- Hallenborg, Carl & Weibull, Carl Gustaf (1913 [uå]). Carl Hallenborgs Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa. *Historisk tidskrift för Skåneland*, band 4, häfte 7-9, ss. 293-373.
- Hallman, Lars (1917 [1759]). *Blacksta och Wassbro soknar 1748 och 1759*. Stockholm.
- Hederström, Hans (1917 [1755]). *Näsby socken i Östergötland, beskrifven år 1755*. Lund: Gleerup.
- Hederström, Hans (1761). Sätt att fördrifva mullvadar. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 22 (4), s. 327.
- Hedin, Gustaf (1916 [1754]). *Beskrifning öfver Kräklinge socken i Neriket, i anledning af den föreskrift, som är gifven i K. Vetenskapsacademiens handlingar för år 1741, pag. 5*. Lund: Gleerup.
- Heldenhielm, Johan Adam (1766). *Genaste wäg för bonden, at förskaffa sig en god trögård utan mycken möda och kostnad, samt bästa sättet at plantera hwarjehanda häckar*. Stockholm.
- Hernquist, Peter (1992a [uå]). *Horticultura*. Handskrifter i Hernquistiska biblioteket vid Veterinärinrättningen i Skara.
- Hernquist, Peter (1992b [uå]). *Trögårdskonsten*. Handskrifter i Hernquistiska biblioteket vid Veterinärinrättningen i Skara.
- Hjortberg, Gustaf (1924 [1772]). Bilaga. I Barchaeus, Anders Gustaf. *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland. samlade under en resa, som, efter höglofl. Kongl. Wetenskaps-Academiens instruction, anträdades ifrån Stockholm den 26 Jun. 1773*. Lund: Gleerup.
- Holthusen, Carl Johan von (1782). *Den idoge torparn*. Stockholm.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson (1957 [1762-1763]). *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund.

- Hvalström, Lars (1973 [1786]). Beskrivning över Stora Mellby församling. I: Sallander, Hans (red.). *Beskrivningar från 1700-talet över Götenes, Ods, Stora Mellbys och Österplanas församlingar av dess prästerskap*. Skara, ss. 39-60.
- Hårleman, Carl (1749). *Dag-bok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige rikets landskaper gjord resa, år 1749*. Stockholm.
- Hårleman, Carl (1959 [1751]). Berättelse om Köks-Trägårdar omkring Götheborg, i synnerhet i Partille sockn. *Halland och hallänningar: årsbok*. Halmstad: Samf. Hallands biblioteks vänner.
- Høegh, Hans Jørgen Christian (1799). *Anvisning til et wäl inrättadt jord-bruk för landthushållare, som hafwa fått sin jord utskiftad från samhäfd. Brukbar äfwen för andra jord-brukare*. Stockholm.
- Hörstadius, Sven (1741). Åtskillige försök gjorde wid Åkerbruket. *Kongl. svenska wetenskaps academiens handlingar*, vol. 2 (2), ss. 137-145.
- Jörlin, Engelbert (1796). *Flora macelli hortensis. Swenska köks- och krydde-gården. Innehållande alla de förnämsta i Europa brukeliga kål- rot- grön- sallat- och krydde-gårds matväxter, med deras odling och bruk sammanfattad af Engelbert Jörlin ... Tredje tilökta: och förbättrade uplagan*. Lund.
- Kalm, Pehr (1746). *Pehr Kalms ... Wästgötha och bahusländska resa förrättad år 1742. Med anmärkningar uti historia naturali, physique, medicine, oeconomie, antiquiteter etc. Jemte nödige figurer*. Stockholm.
- Kalm, Pehr (1754). *Enfaldige tanckar om möjligheten och nyttan af krydd-och trädgårdars anläggande i Finland, med wederbörandes tilstånd, under oeconomiaë professorens och kongl. sv. wetensk. academiens ledamots Herr Pehr Kalms inseende, för lager-kranzens ärhållande til almänt ompröfwande utgifne, i Åbo academ. öfresal, den 22 junii 1754. F. M. af Henric Lindsteen*. Åbo.
- Kalm, Pehr (1904 [1753]). *Pehr Kalms resa till norra Amerika, första delen*. Helsingfors.
- Kammecker, Johan (1731). *En til sitt kära fäderneslandz tjenst och nytta utgifwen trögårdz-man*. Stockholm.
- Kellgren, Jonas (1978 [1784]). Beskrivning över Larvs församling. I: Sallander, Hans (red.). *Beskrivningar från 1700-talet över Källbys, Larvs, Norra Härenes, Rångedalas, Sjögerstads och Tådenes församlingar: efter manuskript i Sundholmska samlingen i Skara stifts- och landsbibliotek*. Göteborg: Komm. för utgivande av beskrivning över Västergötland.
- Knutberg, Carl (1762). *Upmuntran til allahanda, vid lands- och stads-hushållningen nyttiga ämnens samlande; uti et tal, hållet för kongl. vetensk. academien, vid præsidiu nedläggande, den 5 maji 1762*. Stockholm.
- Krok, Samuel (1922 [1749]). *Urshults pastorats inbyggares seder: tal hållet ... inför Småländska nationen i Uppsala den 11 december 1749*. Stockholm: Björck & Börjesson.
- Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705-1818* (1998). Halmstad: Hallands museiförening.
- Lannér, Israel (1767). *Landtmanna-wänner, som af hushålls- och läkeböcker sammanletat de wigaste hushållsgrep, anvisning til et nätt landt-apothek, samt säkra, lätta och bepröfwade hus- curer*. Uppsala.

- Lannér, Israel (1765). *Tankar om lands-culturen, i anledning af förefallne hushållningsmål, under någon tids boende i Cronobergs lähn, Upwidinge härad och Åsheda sockn.* Stockholm.
- von Lantingshausen, Jacob Albrekt (1747). Underrättelse, huru jordpäron planteras och nyttjas uti Elsas, Lottringen, Pfalz &c. *Kongl. svenska vetenskaps academiens handlingar*, vol. 8 (3), ss. 192-205.
- Laurell, Axel (1773). *Kort beskrifning, om potatoes eller jord-pärons plantering, conserverande och nytta i hushållet, efter mångårig förfarenhet samlad och författad.* Åbo.
- Leche, Johan (1758). Anmärkningar om Krydd-gårdars vattnande uti torra Somrar. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 19 (1), s. 60-63.
- Leuhusen, Carl (1761). *Tankar om de rätta och sanskyldiga medel til Sweriges wälmåga. Del 1.* Stockholm.
- Lidiin, Carl (1976 [uå]). Beskrivning över Odensåkers församling. I: Sallander, Hans (red.). *Beskrivningar från 1700-talet över Blidsbergs, Hössnas, Odensåkers, Otterstads och Ransbergs församlingar: efter manuskript i Sundholmska samlingen i Skara stifts- och landsbibliotek.* Göteborg: Komm. för utgivande av beskrivning över Västergötland, ss. 23-37.
- Lindblad, Abraham (1935 [ca 1790]). *Beskrifning öfver Gökhemms församling.* Falköping: Falbygdens hembygds- och fornminnesförening.
- Linné, Carl von (1757). *Archiaterns och riddarens ... Carl Linnæi Berättelse om the inhemska växter, som i brist af säd kunna användas til bröd- och matredning.* Stockholm.
- Linné, Carl von (1907). *Linnés dietetik.* Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Linné, Carl von (1908). *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné. Afd. 1. D. 2, Skrivelser och bref till K. Svenska vetenskaps-akademien och dess sekreterare.* Stockholm: Ljus.
- Linné, Carl von (1951 [uå]). *Caroli Linnæi Adonis Stenbrohultensis.* Uppsala: Svenska Linné-sällsk.
- Linné, Carl von (2004 [1734]). *Carl von Linnés Dalaresa.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Linné, Carl von (2005 [1745]). *Carl von Linnés Öländska resa.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Linné, Carl von (2005 [1747]). *Carl von Linnés Västgötaresa.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Linné, Carl von (2005 [1751]). *Carl von Linnés Skånska resa.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Linné, Carl von (2007 [1734]). *Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan.* Örebro: Gullers.
- Linné, Carl von (2008 [1756]). *Om salladsväxter: (De acetariis): akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1756.* Uppsala: Svenska Linné-sällskapet.
- Linné, Carl von (2008 [1767]). *Om omväxling i födan: (De varietate ciborum): akademisk avhandling under Linnés presidium Uppsala 1767.* Uppsala: Sv. Linné-sällskapet.
- Lissander, Anders (1768). *Anmärkningar wid swenska trädgårds- skötslen; grundade dels på egne rön och mångårig förfarenhet; dels på de physicaliske bewis, hwartil sjelfwa naturen gifwer anledning.* Stockholm.
- Lissander, Anders (1782). *Bihang til 1768 års anmärkningar wid swenska trädgårds skötslen.* Stockholm.
- Lithander, Pet. (1933). Sockenbeskrivning över Eriksbergs socken. I: Schiller, Harald. *Med göter genom göternas rike: sockenbeskrivningar.* Malmö: Författaren.
- Lundberg, Peter (1775). *Den swenska frö-samlaren.* Stockholm.

- Lundberg, Peter (1780). *Den rätta svenska trädgårds-praxis, eller Kort underrättelse huru köks-trä- örte- och lustgårdar, tillika med orangerier samt humlegårdar, böra anläggas, skötas och conserveras. Sammanskrefwen, och med kongl. maj:ts allernådigste privilegio.* Stockholm.
- Lybecker, Carl Bleckert (1797). *Handbok för unge hushållare af C.B.L. Andra uplagan.* Stockholm.
- Mentzer, Magnus (1727). *Swenska åkermannen, det är: en wälment beskrifning om landt gods, des art och rätta beskaffenhet, med en utförlig underwisning om deras bruk och skiötsel, samt angående åker, äng, dikande, humlegårdar, och skogsrödningar.* Stockholm: Werner.
- Mentzer, Magnus (1732). *Appendix eller Bihang til Swenska åkermannen.* Uppsala.
- Modée, Reinhold Gustaf; Lindhielm, Hedvig Eleonora & Foug, Elsa (red.) (1742). *Utdrag utur alle ifrån den 7 decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar. Stockholm. Del 1,* Stockholm.
- Modée, Reinhold Gustaf; Lindhielm, Hedvig Eleonora & Foug, Elsa (red.) (1761). *Utdrag utur alle ifrån den 7 decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar. Stockholm. Del 6.* Stockholm: Grefing.
- Modeer, Adolph (1767). Oeconomisk beskrifning öfver Halltorps och Woxtorps socknar i Calmare-län. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 28 (3), ss. 180-192.
- Modeer, Adolph (2001 [1783]). Om fördelaktig plantering eller såning af turnips, enligt herr hofrådet schubarts sätt och erfarenhet. I: Sandén, Gudrun (red.). *Journal/Ny journal uti hushållningen. D.1.* Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut. s. 226.
- Mozelius, Fredric (1777). *Landt-bruks underwisning för allmogen.* Stockholm.
- Månsson, Peder (1983). *Peder Månssons Bondakonst jämte parallelltexter.* Uppsala: Sv. fornskriftsällsk.
- Möller, Herman (1933 [1774]). Beskrifning öfver Björke församling i Skaraborgs län, Gäseneds härad och Skara stift. I: Schiller, Harald. *Med göter genom göternas rike: sockenbeskrifningar. Del 2.* Malmö: Författaren, ss. 281-325.
- Naesman, Petrus (1747). Beskrifning öfver Madesjö socken i Småland. *Kongl. svenska vetenskaps academiens handlingar*, vol. 8 (2), ss. 126-137.
- Næve, Oluf (1996 [1765]). Norsk Frugt og Urtehauge Bog. I: *Jord og Gjærning 1994/95, årbok for Norsk landbruksmuseum.* Vik: Vik Lokalhistoriske Arkiv.
- Næve, Oluf (2003 [1767]). Den Norske Jord-Dyrkers Bog. I: *Jord og Gjærning 2003, årbok for Norsk landbruksmuseum.* Vik: Vik Lokalhistoriske Arkiv.
- Osbeck., Pehr (1967 [1776]). Anmärkningar under en resa til Bohuslän av P. O. år 1776. I: *Varbergs museums årsbok.* Varberg.
- Pehrsson, Knut (1800). *Åkerbruks-cateches eller Hjelpreda för landtmän, angående åker och äng, diverse gödsel-ämnen och deras särskilta begagnande samt reglor för boskaps- och ladugårds-skötslen, proportionen af kreatur emot hemmantal eller egendom, jämte: ladugårdens indelning, med de flera ämnen til landtbrukets framsteg, af nämдемannen Knut Pehrsson uti Blekinge län, och Hörby.* Stockholm.
- Poll, Carl Otto von (1777). *Åker och ängs rätta indelning, til erhållande af mera spanmål, boskaps-foder och bete i riket; gödslens rätta nytjande derwid: sädens af- och inbärgande; en fördelaktig inrättning af fåhus; jemte anledning til förbättrande af åtskillige: flere hushållningsmål.* Stockholm.

- Qvistberg, Carl Fredrik (1960 [1765]). *Oeconomisk Socknebeskrifning öfwer Stenkyrka Sockn på Tiörn. Uti Bohus-lähn. Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift*, s. 40–47.
- Raab, Adam Johan (1772). *Utdrag, af herr landshöfdingens och riddarens Adam Johan Raabs riksdags relation, rörande hemmanshäfden til åker och äng, ödes-hemman, gräsgälder &c. &c. uti Kronobergs län*. Stockholm.
- Richardson, Jacob (1752). *Hollandia antiqua & hodierna*. Stockholm.
- Risingh, Johan (1671). *Een land-book, eller några vpsatter til vårt käre fädernes-landz nytta och förkofring wälmeente om land=bruuk och land=lefwerne*. Västerås.
- Rosenhane, Schering (1944 [uå]). *Oeconomia*. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Rosten, Anders (1744). Anmärkningar om kummins odling och skötsel. *Kongl. svenska wetenskaps academiens handlingar*, vol. 5 (4), ss. 233-243.
- Roth, Peter (1933 [1784]). Ving i Åhs härad. I: Schiller, Harald. *Med göter genom göternas rike: sockenbeskrivningar. Del 2*. Malmö: Författaren.
- Rothof, Lorentz Wolter (1762). *Hushålls-magasin*. Skara.
- Rückerschöld, Anna Maria (1785). *En liten hushålls-bok, innehållande säkra underrättelser, om rätta beredningen af hwarjehanda äteliga waror, unga matmödrar til tjenst*. Stockholm.
- Rückerschöld, Anna Maria (1797). *Fattig mans wisthus och kök*. Stockholm.
- Salvius, Lars (1741). *Beskrifning öfwer Sveriget. Del 1*. Stockholm.
- Samling af hushålls och andre rön, som tid efter annan blifwit i tidningarne upgifne. Del 4*. (1795). Stockholm.
- Sandahl, Johan Gustaf (1922 [1783]). *Oeconomisk berättelse om Askers socken i Närke*. Örebro: Örebro nya tr.-a.-b.
- Sandberg, Daniel (1933[1787]). Beskrifning över Falköpings församling (med tillägg av O. Sundholm). I: Schiller, Harald. *Med göter genom göternas rike: sockenbeskrivningar*. Malmö: Författaren.
- Strang, Jacob (1749). *Några rön uti landt-hushållningen, efter pröfwad erfarenhet til thet allmännas tjenst wälment framgifne*. Stockholm.
- Strang, Jacob (1755). *Berättelser om Åkerbrukets åtskilnad Almogen och Böndren emellan uti Odenswed Sockn, Belägen i Westmanland och Åkerbo Härad: Med nödige Anmärkningar*. Stockholm.
- Stridsberg, Magnus (1727). *En grundelig kundskap om svenska åkerbruket, först i gemen, och sedan i synnerhet*. Stockholm.
- Strålenhielm, Magnus (1751). *Öfwer-krigs commissarien Magnus Strålenhielms, Säkra rön och försök, uti ympekonsten, jemte några få oeconomiska sätt, wid landt-hushållningen, och hus-curer, practicerade och utgifna*. Stockholm.
- Ström, Hans (1783). Anmärkningar angående några yrfän. *Kongl. vetenskaps academiens nya handlingar*, vol. 4 (2), ss. 154-158.
- Swederus, Magnus Bernhard (1907). *Linné och växtodlingen*. Uppsala: Akademiska bokhandeln.
- Tengborg, Jonas Carl (1907 [1764]). *Heortus culinaris*. I: Swederus, Magnus Bernhard. *Linné och växtodlingen*. Uppsala: Akademiska bokhandeln, ss. 60-81.
- Thunberg, Carl Peter (1793). *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770–1779. Del 4*. Uppsala.

- Thölin, Gustaf (1965). *Byalag och byaliv i Himle härad: studier av byordningar i häradets domböcker*. Lund: Gleerup.
- Tiburtius, Tiburtz (1755). Beskrifning öfver Vreta Closters Socken uti Östergötthland. *Kongl. svenska vetenskaps academiens handlingar*, vol. 16 (3), ss. 188-209.
- Tiburtius, Tiburtz (1761). *Tal om Öster-Götlands förmoner och olägenheter; hållet för kongl. vetensk. academien, vid præsidii nedläggande, den 28 octob. 1761*. Stockholm.
- Tidström, Anders (1978 [1756 och 1760]). *Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760*. Göteborg: Fören. för västgötalitteratur.
- Tidström, Anders (1980 [1756]). *Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756: med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnads-sätt*. Köbenhavn: Dansk-skaansk forl.
- Trozelius, Clas Blechert (1762). *Anmärkningar vid hvit-och rotkåhls planteringen. Med philosophiska facultetens gunstiga bifall vid kongl. Carol. acad. under ... Clas B. Trozelii inseende den 21. dec. 1762, f. m. uti större carolinska läro-salen, til allmänt ompröfvande, för lager-krantsen utgifne af Magnus Lund, vestgiöthe*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Trozelius, Clas Blechert (1766). *Physico oeconomisk-beskrifning öfver Mistelåhs socken uti Småland, med philosoph. facult. gunstiga bifall vid kongl. carol. läresätet i Lund, under ... Clas B. Trozelii, inseende, til öffentligit ompröfvande, uti den större läre-salen, den [31.] maji MDCCLXVI. f. m. på vanlig tid, för lager-krantsen, utgifven af Bengt Niclas Hagelberg, smålänning*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Törnsten, Olof (1770). Beskrifning om Hampas Nytt, Såning och Beredande. I: *Almanach för året efter vår frärsares Christi födelse, 1771. Til Stockholms horisont. Eller 59 grad. 20 min. pol-högd, och 1 2/3 tids-min. meridian-skilnad öster om Upsala observatorium*. Stockholm.
- Uggla, Carl Fredrik Hillebrandsson (1935 [1749]). *Beskrifning öfver Stora Malm 1749*. Nyköping: Södermanlands hembygdsförbund, Läns museet.
- Warg, Cajsa (1755). *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber*. Stockholm.
- Westbeck, Zacharias (1740). Rön om åkerbrukets nyttiga befrämjande genom utsädet och gödselns vissa besparing. *Swenska wetenskaps academiens handlingar 1739-1740*, vol. 1 (6), ss. 469-480.
- Wijkström, Anders (1759). Ålhem Sockens Beskrifning. *Kongl. vetenskaps academiens handlingar*, vol. 20 (4), ss. 252-266.
- Wimmermark, Claes (1751). Rön vid kål-skötsel. *Kongl. svenska vetenskaps academiens handlingar*, vol. 12 (1), s. 75.
- Wollstonecraft, Mary (1889 [1796]). *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark: by Mary Wollstonecraft*. London; Paris; New York; Melbourne.
- Åhstrand, Petter (1979 [1768]). *Beskrifning öfver Öland, besynnerligen det norra motet eller fögderiet*. Uppsala: Bromberg.
- Åvall, Peter (1935 [1761]). *Betna sochns beskrifning 1761*. Nyköping: Södermanlands hembygdsförbund, Läns museet.
- Ödman, Johan (1983 [1746]). *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-Läns Beskrifning*. [3. uppl.] Ed: C. Zachariasson.
- Öller, Jöran Johan (1996 [1800]). *Beskrifning öfver Jemshögs sochn i Blekinge*. Olofström: Vekerum.

- Örnsköld, Pehr Abraham (1993). *Landshövdingeberättelser: Per Abraham Örnsköld 1762-1769*. Bjästa: Cewe-förl.
- Östlund-Stjärnegårdh, Eva (red.) (1979). *Revisionsbok för Gotland 1653: ("Jordeboken 1653")*. 2, *Medeltredingen*. Visby: B. Press.

Litteratur

- Adolfsson, Maria (1995). Att känna fäderneslandet: om traditionen att beskriva landet under 1700- och 1800-talen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 30, ss. 81-88.
- Adolfsson, Maria (2000). *Fäderneslandets kännedom: om svenska Ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Adolfsson, Maria (2006). Fäderneslandets kännning. I: Christensson, Jakob (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*. Lund: Signum, ss. 325-343.
- Ahokas, Hannu (2004). *On the evolution, spread and names of Rutabaga*. Helsinki: Kave.
- Ahrland, Åsa (2006). *Den osynliga handen: trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Allen, Robert C. (1999). Tracking the Agricultural Revolution in England. *The Economic History Review*, vol. 52 (2), 209-235.
- Almevik, Gunnar (2012). *Byggnaden som kunskapskälla*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Andréasson, Anna (2007). *Trädgårdshistoria för inventerare*. 1. uppl. Alnarp: Centrum för biologisk mångfald.
- Arvastson, Gösta (1977). *Skånska prästgårdar: en etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Arvidsson, Bengt (1991). *Själen's ortagård: trädgårdskonstens betydelse för bildspråket i uppbyggelselitteraturen omkring år 1600*. Lund: Lund Univ. Press.
- Aurivillius, C. E. (1924). Clas Bjerkander. I: *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 4, s. 487.
- Balvoll, Gudmund (2003). Den Norske Jord-Dyrkers Bog, Kommentarutgåve, Manuskript av Oluf Næve 1767. I *Jord og Gjærning 2003, årbok for Norsk landbruksmuseum*. Vik Lokallistoriske Arkiv. Vik.
- Bengtsson, Tommy & Dribe, Martin (2002). New Evidence on the Standard of Living in Sweden during the 18th and 19th Centuries: Long-term Development of the Demographic Response to Short-term Economic Stress among Landless in Western Scania. *Lund Papers in Economic History*, nr 82, ss. 1-38.
- Bergman, Karl-Olof, Asking, John, Ekberg, Oscar, Ignell, Håkan, Wahlman, Henrik & Milberg, Per (2004). Landscape effects on butterfly assemblages in an agricultural region. *Ecography*, vol. 27, ss. 619-628.
- Bergman, Sven & Forsberg, Gustaf (2000). *Värmebehandling av utsäde: en ny effektiv, billig och miljövänlig metod*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniv.
- Bergström, Roger & Danell, Kjell (2010). I: Brummer, Magnus Henric. *Försök til et swenskt skogs- och jagt-lexicon*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien försök til et swenskt Skogs- och Jagt-Lexicon, ss. 19-41.

- Björklund, Annika (2010). *Historical Urban Agriculture: Food Production and Access to Land in Swedish Towns before 1900*. Acta universitatis Stockholmiensis.
- Bladh, Christine (1991). *Månglerskor: att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Blom, K. Arne & Moen, Jan (1991). *Byar och bönder*. Lund: Studentlitteratur.
- Borg Ohlson, Monica (2012). *Bekämpning av trädgårdsväxternas skadegörare 2012/2013*. Jönköping: Jordbruksverket.
- Boserup, Ester (1965). *The conditions of agricultural growth: the economics of agrarian change under population pressure*. London: Allen & Unwin.
- Bringéus, Nils-Arvid (1970). Långkål. I Bringéus, Nils-Arvid (red.) *Mat och miljö: en bok om svenska kostvanor*. Lund: Gleerup.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.) (1971). *Skånska matvanor*. Lund: Etnologiska sällsk. i Lund.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.) (1979). *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund: LiberLäromedel.
- Bringéus, Nils-Arvid (2001). *Man, food and milieu: a Swedish approach to food ethnology*. East Linton: Tuckwell.
- Bäck, Kalle (2008). *Sverigebildens historia: en historia om rödfärg, tegel, trädgårdar och byggnader eller Hem och hus: bebyggelseförändringar på landsbygden 1840–80*. Borensberg: Noteria.
- Bäärnhjelm, Mauritz (1984). Från samfällt bruk till enskilt ägande: vad lär oss samfälligheterna och allmänningarnas historia om bondens rätt till jorden? I: Letto-Vanamo, Pia (red.). *Om äganderättens historia: nordiskt rätthistoriskt symposium i Åbo den 1. 3. 12. 1983*. Tampere.
- Čajanov, Aleksandr Vasil'evič (1966). *On the theory of peasant economy*. Homewood, Ill.
- Campbell, Bruce M. S. & Overton, Mark (red.) (1991). *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*. Manchester: Manchester University Press.
- Campbell, Susan (2005). *A history of kitchen gardening*. London: Frances Lincoln.
- Campbell, Åke (1928). *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet: etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Chisholm, Michael (1962). *Rural settlement and land use: an essay in location*. London: Hutcinsons University Library.
- Cleveland, David A. & Soleri, Daniela (1987). Household Gardens as a Development Strategy. I *Human organization: journal of the Society for Applied Anthropology*. 1987, vol. 46 (3), ss. 259-270.
- Columella, Lucius Junius Moderatus (1968). *On agriculture. X-XII ; On trees*. Rev. and repr. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Columella, Lucius Junius Moderatus (2009). *Tolv böcker Om lantbruk: en tvåtusenårig romersk lantbrukslära*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Dahl, Sven (1989). *Studier i äldre skånska odlingsystem*. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Univ.
- Dahlin, Jan (1986). Inledning. I: *Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi*. Halmstad: Hallands museiförening.
- Dahlström, Anna (2006). *Betesmarker, djurantal och betetryck 1620-1850: naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.

- Dahlström, Anna (2010). Markanvändningsdynamik: rekonstruktion med hjälp av bondedagböcker och historiska kartor. I: Tunón, Håkan & Westin, Anna (red.). *Nycklar till kunskap: om människans bruk av naturen*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien & Centrum för biologisk mångfald, ss. 87-94.
- Darnhofer, Ika; Bellon, Stéphane; Dedieu, Benoît & Milestad, Rebecka (2010). Adaptiveness to enhance the sustainability of farming systems. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, vol. 30, ss. 545-555.
- Darnhofer, Ika; Gibbon, David & Dedieu, Benoît (2012). Farming Systems Research: an approach to inquiry. I: Darnhofer, Ika; Gibbon, David & Dedieu, Benoît (red.). *Farming Systems Research into the 21st Century: The New Dynamic*. Dordrecht: Springer, ss. 3-31.
- Edvinsson, Rodney; Leijonhufvud, Lotta & Söderberg, Johan (2009). Väder, skördar och priser i Sverige. I: Liljewall, Britt (red.). *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Ekman, Kerstin (2015). *Då var allt levande och lustigt: om Clas Bjerkander: Linnélärjunge, präst och naturforskare i Västergötland*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Ekstrand, Viktor (1901). *Samlingar i landtmäteri. Saml. 1, Instruktioner och bref. 1628-1699*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1946). *Kila: en östgötsk skogsby: en byundersökning 1912-13*. Stockholm: Institutet för folklivsforskning.
- Erixon, Sigurd (1947). *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm: Bokverk.
- Erixon, Sigurd (1956). Lantbruket under historisk tid. I: Brøndum-Nielsen, Johannes & Erixon, Sigurd (red.) *Nordisk kultur: samlingsverk. 13, Lantbruk och bebyggelse: teknisk kultur, 2*. Stockholm: Bonnier.
- Fairchilds, Cissie C. (2007). *Women in early modern Europe, 1500-1700*. Harlow, England: Pearson/Longman.
- Feltwell, John (1982). *Large white butterfly: the biology, biochemistry and physiology of Pieris brassicae (Linnaeus)*. Den Haag: W.Junk.
- Fiebranz, Rosemarie (2002). *Jord, linne eller träkol?: genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Fiebranz, Rosemarie (2011). Hemma och borta: mångsyssleri, rörlighet och tidigmodern rural arbetsorganisation. I: Jacobsson, Benny & Ågren, Maria (red.). *Levebröd: vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, ss. 103-129.
- Flinck, Maria (1994). *Tusen år i trädgården: från sörländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm: Tiden.
- Flinck, Maria (1999). Bondens trädgård. I: Hammarlund Larsson Cecilia (red.). *Leva med naturen*, ss. 113-130 och 200.
- Flinck, Maria (2003). Frukttodling i kallt klimat. Del 1-3. *Pomologen* nr 1, 2 och 4.
- Flinck, Maria (2005). Trädgårdar. I: Håkan Tunon, Börge Pettersson & Mattias Iwarsson (red.). *Människan och floran, etnobiologi i Sverige 2*. Stockholm: Wahlström och Widstrand, ss. 291-300.

- Flinck, Maria (2010). "Det var en djungel!" Den heroiska berättelsen om trädgården. *Laboratorium för folk och kultur*, nr 1.
- Flygare, Iréne (1999). *Generation och kontinuitet: familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Forsberg, Ann-Sofi (1991). Jordloppor. I Pettersson, Maj-Lis (red.) *Faktablad om växtskydd. Trädgård*, SLU Info/växter, 92 T.
- Fransén, Eva (1991). *Halländska allmogeträdgårdar*. Varberg: Varbergs museum.
- Fries, Elias (1880). *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*. Stockholm: Norstedt.
- Frängsmyr, Tore (2000). *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år. D. 1, 1000–1809*. Stockholm: Natur och kultur.
- Gadd, Carl-Johan (1983). *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gadd, Carl-Johan (1998). Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen - regionala aspekter. I: Palm, Lennart Andersson, Gadd, Carl-Johan & Nyström, Lars. *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gadd, Carl-Johan (2000). *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen: 1700–1870*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg.
- Gadd, Carl-Johan (2009). Gränsen mellan plog och årder: orsakad av naturbetingelser eller av kulturspridning? I: Liljewall, Britt (red.) (2009). *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, ss. 151-172.
- Gagnér, Anders (1999). *Jordbruk och jordbruksredskap: teckningar och anteckningar från Gagnefs socken, Dalarna 1915*. Uppsala: Gustav Adolfs akad.
- Gräslund Berg, Elisabeth (2007). Det dolda perspektivet: genusaspekter på historiska kartor. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 40, ss. 25-37.
- Gräslund Berg, Elisabeth (2011). Könsarbetsdelning i det tidigmoderna agrarsamhället: med runsliga perspektiv. Jacobsson, Benny & Ågren, Maria (red.). *Levebröd: vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, ss. 81-101.
- Gräslund Berg, Elisabeth (2014). Kålgårdar i ett historiskt-geografiskt och landskapshistoriskt perspektiv: att studera kålgårdar i äldre kartor. I: Andréasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, ss. 99-111.
- Gyllenstierna, Ebbe (1980). Kungliga Patriotiska Sällskapet och intresset för trädplantering och tillagning av nödbröd under 1700- och 1800-talen. I *Lustgården: årsskrift*. Lidingö: Föreningen för dendrologi och parkvård, vol. 60/61, ss. 19-25.

- Hage, Ingebjørg (2011). Historical Vernacular Gardens Beyond Norway's Arctic Circle. *Acta Borealia: A Nordic Journal of Circumpolar Societies*, 28:2, ss. 203-227.
- Hallgren, Karin (2008). Kålgårdar 1729 - mer än bara kål. I *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*, nr 21, ss. 6-8.
- Hallgren, Karin (2011). Kåhlgårdh medh ett Pärön trä uthi: lantmäterikartor och Hallands landsbeskrifning 1729 som källa till landsbygdens köksväxtodlingar under 1600- och 1700-talet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 61, ss. 53-67.
- Hannerberg, David (1941). *Närkes landsbygd 1600-1820: folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion*. Diss. Göteborg: Göteborgs högskola.
- Hannerberg, David (1966). *Bytomt och samhällsorganisation*. Stockholm: Stockholms Univ.
- Hannerberg, David (1971). *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år: gård och åker, skörd och boskap*. Stockholm: Läromedelsförl.
- Hanssen, Börje (1952). *Österlen: en studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Diss. Stockholm: Stockholms högskola.
- Hanssen, Börje (2010 [1948]). *Åter till Österlen: en tidig mikrohistoria: agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*. Stockholm: Enheten för de areella näringarnas historia (ANH).
- Hansson, Ann-Marie (2014). Makrofossilanalys. I: Hansson, Jim & Sundberg, Karin. *Fartyglämningar på Blasieholmen: arkeologisk förundersökning i form av schaktkontroll samt särskild arkeologisk undersökning, RAÄ 103:1 m. fl., Stockholm 3:42, Stockholm stad, Stockholms län, Uppland*. Stockholm: Sjöhistoriska museet.
- Hansson, Marie (1997). *De skånska trädgårdarna och deras historia*. Lund: Signum
- Hansson, Marie & Hansson, Björn (2002). *Köksträdgårdens historia*. Lund: Signum
- Hardison, John R. (1976). Fire and flame for plant disease control. *Annual Review of Phytopathology*, vol. 14, s. 355-379.
- Hasselberg, Ylva (2011). *Konsten att hushålla*. I: Björnsson, Anders & Magnusson, Lars (red.) *Jordpäron: svensk ekonomihistorisk läsebok*. Stockholm: Atlantis
- Hebbe, Per Magnus (2014 [1939]). *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning*. Faksimilutg. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien
- Heimdahl, Jens (2009). Makroskopisk analys av jordprover från bytomt RAÄ 239, Herresta – Teknisk rapport. I: Lindblom, Cecilia & Spijkerman, Ingela. *Herresta: gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681: RAÄ 114 och 239, Järfälla sn, Uppland: särskild arkeologisk undersökning*. Upplands Väsby: Arkeologikonsult, 2008:2047, ss 481-495.
- Heimdahl, Jens (2010). Barbariska trädgårdsmästare: nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut. *Fornvännen*, vol. 15, ss. 265-280.
- Heimdahl, Jens (2012a). Odling, växthantering och miljöutveckling i kvarteret Dovhjorten/Druvan, Jönköping. I: Bramstång, Carina, Carlsson, Kristina & Rosén, Christina. *Nio tomter i Jönköping: Småland, Jönköpings stad, kvarteret Dovhjorten (Druvan), RAÄ 50: dnr 311-01899-2009: arkeologisk undersökning*. Mölndal: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Väst), Riksantikvarieämbetet.

- Heimdahl, Jens (2012b). Odling, växthantering och miljöutveckling i kvarteret Mästaren, Kalmar 2009. Teknisk rapport av kvartärgeologiska och arkeobotaniska analyser. I: Tagesson, Göran & Nordström, Annika. *Kvarteret Mästaren: Kalmar län, Kalmar stad, Kalmar domkyrkoförsamling, Kvarnholmen, Kv Mästaren 5-8, 21-22, 29, RAÄ 93 . dnr 422-00295-2009: särskild arkeologisk undersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet.
- Heimdahl, Jens (2013a). Makroskopisk analys av jordprover från Kungsbacka, FU, Stortorget (Teknisk rapport). I: Carlsson, Kristina & Rosén, Christina (2013). *En 1700-talstomt i Kungsbacka: undersökningar på Stortorget i Kungsbacka, Halland, Kungsbacka stad, Stortorget, fornlämning 10*. Mölndal: Arkeologiska uppdragsverksamheten, (UV Väst), Riksantikvarieämbetet.
- Heimdahl, Jens (2013b). Makroskopisk analys av jordprover, och kvartärgeologisk bedömning av odlingshorisonter från Äggelunda gårdstomt. I: Evanni, Louise. *Gravfält och gårdstomt vid Äggelunda: Stockholms län; Uppland; Järfälla kommun; Järfälla socken; Veddesta 2:1; Järfälla 28:2 och 364:1: arkeologisk undersökning*. Hägersten: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Mitt), Riksantikvarieämbetet.
- Heimdahl, Jens (2013c). Makroskopisk analys av jordprover tagna vid arkeologisk undersökning av kv. Frans Suell 14, Malmö. Teknisk rapport. I: Ohlsson, Therese. *Frans Suell 14: arkeologisk för- och slutundersökning 2012: fornlämning 20:1, Malmö stad, Malmö kommun, Skåne län*. Kristianstad: Sydsvensk arkeologi.
- Heimdahl, Jens (2013d). Odling och växthantering i kv. Bokbindaren, Linköping. I: Tagesson, Göran (red.). *Kvarteret Bokbindaren 28 hemma hos fröken Löfgren - från 1600-talets kronotomter till 1700-talets hantverksgårdar: Östergötland, Linköpings stad och kommun, kv Bokbindaren 28, RAÄ 153: särskild arkeologisk undersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet.
- Heimdahl, Jens (2014). När grönskans prakt till mull och stoft förtvinat: forna tiders trädgårdar i Sverige studerade genom kvartärgeologi och arkeobotanik 1999–2012. I Andréasson, Anna, Gräslund Berg, Elisabeth, Heimdahl, Jens, Jakobsson, Anna, Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, ss. 3-16.
- Heimdahl, Jens (2015). Odling och växthantering i kv. Gesällen, Kalmar. Teknisk rapport av kvartärgeologiska och arkeobotaniska analyser. I: Tagesson, Göran (red.). *Kvarteret Gesällen 4 och 25 samt del av Kvarnholmen 2:2: Småland, Kalmar län, Kalmar stad och kommun, Kalmar domkyrkoförsamling, RAÄ 93: särskild arkeologisk undersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet.
- Heimdahl, Jens (uå a). *Makroskopisk analys av jordprover tagna vid arkeologisk undersökning av kvarteret Bastionen, Göteborg. Teknisk rapport*. Opublicerat manuskript.
- Heimdahl, Jens (uå b). *Makroskopisk analys av jordprover från kv Almen 6, RAÄ 50, Jönköpings stad. Teknisk rapport*. Opublicerat manuskript.
- Heimdahl, Jens (uå c). *Analys av makroskopiskt växtmaterial i kv Mässingen, Norrköping. Teknisk rapport*. Opublicerat manuskript.

- Heimdahl, Jens & Vestbö-Franzén, Ådel (2009). *Tyska madens gröna rum: specialstudier till den arkeologiska undersökningen i kvarteret Diplomaten, RAA 50, Jönköpings stad*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Helmfrid, Staffan (1962). *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Helsing, Jenny (2010). *Självförsörjande ekologisk odling av grönsaker på friland. Platsåtgång och arbetstidsbehov för att försörja en familj med grönsaker och rotfrukter i ett år*. Examensarbete Högsolan i Gävle.
- Hoppe, Göran & Langton, John (1994). *Peasantry to capitalism: Western Östergötland in the nineteenth century*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Hunt, Margaret R. (2009). *Women in eighteenth-century Europe*. 1st ed. Harlow, England: Pearson Longman.
- Huxley, Anthony (1978). *An illustrated history of gardening*. New York: Paddington P.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof (1921). *Wärend och wirdarne: ett försök i svensk ethnologi*. D. 1. Stockholm: Norstedt.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof (1922). *Wärend och wirdarne: ett försök i svensk ethnologi*. D. 2. Stockholm: Norstedt.
- Höglund, Mats (red.) (2008). *1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Stockholm: Riksarkivet.
- Höglund, Mats (2013). Ett lantmäteri med landets resurser i focus. I: Gussarsson Wijk, Maria; Höglund, Mats & Lundström, Bo. *Med kartan i fokus: en vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet: arkivguide*. Stockholm: Riksarkivet, ss. 52-129.
- Højrup, Ole (1966). *Landbokvinden: rok og kærne, grovbrød og vadmel*. København: Nationalmuseet.
- Isacson, Maths (1979). *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Isacson, Maths (1981). En bergslagssockens uppodling under 1800-talet: dess förutsättningar, genomförande och konsekvenser. *Dalarnas hembygdsbok*, vol. 51, ss. 73-94.
- Israelsson (Martiiin), Carin (2005). *Kor och människor: nötkreaturskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Hedemora: Gidlund.
- Iwarsson, Mattias (2008). Äpple och päron ur pomologisk synvinkel. *Lustgården*, vol. 88, ss. 11-16.
- Jansson, Ulf (1998). *Odlingssystem i Vänerområdet: en studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Jansson, Ulf (red.) (2007). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.
- Jansson, Ulf (2009). Historiska kartors geografi: lantmäterikartor som agrarhistorisk källa. I: Liljewall, Britt (red.) *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janke Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, s. 225-238.
- Jansson, Ulf & Lundström, Bo (2008). Kartans prakt och praktik i historien och idag. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 55, ss. 5-14.

- Johannisson, Karin (1988). *Det mätbara samhället: statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*. Stockholm: Norstedt.
- Juhlin Dannfelt, Herman (1925). *Lantbrukets historia: världshistorisk översikt av lantbrukets och lantmannalivets utveckling*. Stockholm: Beckman.
- Kaiserfeld, Thomas (2009). *Krigets salt: salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid*. Lund: Sekel.
- Kardell, Örjan (2004). *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640-1900*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Kardell, Örjan (2007). Några aspekter på informationsinnehållet i äldre storskaliga lantmåterikartor. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, ss. 87-103.
- Karling, Sten (1931). *Trädgårdskonstens historia i Sverige: intill Le Nötrestilens genombrott*. Diss. Göteborg: Göteborgs Högskola.
- Karsvall, Olof (2013). Retrogressiv metod. En översikt med exempel från historisk geografi och agrarhistoria. *Historisk tidskrift*, vol. 133 (3), ss. 411-435.
- Kiple, Kenneth F. & Ornelas, Kriemhild Coneè (red.) (2000). *The Cambridge world history of food*. New York: Cambridge Univ. Press.
- Klintborg Ahlklo, Åsa (2003). *Kronan på odlarens verk: trädgårdens betydelse i uppbyggnaden av mönstergodset Trolleholm under 1800-talet*. Lic.-avh. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Klintborg Ahlklo, Åsa (2012). *Åkerns blomma: trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*. Diss. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Lannér, Jan (2007). Trädbärande marks beskrivning i historiskt kartmaterial - en källkritisk granskning av en ägobeskrivning från 1850. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, ss. 135-159
- Larsson, Daniel (2006). *Den dolda transitionen: om ett demografiskt brytnings ske i det tidiga 1700-talets Sverige*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Larsson, Inger (2009). *Millefolium, rölika och näsegräs: medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien
- Larsson, Inger (2014). Medeltida kålgårdar i skriftliga belägg. I: Andréasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdssodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, ss. 75-88.
- Larsson, Jesper (2009). *Fäbodväsendet 1550–1920: ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Larsson, Lars-Olof (1972). *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. Lund: LiberLäromedel/Gleerup.
- Larsson, Per & Leino, Matti Wiking (2014). I natt ska vi ut och stjäla rovor. I: *Lekar och spel: Nordiska museets och Skansens årsbok*, ss. 110-123.

- Leach, H.M. (1982). On the origins of Kitchen Gardening in the Ancient Near East. *Garden History*, vol. 10 (1), ss. 1-16.
- Leach, H.M. (1997). The terminology of agricultural origins and food production systems: a horticultural perspective. *Antiquity*, vol. 71, s. 135-148.
- Legnér, Mattias (2004). *Fäderneslandets rätta beskrivning: mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Legnér, Mattias (2010). *Abraham Abrahamsson Hülphers och 1700-talets Ortsbeskrivningar*. Visby: Högskolan på Gotland.
- Liljewall, Britt (1995). *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Liljewall, Britt (2001). Inledning. I: Liljewall, Britt, Niskanen, Kirsti & Sjöberg, Maria (red.). *Kvinnor och jord: arbete och ägande från medeltid till nutid*. Stockholm: Nordiska museets förlag, ss. 7-12.
- Lindberg, Sofia & Lindeblad, Karin (2013). Stadsbornas odlingar. I: Hedvall, Rikard; Lindeblad, Karin & Menander, Hanna (red.) (2013). *Borgare, bröder och bönder: arkeologiska perspektiv på Skånings äldre historia*. Stockholm: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet, ss. 271-295.
- Lindeblad, Karin (2006). Den gröna staden. I: Larsson, Stefan (red.) (2006). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, ss. 301-318.
- Lindeblad, Karin & Nordström, Annika (2014). Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer. I Andréasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet. ss. 31-47.
- Lindgren, Gunnar (1939). *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt: en kulturgeografisk studie*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lindström, Jonas (2008). *Distribution and differences: stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet
- Lundquist, Kjell (1997). Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd. *Nordisk arkitekturforskning*, nr 4, ss. 39-58.
- Lundquist, Kjell (2009). Columella, trädgården och växterna: Om odling, konst och växtmaterial i De rustica. *Tolv böcker om lantbruk: En tvåtusenårig romersk lantbrukslära ; Samt Liv, lantbruk och livsmedel i Columellas värld - Tolv artiklar av nutida svenska forskare*.
- Löfgren, Orvar (1982). Kvinnfolksgöra: om arbetsdelning i bondesamhället. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, vol. 3 (3), ss. 6-14.
- Lövkrona, Inger (2001). Hierarki och makt: genusperspektiv på arbetsdelningen i det tidigmoderna hushållet. I: Liljewall, Britt, Niskanen, Kirsti & Sjöberg, Maria (red.). *Kvinnor och jord: arbete och ägande från medeltid till nutid*. Stockholm: Nordiska museets förlag, ss. 31-44.
- Magnusson, Lars (2010). *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm: Norstedt.
- Medelius, Hans (1988). Potatisens långsamma introduktion. *Folkets historia*, vol. 16 (3), s. 62-68.

- Morell, Mats (1987). *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia: hospitalshjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Myrdal, Janken (1992). Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början. *Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift*, vol. 131, ss. 19-26.
- Myrdal, Janken (1997). En agrarhistorisk syntes. I: Larsson, Bengt M P; Morell, Mats & Myrdal, Janken (red). *Agrarhistoria*. Stockholm: LT, s. 302-322.
- Myrdal, Janken (1999). *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Myrdal, Janken (2005). Krisen är ingen katastrof. Nyhmansläge: Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.
- Myrdal, Janken (2006). *Motsattänkandet i praktiken: ett historiefilosofiskt försök*. Stockholm: Riksföreningen för folkets historia, vol. 33.
- Myrdal, Janken (2007). Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket. *Historisk tidskrift*, vol. 127 (3), s. 495-504.
- Myrdal, Janken (2012). *Boskapsskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie*. Stockholm: Nordiska museet.
- Myrdal, Janken (2014). Lantbrukslitteraturen under 1700-talet som indikator på djupgående mentalitetsförändringar i samhället. I: Hebbe, Per Magnus. *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning*. Faksimilutg. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.
- Nilsson, Pia (2010). *Bortom åker och äng: förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Nilsson, Pia (2014). Köksväxtodling under 1600-talet – självklarhet eller sällsynthet? En diskussion med utgångspunkt från de äldre geometriska kartorna (cirka 1630–1650). I Andréasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, s. 89-99.
- Niñez, Vera (1987). Household Gardens: Theoretical and Policy Considerations. *Agricultural Systems*, vol. 23, s. 167-186.
- Nord, Andreas (2007). "Ett paradiset för dig själv och din maka". Kön och trädgård i skrifter för allmogen kring 1900. *Language and Gender from Linguistic and Textual Perspectives*, vol. 14, ss. 46-66.
- Nord, Andreas (2008). *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nordin, Christina (2009). *Oordning: torghandel i Stockholm 1540–1918*. Lund: Sekel.
- Nygårds, Lena (2005). *Vi odlade till husbehov*. Alnarp: Programmet för odlad mångfald.
- Nygårds, Lena & Leino, Matti Wiking (2013). *Klint Karins kålrot och mor Kristinas böna: om fröuppropets kulturarv*. Sveriges lantbruksuniversitet.

- Nyman-Nilsson, Maria (1995). *Åskhults gamla by: gårdsmiljöer, mullbänkar, kålgårdar och trädgårdar*. Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Hallands län, Länsstyrelsens meddelandeserie 1995:15.
- Nyström, Lars (1998). Mellan marknad och teknik: regionala mönster i 1800-talets befolkningsutveckling. I: Palm, Lennart Andersson; Gadd, Carl-Johan & Nyström, Lars. *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg: Göteborgs universitet, ss. 229-270.
- Ogilvie, Sheilagh C. (2003). *A bitter living: women, markets, and social capital in early modern Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Olai, Birgitta (1983). *Storskiftet i Ekebyborna: svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Olai, Birgitta (1987). *"till vinmande af ett redigt storskifte": en komparativ studie av storskiftet i fem härader*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Olausson, Inger (2014). *En blomstrande marknad: handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Olofsson, Börje (1993). Bladfläckar på potatis. I: Pettersson, Maj-Lis (red.). *Faktablad om växtskydd*, SLU info/växter, 168 T.
- Olsson, Patrik (2012). *Ömse sidor om vägen: allén och landskapet i Skåne 1700–1900*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Overton, Mark (1996). Re-Establishing the English Agricultural Revolution. *The Agricultural History Review*, vol. 44 (1), ss. 1-20.
- Palm, Lennart Andersson (1997). *Gud bevare utsädet!: produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien.
- Palm, Lennart Andersson (2000). *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997: med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg: L. A. Palm.
- Persson, Christer (1992). *Jorden, bonden och hans familj: en studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, sysselsättning och familje- och hushållsbildning*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Persson, Katharina & Ströbeck, Sanna (2013). *Humleodling i skånska socknar mellan 1658 och 1758: En studie av geometriska avmätningar*. Examensarbete i landskapsvetenskap, Högskolan Kristianstad.
- Pihl, Christopher (2012). *Arbete: skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Prawitz, Gunnar (1953). Sämjedelning. *Svensk lantmäteritidskrift*, vol. 45 (5), s. 255-275.
- Pudęłko, Krzysztof; Majchrzak, Leszek & Narożna, Dorota (2014). Allelopathic effect of fibre hemp (*Cannabis sativa* L.) on monocot and dicot plant species. *Industrial Crops and Products*, vol. 56, s. 191-199.
- Ravn, Helle (2000). *Havetid: den almindelige danske have – kulturhistoriskt set*. Rudkøbing: Langelands museum.
- Reyes-García, Victoria; Vila, Sara & Aceituno-Mata, Laura (2010). Gendered Homegardens: A Study in Three Mountain Areas of the Iberian Peninsula. *Economic Botany* 64: 235.

- Roeck Hansen, Birgitta (2010). *Bönder och ståndspersoner: ägare och brukare av skattegårdar i Färentuna härad 1718–1795*. Lund: Nordic Academic Press.
- Rosén, Christina (2004). *Stadsbor och bönder: materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Runefelt, Leif (2005). *Dygden som välståndets grund: dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Runefelt, Leif (2011). Nytt och ära – frihetstidens ekonomiska debatt. I Björnsson, Anders & Magnusson, Lars (red.). *Jordpäron: svensk ekonomihistorisk läsebok*. Stockholm: Atlantis.
- Rölin, Åsa, 2003. Växtföljd i ekologisk grönsaksodling. I: Ascard, Johan & Rehnstedt, Carin (red.). *Ekologisk odling av grönsaker på friland: kurspärm*. Jönköping: Jordbruksverket.
- Sachs, Carolyn E. (1996). *Gendered fields: rural women, agriculture, and environment*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Schiere, J.B.; Darnhofer, Ika & Duru, Michel (2012). Dynamics in farming systems: of changes and choices. I: Darnhofer, Ika; Gibbon, David & Dedieu, Benoit (red.). *Farming Systems Research into the 21st Century: The New Dynamic*. Dordrecht: Springer, ss. 337-363.
- Scott, James C. (1976). *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale U.P.
- Simonton, Deborah (1998). *A history of European women's work: 1700 to the present*. London: Routledge.
- Sjöbeck, Mårten (1932). Löväng och trädgård. I: *Fataburen: kulturhistorisk tidskrift*. Stockholm: Nordiska museet.
- Skard, Torfimm (1963). *Hagebruk og gartneri i Norge: en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. Oslo.
- Sonesson, Nils (red.) (1919). *Handbok för trädgårdsodlare*. Stockholm: Bonnier.
- Spedding, Colin Raymond William (1988). *An introduction to agricultural systems*. London: Elsevier Applied Science.
- Sporrong, Ulf (1985). *Mälarygd: agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sporrong, Ulf (1997). Odlingslandskapet före 1750. I Larsson, Bengt M P, Morell, Mats & Myrdal, Janken (red.) *Agrarhistoria*. Stockholm: LTs förlag, s. 25-43.
- Sporrong, Ulf (2007). Kartan som källa: några Mälardalsexempel från lantmäteriets tidiga tid. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, s. 71-85.
- Stadin, Kekke (1979). *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar: borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Stibéus, Magnus (2012). *Från vassbevuxen strandkant till handelsgårdar: tre gårdar från 1600- och 1700-talen vid Munksjön, Småland, Jönköpings stad och kommun, kv Ansaret 5 och 6, RAA 50: dnr 423-00917-2008: arkeologisk undersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet.
- Strese, Else-Marie & Tollin, Clas (2015). *Humle: det gröna guld*. Stockholm: Nordiska museet.
- Sundberg, Kerstin (2001). *Stat, stormakt och säterier: agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*. Lund: Nordic Academic Press.

- Svala, Catharina (2008). *Från kålgård till villaträdgård: lantgårdens trädgård, utveckling och betydelse*. Alnarp: Movium.
- Svanberg, Ingvar (2006). Odlarmöda och trädgårdsnöje. I: Christensson, Jakob (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*. Lund: Signum, s. 185-217.
- Svenska akademins ordbok (SAOB)* (1893-). And/ann; Behållen; Gräs; Gräsgård; Hjälplig; Johanneslök; Kåltomt; Lycka; Näppeligen; Nödortfig; Tarvlig. Lund: Gleerupska univ.-bokh.
- Svensson, Henrik (2008). Enskiftena före enskiftet: pionjärerna i praktiken. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 55, s. 39-56.
- Taylor, John R. & Taylor Lovell, Sarah (2014). Urban home food gardens in the Global North: research traditions and future directions. *Agriculture and Human Values*, vol. 31, s. 285-305.
- Thick, Malcolm (1998). *The neat house gardens: early market gardening around London*. Totnes: Prospect.
- Thick, Malcolm (2014). To what extent did people eat vegetables in the early eighteenth century? *Petits propos culinaires*, vol. 100, ss. 21-44
- Thirsk, Joan (2006). *Food in Early modern England*. London: Hambledon Continuum
- Tholle, Johannes (1931). *Kaal og Kaalgaard*. Köpenhamn: Akademisk forlag.
- Thoré, Anders (2001). *Akademibondens plikt, universitetets rätt: feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1790*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Thulin, Gabriel (1911). *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte*. Stockholm: Norstedt.
- Timmer, C. Peter (1969). The Turnip, The New Husbandry, and The English Agricultural Revolution. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 83 (3), ss. 375-395.
- Tollin, Clas (1991). *Åttebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Tollin, Clas (2005). Medeltida grönsaksodling. I: Tunon, Håkan, Pettersson, Börge & Iwarsson, Mattias (red). *Människan och floran, etnobiologi i Sverige 2*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Tollin, Clas (2007). När Sverige sattes på kartan. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, ss. 51-70.
- Tollin, Clas (2008). De äldsta lantmäterikartorna. I: Tegné, Göran (red.). *Gråborg på Öland: om en borg, ett kapell och en by*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, ss. 17-22.
- Tollin, Clas (2013). Före den agrara revolutionen – en historisk bakgrund. I Helander, Hans & Connelid, Pär (red.). *Åskhults by: där historien möter framtiden*. Varberg: CAL-förlaget.
- Tollin, Clas & Karsvall, Olof (2011). Sveriges äldre geometriska kartor: ett världsarv görs tillgängligt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 60, ss. 94-103.
- Tollin, Clas; Karsvall, Olof & Höglund, Mats (2008). "Egendom på papper fatta": de äldre geometriska kartorna som historisk källa. I: Edlund, Lars-Erik; Gräslund, Anne-Sofie & Svensson, Birgitta (red.). *Kartan i forskningens tjänst: föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, ss. 57-74.

- Ulväng, Göran (1999). Syneprotokoll, mantalslängd och brandförsäkringar: äldre skriftliga källor om den uppländska bondebebyggelsen – exemplet Kvekgården. I: *Uppland: årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala: Upplands fornminnesförenings förlag, ss. 73-94.
- Ulväng, Göran (2004). *Hus och gård i förändring: uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Ulväng, Göran (2007). Landsbygdsbebyggelsen i arkiven: källor och källkritik. *Svensk genealogisk tidskrift*, nr 1, ss. 39-54.
- Utterström, Gustaf (1943). *Potatisodlingen i Sverige under frihetstiden: med en översikt över odlingsens utveckling intill omkring 1820*. Stockholm: Sveriges potatisodlares riksförbund.
- Utterström, Gustaf (1953). Befolkningsutveckling och näringsliv efter mitten av 1700-talet. I: *En bok om Mälardalens landskap: bygd och näringar genom tiderna*. Stockholm, ss. 254-326.
- Utterström, Gustaf (1957). *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del 1*. Diss. Stockholm: Stockholms högskola.
- Utterström, Gustaf (1978). *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*. Umeå: Universitetsbibliotek.
- Vestbö-Franzén, Ådel (2004). *Råg och rön: om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Vestbö-Franzén, Ådel (2012). Vardagens varuflöden i 1600-talets norra Småland: lokalsamhällets bytes- och marknadsekonomi speglad i rättshistoriska källor, Lilla tullen och de äldsta geometriska kartorna. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 63, ss. 92-110.
- Viklund, Karin (2007). Sweden and the Hanse: archaeobotanical aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in medieval times in Sweden. Karg, Sabine (red.). *Medieval food traditions in Northern Europe*. Köpenhamn: National Museum of Denmark, ss. 119-135.
- Viklund, Karin (2014). Arkeobotanik och trädgårdshistoria. I Andréasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger & Persson, Erik (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010–2013 arrangerade av Nordiskt nätverk för trädgårdens arkeologi och arkeobotanik (NTAA)* Alnarp: Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, ss. 17-31.
- Wallenhammar, Ann-Charlotte (1997). *Klumprotsjuka på oljeväxter*. Uppsala: Institutionen för entomologi, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Waters, Tony (2007). *The Persistence of Subsistence Agriculture: Life Beneath the Level of the Marketplace*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Welander, Lars-Olof (1995–1997). Knut Pehrsson. I: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 29, s. 14.
- Wiking-Faria, Pablo (1981). Dalabönder uppfann järnplogen. *Dalarnas hembygdsbok*, nr 51, Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, ss. 23-72.
- Wiking-Faria, Pablo (2009). *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Winberg, Christer (2000). *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Wolf, Eric R. (1966). *Peasants*. Prentice-Hall.

- Wästfelt, Anders (2007). Geometriska jordebokskartor – en representation av ojämna relationer. I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien, ss. 17-25.
- Zachrisson, Sune (1996). Att sitta i Guds kålgård och supå kål. I: Hagenfeldt, Jan; Nilsson, Sture & Platen, Magnus von (red.). *Icke mat allenast: en vänbok till Carl Jan Granqvist 1946–1996*. Örebro: Kulinariska samfundet, ss. 179-190.
- Zeven, A.C. (1994). On the History of Vegetable Gardens in North-west Europe. *Botanical Journal of Scotland*, vol. 46 (4), ss. 605-610.
- Zeven, A.C. (2003). The history of the medieval vegetable garden of the common man and woman: the poorness of descriptions and pictures. I: Knüpffer, H & Ochsmann, J. Rudolf (red.). *Mansfeld and Plant Genetic Resources: Proceedings of a symposium dedicated to the 100th birthday of Rudolf Mansfeld, Gatersleben, Germany, 8–9 October 2001*. Bonn: Schriften zu, Genetischen Ressourcen.
- Ågren, Maria (1997). *Att hävda sin rätt: synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning
- Ågren, Maria (2004). Genus och ekonomisk utveckling. *Tvärnsnitt: humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning*, nr 4, ss. 2-6.
- Ågren, Maria (2005). Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik: några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning. *Historisk tidskrift*, 125 (2), ss. 249-262.
- Åsgrim Berlin, Agneta (2011). *Kålgårdarna: stadens köksträdgård*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Östlind, Nils (red.) (1946-1947). *Våra trädgårdar: handbok för villa-, koloni- och lantmannaträdgårdar*. Malmö: Gela-förl.
- Östman, Ann-Catrin (2000). *Mjök och jord: om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*. Diss. Åbo: Åbo Akademi.

Växtregister

Svenskt namn	Vetenskapligt namn
Al (klibb-)	<i>Alnus glutinosa</i>
Alm	<i>Ulmus glabra</i>
Anis	<i>Pimpinella anisum</i>
Ask	<i>Fraxinus excelsior</i>
Asp	<i>Populus tremula</i>
Balsamblad	<i>Tanacetum balsamita</i>
Basilika	<i>Ocimum basilicum</i>
Björk	<i>Betula sp.</i>
Bladpersilja	<i>Petroselinum crispum</i> Bladpersilja-gruppen
Blomkål	<i>Brassica oleracea</i> Botrytis-gruppen
Bok	<i>Fagus sylvatica</i>
Bondböna	<i>Vicia faba</i>
Broccoli	<i>Brassica oleracea</i> Italica-gruppen
Brännässla	<i>Urtica dioica</i>
Cikorierot / Rotcikoria	<i>Cichorium intybus</i> Sativum-gruppen
Citronmeliss	<i>Melissa officinalis</i>
Dill	<i>Anethum graveolens</i>
Dragon	<i>Artemisia dracuncululus</i>
Druvgurka	<i>Cucumis sativus</i> Druvgurka-gruppen
Ek	<i>Quercus robur</i>
Endiv	<i>Cichorium endivia</i>
Fänkål	<i>Foeniculum vulgare</i>
Gotländsk rova	<i>Brassica napus</i> Napobrassica-gruppen
Gran	<i>Picea abies</i>
Gråbo	<i>Artemisia vulgaris</i>
Gräslök	<i>Allium schoenoprasum</i>
Grönkål	<i>Brassica oleracea</i> Sabellica-gruppen
Gurkört	<i>Borago officinalis</i>

Hampa	<i>Cannabis sativa</i>
Hassel	<i>Corylus avellana</i>
Haverrot	<i>Tragopogon porrifolius</i>
Hägg	<i>Prunus padus</i>
Isop	<i>Hyssopus officinalis</i>
Jordärtskocka	<i>Helianthus tuberosus</i>
Kardon	<i>Cynara cardunculus</i>
Kattost	<i>Malva sp.</i>
Kirskål	<i>Aegopodium podagraria</i>
Koriander	<i>Coriandrum sativum</i>
Krasse / smörgåskrasse	<i>Lepidium sativum</i>
Krikon	<i>Prunus domestica ssp. insititia</i>
Kronärtskocka	<i>Cynara cardunculus</i> Scolymus-gruppen
Krypböna / Buskböna	<i>Phaseolus vulgaris var. nanus</i>
Kummin	<i>Carum carvi</i>
Kungsmynta	<i>Origanum vulgare</i>
Kvickrot	<i>Elytrigia repens</i>
Källök / piplok	<i>Allium fistulosum</i>
Kålmolke	<i>Sonchus oleraceus</i>
Kålrambi	<i>Brassica oleracea</i> Gongyloides-gruppen
Kålrot	<i>Brassica napus</i> Napobrassica-gruppen
Lavendel	<i>Lavandula angustifolia</i>
Libbsticka	<i>Levisticum officinale</i>
Lind	<i>Tilia cordata</i>
Lungrot	<i>Chenopodium bonus-henricus</i>
Lök, gul; spansk, holländsk och portugisisk	<i>Allium cepa</i> Gullök-gruppen
Lök, röd; holländsk och spansk	<i>Allium cepa</i> Rödlök-gruppen
Lök; stor vit spansk	<i>Allium cepa</i> Silverlök-gruppen
Lönn	<i>Acer platanoides</i>
Majrova	<i>Brassica rapa</i> Rapifera-gruppen
Majs	<i>Zea mays</i>
Malört	<i>Artemisia absinthium</i>
Mangold	<i>Beta vulgaris</i> Mangold-gruppen
Mariatistel	<i>Silybum marianum</i>
Mejram	<i>Origanum majorana</i>
Melon	<i>Cucumis melo</i>
Morot	<i>Daucus carota</i>
Målla / trädgårdsmålla	<i>Atriplex hortensis</i>
Narv	<i>Arenaria sp.</i>

Opievallmo	<i>Papaver somniferum</i>
Palsternacka	<i>Pastinaca sativa</i>
Patientia / Spenatskräppa	<i>Rumex patientia</i>
Pepparrot	<i>Armoracia rusticana</i>
Persilja	<i>Petroselinum crispum</i>
Persiljerot	<i>Petroselinum crispum</i> Tuberosum-gruppen
Pil (vit-)	<i>Salix alba</i>
Pimpinell	<i>Sanguisorba minor</i>
Plommon	<i>Prunus domestica</i>
Portlak	<i>Portulaca oleracea ssp. sativa</i>
Potatis	<i>Solanum tuberosum</i>
Potatislök	<i>Allium cepa</i> Solaninum-gruppen
Pumpor av flera slag	<i>Cucurbita pepo</i>
Purjolök	<i>Allium ampeloprasum</i> Porrum-Gruppen
Päron	<i>Pyrus communis</i>
Rapunzel / Rapunselklocka	<i>Campanula rapunculus</i>
Rockenboll / skogslök	<i>Allium scorodoprasum</i>
Rosenböna	<i>Phaseolus coccineus</i>
Rosmarin	<i>Rosmarinus officinalis</i>
Rova	<i>Brassica rapa</i> Rapifera-gruppen
Rädisa	<i>Raphanus sativus</i> Rädisa-gruppen
Rättika	<i>Raphanus sativus</i> Rättika-gruppen
Rödbeta	<i>Beta vulgaris</i> Rödbeta-gruppen
Rödkål	<i>Brassica oleracea</i> Rubra-gruppen
Rönn	<i>Sorbus aucuparia</i>
Sallat	<i>Lactuca sativa</i>
Salvia	<i>Salvia officinalis</i>
Savoykål	<i>Brassica oleracea</i> Sabauda-gruppen
Schalottenlök	<i>Allium cepa</i> Aggregatum-gruppen
Selleri	<i>Apium graveolens</i>
Skörbjuggsört	<i>Cochlearia officinalis</i>
Slanggurka	<i>Cucumis sativus</i> Slanggurka-gruppen
Smörgåskrasse / krasse	<i>Lepidium sativum</i>
Snärjmåra	<i>Galium aparine</i>
Socketärt	<i>Pisum sativum</i> Socketärt-gruppen
Socketrot	<i>Sium sisarum</i>
Sommarkyndel	<i>Satureja hortensis</i>
Spansk körvel	<i>Myrrhis odorata</i>
Sparris	<i>Asparagus officinalis</i>
Spenat	<i>Spinacia oleracea</i>

Svartrot	<i>Scorzonera hispanica</i>
Svartsenap	<i>Brassica nigra</i>
Svinmålla	<i>Chenopodium album</i>
Syra	<i>Rumex rugosus</i> (trädgårdssyra) / <i>Rumex acetosa</i> enligt Lundberg 1775
Tall	<i>Pinus sylvestris</i>
Timjan	<i>Thymus vulgaris</i>
Trädgårdsärt	<i>Pisum sativum</i> var. <i>sativum</i>
Trädgårdsmålla	<i>Atriplex hortensis</i>
Turkisk böna / Böna	<i>Phaseolus vulgaris</i>
Tysk körvel / Dansk körvel	<i>Anthriscus cerefolium</i>
Vattenmelon	<i>Citrullus lanatus</i>
Vildapel	<i>Malus sylvestris</i>
Vildpersilja	<i>Aethusa cynapium</i>
Vinruta	<i>Ruta graveolens</i>
Vinterkrasse / Sommargyllen	<i>Barbarea vulgaris</i>
Virsingkål	<i>Brassica oleracea</i> Sabauda-gruppen / <i>Brassica oleracea</i> <i>viridis</i> enligt Lundberg 1775
Vitkål	<i>Brassica oleracea</i> Alba-gruppen
Vitlök	<i>Allium sativum</i>
Vitsenap	<i>Sinapis alba</i>
Värlök	<i>Gagea lutea</i>
Värrapunsel / Värklynne	<i>Valerianella locusta</i>
Åbrodd	<i>Artemisia abrotanum</i>
Åkerkål	<i>Brassica rapa</i> ssp. <i>campestris</i>
Äpple	<i>Malus domestica</i>
